

ΣΠΥΡΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

*Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις
1974-1988*

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΛΙΒΑΝΗ
ΑΘΗΝΑ 2001

Στη μνήμη του Ν. Πουλαντζά

Σειρά: ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Τίτλος: Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

Συγγραφέας: ΣΠΥΡΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

Copyright © Σπύρος Σακελλαρόπουλος

Copyright © 2001:

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΛΙΒΑΝΗ ΑΒΕ

Σόλωνος 96, 98 – 106 80 Αθήνα. Τηλ.: 3600398, Fax: 3617791

<http://www.livanis.gr>

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη. Νόμος 2121/1993 και κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

ISBN 960-14-0376-0

«Λέγω πως τίποτε άλλο δεν είναι το δίκαιο παρά το συμφέρον του ισχυροτέρου. [...] Κάθε κυβέρνηση βάζει τους νόμους σύμφωνα με το συμφέρον της, η δημοκρατία δημοκρατικούς, η βασιλεία μοναρχικούς και κατά τον ίδιο τρόπο κι' οι άλλες. Και αφού άπαξ τους βάλουν, ορίζουν πως αυτό είναι δίκαιο για τους υπηκόους, εκείνο δηλαδή που συμφέρει στον εαυτό τους, και όσοι τολμήσουν να το παραβούν, τους τιμωρούν ως παρανόμους και άδικους. Αυτό λοιπόν είναι, [...] που λέγω τι σε όλες τις πόλεις είναι το ίδιο το δίκαιο, δηλαδή το συμφέρον εκείνου που έχει την εξουσία στα χέρια του' [...]».

Πλάτωνος Πολιτεία*

* Μτφ. Ι. Γρυπάρη, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	15
---------------	----

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΝΙΚΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

1.1 Η εκδήλωση της κρίσης υπερσυσσώρευσης και η πτώση της δικτατορίας	23
1.2 Προσπάθεια συγκρότησης κοινωνικής συναίνεσης απέναντι στο νέο πλέγμα πολιτικών σχέσεων	35
1.3 Το βιοτικό επίπεδο και οι συνθήκες ζωής μισθωτών και αγροτών	45
1.4 Οι αγώνες των αγροτών και των μισθωτών την περίοδο 1974-1981.....	58
1.4.1 Οι μισθωτοί	58
1.4.1.1 Το εργοστασιακό κίνημα	61
1.4.1.2 Το κίνημα των εργαζομένων στον ευρύτερο δημόσιο τομέα	68
1.4.2 Οι κινητοποιήσεις των αγροτών	74
1.5 Η ελληνική οικονομία την περίοδο 1974-1981	80
1.5.1 Το γενικό πλαίσιο της οικονομίας	80

1.5.2 Το σχέδιο διείσδυσης στη Μ. Ανατολή και τη Β. Αφρική	87
1.5.2.1 Τεχνικές εταιρείες	93
1.5.2.2 Οι εξαγωγές προϊόντων	95
1.5.3. Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ	99
1.6. Από τη Νέα Δημοκρατία στο ΠΑΣΟΚ: Οι αλλαγές στο κομματικό σύστημα	103
1.7 Οι υλικές προϋποθέσεις της ανόδου του ΠΑΣΟΚ στην κυβερνητική εξουσία	108

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΠΑΣΟΚ
ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΩΝ ΕΝΝΟΙΩΝ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ,
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΤΑΞΕΩΝ, ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ

2.1 Για τη φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ	115
2.2 Σχετικά με τη θεωρία των κοινωνικών τάξεων	121
2.2.1. Κοινωνικές τάξεις και κοινωνική εκμετάλλευση	121
2.2.2 Η παρέμβαση του Ν. Πουλαντζά	131
2.2.2.1. Παραγωγική εργασία και κοινωνικές τάξεις	137
2.2.3 Σχετικά με το διαχωρισμό των κοινωνικών τάξεων ανάλογα με τη θέση στην παραγωγική διαδικασία	155
2.2.3.1 Για τη μη ευθυγράμμιση του περιεχομένου της εργασίας και της κοινωνικής ένταξης	156
2.2.3.2 Για τους δημοσίους υπαλλήλους	158
2.2.3.3 Για την ταξική θέση των διευθυντών	160
2.2.3.4 Άλλες κοινωνικές κατηγορίες που δεν ανήκουν στην εργατική τάξη (τεχνικοί παραγωγής, στελέχη της δημόσιας διοίκησης, διανοούμενοι)	165

2.2.4 Μικροαστική τάξη	168
2.2.5 Τα αγροτικά στρώματα	178
2.2.6 Αρχικός υπολογισμός του μεγέθους των κοινωνικών τάξεων στην Ελλάδα	188
2.2.7 Παραοικονομία – Διπλή απασχόληση και η επίδρασή τους στην ταξική διάρθρωση της χώρας	191
2.2.7.1 Τελικός υπολογισμός του μεγέθους των κοινωνικών τάξεων	191
2.3 Η θεωρία του λαϊκιστικού ΠΑΣΟΚ	204
2.3.1 Οι θετικές όψεις του λαϊκισμού	227
2.4 Σχετικά με το ζήτημα των πελατειακών σχέσεων	230
2.5 Η άποψη του περιοδικού <i>Θέσεις</i>	241
2.6 Θεωρίες περί Κράτους	250
2.6.1 Η παρέμβαση του Α. Αλτουσέρ	254
2.6.2 Η συζήτηση «γκραμισιανών» και θεωρητικών της «λογικής συναγωγής» για το Κράτος	257
2.6.3 Το Κράτος ως χώρος συνάρθρωσης οικονομικών, ιδεολογικών και κατασταλτικών λειτουργιών	268
2.7 Προλεγόμενα στην κατασταλτική, ιδεολογική (συναινετική) και οικονομική λειτουργία του Κράτους	275
2.8 Η κατασταλτική λειτουργία	279
2.9 Η κοινωνική συναίνεση	288
2.9.1. Ο ρόλος της Συνταγματικής Ισότητας στη συγκρότηση της κοινωνικής συναίνεσης	296
2.9.2. Κοινωνική κινητικότητα και σχηματισμός των νομιμοποιητικών διαδικασιών	304
2.10 Οι οικονομικές λειτουργίες του σύγχρονου Κράτους	309
2.10.1 Το Κράτος Πρόνοιας	314
2.11 Μία εξαίρεση στη λειτουργία του σύγχρονου Κράτους: Η αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία	320

2.11.1 Αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία και βοναπαρτιστικό φαινόμενο	331
2.12 Πολιτικά κόμματα – αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία και σχέση εκπροσώπησης	333
2.13 Η πορεία μετεξέλιξης του ΠΑΣΟΚ από το 1974 μέχρι το 1981	339

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΠΑΣΟΚ ΣΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ (1981-1985)

3.1 Εισαγωγή	349
3.2 Το ΠΑΣΟΚ και η κρατική εξουσία	355
3.3 Η εξέλιξη της αγροτικής οικονομίας	359
3.3.1 Οι αγρότες μέσα στη συγκυρία	367
3.4 Η πτώση των επενδύσεων και τα αποτελέσματά της για την ελληνική οικονομία	370
3.5 Το ΠΑΣΟΚ και η κρατική παρέμβαση στην οικονομία	373
3.6 Η αντίδραση των βιομηχάνων	379
3.7 Η εξέλιξη των μισθών και των εισοδημάτων την περίοδο 1981-1985	386
3.8 Η κρίση του εφοπλιστικού κεφαλαίου	389
3.9 Το συνδικαλιστικό κίνημα	394
3.10 Το τέλος των μετεμφυλιακών υπολειμμάτων	397
3.11 Η αντιπαράθεση ΠΑΣΟΚ και ΝΔ μεταξύ των ετών 1981-1985	400
3.12 Η νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1985 και η αποπομπή του Κ. Καραμανλή	405

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΣΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ

4.1 Η στροφή του ΠΑΣΟΚ και η επίθεση του κεφαλαίου	411
4.2 Σχετικά με το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών.	424
4.2.1 Το εμπορικό ισοζύγιο	426
4.2.2 Το ισοζύγιο αδήλων πόρων	430
4.3 Ένα υπερδιογκωμένο Κράτος;	434
4.4 Σχετικά με το δημόσιο χρέος	440
4.5 Οι νέες μορφές εργασιακής απασχόλησης στο πλαίσιο της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης	448
4.6 Η αύξηση της γυναικείας εργασίας	456

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΥΠΟΘΕΣΗ ΚΟΣΚΩΤΑ

5.1 Η εξέλιξη των εισοδημάτων και η αντίδραση των κυριαρχούμενων τάξεων απέναντι στη νέα οικονομική πολιτική	459
5.1.1 Η θέση των κομμάτων μέσα στη συγκυρία	467
5.1.2 Η μεταστροφή της νεολαίας	472
5.2 Η στάση των διανοούμενων	474
5.3 Οι αστικές δυνάμεις μέσα στη συγκυρία	481
5.4 Η εξέλιξη ορισμένων μακροοικονομικών μεγεθών	485
5.5 Η υπόθεση Κοσκωτά και η ήττα του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1989	489
Συμπέρασμα	497
Παράρτημα πινάκων	513

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη αυτή επιχειρεί να εξετάσει την εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές του όψεις, από την πτώση της δικτατορίας μέχρι την ήττα του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1989.

Η βασική θέση που υποστηρίζεται στα πλαίσια αυτής της εργασίας βρίσκεται στον αντίποδα των αντιλήψεων που κυριαρχούν τα τελευταία χρόνια, με ιδιαίτερη έμφαση στη δεκαετία του '80 στη χώρα μας για μία σειρά από ζητήματα. Έτσι, η Ελλάδα χαρακτηρίζεται, σε ό,τι αφορά την κατάσταση της οικονομίας της, από την παρουσία μιας διαρκούς και παρατεταμένης κρίσης, η οποία ξεκινά τουλάχιστον από το 1985 και έχει ως συνέπεια την απόσταση της Ελλάδας από τους ρυθμούς ανάπτυξης που πραγματοποιούν οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Παράλληλα, η πολιτική ζωή της χώρας επηρεάζεται καταλυτικά από την ύπαρξη φαινομένων όπως ο λαϊκισμός και οι πελατειακές σχέσεις. Τα φαινόμενα αυτά, υποστηρίζεται, θα φθάσουν στο αποκορύφωμά τους με την εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ το 1981.

Η αντίκρουση των εξαιρετικά διαδεδομένων αυτών απόψεων βασίζεται τόσο στην παράθεση εμπειρικού υλικού όσο και στη χρησιμοποίηση βασικών επιστημολογικών εργαλείων από το χώρο των διαφόρων σχολών του μαρξισμού.

Η συγγραφή της μελέτης αυτής, πέρα από τις υποκειμενικές αδυ-

ναμίες του γράφοντος, είχε να αντιμετωπίσει και ορισμένες αντικειμενικές δυσκολίες. Τέτοιες ήταν: η έλλειψη σχετικής βιβλιογραφίας, η μικρή χρονικά απόσταση από τα γεγονότα και η αδυναμία πρόσβασης στα επίσημα αρχεία. Εναπόκειται στον αναγνώστη να κρίνει το μέτρο στο οποίο εκπληρώθηκαν οι αρχικοί στόχοι της εργασίας και το βαθμό στον οποίο υπήρξαν αδυναμίες μεθοδολογικού ή εμπειρικού χαρακτήρα.

Σε ό,τι αφορά τον τρόπο παρουσίασης του υλικού, επιλέχθηκε η παράλληλη μελέτη κοινωνικών γεγονότων και θεωρητικών εννοιών, ούτως ώστε να γίνεται πιο σαφής η ερμηνεία σύνθετων κοινωνικοπολιτικών προβλημάτων. Θεωρήθηκε ότι κάτι τέτοιο θα έκανε πιο προσιτή την επιχειρηματολογία στον αναγνώστη παρά αν υπήρχε ένα ξεχωριστό θεωρητικό κεφάλαιο. Κι αυτό γιατί θα ήταν πολύ δυσχερής η συνεχής αναδρομή στη θεωρητική πραγμάτευση ενός ιστορικού δεδομένου.

Πιστεύουμε ότι γίνεται κατανοητό γιατί ορίστηκε το έτος 1988 ως το τελευταίο της μελέτης. Από τη μία, τη χρονιά αυτή τελειώνει η περίοδος πολιτικής ηγεμονίας του ΠΑΣΟΚ που είχε ξεκινήσει από το 1981. Οι εκλογές του 1989 απλώς θα σφραγίσουν το γεγονός αυτό. Η επέκταση της μελέτης και μετά το 1988 θα προσέκρουε στην έλλειψη ικανού όγκου ιστορικού υλικού, αλλά θα δημιουργούσε και σοβαρά προβλήματα σχετικά με τη δυνατότητα αντικειμενικής προσέγγισης των καταστάσεων. Όμως, το σημαντικότερο είναι ότι, εξαιτίας των σημαντικών εξελίξεων στο διεθνή χώρο (πτώση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού»), η μεθοδολογία που απαιτείται για την ανάλυση των κοινωνικών αλλαγών γίνεται περισσότερο σύνθετη. Με την έννοια ότι από το 1989 και μετά, γινόμαστε μάρτυρες μίας πιο έντονης διεθνοποίησης των ζητημάτων (τόσο σε διπλωματικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο) που αντανακλάται με ειδικό τρόπο και στο εσωτερικό κάθε χώρας. Γεγονός που ισχύει ιδιαίτερα για μία βαλκανική χώρα όπως η Ελλάδα, που μπορεί να μην ανήκε στο Σύμφωνο της Βαρσοβίας, η διάλυσή του όμως, την επηρέασε όσο λίγες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Κατ' αυτό τον τρόπο, θεωρητικά εργαλεία όπως αυτά της θεωρίας των διεθνών σχέσεων, της συγκρότησης εθνικής ιδεολογίας, του εθνικισμού, της συγκριτικής γλωσσολογίας, της θεωρίας της νομισματικής πολιτικής, των εξωτερικών οικονομικών συναλλαγών κ.λπ., κρίνονται απαραίτητα για την κατανόηση του κοινωνικού γίνεσθαι...

Στο Πρώτο Μέρος αναλύονται περισσότερο τα αίτια των τυχοδιωκτισμών του Ιωαννίδη στην Κύπρο που σχετίζονται με την προσδοκία πραγματοποίησης σημαντικότητας πολιτικών, οικονομικών, ιδεολογικών, στρατιωτικών και εθνολογικών αποτελεσμάτων. Ωστόσο, ενδογενείς, διεθνείς αλλά και στρατιωτικοί παράγοντες απέτρεψαν την εκπλήρωση αυτού του σχεδίου. Η συνέπεια ήταν η πτώση της δικτατορίας και η συγκρότηση ενός πλαισίου εξουσιαστικών σχέσεων που, αφενός, θα έπρεπε να παρέχει εγγυήσεις για την αναπαραγωγή του συγκεκριμένου κοινωνικού συστήματος και, αφετέρου, θα έπρεπε να εμφανίζει πραγματικές διαφορές με το μετεμφυλιακό κράτος. Έτσι, μία σειρά θεσμών που δέσποσαν στη μετεμφυλιακή περίοδο θα καταργηθούν, ενώ θα τροποποιηθεί η λειτουργία πολλών μηχανισμών προς μία πιο δημοκρατική κατεύθυνση. Η ΝΔ θα καταφέρει να κερδίσει τις εκλογές του 1974 βασιζόμενη, από τη μία, στο φόβο του πολέμου και της πιθανότητας επανόδου των στρατιωτικών και, από την άλλη, στη διαφοροποίηση από την προδικτατορική Δεξιά. Εντούτοις, παρά τις αλλαγές αυτές η ελληνική κοινωνία παρέμεινε κοινωνία βαθύτατων ανισοτήτων – γεγονός που οδήγησε στην εκδήλωση έντονων κοινωνικών κινητοποιήσεων. Η ελληνική οικονομία θα πάει καλά από το 1974 μέχρι το 1979, οπότε θα έρθει στην επιφάνεια η κρίση υπερσυσσώρευσης. Η αρνητική αυτή εξέλιξη θα δυσκολέψει την ομαλή ενσωμάτωση της χώρας στην ΕΟΚ και θα ακυρώσει το σχέδιο να λειτουργήσει η Ελλάδα ως γέφυρα μεταξύ της ΕΟΚ και των αραβικών χωρών.

Στις εκλογές του 1977 θα νικήσει η ΝΔ με περιορισμένο, όμως, ποσοστό ενώ θα αναδειχθεί η δυναμική του ΠΑΣΟΚ. Μία δυναμική που θα οδηγήσει το κίνημα σε νίκη στις εκλογές του 1981 και που συνδέεται, ουσιαστικά, με τη διαφοροποίηση/υπέρβαση της πολιτικής του πρακτικής σε σχέση με αυτή των κομμάτων της παραδοσιακής Αριστεράς.

Στο Δεύτερο Μέρος γίνεται προσπάθεια να απαντηθούν τρία ερωτήματα που σχετίζονται με τη φύση του ΠΑΣΟΚ. Το πρώτο σχετίζεται με την περίπτωση ύπαρξης ενός μικροαστικού κοινωνικού σχηματισμού όπου την πολιτική εξουσία κατέχουν τα μικροαστικά στρώματα. Το δεύτερο ερώτημα επικεντρώνεται στην Ελλάδα και εξετάζεται η ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας. Το τρίτο, τέλος, ερώτημα επιχειρεί να διερευνήσει την ένταξη του ΠΑΣΟΚ μέσα σε ένα σύστημα ταξικών σχέσεων εξουσίας. Η απάντηση στα πολυσύνθετα αυτά ερωτήματα μας αναγκάζει να εντρυφήσουμε σε ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών σχηματισμών, των τρόπων παραγωγής, της θεωρίας των κοινωνικών τάξεων, του λαϊκισμού, των πελατειακών σχέσεων και της θεωρίας του Κράτους. Η μεθοδολογική αυτή προσέγγιση κάνει εφικτή την κατανόηση των λόγων για τους οποίους δεν είναι δυνατό να υπάρξει μικροαστικός κοινωνικός σχηματισμός ούτε κατάκτηση της εξουσίας από τα μικροαστικά στρώματα. Βοηθά επίσης να γίνει αντιληπτό γιατί η εργατική τάξη αποτελεί την πλειοψηφούσα τάξη στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Δίνει, ταυτόχρονα, τη δυνατότητα να αποσαφηνιστούν θέματα όπως είναι ο λαϊκισμός και οι πελατειακές σχέσεις, στα οποία έχει επικεντρωθεί ο επιστημονικός διάλογος στην Ελλάδα και τα οποία θεωρούνται ως κομβικά για την ανάλυση του πολιτικού συστήματος. Παράλληλα, μόνο ύστερα από μία προσεκτική παρουσίαση τόσο των διαφορετικών αναλύσεων για το καπιταλιστικό κράτος όσο και των σκοπών και των λειτουργιών του κατανοείται το συνολικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται το κρατικό φαινόμενο. Κατ' αυτό τον τρόπο, και αφού πρώτα εξεταστεί η «συνηθισμένη» μορφή δόμησης της

κρατικής εξουσίας, είναι εύκολο να γίνουν αντιληπτές οι ειδικές συνθήκες όπου την κυβερνητική εξουσία καταλαμβάνει η αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία – που αποτελεί και την περίπτωση του ΠΑΣΟΚ. Πρόκειται για μία κατηγοριοποίηση πολιτικών κομμάτων που εμφανίζουν κοινά χαρακτηριστικά: καταλαμβάνουν την κυβερνητική εξουσία εκφράζοντας τις λαϊκές τάξεις μέσα σε συνθήκες κρίσης, υιοθετούν μέτρα τα οποία συναντούν την αντίδραση των κυρίαρχων τάξεων χωρίς ωστόσο να θέτουν σε αμφισβήτηση το περιεχόμενο των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Δεδομένου μάλιστα ότι οι λειτουργίες του αστικού κράτους και οι οικονομικοί καταναγκασμοί που απορρέουν από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής συνεχίζουν ανεμπόδιστα τη λειτουργία τους, σύντομα αναγκάζονται να αυτομετασχηματιστούν σε αστικά κόμματα σοσιαλδημοκρατικής απεύθυνσης.

Στο Τρίτο Μέρος γίνεται αναφορά στην πρώτη τετραετία διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Η κυβερνητική εναλλαγή σηματοδοτεί τη διεύρυνση των ορίων αντοχής του συστήματος, σε αντίθεση με το παρελθόν, όπου η απώλεια της κυβερνητικής εξουσίας από τη Δεξιά ερμηνευόταν ως κίνδυνος ανατροπής όλου του κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Το περιεχόμενο της κυβερνητικής πολιτικής βασίστηκε σε βελτιώσεις των εισοδημάτων των χαμηλόμισθων, στην επέκταση των λειτουργιών του Κράτους Πρόνοιας, στη διεύρυνση των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων, στον εκσυγχρονισμό ορισμένων θεσμών και στην κατάργηση των μετεμφυλιακών υπολειμμάτων. Στο οικονομικό επίπεδο θα παρατηρηθεί μία γενική κρίση αποεπένδυσης, η οποία οφείλεται στις συνέπειες των φαινομένων υπερσυσσώρευσης, στην περιοριστική πιστωτική πολιτική αλλά και σε ένα γενικότερο κλίμα έντασης των σχέσεων μεταξύ Κυβέρνησης και επιχειρηματιών – αποτέλεσμα της ριζοσπαστικοποίησης που επικρατούσε την περίοδο εκείνη. Η Κυβέρνηση, προσπαθώντας να τονώσει την οικονομία, θα προχωρήσει σε αύξηση των δημόσιων δαπανών χωρίς όμως να υπάρξει και αντίστοιχη αύξηση των

δημόσιων εσόδων λόγω μη διεύρυνσης της φορολογικής βάσης. Η συνολική κυβερνητική πολιτική αντιμετωπίστηκε θετικά από το συνδικαλιστικό κίνημα, με μόνη εξαίρεση τη διαμάχη για το άρθρο 4 στο δημόσιο τομέα, και οι κινητοποιήσεις σημείωσαν ύφεση. Οι σχέσεις των δύο μεγάλων κομμάτων χαρακτηρίστηκαν από οξύτατες αντιπαράθεσεις, τα αίτια των οποίων θα πρέπει να αναζητηθούν στο γεγονός πως το ΠΑΣΟΚ είχε ανάγκη να μεταθέσει το πεδίο των κομματικών συγκρούσεων στην αντιδεξιά ρητορεία και η ΝΔ είχε ανάγκη να ανασυγκροτήσει τις δυνάμεις και την ιδεολογία της. Το ΠΑΣΟΚ θα κερδίσει τις εκλογές του 1985 γιατί θα καταφέρει με την πολιτική του να διατηρήσει τη συνοχή των κοινωνικών δυνάμεων του μπλοκ της «Αλλαγής».

Στο Τέταρτο Μέρος εξετάζεται η μεταστροφή της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ και η υιοθέτηση του εγχειρήματος της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Πρόκειται για τη στρατηγική του κεφαλαίου, που ξεπερνά τα συνηθισμένα προγράμματα λιτότητας και αποσκοπεί στην αλλαγή των εργασιακών σχέσεων και την οργάνωση της παραγωγής, τον περιορισμό των κοινωνικών δαπανών, την ιδιωτικοποίηση δημόσιων λειτουργιών κ.λπ. Συγκεκριμένα, περιγράφεται ο μετασχηματισμός του ΠΑΣΟΚ από αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία σε αστικό κόμμα σοσιαλδημοκρατικής απεύθυνσης. Εξέλιξη που συνδέεται με τους οικονομικούς καταναγκασμούς που πηγάζουν από τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος, την κρίση προσανατολισμού και τη γραφειοκρατικοποίηση του κινήματος, την ενσωμάτωσή του στους κύριους στόχους της άρχουσας τάξης. Σε ένα πρώτο επίπεδο, όλα αυτά εκφράστηκαν με απαγόρευση των αυξήσεων, περικοπή της ΑΤΑ, υποτίμηση της δραχμής, πτώση των πραγματικών τιμών των αγροτικών προϊόντων. Τα βασικά επιχειρήματα που θα χρησιμοποιηθούν για τη νομιμοποίηση αυτής της πολιτικής είναι η ελλιπής ανταγωνιστικότητα (χαμηλή παραγωγικότητα – αναντίστοιχα υψηλό εργατικό κόστος), τα μεγάλα ελλείμματα και το υψηλό δημόσιο χρέος. Ωστόσο η πραγματικότητα εί-

ναι διαφορετική: οι θέσεις αυτές προσπαθούν να συγκαλύψουν/δικαιολογήσουν την τεράστια μεταφορά πλούτου, που θα μεταφέρει από την εργασία στο κεφάλαιο η διαδικασία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης καθώς και τα κέρδη που θα προκύψουν από την αύξηση της παραγωγικότητας. Στην πραγματικότητα, η εμπειρική έρευνα θα δείξει πως, σε γενικές γραμμές, τα δεδομένα του δημόσιου τομέα κυμαίνονται στους μέσους όρους των χωρών της Δύσης, ενώ η αύξηση των ελλειμμάτων ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών το 1985 δεν οφείλεται σε κατάρυψη πτώση των –μη ανταγωνιστικών– ελληνικών εξαγωγών. Παράλληλα, οι μισθοί παραμένουν σε πολύ χαμηλά επίπεδα ενώ η αύξηση των ελλειμμάτων σχετίζεται με τη στασιμότητα των δημόσιων εσόδων – γεγονός που είναι απότοκο της μη επέκτασης της φορολογικής βάσης στα οικονομικά ευπορότερα στρώματα.

Στο Πέμπτο Μέρος η ανάλυση επικεντρώνεται στις επιπτώσεις που είχε η αλλαγή της κυβερνητικής πολιτικής. Μία σημαντική επίπτωση θα είναι η απώλεια κοινωνικών στηριγμάτων σε μία σειρά από τομείς καθώς και η ανάπτυξη των συνδικαλιστικών κινητοποιήσεων. Παράλληλα, οι δημοτικές εκλογές του 1986 θα σηματοδοτήσουν, πέρα από την ήττα του κυβερνώντος κόμματος, μία αναδιάταξη των πολιτικών συμμαχιών με προσέγγιση των δυνάμεων της ΝΔ με αυτές της παραδοσιακής Αριστεράς. Σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη αυτή θα έχει ένα μεγάλο τμήμα των Ελλήνων διανοουμένων που, ασπαζόμενο βασικά σημεία της κυρίαρχης ιδεολογίας, θα νομιμοποιήσει, σε ένα πρώτο επίπεδο, τη συντηρητική μετατόπιση του ΠΑΣΟΚ και, σε ένα δεύτερο, θα υποστηρίξει την ανάγκη συμφιλίωσης μεταξύ της Δεξιάς και της Αριστεράς. Η ΝΔ θα επικεντρώσει το βάρος της επιχειρηματολογίας της όχι στο περιεχόμενο της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ αλλά στους τρόπους εφαρμογής της – πράγμα που θα την ευνοήσει μόνο σε βραχυπρόθεσμο επίπεδο. Το ΚΚΕ, και γενικότερα η Αριστερά, θα εγκλωβιστεί στην προσπάθεια έκφρασης του πραγματικού περιεχομένου της «Αλλαγής».

Η αστική τάξη βγαίνει ωφελημένη από τη νέα πολιτική· δε θα πάψει, ωστόσο, να δυσπιστεί απέναντι στο ΠΑΣΟΚ. Η υπόθεση Κοσκωτά αποτελεί ένα puzzle παραγόντων που συνετέλεσαν έτσι ώστε μία περίπτωση τραπεζικής κατάχρησης να αναδειχθεί σε πολιτικό γεγονός διαστάσεων. Τέτοιοι παράγοντες είναι: οι σχέσεις δυσπιστίας που υπήρχαν μεταξύ ΠΑΣΟΚ και επιχειρηματιών, η ιδιαιτερότητα του χώρου των ΜΜΕ, όπου δραστηριοποιήθηκε ο Κοσκωτάς, καθώς και η επιλογή της ΝΔ και του Συνασπισμού να αποκομίσουν γρήγορα πολιτικά οφέλη εστιάζοντας την κριτική τους στις πιθανολογούμενες ποινικές ευθύνες του Προέδρου και της ηγεσίας του ΠΑΣΟΚ. Ωστόσο η εκλογική ήττα του ΠΑΣΟΚ σχετίζεται με τις αντιδράσεις που υπήρχαν για το περιεχόμενο της πολιτικής του και μόνο δευτερευόντως μπορεί να υποστηριχθεί πως επηρεάστηκαν από την υπόθεση Κοσκωτά...

Στο σημείο αυτό, πριν προχωρήσουμε στην κυρίως ανάλυση της περιόδου, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω ορισμένους ανθρώπους, χωρίς την πολύτιμη αρωγή των οποίων, θα ήταν πολύ πιο δύσκολη –αν όχι αδύνατη– η πραγματοποίηση της μελέτης αυτής. Με αλφαβητική σειρά πρόκειται για τους: Κ. Βεργόπουλο, Ν. Κοτζιά, Σ. Κουβελάκη, Μ. Löwy, Α. Μεταξόπουλο, Σ. Παπαστάμου, Ρ.-Ρ. Rey, Κ. Τσουκαλά, J.-M. Vincent.

Η μελέτη αυτή είναι αφιερωμένη στη μνήμη του Ν. Πουλαντζά, ενός πολύ σημαντικού θεωρητικού του μαρξισμού που, ανεξάρτητα με τις όποιες συμφωνίες ή διαφωνίες μπορεί να έχει κανείς με το έργο του, άνοιξε νέους δρόμους στην κοινωνική προβληματική.

Σπύρος Σακελλαρόπουλος
Αθήνα 1998

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΝΙΚΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

1.1 Η εκδήλωση της κρίσης υπερσυσσώρευσης και η πτώση της δικτατορίας

Στην παράγραφο αυτή θα γίνει προσπάθεια να κατανοηθεί πληρέστερα η πορεία αποκατάστασης της Δημοκρατίας. Είναι γεγονός ότι ποτέ η δικτατορία δεν κατάφερε να κερδίσει τη συναίνεση έστω και ενός περιορισμένου τμήματος του ελληνικού λαού, διαφέροντας έτσι από τα φασιστικά καθεστώτα. Όμως αυτή η αντίθεση προς το καθεστώς δεν έλαβε τη μορφή της μαζικής-δυναμικής αντίστασης. Κι αυτό για τους εξής λόγους:

α. Η λιγότερο αυταρχική πολιτική που ακολούθησε η ελληνική δικτατορία σε σχέση με άλλα όμοια καθεστώτα που υπήρχαν τότε. Η βία των όπλων και των κατασταλτικών μηχανισμών χρησιμοποιήθηκε σαφώς με μικρότερη συχνότητα σε σχέση π.χ. με τη Χιλή του Πινοσέτ. Βέβαια τα αίτια δεν έχουν να κάνουν με τον, υποτιθέμενο, ήπιο χαρακτήρα της δικτατορίας αλλά, πρώτα και κύρια, με το καθεστώς βίας και τρομοκρατίας που ήδη επικρατούσε στην Ελλάδα από το τέλος του

Β' παγκοσμίου πολέμου. Η νίκη του αστικού στρατοπέδου και ο αχάλινωτος κρατικός και παρακρατικός αυταρχισμός που επακολούθησε, συνέτριψαν πολιτικά, στρατιωτικά και υλικά όλες τις πιθανές αντιστάσεις. Το αποτέλεσμα ήταν το 1967 η ελληνική κοινωνία να έχει σηματοθευτεί από την παρουσία ενός ρωμαλέου κοινωνικού κινήματος που διήρκεσε από τις αρχές της δεκαετίας του '60 μέχρι την επιβολή του πραξικοπήματος: ενός κινήματος, ωστόσο, το οποίο, μετά και από τη συντριβή στον Εμφύλιο, δεν ήταν σε θέση να αντιπαρατεθεί στην ένοπλη εξουσία των συνταγματαρχών. Πόσο μάλλον που και το σύνολο σχεδόν του πολιτικού επιτελείου του ΚΚΕ, μαζί με χιλιάδες στελέχη και μέλη του κόμματος, βρισκόταν στο εξωτερικό.

β. Η σχετικά καλή πορεία της ελληνικής οικονομίας μέχρι το 1973. Αναφέρουμε, ενδεικτικά, ότι ο μέσος όρος αύξησης του ΑΕΠ στη δεκαετία του '60 ήταν 7,6% για την Ελλάδα και 4,6% για τις χώρες της ΕΟΚ.¹ Ο πληθωρισμός κινούνταν με ρυθμούς της τάξης του 3,85% την περίοδο 1963-1973, ενώ η ποσοστιαία αύξηση της αμοιβής της εργασίας ήταν 11,26%.² Όμως, από το 1973 και μετά –και με την εκδήλωση της πετρελαϊκής κρίσης– τα πράγματα πήραν άλλη τροπή.

Και δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά. Η αύξηση της τιμής του πετρελαίου δεν ήταν παρά η κορυφή του παγόβουνου. Στην πραγματικότητα, δεν επρόκειτο για μια πετρελαϊκή κρίση, αλλά για κάτι πιο σύνθετο: για την εμφάνιση κρίσης κεφαλαιακής υπερσυσσώρευσης.

Ο Κ. Μαρξ, για το φαινόμενο της υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου, υποστηρίζει ότι:

1. Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, «Εξάντας», Αθήνα, 1988, σελ. 437.
2. Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1981, σελ. 141.

«Η λεγόμενη πληθώρα του κεφαλαίου αναφέρεται ουσιαστικά πάντα στην πληθώρα εκείνη του κεφαλαίου, για το οποίο η πτώση του ποσοστού του κέρδους δεν ισοσταθμίζεται από τη μάζα του [...] ή αναφέρεται στην πληθώρα εκείνη που, με τη μορφή της Πίστης, θέτει στη διάθεση των επιχειρηματιών των μεγάλων κλάδων παραγωγής που από μόνα τους είναι ανίκανα για αυτοτελή δράση. Η πληθώρα αυτή του κεφαλαίου απορρέει από τις ίδιες συνθήκες, που γεννούν έναν σχετικό υπερπληθυσμό, και γι' αυτό αποτελεί ένα φαινόμενο που συμπληρώνει αυτόν τον τελευταίο. [...]

»Υπερπαραγωγή κεφαλαίου, και όχι ξεχωριστών εμπορευμάτων –αν και η υπερπαραγωγή κεφαλαίου περιλαμβάνει πάντα την υπερπαραγωγή εμπορευμάτων– δε σημαίνει λοιπόν τίποτα άλλο από υπερσυσσώρευση κεφαλαίου».³

«Το ποσοστό του κέρδους πέφτει ανάλογα με την αυξανόμενη συσσώρευση του κεφαλαίου και την αντίστοιχη μ' αυτή ανερχόμενη παραγωγική δύναμη της κοινωνικής εργασίας, η οποία εκφράζεται ακριβώς στην αυξανόμενη σχετική μείωση του μεταβλητού μέρους του κεφαλαίου έναντι του σταθερού μέρους του».⁴

Έτσι, η υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου είναι το αίτιο της διεθνούς κρίσης του 1973. Για να βγει όμως στην επιφάνεια η κρίση αυτή, συνέτρεξαν οι εξής προϋποθέσεις:

α. Η όξυνση της ταξικής πάλης στη δεκαετία του '60 (γαλλικός Μάης, ιταλικό Φθινόπωρο, γεγονότα στη Γερμανία κ.λπ.) είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση των μισθών και συνακόλουθα της ιδιωτικής κατανάλωσης.⁵ Παράλληλα, η διαπραγματευτική ικανότητα των συνδικάτων, που ενισχύεται σε περιόδους αύξησης της απασχόλησης –πέ-

3. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Γ' τόμος, «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 1978, σελ. 317.

4. Κ. Μαρξ, ό.π., σελ. 502.

5. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ρυθμοί αύξησης των μισθών μεταβλήθηκαν σε ΗΠΑ, Καναδά, Γαλλία, Ιαπωνία, Ιταλία, Γερμανία από 7,0% (μ.δ. περιόδου 1960-1968), σε 11,5% (μ.δ. περιόδου 1969-1973). Για αναλυτικά στοιχεία βλ. OCDE, *Historical Statistics 1960-1989*, OCDE, Paris, 1991, σελ. 95.

ρα από τη βελτίωση των μισθών των εργαζομένων-, ενίσχυσε τις μορφές έμμεσου μισθού και είχε σημαντικές επιδράσεις στην αποδοτικότητα του κεφαλαίου.

β. Η ένταση των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων που οφείλονται:

1. Στη δημιουργία της ΕΟΚ και στην ανάπτυξη της Ιαπωνίας, 2. Στη μείωση των αποστάσεων των δεικτών παραγωγικότητας μεταξύ των αναπτυγμένων καπιταλιστικά χωρών, 3. Στην προσπάθεια παρέμβασης των ΗΠΑ στους κοινωνικούς σχηματισμούς όπου λειτουργούσαν κεφάλαια αμερικανικής προέλευσης και στην αντιθετική τάση των κρατών αυτών που επεδίωκαν την αξιοποίηση των κεφαλαίων αυτών μέσω της οριστικής τους ενσωμάτωσης στα πλαίσια του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού.

γ. Η κρίση της τείλοροφορντικής οργάνωσης της παραγωγής, όπως αυτή εμφανίστηκε με: 1. Ένταση της τάσης για ευρύτερη αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, 2. Μείωση της παραγωγικότητας της εργασίας εξαιτίας τόσο της σειριοποίησης της εργασίας όσο και της αποειδίκευσης του εργατή. Η μορφή οργάνωσης της αλυσίδας παραγωγής (σειριοποίηση) εμπεριέχει μία σημαντική ποσότητα νεκρών χρόνων (χρόνοι μεταφοράς, συντήρησης, διόρθωσης λαθών), η οποία καθιστά δυσχερή τη δυνατότητα παραγωγής σύνθετων προϊόντων καθώς και την εισαγωγή νέων τεχνολογιών. Έτσι, δημιουργείται μία αδυναμία προσαρμογής στη -για τους λόγους που είδαμε- διαρκώς αυξανόμενη ζήτηση.

Από την άλλη, η αποειδίκευση οδήγησε στην απόσπαση γνώσεων από το μεμονωμένο εργάτη και συνετέλεσε στη δημιουργία στρωμάτων εργαζομένων με ειδικότητες καθοριστικής σημασίας για την απρόσκοπτη λειτουργία της παραγωγικής διαδικασίας. Έτσι, τα στρώματα, λόγω της νευραλγικής τους θέσης στη διαδικασία της παραγωγής, είχαν τη δυνατότητα να επιβάλλουν μορφές και μεθόδους έντονων οικονομικών διεκδικήσεων με άμεσα αποτελέσματα για τη

ροή των παραγόμενων προϊόντων (σαμποτάζ, απειθαρχία στην εκτέλεση των εντολών, καθυστερήσεις κ.λπ.).

Η ειδική συμπύκνωση της διαπλοκής των τριών αυτών στοιχείων (ένταση της ταξικής πάλης, όξυνση των ενδοϊμπεριαλιστικών ανταγωνισμών, κρίση του φορντισμού) κατέστησε ιδιαίτερα ισχυρή τη λειτουργία του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και οδήγησαν στην κρίση υπερσυσσώρευσης.⁶

Στην Ελλάδα συγκεκριμένα, ο ετήσιος ρυθμός της συσσώρευσης του κεφαλαίου τριπλασιάζεται στη διάρκεια των ετών 1959-1972.⁷ Το αποτέλεσμα είναι ο λόγος προϊόντος και καθαρού αποθέματος κεφαλαίου, από 0,71 που ήταν το 1961 να πέσει στο 0,61 το 1972 και

6. Το ζήτημα της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους έχει αναλύσει κατά εξοχό τρόπο ο Κ. Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* (σελ. 267-337). Πολύ σύντομα εμείς θα προσπαθήσουμε να δώσουμε μία μαθηματική έκφραση του νόμου έτσι ώστε να γίνει πιο εύκολα κατανοητός. Έστω ότι συμβολίζουμε με σ το σταθερό κεφάλαιο, με μ το μεταβλητό και με v την υπεραξία. Ορίζουμε το βαθμό εκμετάλλευσης ως το λόγο $V = v/\mu$, την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου ως το λόγο $\Theta = \sigma/(\sigma + \mu)$ και το ποσοστό κέρδους $K = v/(\sigma + \mu)$. Μπορούμε να εκφράσουμε το ποσοστό κέρδους K σαν συνάρτηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου Θ και του βαθμού εκμετάλλευσης V έτσι ώστε να έχουμε:

$$K = v/(\sigma + \mu) = v/\mu \cdot \mu/(\sigma + \mu) = v/\mu \cdot [(\sigma + \mu) - \sigma] / (\sigma + \mu) = v/\mu \cdot [1 - \sigma / (\sigma + \mu)] = V \cdot (1 - \Theta)$$

Όπως φαίνεται από την παραπάνω σχέση, όταν η αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης είναι μικρότερη από την αύξηση της οργανικής σύνθεσης, το ποσοστό κέρδους παρουσιάζει πτωτικές τάσεις. Έτσι, η τάση αυτή, δεν αποτελεί παρά το αποτέλεσμα μιας αντίφασης μεταξύ του σκοπού του κεφαλαίου (αύξηση του βαθμού αξιοποίησής του) και των μέσων επίτευξης του σκοπού αυτού (καπιταλιστικοί μέθοδοι παραγωγής). Για περισσότερα βλ. το εξαιρετικά ενδιαφέρον άρθρο του Γ. Σταμάτη. «Απόδειξη της λογικής συνοχής του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης του γενικού ποσοστού κέρδους», *Θέσεις*, τ. 7, 1984, σελ. 75-76.

7. Για αναλυτικά στοιχεία βλ. το πολύ σημαντικό άρθρο του Θ. Λιανού, «Το ποσοστό υπεραξίας στην Ελληνική Βιομηχανία», *Οικονομία και Κοινωνία*, τ. 16, 1982, σελ. 30.

στο 0,54 το 1975.⁸ Παράλληλα, η σχέση προϊόντος και καθαρού αποθέματος εξοπλισμού μειώνεται από 1,03 το 1970, σε 0,80 το 1972 και σε 0,76 το 1975.⁹ Το αποτέλεσμα είναι το μέσο ποσοστό κέρδους της ελληνικής βιομηχανίας να μειωθεί από 27,47% το 1970 σε 21,22% το 1975.¹⁰

Η εκδήλωση της κρίσης προκαλεί γενική υπερτίμηση των βιομηχανικών εισροών σε παγκόσμια κλίμακα. Η βιομηχανική δομή της ελληνικής οικονομίας, υπερβολικά εξαρτημένη από τις εισαγωγές καυσίμων και παραγωγικών εξοπλισμών, επλήγη από τις πρώτες. Η ταχύτατη αύξηση των τιμών των εισαγόμενων στοιχείων του κόστους παραγωγής δεν μπόρεσε να καλυφθεί ούτε από τη διεύρυνση των αγορών ούτε από ανάλογη άνοδο των βιομηχανικών τιμών.¹¹ Το αποτέλεσμα ήταν να απογειωθεί ο πληθωρισμός στο 15% το 1974.

Η κατάσταση αυτή θα εντείνει τη λαϊκή δυσανεμία. Η πάλη γύρω από οικονομικά και πολιτικά αιτήματα θα αυξηθεί. Τα δύο σημεία πάνω στα οποία στηρίχτηκε η δικτατορία –«ελεγχόμενη» άσκηση της στρατιωτικής βίας, απρόσκοπτη οικονομική ανάπτυξη– τίθενται υπό αμφισβήτηση. Οι στόχοι των λαϊκών τάξεων εστιάζονται

8. Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, *Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση κεφαλαίου*, «Εξάντας», Αθήνα, 1992, σελ. 30-31, 98. Επίσης βλ. Η. Ιωαννίδη, «Η κρίση του ελληνικού καπιταλισμού στα τέλη της δεκαετίας του '80», *Θέσεις*, τ. 28, 1989, σελ. 36, 41.

9. Λινάρδος-Ρυλμόν, *ό.π.*, σελ. 92-94.

10. Θ. Λιανός, *Υπεραξία, Οργανική Σύνθεση του Κεφαλαίου και Κέρδος στην Ελληνική Βιομηχανία*, Οικονομικό Επιμελητήριο της Ελλάδας – Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1992, σελ. 130.

11. Κ. Βεργόπουλος, *Η αποανάπτυξη σήμερα*, «Εξάντας», Αθήνα, 1986, σελ. 197.

στην πραγματοποίηση των αιτημάτων της προδικτατορικής περιόδου: αύξηση των εισοδημάτων, ελεύθερη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού με ενδυνάμωση του ρόλου της Κυβέρνησης. Μία πράξη που απαιτούσε για την υλοποίησή της την ανατροπή της μετεμφυλιακής δομής της εξουσίας και της πιο ακραίας έκφρασής της, της στρατιωτικής δικτατορίας.

Τα γεγονότα του Πολυτεχνείου είχαν ήδη δείξει τις αρνητικές διαθέσεις των λαϊκών τάξεων για ένα καθεστώς δοτού εκδημοκρατισμού. Αρνητικές διαθέσεις που θα πύκνωναν με την πτώση των εισοδημάτων το 1974 και τη γενικότερη οικονομική στασιμότητα.

Λαμβάνοντας υπόψη αυτά τα δεδομένα, τα γεγονότα του Πολυτεχνείου (Νοέμβριος 1973) δεν μπορούν να ερμηνευτούν αποκλειστικά βάσει οικονομικών παραγόντων. Αποτελούν περισσότερο τη θέληση ουσιαστικής πολιτικής αλλαγής. Το πείραμα Μαρκεζίνη θα ερμηνευτεί από τον ελληνικό λαό ως μία προσπάθεια τακτικού ελιγμού του Στρατού και θα αμφισβητηθεί στην πράξη με την εξεγέρση του Πολυτεχνείου. Η ανάληψη της εξουσίας από τον Δ. Ιωαννίδη δεν ήταν παρά μια βοναπαρτιστική κίνηση σε μια στιγμή όπου καμιά από τις υπάρχουσες κοινωνικές δυνάμεις δεν ήταν σε θέση να επιβάλει τη θέλησή της, και ταυτόχρονα υπήρχαν τα χρονικά και κοινωνικά περιθώρια για τη διατήρηση της μοναδικότητας της θέσης του Στρατού στο σύστημα εξουσίας.

Οι λόγοι είναι συγκεκριμένοι: Το μπλοκ εξουσίας, μετά την αποτυχία του πειράματος Μαρκεζίνη, δεν είχε καταφέρει να υιοθετήσει μια πολιτική ειρηνικής μετάβασης στον κοινοβουλευτισμό. Οι λαϊκές δυνάμεις πολύ περισσότερο, αφού δεν είχαν μπορέσει να διατυπώσουν οποιοδήποτε σχέδιο αλλαγής, πέρα από την αυθόρμητη άρνηση του καθεστώτος.

Βέβαια, κανένας από τους δύο αυτούς πόλους δεν ήθελε να υποστηρίξει τον Ιωαννίδη. Έτσι, τόσο η έλλειψη πολιτικής υποστήριξης

όσο και η επέλευση στην Ελλάδα των συνεπειών της πετρελαϊκής κρίσης, θα οδηγήσουν τον Ιωαννίδη στην Κύπρο. Με άλλα λόγια, το πραξικόπημα στο νησί αυτό μπορεί να ερμηνευτεί μόνο ως μια μορφή «εφόδου προς τα εμπρός» του Ιωαννίδη, στην προσπάθειά του να εδραιώσει την εξουσία του στην Ελλάδα. Πρόκειται για μία κίνηση που σε περίπτωση επιτυχίας της θα είχε σημαντικότερα πολιτικά, ιδεολογικά, στρατιωτικά, οικονομικά και εθνολογικά αποτελέσματα:

– Πολιτικά, γιατί μία ενδεχόμενη επέκταση των γεωγραφικών συνόρων της χώρας, που θα συνοδευόταν με λύση του γόρδιου δεσμού του Κυπριακού, θα προσέδιδε στη Χούντα –υπολόγιζε ο Ιωαννίδης– την πολυπόθητη λαϊκή υποστήριξη.

– Ιδεολογικά, γιατί μετά από περίπου 30 χρόνια επεκτεινόταν η ελληνική επικράτεια και μάλιστα σε βάρος του «προαιώνιου» εχθρού της χώρας, της Τουρκίας. Η προσάρτηση της Κύπρου θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το αντίτιμο για τη μικρασιατική καταστροφή.

– Στρατιωτικά, γιατί ο έλεγχος του νησιού αποδίδει σημαντικά πλεονεκτήματα τόσο σε ό,τι αφορά την πρόσβαση στη Μ. Ανατολή, τη Β. Αφρική όσο και στην ίδια την Τουρκία.

– Οικονομικά, γιατί η Κύπρος λόγω της θέσης της αποτελεί σημαντικότατο εμπορικό και χρηματιστηριακό κόμβο.

– Εθνολογικά, τέλος, γιατί η σχεδιαζόμενη ένωση Ελλάδας-Κύπρου θα επέφερε και την απορρόφηση των Τουρκοκυπρίων από το ελληνικό κράτος. Γιατί άλλο είναι μία μειονότητα της τάξης των 100.000 σε ένα κράτος που ο συνολικός του πληθυσμός δεν ξεπερνά τις 600.000 και άλλο είναι η ίδια μειονότητα σε ένα κράτος με πληθυσμό 9.000.000 κατοίκους.

Όσοι ο Ιωαννίδης, δρώντας κάτω από την πίεση που δημιουργούσε η εσωτερική κατάσταση, δεν έλαβε υπόψη του μία σειρά από πολύ σημαντικούς παράγοντες:

α. Την αντίδραση των Τούρκων, οι οποίοι, βάσει της συμφωνίας

της Ζυρίχης, είχαν το δικαίωμα στρατιωτικής επέμβασης¹² σε περίπτωση ανατροπής της υφιστάμενης κατάστασης με ανοιχτό το ενδεχόμενο, όπως και έγινε, της διάσπασης της Κυπριακής Δημοκρατίας.

β. Την αντίδραση των Άγγλων που, ως τρίτη εγγυήτρια δύναμη, δε θα επέτρεπαν ποτέ τη βίαιη προσάρτηση της Κύπρου στην Ελλάδα. Είναι χαρακτηριστικό πως ενώ αρνήθηκαν την από κοινού στρατιωτική επέμβαση με τους Τούρκους, όταν αυτή τους προτάθηκε από τον Τούρκο πρωθυπουργό Ετσεβίτ,¹³ εντούτοις δεν αντιτάχθηκαν

12. Σύμφωνα με τη Συνθήκη Εγγυήσεως που υπογράφηκε μεταξύ της Δημοκρατίας της Κύπρου, της Ελλάδας, του Ηνωμένου Βασιλείου και της Τουρκίας, άρθρα 2 και 3: «Η Ελλάς, το Ηνωμένο Βασίλειον και η Τουρκία, λαμβάνοντας υπόψη τις υποχρεώσεις της Δημοκρατίας της Κύπρου [...] αναγνωρίζουν και εγγυώνται την ανεξαρτησία, την εδαφική ακεραιότητα και την ασφάλεια της Δημοκρατίας της Κύπρου, ως και η κατάσταση που δημιουργήθηκε δια των θεμελιωδών άρθρων του Συντάγματος αυτής. Αναλαμβάνουν παρομοίως να απαγορεύουν [...] κάθε δραστηριότητα που αποσκοπεί στην άμεση ή έμμεση προαγωγή, είτε της ενώσεως της Δημοκρατίας της Κύπρου με οιοδήποτε άλλο Κράτος, είτε τη διαίρεση της Νήσου.

«Σε περίπτωση παραβιάσεως των όρων της παρούσας Συνθήκης, η Ελλάς, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Τουρκία αναλαμβάνουν την υποχρέωση να διαβουλεύονται μεταξύ τους, όσον αφορά τις παραστάσεις ή τα μέτρα τα αναγκαία για τη διασφάλιση της τηρήσεως των διατάξεων αυτών.

«Εφόσον η κοινή ή συντονισμένη ενέργεια θα αποδεικνυόταν αδύνατη, κάθε μία των εγγυητριών Δυνάμεων επιφυλάσσει εις εαυτήν το δικαίωμα να ενεργή με μόνο σκοπό την επαναφορά της καταστάσεως, που δημιουργήθηκε δια της παρούσας Συνθήκης».

Είναι φανερό πως η Συνθήκη Εγγυήσεως, την οποία έχει υπογράψει και η Ελλάδα, προβλέπει σαφώς τη δυνατότητα παρέμβασης από την πλευρά έστω και μίας μόνο εγγυήτριας δύναμης με σκοπό την επαναφορά στο αρχικό καθεστώς που περιγράφει η Συνθήκη. Με άλλα λόγια, η Τουρκία είχε το δικαίωμα επέμβασης στην Κύπρο για να αντιταχθεί στο πραξικόπημα του Ιωαννίδη και στα σχέδια προσάρτησης. Όμως δεν είχε το δικαίωμα να παραμείνει στο νησί μετά την επαναφορά του Μακαρίου και την αποκατάσταση της νομιμότητας. Πόσο μάλλον να πρωτοστατήσει στη δημιουργία του ψευδοκράτους, πράξη που έρχεται σε ευθεία αντίθεση με τη Συνθήκη, η οποία απαγορεύει οποιαδήποτε δραστηριότητα αποσκοπεί στη διαίρεση του νησιού.

13. Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Γ' τόμος, Εκδόσεις Καπόπουλου, Αθήνα, 1973, σελ. 204.

στα σχέδια των Τούρκων για μονομερή επέμβαση με στόχο την «επαναφορά στη νομιμότητα».

γ. Το ρόλο που θα επεδίωκαν να έχουν οι Αμερικανοί, οι οποίοι, από τη μία, δεν επιθυμούσαν να δυσαρεστηθεί ένας τόσο σημαντικός σύμμαχός τους όπως η Τουρκία και, από την άλλη, θα έκαναν ό,τι είναι δυνατό για να μην υπάρξει επέκταση των πολεμικών συγκρούσεων σε τουρκικό και ελληνικό έδαφος με κίνδυνο της κατάρρευσης της ΝΑ πτέρυγας του ΝΑΤΟ σε μία περιοχή ιδιαίτερα νευραλγική και για τα νατοϊκά αλλά και για τα σοβιετικά συμφέροντα. Κατ' αυτό τον τρόπο, η δημιουργία τετελεσμένων στο νησί δε θα μπορούσε να ανατραπεί από τον προσανατολισμό των στρατιωτικών επιχειρήσεων προς τα τουρκικά εδάφη με ενδεχόμενη εισβολή στην Α. Θράκη.

δ. Την αντίδραση της διεθνούς κοινής γνώμης, η οποία βρέθηκε σε δύσκολη θέση να καταδικάσει μία πράξη που αντλούσε τα ερείσματά της από τις διεθνείς συνθήκες.¹⁴

ε. Το δυσμενή συσχετισμό δύναμης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας αλλά και τη γενικότερη κακή κατάσταση του ελληνικού στρατεύματος.¹⁵

στ. Την άρνηση των Ελληνοκυπρίων να αποδεχθούν τη βίαιη ανάμειξη των Ελλαδιτών στα κυπριακά πράγματα – άρνηση που πήρε τη μορφή της αιματηρής αντίστασης στους πραξικοπηματίες.¹⁶

14. Για τις δυσκολίες που αντιμετώπισε ο Μακάριος να πείσει τις διεθνείς αντιπροσωπίες που έδρευαν στον ΟΗΕ να καταδικάσουν την τουρκική εισβολή βλ. Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία...*, Γ' τόμος, σελ. 242.

15. Σύμφωνα με όλα τα υπάρχοντα στοιχεία η Τουρκία διέθετε τη σαφή αριθμητική υπεροχή και στους τρεις κλάδους ενώ και η διεκπεραίωση της επιστράτευσης καθυστέρησε πολύ λόγω διοικητικών δυσχερειών. Δεδομένα που τα είχαν υπόψη τους οι Τούρκοι και γι' αυτό αποφάσισαν την εισβολή. Βλ. Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία...*, Γ' τόμος, σελ. 230-232.

16. Για μία αναλυτική περιγραφή των συνθηκών του πραξικοπήματος καθώς και της ένοπλης αντίστασης των Κυπρίων σε αυτό βλ. Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία...*, Γ' τόμος, σελ. 183-199.

Η εισβολή των Τούρκων που ακολούθησε μετά το πραξικόπημα κατά του Μακαρίου έφερε τη χώρα μπροστά στο ενδεχόμενο νέας εθνικής τραγωδίας, με συνέπειες άγνωστες για τη μορφή και τις σχέσεις εξουσίας που θα χαρακτήριζαν τον ελλαδικό χώρο. Η αδυναμία απάντησης στην τουρκική εισβολή από την πλευρά του Στρατού σήμανε το τέλος της κυριαρχίας του μηχανισμού αυτού ως κυβερνώσας κατηγορίας. Διότι από τη στιγμή που αδυνατούσε να επιτελέσει τη βασική αποστολή του, λόγω της οποίας αντλούσε την όποια νομιμοποίηση για τη θέση του στο σύστημα εξουσίας – την υπεράσπιση της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας – αυτόματα υπονομευόταν ο συνολικός ρόλος και η παρουσία του στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Ταυτόχρονα, η αναγκαστική προσφυγή στην επιστράτευση, μπροστά στο ενδεχόμενο επέκτασης των στρατιωτικών συγκρούσεων και στα εδάφη της Ελλάδας και της Τουρκίας, «*επέτρεψε την αλλαγή της ισορροπίας δυνάμεων μέσα στο στρατιωτικό μηχανισμό*».¹⁷ Η λαϊκή αποδοκιμασία του στρατιωτικού καθεστώτος εισχώρησε στο εσωτερικό του στρατεύματος, θέτοντας σε αμφισβήτηση τις καθεστηκυίες πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις εξουσίας και επιτυγχάνοντας παραλυτικά αποτελέσματα στη λειτουργία του στρατεύματος. Το γεγονός δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση γιατί, όπως έχει δείξει ο Ν. Πουλαντζάς,¹⁸ όσο περισσότερο αρτηριοσκληρωτικός είναι ένας μηχανισμός στην ενσωμάτωσή των κοινωνικών κραδασμών τόσο περισσότερο διαλυτικά είναι τα αποτελέσματα από τη στιγμή που οι λαϊκοί αγώνες κάνουν φανερή την παρουσία τους στο εσωτερικό του.

17. Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, «Εξάντας», Αθήνα, 1985, σελ. 333.

18. Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση των Δικτατοριών*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1975, σελ. 121-122.

Η πιο σημαντική συνέπεια, μετά βέβαια από την κυπριακή τραγωδία, είναι η ανάγκη δημιουργίας ενός νέου πολιτικού κέντρου, στη θέση του Στρατού, που να «*συμπυκνώνει την ενότητα της κρατικής εξουσίας και να εξασφαλίζει την αναπαραγωγή της*». ¹⁹ Αυτό δεν μπορούσε να είναι άλλο από τη συγκρότηση κοινοβουλευτικής Κυβέρνησης. Η αστική τάξη ήταν αναγκασμένη να αποδεχθεί το τέλος των μετεμφυλιακών δομών άσκησης της εξουσίας. Με άλλα λόγια, η ηγεμονική μερίδα του συνασπισμού εξουσίας (βιομηχανικό, εμπορικό και εφοπλιστικό κεφάλαιο) αντιλήφθηκε ότι δεν μπορούσε πια να αποδέχεται το Στρατό ως τον κατεξοχήν πολιτικό της φορέα. Η κρισιμότητα της κατάστασης (κίνδυνος συρρίκνωσης των εθνικών εδαφών, πλήρης αυτονομία της στρατιωτικής ηγεσίας, όξυνση της διεθνούς οικονομικής κρίσης, ένταση των κοινωνικών αγώνων) υπαγορεύει την ανάγκη αναδιαμόρφωσης του πολιτικού πλαισίου. Η στρατιωτική ηγεσία επιχείρησε την επίτευξη μίας συμβιβαστικής λύσης, τη δημιουργία μίας επιτηρούμενης από το Στρατό κοινοβουλευτικής λύσης, πράγμα όμως που δεν αντιστοιχούσε στις δεδομένες ιστορικές συνθήκες: το 1974 δεν ήταν 1973. Η νέα μορφή διακυβέρνησης θα έπρεπε να κάνει έκδηλη την «αίσθηση της διαφοράς» ²⁰ με το προηγούμενο καθεστώς.

Η λύση Καραμανλή, που θα επιλεγεί τελικά, θα είναι και η πλέον κατάλληλη για την αναπαραγωγή του δεδομένου συστήματος κοινωνικών σχέσεων. Ο Κ. Καραμανλής εξέφραζε αυτό που –τόσο πετυχημένα– έχει ονομαστεί «*τομή στη συνέχεια*». ²¹ Τομή, γιατί ο Κ. Καραμαν-

19. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1996, Α' τόμος, σελ. 26.

20. Χ. Βερναρδάκης, ό.π., σελ. 28.

21. Τόσο για τον όρο αυτό όσο και για μία πιο λεπτομερειακή και βαθύτερη ανάλυση της πτώσης της Χούντας βλ. Χαλαλάμης, ό.π., σελ. 297-348, και Δ. Χαλαλάμης, «Από το μετεμφυλιακό κράτος, στο κράτος της μεταπολίτευσης», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 28, 1986, σελ. 63.

λής είχε συνδεθεί με την προσπάθεια συνταγματικής αναθεώρησης του 1963 ²² και την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας που η αναθεώρηση συνεπαγόταν. Συνέχεια, γιατί για μια σειρά ετών είχε εκφράσει, κατά τρόπο ικανοποιητικό, τα γενικότερα συμφέροντα του αστικού κόσμου. Με την επιλογή Καραμανλή, ο οποίος διακρινόταν για τον αντικομμουνισμό του αλλά και για την αντιμοναρχική του στάση, διατηρούνταν η σχέση ισορροπίας μεταξύ της συνιστώσας της «τομής» και της συνιστώσας της «συνέχειας», σε αντίθεση με την αρχικά προτεινόμενη λύση Κανελλόπουλου όπου το βάρος έπεφτε στην πλευρά της «τομής», πράγμα που μπορεί να συναντούσε την ενεργό αντίδραση του πιο σκληροπυρηνικού τμήματος των στρατιωτικών. Ο Κ. Καραμανλής αποτελούσε την εγγύηση για μία ήπια και μετριοπαθή κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση. Η περίοδος της μεταπολίτευσης αρχίζει... ²³

1.2 Προσπάθεια συγκρότησης κοινωνικής συναίνεσης απέναντι στο νέο πλέγμα πολιτικών σχέσεων

Το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετώπισε η δικτατορία στα επτά χρόνια κυριαρχίας ήταν η αδυναμία λαϊκής νομιμοποίησης της εξου-

22. Για την προτεινόμενη αναθεώρηση του 1963 βλ. Χαλαλάμης, *Στρατός και...*, σελ. 126-132.

23. Χαρακτηριστικό της υποστήριξης του αστικού κόσμου στο πρόσωπο του Καραμανλή είναι και το απόσπασμα που ακολουθεί: «*Ξαφνικά άλλαξε το κλίμα στη χώρα μας. Από τον παγερό διαταγμό, την επιφύλαξη, την απομόνωση, περάσαμε σε μιαν ατμόσφαιρα αισιόδοξης ευφορίας. [...] Ο τόπος, θαρρείς, πως έχει το αίσθημα του παραπλανημένου οδοιπόρου που ξαναβγαίνει στο φως, έπειτα από μακριά πορεία σε κατασκότεινη σήραγγα και βλέπει ξαφνικά να διανοίγεται εμπρός του φωτεινό ξεκίνημα*». Δελτίο ΣΕΒ, τ. 90, 31/7/74.

σίας της. Οι αποτυχίες αναπροσαρμογής της πολιτικής της (κατάργηση Μοναρχίας, πείραμα Μαρκεζίνη) αλλά και η πτώση της έχουν ως αίτιο αυτή ακριβώς την αδυναμία νομιμοποίησης.

Τι είναι, όμως, η κοινωνική συναίνεση; Η κοινωνική συναίνεση δεν αποτελεί παρά ένα είδος *modus vivendi* που συγκροτείται, σε κάθε ιστορική φάση, μεταξύ ετερόκλητων κοινωνικών συμφερόντων. Το περιεχόμενο του συμβολαίου αυτού αποτελεί το *minimum* πλαίσιο μιας κοινής συμφωνίας αμφίπλευρων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Προσδιορίζονται έτσι τα όρια δράσης που έχει κάθε κοινωνική τάση στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού. Πρόκειται, βέβαια, για μια ετεροβαρή συμφωνία που, σε τελική ανάλυση, υποχρεώνει τους κυριαρχούμενους να αποδέχονται τις συνθήκες κυριαρχίας τους. Από την άλλη πλευρά, εξαναγκάζει τις κυρίαρχες τάξεις στο σεβασμό κάποιων περιορισμών και στην αναγνώριση ορισμένων δικαιωμάτων στους κυριαρχούμενους.²⁴ Ουσιαστικά, συμπυκνώνεται με αυτό τον τρόπο ένας προϋπάρχων συσχετισμός δύναμης μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων που βρίσκονται σε αντιπαράθεση. Εννοείται ότι η αλλαγή των ταξικών συσχετισμών επιφέρει και τροποποιήσεις τόσο στο περίγραμμα όσο και στο περιεχόμενο του πλαισίου νομιμοποίησης.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η κοινωνική συναίνεση δημιουργεί υποχρεώσεις και δικαιώματα σε δύο επίπεδα:

- α. στο επίπεδο της άρχουσας τάξης,
- β. στο επίπεδο των κυριαρχούμενων τάξεων.

Αυτή η διττή όψη της κοινωνικής συναίνεσης πήρε το 1974 την εξής μορφή: Η κυρίαρχη τάξη, μπροστά στον κίνδυνο ριζοσπαστικο-

24. Για περισσότερα σχετικά με το θέμα της κοινωνικής συναίνεσης βλ. Δ. Χαλαλάμπης, *Πελαταιακές σχέσεις και Λαϊκισμός*, «Εξάντας», Αθήνα, 1990, σελ. 21-24. Στη συνέχεια αυτής της μελέτης θα ασχοληθούμε ενδελεχώς με το ζήτημα της κοινωνικής συναίνεσης. Προσωρινά θα περιοριστούμε στον ορισμό του Δ. Χαλαλάμπη, ο οποίος είναι αρκετά δόκιμος για την ανάλυση των γεγονότων της περιόδου.

ποίησης των λαϊκών στρωμάτων που χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη εποχή, αποδέχεται την ελεύθερη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού. Αποδέχεται, δηλαδή, τη δυνατότητα ελεύθερης εναλλαγής των πολιτικών κομμάτων στην εξουσία και την ένταξη τους στους πολιτειακούς θεσμούς χωρίς την άμεση ή έμμεση επέμβαση ενός άλλου πόλου εξουσίας, π.χ. Παλατιού ή Στρατού. Αυτό επιτυγχάνεται με την υποβάθμιση του Στρατού ως κέντρου εξουσίας, την κατάργηση της Μοναρχίας και την αποδιάρθρωση των παρακρατικών μηχανισμών.

Αυτά τα μέτρα, όμως, θα συνοδευτούν από τη δημιουργία μιας ασφαλιστικής δικλίδας: της αύξησης της ισχύος της εκτελεστικής εξουσίας και της συνακόλουθης μείωσης της δύναμης της νομοθετικής εξουσίας, όπως φαίνεται και από τα υπάρχοντα στατιστικά στοιχεία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Νομοπαρασκευαστική δραστηριότητα 1975-1981

Έτος	Νόμοι	Προεδρικά Διατάγματα	Αναλογία	Υπουργικές Αποφάσεις (Ιανουάριος)
1975	244	939	1 προς 4	1.339
1976	1.605	980	8 προς 5	1.605
1977	232	1.195	1 προς 5	
1978	110	964	1 προς 9	
1979	146	1.041	1 προς 7	870
1980	108	1.203	1 προς 11	
1981	114	1.388	1 προς 11	

Πηγή: Τ. Βιδάλης, «Κοινοβουλευτισμός και νομοπαραγωγική δραστηριότητα στην Ελλάδα» (αδημοσίευτη εργασία).

Διαπιστώνεται μία μετατόπιση της νομοπαραγωγικής δραστηριότητας από τη μορφή των νόμων και των προεδρικών διαταγμάτων στη μορφή των υπουργικών αποφάσεων· μετατόπιση που λαμβάνει όλο και πιο έντονες διαστάσεις. Με τον τρόπο αυτό, οι περισσότερες αποφάσεις λαμβάνονται μέσω εξωκοινοβουλευτικών διαδικασιών και, κατά συνέπεια, δεν είναι υπερβολική η θέση πως η πραγματική εξουσία ασκείται από τα διάφορα υπουργεία καθώς και από τις μόνιμες επιτροπές του Υπουργικού Συμβουλίου.

Ο χώρος του τελευταίου λειτουργεί πολύ συχνά ως πεδίο συνάρθρωσης των επιμέρους ταξικών συμφερόντων, όπως αυτά εκφράζονται από τα επιμέρους υπουργεία.²⁵ Εννοείται πως το παραπάνω δε σημαίνει κάποιου είδους συντεχνιακή πολιτική του κάθε υπουργείου ή την επεξεργασία μίας προσωπικού χαρακτήρα δραστηριοποίησης από την πλευρά των επιμέρους υπουργών. Περισσότερο έχει να κάνει με την προσπάθεια επίλυσης των αντιφατικών ταξικών συμφερόντων που από την ίδια τη σύστασή του είναι υποχρεωμένο κάθε υπουργείο να εκφράζει.

Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής λειτουργίας είναι η οργάνωση ενός ανταρχικού αστικού κράτους, όπου κυριαρχεί η ώσμωση μεταξύ συμφερόντων των διαφόρων αστικών μερίδων και του κρατικού μηχανισμού, με ιδιαίτερα αναβαθμισμένο το ρόλο της διοίκησης. Δημιουργείται, έτσι, μια εξωθεσμική διαδικασία λήψης αποφάσεων, η οποία λειτουργεί μέσα στα κρατικά πλαίσια.²⁶

Συνολικά ιδωμένο: η καινούρια δομή της πολιτικής εξουσίας, που λειτουργεί ως ασφαλιστική δικλίδα για την πολιτική αναπαραγωγή του συστήματος κοινωνικών σχέσεων, περιλαμβάνει την ειδική –ειδική

25. Βλ. Γ. Πάσχος, «Η ανασυγκρότηση της εκτελεστικής εξουσίας», *Πολίτης*, τ. 35, 1983, σελ. 13.

26. Για παρόμοιους προβληματισμούς βλ. Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, «Πολίτης», Αθήνα, 1991, σελ. 87.

με την έννοια ότι συμπυκνώνει ένα συγκεκριμένο συσχετισμό δύναμης που δύναται κάθε στιγμή να τροποποιηθεί– συνάρθρωση μεταξὺ τριών διαφορετικών δομών: του Προέδρου της Δημοκρατίας, της Κυβέρνησης και των κορυφών της Διοίκησης. Το καινούριο στοιχείο για την εκτελεστική εξουσία, σε σχέση με την προδικτατορική περίοδο, είναι η αποκλειστική ανάληψη του έργου της ενοποίησης της κρατικής πολιτικής²⁷ χωρίς τις παρεμβάσεις του Παλατιού και των στρατιωτικών μηχανισμών. Παράλληλα, στο ιδεολογικό επίπεδο, παρατηρείται η μετατόπιση της κυρίαρχης ιδεολογίας από την εθνικοφροσύνη και τον αντικομμουνισμό στην υιοθέτηση των αρχών του Κράτους Δικαίου και της ισονομίας-ισοπολιτείας. Σημαντικό ρόλο στη νομιμοποιητική λειτουργία του Κράτους διαδραματίζουν και τα κόμματα, τα οποία, με τη νέα θέση που καταλαμβάνουν στην καινούρια δομή των σχέσεων εξουσίας, διευρύνουν το πεδίο νομιμοποίησης της κρατικής πολιτικής μετασχηματίζοντας τη βασική τους λειτουργία από εκφραστή των κοινωνικών συμφερόντων σε πολιτειακό θεσμό-συστατικό της οργάνωσης των εξουσιαστικών σχέσεων.²⁸ Βέβαια, η παραπάνω παρατήρηση είναι γενική και εξειδικεύεται με διαφορετικό τρόπο σε κάθε κόμμα χωριστά και ειδικότερα στα κόμματα της Αριστεράς. Ωστόσο δεν παύει να έχει τη δομική σημασία της σηματοδοτώντας τα όρια μέσα στα οποία μπορεί να κινείται ένας κομματικός σχηματισμός στο πλαίσιο της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Η ιστορική εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ που περιγράφεται στα επόμενα τμήματα της εργασίας αυτής είναι στενά συνδεδεμένη με τους περιορισμούς αυτούς και την αδυναμία υπέρβασής τους.

Είναι σημαντικό να εμβαθύνουμε λίγο περισσότερο στην αναβάθμιση της θέσης των κομμάτων στο εσωτερικό του Κράτους. Πιο

27. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά...*, Α' τόμος, σελ. 34.

28. Χ. Βερναρδάκης, *ό.π.*, σελ. 222.

συγκεκριμένα: η μεταπολιτευτική δομή της εξουσίας επιτρέπει την αναγνώριση, κατά τρόπο σχεδόν αποκλειστικό, της δυνατότητας αντιπροσώπευσης κοινωνικών στρωμάτων και διατύπωσης κοινωνικών αιτημάτων προς την κρατική εξουσία από την πλευρά των κομμάτων. Παράλληλα, γίνεται δεκτή η στρατολόγηση των κορυφών της διοικητικής πυραμίδας από το στελεχικό δυναμικό των πιο ισχυρών κομματικών σχηματισμών και ιδιαίτερα του κόμματος που κατέχει την κυβερνητική εξουσία. Τελευταίο, αλλά όχι έσχατο, το κυβερνητικό κόμμα αναλαμβάνει το ρόλο της ενοποίησης των κατευθύνσεων και της λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης.²⁹

Βέβαια, όλα αυτά δεν προβλέπονται για κάθε είδους πολιτικό σχηματισμό. Το μεταπολιτευτικό νομοθετικό συνταγματικό πλαίσιο που θεσπίστηκε το 1975, οριοθετούσε το περίγραμμα μέσα στο οποίο τα πολιτικά κόμματα είχαν τη δυνατότητα να παρεμβαίνουν. Κι αυτό δεν ήταν άλλο από τη διαχείριση των υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας. Με αυτή την έννοια, ως πολιτικά κόμματα ορίζονται μόνο οι φορείς που το Κράτος αναγνωρίζει, οι οποίοι διαθέτουν την αποκλειστικότητα της διαχείρισης της πολιτικής εξουσίας, το περιεχόμενο της οποίας καθορίζεται από το Κράτος.³⁰ Το Κράτος για να μπορέσει να ελέγξει τη λειτουργία των κομμάτων χρησιμοποιεί δύο μηχανισμούς άμεσης παρέμβασης: α. τη θεσμική αναγνώριση από την πλευρά της δικαστικής εξουσίας μέσω της έγκρισης των κομματικών καταστατικών και β. στην περίπτωση που το κόμμα που πρόκειται να λάβει εντολή σχηματισμού Κυβέρνησης ή διερευνητική εντολή δε διαθέτει αρχηγό, το Κράτος καθιστά σαφή την παρέμβασή του στις εσωτερικές διαδικασίες του κόμματος υποδεικνύοντας την ανάδειξη

29. Χ. Βερναρδάκης, ό.π., σελ. 218.

30. Χ. Βερναρδάκης, ό.π., σελ. 219.

αρχηγού όχι από ένα αντιπροσωπευτικό κόμμα αλλά από την κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος.^{31, 32}

Όπως και να έχει το θέμα, η αναβάθμιση του ρόλου των κομμάτων στο σύστημα εξουσίας (ενίσχυση του ρόλου τους ως μηχανισμών ενσωμάτωσης των λαϊκών τάξεων και πολιτικής εκπροσώπησης σε πρωτοβάθμιο επίπεδο) εκφράστηκε με την υιοθέτηση μίας σειράς πρακτικών που περιλαμβάνουν την ενίσχυση των μορφών εσωτερικής οργάνωσης, τη διαμόρφωση και οριοθέτηση μίας εσωκομματικής ιδεολογίας και τη συγκρότηση κομματικών οργανώσεων σε κάθε κοινωνικό χώρο.³³ Ταυτόχρονα, το γεγονός της αντικειμενικής επέκτασης της εκπροσώπησης (μέσα από την τοπική αυτοδιοίκηση, τα εργατικά συνδικάτα, τους φοιτητικούς συλλόγους κ.λπ.) συνέτεινε στην ενίσχυση της εξουσίας των κομματικών φορέων και στην εξάπλωση της επιρροής τους. Σημαντικό ρόλο στη διεύρυνση της δράσης των κομμάτων είχε και ο Τύπος, ο οποίος συνδέθηκε στενά με την πορεία των πιο ισχυρών κομμάτων αποτελώντας, ουσιαστικά, μία μορφή πιο εκλεπτυσμένης προπαγάνδησης των κομματικών θέσεων.³⁴

Βέβαια, πέρα από τη στρατηγική ενσωμάτωσης της λαϊκής δυναμικής μέσω της γραφειοκρατικοποίησης των κομματικών μηχανι-

31. Επειδή θα μπορούσε να αντιπαρατεθεί το επιχείρημα της ανάγκης ύπαρξης ευελιξίας για το σχηματισμό κυβέρνησης, θα αντιτεινάμε πως μία ψηφοφορία του συνόλου των κομματικών μελών, σώματος σαφώς πιο αντιπροσωπευτικού από την κοινοβουλευτική ομάδα, δε θα διαρκούσε περισσότερο από 24 ώρες. Συνεπώς, διαφορετικοί είναι οι λόγοι που προκρίνουν την υφιστάμενη διάταξη.

32. Όπως παρατηρεί ο Χ. Βερναρδάκης, από το 1984 ισχύει και ένας τρίτος μηχανισμός ελέγχου των κομμάτων, που είναι η κρατική χρηματοδότηση. Βλ. Χ. Βερναρδάκης, ό.π., σελ. 219-220.

33. Γ. Μαυρίης, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής: Οι σχέσεις εκπροσώπησης στην περίοδο 1974-1985*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1993, Α' τόμος, σελ. 98.

34. Γ. Μαυρίης, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες...*, Β' τόμος, τεύχος β', σελ. 488.

σμών που σχεδίασε και πέτυχε η ιθύνουσα τάξη στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, η ενεργός συμμετοχή και η ένταξη των πολιτών στην κομματική ζωή πρέπει να ερμηνευθεί ως αντίδραση στο αυταρχικό μετεμφυλιακό πλαίσιο που περιόριζε, αν όχι απαγόρευε, την ελεύθερη πολιτική δράση. Με αυτή την έννοια, η ανάπτυξη των κομμάτων στη μεταπολίτευση θα πρέπει να ιδωθεί ως διττό και διαλεκτικό φαινόμενο: Από τη μία, ως συνέπεια του μετεμφυλιακού καθεστώτος αποκλεισμών και διακρίσεων και, από την άλλη, ως αποτέλεσμα της προσπάθειας ενσωμάτωσης και ποδηγέτησης των αυθόρμητων μορφών λαϊκής ενεργοποίησης.

Αναμφίβολα, για τις κυριαρχούμενες τάξεις το νέο κοινωνικό συμβόλαιο (λειτουργία κοινοβουλευτισμού – ενίσχυση και αναβάθμιση της εξουσίας του εκτελεστικού, υποβάθμιση του ρόλου του Στρατού, κατάργηση της Μοναρχίας, νομιμοποίηση των ΚΚ, αναβάθμιση του ρόλου των κομμάτων στο πολιτικό σύστημα) παρουσιάζει αρκετά θετικά σημεία. Κατ' αρχήν, το αίτημα των ετών 1963-1967 για απρόσκοπτη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού έπαιρνε σάρκα και οστά.³⁵ Έπειτα, η κατάργηση του διαχωρισμού εθνικοφρόνων – μη εθνικοφρόνων και του Ν. 509, η νομιμοποίηση των δύο κομμουνιστικών κομμάτων και των οργανώσεων της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, ο περιορισμός της αστυνομοκρατίας, η άρση των περιορισμών –θεσμικών και εξωθεσμικών– ένταξης σε έναν πολιτικό φορέα ή στο συνδικαλιστικό κίνημα, ήταν εξελίξεις που λειτούργησαν θετικά στην αποδοχή των όρων του κοινωνικού συμβολαίου. Υπάρχει

35. Για ανάλυση των γεγονότων της περιόδου αυτής βλ. Χαλαράκης, *Στρατός...*, σελ. 138-145 και Δ. Λιβιεράτος – Γ. Καραμπελιάς, *Ιούλης '65: Η έκρηξη*, «Κομμούνα», Αθήνα, 1985.

όμως κι ένας άλλος λόγος που βοηθούσε πολύ στην παγίωση των όρων αυτών. Ήταν ο φόβος του πολέμου. Από τη μία, οι ζωντανές μνήμες των θηριωδιών της γερμανικής κατοχής και, από την άλλη, ο υπαρκτός κίνδυνος μιας ελληνοτουρκικής σύρραξης, είχαν ως αποτέλεσμα τη σφυρηλάτηση του κοινωνικού consensus. Το ενδεχόμενο –πόσο μάλλον η πραγματοποίηση– μίας στρατιωτικής αναμέτρησης λειτουργεί συσπειρωτικά προς τη στοχοθεσία της άρχουσας τάξης. Ο σκληρός πυρήνας της αστικής ιδεολογίας, που βασίζεται στη συγκρότηση της εθνικής συνείδησης, δεν έπαψε ποτέ να περιλαμβάνει συγκεκριμένα υλικά θεμέλια και, πρώτα από όλα, τη βαθιά πεποίθηση των λαϊκών στρωμάτων ότι μία ενδεχόμενη κατάκτηση από ξένη χώρα θα δυσχέραινε καταφανώς τις συνθήκες διαβίωσής τους.

Το 54% που έλαβε η ΝΔ στις εκλογές του 1974, αποτελεί απόδειξη ότι, μέσα σε ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, οι κυρίαρχες τάξεις είχαν κατορθώσει να οικοδομήσουν ένα πλαίσιο ενσωμάτωσης των λαϊκών στρωμάτων, το οποίο συνδύαζε τον εκσυγχρονισμό των πολιτικών θεσμών με τη μακροπρόθεσμη αναπαραγωγή των υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής.³⁶ Πιο συγκεκριμένα, ο μετασχηματισμός της ΕΡΕ σε ΝΔ δεν ήταν μόνον ονομαστικός αλλά βαθύτατα ουσιαστικός και αφορούσε τόσο το ιδεολογικό όσο και το πολιτικό αλλά και το οργανωτικό επίπεδο. Στο ιδεολογικό, επιχειρείται η αντικατάσταση

36. Ο Ι. Παπαδόπουλος, μάλιστα, θεωρεί ότι την περίοδο 1974-1977 η ΝΔ έπαιξε στο εσωτερικό του ελληνικού πολιτικού συστήματος το ρόλο του κυρίαρχου κόμματος, του οποίου η ηγεμονία δεν τίθονταν σε αμφισβήτηση από καμιά άλλη πολιτική δύναμη. Πιο αναλυτικά: Ι. Papadopoulos, *Dynamique de discours politique et conquête du pouvoir*, Peter Lang, Berne, 1989, σελ. 142. Σχετικά με τον όρο «κυρίαρχο κόμμα» βλ. Ι. Μ. Duverger, *Les parties politiques*, A. Colin, Paris, 1976, 2. G. Sartori, *Parties and Party Systems – A framework for analysis*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976.

της ιδεολογίας του αντικομμουνισμού από την πίστη στο καθεστώς ανάπτυξης του κοινωνικού κράτους, της οικονομικής ευημερίας και της ισονομίας-ισοπολιτείας για όλα τα τμήματα του πληθυσμού. Στο πολιτικό, επιδιώκεται η υπέρβαση της αντίθεσης Δεξιά – Κέντρο, όπου η ΕΡΕ ως παραδοσιακά συντηρητικό κόμμα κάλυπτε τη θέση της Δεξιάς, με την υπογράμμιση του εθνικού και δημοκρατικού χαρακτήρα του κόμματος αλλά και με την υιοθέτηση ορισμένων σημαντικών στοιχείων από τα προγράμματα των κομμάτων του προδικτατορικού κέντρου. Στο οργανωτικό, τέλος, συγκροτείται το καινούριο κόμμα σε εντελώς διαφορετική βάση σε σχέση με το παρελθόν: δημιουργούνται εσωκομματικές δομές, κάθετες και οριζόντιες ιεραρχίες, μαζικές οργανώσεις βάσης κ.λπ.³⁷ Όλη αυτή η προσπάθεια επενδύθηκε με το ιδεολογικό κάλυμμα του «ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού». Πρόκειται για μία μορφή προσαρμογής στα νέα δεδομένα αμυντικού³⁸ χαρακτήρα, με την έννοια πως οι κοινωνικές συνθήκες της εποχής και η έντονη παρουσία του λαϊκού παράγοντα υποχρέωσαν τη συντηρητική παράταξη να πραγματοποιήσει μία μεταστροφή προς τα «αριστερά», η οποία φαίνεται να επιχειρεί να αναιρέσει συστατικά στοιχεία μίας παραδοσιακής δεξιάς αντίληψης, επιτυγχάνοντας έτσι τη διατήρηση κοινωνικών συμμαχιών με τάξεις και στρώματα-στηρίγματα του συνασπισμού εξουσίας.

Όσοι το πρόβλημα που παρέμενε ανοικτό, παρά τις μεταλλαγές του κόμματος της Δεξιάς, αφορούσε τις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες. Η αστική τάξη κατόρθωσε το 1974 να παγιώσει την κοινωνική συναίνεση χωρίς να αναγκαστεί να προχωρήσει σε άμεσες παραχωρήσεις προς τις κυριαρχούμενες τάξεις.

37. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά κόμματα...*, Α' τόμος, σελ. 45.

38. Χ. Βερναρδάκης, ό.π., σελ. 104.

Με εξαίρεση το κοσμοπολιτικό εφοπλιστικό κεφάλαιο καθώς και τα πιο δυναμικά τμήματα του βιομηχανικού και του εμπορικού κεφαλαίου (π.χ. κατασκευαστικό κεφάλαιο), οι υπόλοιπες μερίδες του κεφαλαίου χρησιμοποιούσαν, ως σημαντικό συντελεστή των κερδών τους, τα χαμηλά εργατικά ημερομίσθια και τη διατήρηση του βιοτικού επιπέδου των αγροτών στις κατώτατες στάθμες, μέσω των χαμηλών τιμών των αγροτικών προϊόντων, έτσι ώστε να επιτυγχάνεται η καθήλωση του ύψους της τιμής της εργατικής δύναμης. Τις αναγκαίες αυξήσεις των εισοδημάτων θα τις διεκδικήσουν οι μισθωτοί και οι αγρότες με την πραγματοποίηση δυναμικών κινητοποιήσεων, οι οποίες θα σφραγίσουν τις μετέπειτα εξελίξεις.

Όμως με τις κοινωνικές ανισότητες της περιόδου 1974-1981 ασχολούμαστε στην αμέσως επομένη παράγραφο.

1.3 Το βιοτικό επίπεδο και οι συνθήκες ζωής μισθωτών και αγροτών

Ένα από τα στοιχεία που χαρακτήρισαν την εξέλιξη του ελληνικού καπιταλισμού είναι η αδιάκοπη προσπάθεια μείωσης του εργατικού κόστους, μέσω της διατήρησης των μισθών σε χαμηλά επίπεδα, έτσι ώστε και τα κέρδη να είναι υψηλά αλλά και να μην υστερεί η ανταγωνιστικότητα των εγχώριων προϊόντων με τα ξένα. Έτσι, το 1975 η σχέση εισοδήματος μεταξύ μισθωτών και επιχειρηματιών, αλλά και το ύψος του ωριαίου μισθού εργασίας, παρουσιάζονται ως ακολούθως:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κατανομή εισοδήματος μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας
στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα παραγωγής

Χώρες	Εισόδημα (%)		Ωριαίος μισθός εργασίας (δολ.)
	Μισθωτοί	Επιχειρηματίες	
Σουηδία	82	18	5,16
Δανία	75	25	5,67
Ολλανδία	76	24	3,95
ΗΠΑ	79	21	4,80
Βέλγιο	70	30	3,93
Δ. Γερμανία	71	29	3,98
Ελβετία	68	32	4,37
Γαλλία	70	30	2,78
Ιταλία	62	38	2,30
Αυστρία	73	27	2,28
Μ. Βρετανία	83	17	2,79
Ιαπωνία	63	37	2,92
Ιρλανδία	69	31	2,44
Ελλάδα	43	57	1,08

Πηγή: ΟΗΕ και Οικονομικός Ταχυδρόμος, 25/8/77.

Διαπιστώνουμε ότι η Ελλάδα είναι η μοναδική χώρα από το σύνολο των εξεταζομένων όπου τα εισοδήματα των μισθωτών δεν ξεπερνούν αυτά των επιχειρηματιών. Η διαφορά μάλιστα από την επόμενη, που είναι η Ιταλία, είναι της τάξης του 19%. Δε θα μπορούσε όμως να είναι διαφορετική η κατάσταση αφού, αν συμβουλευτούμε την τρίτη στήλη, βλέπουμε ότι η Ελλάδα όχι μόνο κατέχει και εδώ την τελευ-

ταία θέση, αλλά και ότι η τιμή του ωρομισθίου δε φθάνει ούτε το 50% της επόμενης χώρας, που είναι η Αυστρία.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να μας αντιπαρατεθεί ότι η σύγκριση αυτή δεν έχει νόημα αφού σε κάθε χώρα υπάρχει διαφορετικό κόστος ζωής. Έτσι π.χ. ο Έλληνας μπορεί με 1,08 δολ. να ζει καλύτερα στην Αθήνα, από ό,τι ο Γάλλος με 2,78 δολ. στο Παρίσι. Τα στοιχεία που ακολουθούν διευκρινίζουν αυτό το ζήτημα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Αγοραστική δύναμη των μισθών και ημερομισθίων

Πόλη	Πόσες ώρες χρειάζονται για να αγοραστεί	
	το καλάθι των τροφίμων	το σύνολο τροφίμων και υπηρεσιών
Αμστερνταμ	34,3	91,2
Αθήνα	68,8	207,5
Βρυξέλλες	41,5	114,5
Κοπεγχάγη	37,3	93,8
Δουβλίνο	40,0	137,6
Ντίσελντορφ	40,8	99,6
Λονδίνο	44,8	124,3
Λουξεμβούργο	39,0	95,8
Μαδρίτη	67,5	158,0
Βιέννη	44,0	118,0
Μιλάνο	62,0	137,4
Ζυρίχη	36,3	91,8
Παρίσι	54,0	149,0

Πηγή: Οικονομικός Ταχυδρόμος, 16/12/76.

Βλέπουμε ότι μεταξύ 13 πόλεων, στην Αθήνα είναι πιο δύσκολο για έναν εργαζόμενο να εξασφαλίσει τόσο το καλάθι των τροφίμων όσο και το σύνολο των αναγκαίων τροφίμων και υπηρεσιών.

Στα ίδια συμπεράσματα θα καταλήξουμε αν ακολουθήσουμε τα στοιχεία που παραθέτει ο ΣΕΒ σε ένα δελτίο του.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

*Τιμές, μισθοί και αγοραστική δύναμη
σε διάφορες πόλεις του κόσμου*

Πόλη	Τιμές	Μισθός μετά από κρατήσεις	Αγοραστική δύναμη μετά από κρατήσεις
Αθήνα	78	34	43
Βιέννη	78	59	75
Βρυξέλλες	89	67	74
Δουβλίνο	67	42	62
Ελσίνκι	81	45	55
Ζυρίχη	100	100	100
Κοπεγχάγη	102	71	70
Λονδίνο	81	44	55
Λουξεμβούργο	83	78	94
Μαδρίτη	78	47	60
Ν. Υόρκη	84	76	90
Παρίσι	95	61	64
Τόκιο	106	73	69
Μιλάνο	65	36	55
Μ.Ο.	84,8	59,5	69,0

Πηγές: Union des Banques Suisses - Δελτίο ΣΕΒ, τ. 417, 31/3/80.

Διαπιστώνουμε ότι οι τιμές στην Αθήνα υπολείπονται κατά 22% των τιμών της Ζυρίχης και κατά 5,6% του γενικού μέσου όρου. Όταν όμως μελετούμε τους μισθούς, η διαφορά φθάνει το 66% των μισθών της Ζυρίχης και απέχει 22,4% από το μ.ό. Η αγοραστική, τέλος, δύναμη απέχει κατά 57% από αυτή των εργαζομένων στη Ζυρίχη και 23,6% από το μ.ό. Με άλλα λόγια, ενώ στην Αθήνα οι αποδοχές κυμαίνονται σε χαμηλά επίπεδα, οι τιμές είναι αρκετά υψηλές.

Η έντονη ανισοκατανομή εισοδήματος, που είδαμε κι από τον πίνακα 2, θα μπορούσε να αμβλυνθεί μέσα από το φορολογικό σύστημα. Όμως ούτε κι αυτό συμβαίνει γιατί το 1974 π.χ. οι άμεσοι και αναλογικοί φόροι αποτελούσαν μόνο το 25% των έμμεσων φόρων. Το πιο ενδιαφέρον είναι ότι, πέρα από τη δυσαναλογία της εσωτερικής κατανομής της φορολογίας, η εμμονή στο ιδιαίτερο βάρος των έμμεσων φόρων έχει ως αποτέλεσμα τα φορολογικά βάρη να πέφτουν κυρίως στους μισθωτούς και τους συνταξιούχους, αφού αυτοί δαπανούν το σύνολο σχεδόν των εισοδημάτων τους για αγορά καταναλωτικών αγαθών, πάνω στα οποία συγκεντρώνεται ο κύριος όγκος της έμμεσης φορολογίας.³⁹

Όμως, ακόμα κι αν οι άμεσοι φόροι αποτελούσαν την κύρια μορφή φορολογίας, το πρόβλημα της ανισοκατανομής των φόρων θα λυνόταν μόνο κατά ένα μέρος. Κι αυτό γιατί ένα από τα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας είναι και η έντονη φοροδιαφυγή. Έντονη φοροδιαφυγή η οποία εμφανίζεται κυρίως στα αστικά και μικροαστικά στρώματα, που διαθέτουν τη δυνατότητα πραγματοποίησής της. Στην ουσία, το ύψος του φόρου που θα πληρώσει ένας επιχειρηματίας ή ένας αυτοαπασχολούμενος, εξαρτάται όχι τόσο από το

39. Βλ. Σ. Καράγιωργας, «Η φορολογική εκμετάλλευση στην Ελλάδα», *Πολίτης*, τ. 16, 1978, σελ. 18-19.

εισόδημα το οποίο αποκομίζει όσο, κυρίως, από το ύψος του εισοδήματος που μπορεί να αποκρούσει.⁴⁰

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ (βλ. Παράρτημα, πίν. 1), το 1975 οι μισθωτοί και οι συνταξιούχοι είχαν σχεδόν ίδια συμμετοχή με τους εμπόρους και τους βιομηχάνους, ενώ το 1980 η κατάσταση έχει χειροτερεύσει. Οι μισθωτοί –μόνο αυτή η κατηγορία– ξεπερνούν τους εμπόρους και τους βιομηχάνους, ενώ μαζί με τους συνταξιούχους υπερβαίνουν και το άθροισμα των εισοδημάτων εμπόρων, βιομηχάνων και ελευθέρων επαγγελματιών.

Το φαινόμενο αυτό πρέπει να οφείλεται και στη διαφορά μεταξύ της παραγωγικότητας και της αμοιβής της εργασίας που παρατηρείται στην Ελλάδα σε σχέση με τις χώρες της ΕΟΚ, πράγμα που αυξάνει την εκμετάλλευση που υφίσταται η εργατική τάξη από την αστική. Επειδή δεν υπάρχουν στοιχεία συγκρίσιμα για όλες τις χώρες για την ίδια περίοδο, δεν μπορούμε να παραθέσουμε αναλυτικό πίνακα. Μπορούμε, όμως, να πούμε ότι ο βαθμός αυτής της εκμετάλλευσης φαίνεται από το γεγονός πως οι μισθοί το 1975 στην Ελλάδα δεν ξεπερνούσαν το 34% του κοινοτικού μέσου όρου, ενώ η παραγωγικότητα της εργασίας έφτανε το 55% στον αστικό τομέα της παραγωγής.⁴¹ Παρατηρείται δηλαδή μία διαφορά της τάξης του 21% του ευρωπαϊκού μέσου όρου(!), γεγονός που αποδεικνύει πως η σχέση εκμετάλλευσης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας εμφανίζεται σε πιο έντονο βαθμό στον ελλαδικό χώρο.

Βλέπουμε, με βάση τα στοιχεία που παραθέσαμε μέχρι εδώ, ότι

40. Για μία πολύ καλή ανάλυση των μεθόδων φοροδιαφυγής βλ. Γ. Σαμαράς, *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα*, «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 1986, σελ. 158-161.

41. Για στοιχεία σχετικά με την παραγωγικότητα της εργασίας στην Ελλάδα και στην ΕΟΚ βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 25/7/85. Για τον υπολογισμό του μέσου ελληνικού μισθού προς το μέσο κοινοτικό λάβαμε υπόψη τα στοιχεία του πίν. 2.

κατά τα έτη 1974-1975 η ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται από μία οξεία ανισότητα στη σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, η οποία επιδεινώνεται από τον τρόπο που γίνεται η φορολόγηση. Το αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης θα είναι η ανισοκατανομή του πλούτου ανά οικονομική κατηγορία.

Από τα στοιχεία του πίνακα 17 του Παραρτήματος προκύπτει ότι οι τρεις ανώτερες εισοδηματικές κατηγορίες αποτελούν το 19,6% του πληθυσμού και διαθέτουν το 49,88% του συνολικού εισοδήματος, οι δύο μεσαίες κατηγορίες αποτελούν το 34,3% του πληθυσμού και κατέχουν το 34,16% του συνολικού εισοδήματος, ενώ οι τρεις κατώτερες εισοδηματικές κατηγορίες αποτελούν το 46,1% του πληθυσμού και διαθέτουν μόνο το 15,96% του συνολικού πλούτου.⁴²

Νομίζουμε ότι έχει γίνει φανερή η ανισοκατανομή πλούτου στην Ελλάδα και δε χρειάζεται να παραθέσουμε άλλο εμπειρικό υλικό. Χρειάζεται όμως να δούμε τις συνέπειες που έχει η οικονομική αυτή ανισότητα στη δημιουργία σοβαρών κοινωνικοοικονομικών ανισορροπιών στο εσωτερικό της χώρας, σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της ΕΟΚ.

Σύμφωνα λοιπόν με τα στοιχεία που παρουσιάζουν οι ευρωπαϊκές εκθέσεις για τη φτώχεια, η κατάσταση στις χώρες της ΕΟΚ διαμορφώνεται ως εξής:

42. Σε περίπτωση που χρησιμοποιήσουμε ως δείκτη την κατανομή συνολικού εισοδήματος νοικοκυριών, σύμφωνα με τις έρευνες οικογενειακού προϋπολογισμού της ΕΣΥΕ, δε θα καταλήξουμε σε διαφορετικά συμπεράσματα: Συγκεκριμένα, το 35% των φτωχότερων νοικοκυριών διαθέτει μόνο το 5,1% του συνολικού εισοδήματος! Αντίθετα, το 5,7% των πλουσιότερων νοικοκυριών απολαμβάνει το 20,7% του συνολικού πλούτου. Για αναλυτικά στοιχεία βλ. Κ. Κανελλόπουλος, *Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα: προδιοριστικοί παράγοντες*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1986, πίν. 2.2, σελ. 39.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

*Συχνότητα εμφάνισης σχετικής εισοδηματικής φτώχειας
στα νοικοκυριά των χωρών-μελών της ΕΟΚ*

Χώρα	Έτος	Ποσοστό φτωχών νοικοκυριών
ΕΟΚ-9	1973-1979	12,4
Βέλγιο	1976	6,6
Δανία	1977	13,0
Γαλλία	1975	14,8
Δ. Γερμανία	1973	6,6
Ελλάδα	1974	25,0
Ιρλανδία	1973	23,1
Ιταλία	1978	21,8
Λουξεμβούργο	1978	14,6
Ολλανδία	1979	4,8
Μ. Βρετανία	1975	6,3

Πηγή: ΕΚΚΕ, *Διαστάσεις...*, Α' τόμος, σελ. 141.

Με τη διατύπωση ορισμένων επιφυλάξεων, τις οποίες άλλωστε και οι συγγραφείς της μελέτης του ΕΚΚΕ αναφέρουν,⁴³ μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι το 1974 το φαινόμενο της φτώχειας εμφανίζεται με υπερδιπλάσια συχνότητα στην Ελλάδα σε σχέση με τις χώρες της ΕΟΚ. Ταυτόχρονα, η Ελλάδα είναι η χώρα που

43. Οι ερευνητές επισημαίνουν ότι ο ορισμός της φτώχειας που χρησιμοποιείται στην ΕΟΚ είναι διαφορετικός από τον αντίστοιχο του ΕΚΚΕ. Ωστόσο, καταλήγουν πως και στην περίπτωση που γινόταν χρήση του άλλου ορισμού, τα αποτελέσματα δε θα διέφεραν. Βλ. ΕΚΚΕ, Σ. Καραγιώργας (επιμ.), *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*, Α' τόμος, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1990, σελ. 141-142.

παρουσιάζει το μεγαλύτερο ποσοστό φτωχών στο σύνολο του πληθυσμού από οποιαδήποτε άλλη χώρα της ΕΟΚ.⁴⁴

Στο σημείο αυτό κρίνεται αναγκαία η διατύπωση μίας μεθοδολογικής παρατήρησης. Τα στοιχεία που αναφέρθηκαν μέχρι εδώ βασίζονται κυρίως στις φορολογικές δηλώσεις και στις τιμές των ημερομισθίων όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί εκείνη την περίοδο. Αφορούν, δηλαδή, εισοδήματα αστών, μικροαστών και μισθωτών και όχι τον αγροτικό πληθυσμό. Προκειμένου λοιπόν να μπορέσουν να γίνουν κατανοητά τα γεγονότα που θα ακολουθήσουν, και ιδιαίτερα η υποστήριξη του ΠΑΣΟΚ από τα αγροτικά στρώματα, θα πρέπει να μελετηθεί και η εισοδηματική κατάσταση των αγροτών.

Μια γρήγορη ματιά στα εμπειρικά δεδομένα φανερώνει ότι το 1971 το κατά κεφαλήν μέσο αγροτικό εισόδημα ανερχόταν μόνο στο 50% του αντίστοιχου εθνικού εισοδήματος. Ποσοστό αναμφίβολα πολύ χαμηλό αν αναλογιστούμε τα χαμηλά εισοδήματα των μισθωτών. Πολύ περισσότερο επειδή αποκτά και μία ευρύτερη κοινωνική διάσταση αν ληφθεί υπόψη ότι οι αγρότες αποτελούσαν τότε το 30% του πληθυσμού.

Το 1978 τα πράγματα θα έχουν χειροτερέψει, αφού η αναλογία γεωργικού προς συνολικό εισόδημα θα πέσει στο 43,9%.⁴⁵ Βέβαια, ένα μέρος της διαφοράς αυτής πρέπει να καλυπτόταν από την αυτοκατανάλωση, δεν παύει όμως η απόσταση να είναι μεγάλη και υπαρκτή, ιδιαίτερα μάλιστα αν συγκρίνουμε την οικονομική διάσταση μεταξύ Ελλήνων και Ευρωπαίων γεωργών.

44. Σύμφωνα με μια άλλη μελέτη, το 1978 οι μέσες μηνιαίες αποδοχές ενός εργάτη, αρχηγού οικογένειας, καλύπτουν μόνο το 59,4% του οικογενειακού προϋπολογισμού. Βλ. Σ. Μπαμπανάνης, «Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 42-43, 1984, σελ. 138. Για τη φτώχεια στην Ελλάδα βλ. και το ενδιαφέρον άρθρο του Δ. Καραντινού, «Η κατάσταση της φτώχειας στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 56, 1985, σελ. 186-192.

45. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 27/4/78.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Αγροτικό εισόδημα ανά κάτοικο (1978) σε δολ.

Βέλγιο-Λουξεμβούργο	17.874
Γαλλία	7.882
Δ. Γερμανία	13.125
Ιταλία	5.327
Μ. Βρετανία	12.763
Ελλάδα	3.100
Ολλανδία	12.041
Πορτογαλία	2.041
Ισπανία	4.220

Πηγή: FAO, *La situation mondiale de l'alimentation et de l'agriculture 1980*, FAO, 1981.

Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, η Ελλάδα είναι η χώρα με τη χαμηλότερη αναλογία αγροτικού εισοδήματος ανά κάτοικο από τις εξεταζόμενες –με εξαίρεση την Πορτογαλία– και υπολείπεται από την επόμενη, την Ισπανία, κατά 26%.

Ταυτόχρονα, για να γίνουν πιο κατανοητές οι συγκρίσεις, δε θα πρέπει να ξεχνάμε ότι οι αναφορές που γίνονται αφορούν τα μέσα αγροτικά εισοδήματα για την ακρίβεια, αυτό που συγκρίνεται είναι οι μέσοι όροι. Όμως οι μέσοι όροι είναι συνήθως μεγέθη παραπλανητικά. Δεν περιλαμβάνουν τη διασπορά των ανισοτήτων και είναι δυνατό να αποκρύψουν σημαντικές ανισοκατανομές, παρουσιάζοντας όλους τους αγρότες να περιστρέφονται γύρω από ένα μέσο όρο. Γι' αυτό είναι απαραίτητη η παρουσίαση στοιχείων που να φανερώσουν το εύρος των ανισοτήτων.

Ο πίνακας 7, που περιλαμβάνει τα διαθέσιμα στοιχεία για το 1977, συμβάλλει στην αποσαφήνιση των πραγμάτων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Τάξεις μεγέθους εκμεταλλεύσεων	Εκμεταλλεύσεις (%)	Συνολική έκταση (%)
Σύνολο Χώρας	100,0	100,0
Χωρίς γη	0,4	
1-4 στρέμματα	10,3	0,8
5-9 »	12,6	2,3
10-19 »	20,3	7,7
20-29 »	15,1	9,8
30-49 »	19,0	19,7
50-99 »	15,8	28,8
100-299 »	6,0	23,9
300+ »	0,5	7,0

Πηγή: ΕΣΥΕ, *Η Αυγή*, 22/4/79.

Έτσι, οι τρεις μεγαλύτερες ιδιοκτησιακές κατηγορίες, ενώ αποτελούν το 22,3% του συνόλου, κατέχουν το 59,7% της γης, οι δύο μεσαίες αποτελούν το 34,1% του πληθυσμού και κατέχουν μόνο το 29,5% της γης, και οι τρεις μικρότερες κατηγορίες καθώς επίσης και οι ακτήμονες, ενώ αποτελούν το 43,6% του πληθυσμού, κατέχουν μόνο το 10,8% της γης.

Οι ανισότητες που διαπιστώνουμε στον πρωτογενή τομέα είναι πιο μεγάλες και πιο έντονες από ό,τι στους άλλους δύο τομείς. Στο θέμα όμως αυτό, θα επανέλθουμε.

Στο σημείο αυτό, μας ενδιαφέρει η υπογράμμιση, από τη μία, της έντονης ανισότητας που χαρακτηρίζει το σύνολο των μισθωτών, σε σχέση με την αστική τάξη καθώς και τα χαμηλά εισοδήματα που οι Έλληνες μισθωτοί λαμβάνουν σε σχέση με τους ξένους συναδέλφους

τους και, από την άλλη, οι σημαντικότερες οικονομικές ανισότητες που υπάρχουν στον αγροτικό πληθυσμό και οι οποίες λαμβάνουν τις ακόλουθες τρεις μορφές:

- α. Ανισότητες μεταξύ των ιδιοκτητών της γης,
- β. Ανισότητες μεταξύ εργαζομένων στο γεωργικό και στον αστικό τομέα,
- γ. Ανισότητες μεταξύ Ελλήνων και ξένων αγροτών.

Μέχρι το σημείο αυτό είδαμε τις οξείες ανισότητες που εμφανίζονται μεταξύ της αστικής τάξης και των μισθωτών, την ανισοκατανομή γης στο εσωτερικό των αγροτικών στρωμάτων, καθώς και το ποσοστό των φτωχών Ελλήνων σε σχέση με την εμφάνιση του ίδιου φαινομένου στις χώρες της ΕΟΚ. Μένει να παρουσιαστεί η ανισοκατανομή εισοδήματος, όπως αυτή εμφανίζεται στην Ελλάδα και στις άλλες χώρες.

Τα στοιχεία του πίνακα είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικά και επιβεβαιώνουν όσα έχουν αναφερθεί μέχρι εδώ. Μεταξύ των 13 εξεταζόμενων χωρών, οι μεγαλύτερες ανισότητες ανάμεσα στα πιο πλούσια και τα πιο φτωχά τμήματα του πληθυσμού παρατηρούνται στην Ελλάδα, με διπλάσια μάλιστα αναλογία (15,45% έναντι 7,37%).

Η διαπίστωση της ύπαρξης των ανισοτήτων αυτών βοηθά στην κατανόηση των συνθηκών μέσα στις οποίες θα γεννηθούν οι έντονοι κοινωνικοί αγώνες της περιόδου 1974-1981. Στην επόμενη παράγραφο θα επιχειρηθεί η ερμηνεία των λόγων που οδήγησαν στην ανάπτυξη των κοινωνικών κινητοποιήσεων καθώς και η παρουσίαση των αποτελεσμάτων που αυτές είχαν, τόσο ως προς τα άμεσα οικονομικά αιτήματα όσο και ως προς τη διαμόρφωση του γενικότερου κοινωνικού πλαισίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Ποσοστό εισοδήματος στα δύο άκρα της εισοδηματικής κλίμακας

Χώρα	Έτος	% του ΑΕΠ που απολαμβάνει το 20% του πληθυσμού με το κατώτερο εισόδημα (1)	% του ΑΕΠ που απολαμβάνει 20% του πληθυσμού με το ανώτερο εισόδημα (2)	Σχέση εισοδήματος πλουσίων και φτωχών (2)/(1)
Μ. Βρετανία	1979	7,0	39,7	5,67
Βέλγιο	1981	7,9	36,0	4,56
Ολλανδία	1981	8,3	36,2	4,36
Ιαπωνία	1979	8,7	37,5	4,31
Ιταλία	1977	6,2	43,1	6,95
ΗΠΑ	1981	5,3	39,9	7,53
Καναδάς	1981	5,3	40,0	7,55
Γαλλία	1970	4,3	47,0	10,93
Αυστραλία	1966	6,6	38,7	5,86
Γερμανία	1973	5,9	46,8	7,93
Νορβηγία	1970	4,9	40,9	8,35
Σουηδία	1972	6,4	40,5	6,33
Ελλάδα	1974	3,1	47,9	15,45

Πηγές: 1. M. Sawyer, 1976, *Income Distribution in OCDE countries*, OCDE: Occasional Studies, July 1976 όπως αναφέρεται στο Δ. Καράγιωργας, *Οι οικονομικές λειτουργίες του Κράτους*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1979, σελ. 245, πίν. 2.

2. Διεθνής Τράπεζα, *UN Compendium of Income Distribution Statistics*, 1985 και Γ. Καραμπελιάς, *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση*, «Εξάντας», Αθήνα, 1988, σελ. 316, πίν. 5.5.

1.4 Οι αγώνες των αγροτών και των μισθωτών την περίοδο 1974-1981

1.4.1 Οι μισθωτοί

Η τομή που επήλθε από την πτώση της δικτατορίας στην ελληνική κοινωνία δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται στενά, ως ένα πολιτικό γεγονός. Αντιθέτως, σηματοδοτεί μία γενικότερη αλλαγή νοοτροπιών, αντιλήψεων, στάσεων. Δημιουργεί μία ριζοσπαστικοποίηση η οποία ξεπερνά τα πλαίσια της απλής εκλογικής διαμαρτυρίας και παίρνει τη μορφή μίας συγκεκριμένης κοινωνικής πρακτικής. Αν το 54%, που θα λάβει η ΝΔ στις εκλογές του 1974, εκφράζει την αποδοχή, από τις κυρίαρχουσες τάξεις, ενός συμβιβασμού –αποδοχή υπαγορευμένη από το φόβο ενός πολέμου– πιο δημοκρατικού χαρακτήρα με κατάργηση ορισμένων μετεμφυλιακών στεγανών, οι δυναμικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1975-1981 δεν εκφράζουν παρά την ανατροπή του πλαισίου αυτού προς μία περισσότερο φιλολαϊκή κατεύθυνση.

Ο ρόλος που έπαιξαν οι εργοστασιακές κινητοποιήσεις κατά τα χρόνια 1975-1977 ήταν πάρα πολύ σημαντικός και συνετέλεσε στη δημιουργία της ριζοσπαστικής μεταπολιτευτικής ατμόσφαιρας. Πολύ δε περισσότερο που οι απεργίες αυτές, έχοντας ως στόχους την αύξηση των μισθών και τη διεύρυνση των συνδικαλιστικών ελευθεριών, έθεταν σε αμφισβήτηση το ίδιο το υφιστάμενο αυταρχικό εργασιακό πλαίσιο.

Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή, εξετάζοντας τα εμπειρικά στοιχεία που αφορούν τον αριθμό των απεργιών, απεργών και χαμένων ωρών εργασίας, που σημειώθηκαν την περίοδο 1976-1981.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 18 του Παραρτήματος, από το 1976 μέχρι το 1980 παρατηρείται αύξηση των εργαζομένων που συμμετείχαν σε απεργίες από 300.753 σε 1.317.917 καθώς και των χαμένων ωρών εργασίας από 6.145.000 σε 20.494.744.

Αναμφίβολα, λοιπόν, κατά τα χρόνια αυτά η χώρα θα γνωρίσει το μεγαλύτερο απεργιακό κίνημα στην ιστορία της.

Ένα κίνημα που κορυφώνεται το 1980, ενώ το 1981 μπορεί να χαρακτηριστεί ως έτος αναμονής, όπου τα διάφορα αιτήματα αναμένεται να λυθούν αμέσως μετά την επικείμενη νίκη του ΠΑΣΟΚ.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η σύγκριση της απεργιακής δραστηριότητας στην Ελλάδα σε σχέση με τις άλλες χώρες της ΕΟΚ.

Από τον πίνακα 2 του Παραρτήματος διαπιστώνεται ότι η Ελλάδα ξεπερνά κατά πολύ, σε χαμένες ημέρες εργασίας, τον κοινοτικό μέσο όρο. Παρατηρείται ακόμη ότι, με εξαίρεση το 1978, υπάρχει μία αντιστοιχία της ανάπτυξης των εργατικών κινητοποιήσεων στην Ελλάδα και στην ΕΟΚ. Όταν αυξάνονται οι απεργίες στην Ελλάδα, αυξάνονται και στην Ευρώπη και το αντίστροφο. Πρόκειται άραγε για μία κοινή τάση που σχετίζεται με την κρίση της κοινοτικής οικονομίας ή είναι κάτι συμπτωματικό;

Όπως κι αν έχει το θέμα, είναι γεγονός πως η αύξηση των απεργιακών δραστηριοτήτων σε αυτή την περίοδο είναι εντυπωσιακή. Αυτό φαίνεται και από άλλα στοιχεία, όπως π.χ. η πυκνότητα των απεργών.

Έτσι, ενώ κατά τα έτη 1953-1962 ο γενικός δείκτης πυκνότητας ήταν 57 απεργοί ανά 1.000 μισθωτούς και την περίοδο 1963-1966 ήταν 170, την περίοδο 1976-1981 θα ανέλθει στους 450.⁴⁶ Το ενδιαφέρον είναι ότι η κατανομή της απεργιακής πυκνότητας παρουσιάζει

46. Χ. Ιωάννου, *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1989, σελ. 102.

ζει την ίδια ακριβώς διακύμανση με αυτή των χαμένων εργατικών ωρών. Διαρκής άνοδος κατά τα έτη 1976, 1977, 1979, 1980 και πτώση κατά τα έτη 1978 και 1981.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι όντως το 1981 αποτέλεσε έτος αναμονής της νίκης του ΠΑΣΟΚ ενώ το 1978 αποτελεί έτος-ορόσημο γιατί είναι η χρονιά που υποχωρεί ο εργοστασιακός συνδικαλισμός, με όλες τις επιπτώσεις που είχε αυτό για την εργατική παρέμβαση στον ιδιωτικό τομέα, και που δυναμώνει η κινητικότητα στο δημόσιο τομέα.⁴⁷

Αυτό που πρέπει να υπογραμμισθεί, για να γίνει κατανοητό το εύρος του κινήματος των εργαζομένων, είναι πως κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου σχεδόν ένας στους δύο εργαζόμενους συμμετείχε σε κάποια μορφή κινητοποίησης. Το φαινόμενο αυτό πρέπει να αποδοθεί: α. στην πολιτική και ιδεολογική ριζοσπαστικοποίηση που επικρατούσε στην Ελλάδα μετά την πτώση της δικτατορίας και στην ευρύτατη διάδοση που γνώρισαν οι θέσεις της Αριστεράς, β. στο γεγονός πως οι Έλληνες εργαζόμενοι δεν είχαν, λόγω της απουσίας ύπαρξης ενός κορπορατιστικού μοντέλου οργάνωσης, παρά μόνο τη δυνατότητα της απεργίας ως μέσου για την εκπλήρωση των αιτημάτων τους,⁴⁸ γ. στην ηλικιακή ανανέωση του εργατικού δυναμικού με ανθρώπους που δεν είχαν ζήσει τον Εμφύλιο, τη μετεμφυλιακή τρομοκρατία και τη γενικότερη υποχώρηση των δυνάμεων της Αριστεράς και δ. τελευταίο, αλλά σίγουρα όχι έσχατο, είναι το γεγονός της

47. Είναι χαρακτηριστικό πως το 1978 παρατηρείται, από τη μία, κατακόρυφη πτώση των απεργιών στις βιομηχανίες και τα ορυχεία (από 5,1 εκατ. σε 1,8 εκατ. χαμένες ώρες εργασίας) και μία γενικότερη μείωση του συνόλου της απεργιακής δραστηριότητας ενώ, από την άλλη, σε μία σειρά από τομείς του Δημοσίου παρουσιάζεται μία αξιοπρόσεκτη κινητικότητα (π.χ. συγκοινωνίες, τράπεζες, ΔΕΗ). Για αναλυτικά στοιχεία βλ. Γ. Καραμπελιάς, *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση*, «Εξάντας», Αθήνα, 1988, σελ. 140.

48. Χ. Ιωάννου, ό.π., σελ. 109.

έντονης ανισοκατανομής εισοδημάτων, που λειτούργησε καταλυτικά στην ανάπτυξη των απεργιακών δραστηριοτήτων.

Ο διαχωρισμός του απεργιακού κινήματος σε εργοστασιακό και σε αυτό του δημόσιου τομέα μπορεί να υποδηλώνει τη χρησιμοποίηση «τεχνικών» κριτηρίων· ωστόσο, στην πραγματικότητα, πρόκειται για δύο διαφορετικές πλευρές των εργατικών αγώνων, οι οποίες συνδέονται άμεσα με διαφορετικές, χρονικές αλλά κυρίως πολιτικές, στιγμές του κινήματος. Με αυτή την έννοια, επιλέγεται η ξεχωριστή εξέταση των δύο αυτών μορφών κινητοποιήσεων.

1.4.1.1 Το εργοστασιακό κίνημα

Η περίοδος ακμής του ήταν τα χρόνια 1975-1978. Αναφερόμενοι στο θεσμικό επίπεδο, αφορούσε τις προσπάθειες που γίνονταν από τη βάση των εργατών για συνδικαλιστική οργάνωση στα πλαίσια του σωματείου, σε αντιδιαστολή με την κλαδική ή ομοσπονδιακή οργάνωση που ίσχυε μέχρι τότε. Αυτός ήταν ο μόνος τρόπος για να ξεπεραστούν τα εμπόδια που έθετε ο Ν. 3239/55. Ο νόμος αυτός όριζε ένα θεσμικό πλαίσιο που απαγόρευε τη συλλογική διαπραγμάτευση στο επίπεδο των επιχειρήσεων και των παραγωγικών μονάδων, επιτρέποντας την πραγματοποίηση διαπραγματεύσεων μόνο σε κλαδικό, ομοιοεπαγγελματικό ή ομοσπονδιακό επίπεδο. Σε περίπτωση ασυμφωνίας μεταξύ μισθωτών και εργοδοτών αυτό που προβλεπόταν ήταν η υποχρεωτική προσφυγή στη διαιτησία για την τελεσίδικη επίλυση της διαφοράς, όπου ο εκπρόσωπος του υπουργείου Εργασίας είχε και τον καθοριστικό λόγο για την απόφαση που θα λαμβανόταν.⁴⁹ Βέβαια, η ανάδειξη της κλαδικής ή της ομοιοεπαγγελματικής οργάνωσης ως αποκλειστικού φορέα διαπραγμάτευσης δεν ορίστηκε αυθαίρετα από

49. Χ. Ιωάννου, «Πολιτική μισθών, συλλογικές διαπραγματεύσεις και απεργιακή δραστηριότητα στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 63, 1988, σελ. 129.

το κράτος αφού, μέχρι τη θέσπιση του νόμου, ο ελληνικός συνδικαλισμός αναπτύχθηκε σε ομοιοεπαγγελματική βάση. Με αυτή την έννοια, ο νομοθέτης ήρθε να επικυρώσει μία προϋπάρχουσα κατάσταση αυξημένου κατακερματισμού και πολυδιάσπασης της εργατικής τάξης.⁵⁰

Το εργοστασιακό κίνημα γνώρισε την ακμή του κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια ακριβώς γιατί τότε οι αντικειμενικές συνθήκες ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκές για τη δημιουργία του. Πιο συγκεκριμένα, η συσσώρευση κεφαλαίου που παρατηρήθηκε την περίοδο 1958-1973 συνετέλεσε στην αύξηση του βιομηχανικού τομέα παραγωγής και, κατά συνέπεια, στη συγκέντρωση εργατών σε μεγάλες εργοστασιακές μονάδες, όπου η καθημερινή επαφή των εργαζομένων βοηθούσε, αντικειμενικά, στη σύσφιξη των σχέσεών τους και στη δυνατότητα ανάληψης από κοινού δράσης σε μαζικό επίπεδο. Παράλληλα, η πτώση του δικτατορικού καθεστώτος επέτρεψε τη δημιουργία ενός γενικότερου ριζοσπαστικού ρεύματος (το οποίο συμπυκνωνόταν στο σύνθημα «Όλα είναι δυνατά»), που η αντανάκλασή του στους εργασιακούς χώρους είχε σημαντικότερα αποτελέσματα στην ανύψωση των αγωνιστικών διαθέσεων των εργαζομένων.⁵¹

Ωστόσο η ενότητα αυτή των εργαζομένων αποκτά μία πολύ μεγαλύτερη σημασία από την απλή «γεωγραφική» τους συνεύρεση. Ο παλαιότερος τρόπος συνδικαλιστικής εκπροσώπησης, πέρα από τις νοθείες και το στρεβλό τρόπο αντιπροσώπευσης από τη συνδικαλιστική γραφειοκρατία,⁵² βασιζόταν στην οργάνωση ανά επαγγελματική κατηγορία. Έτσι, οι εργαζόμενοι ενός εργοστασίου ανήκαν σε πολλά διαφορετικά σωματεία. Με τον τρόπο αυτό, αναδεικνύονταν οι συνεχνια-

50. Χ. Ιωάννου, ό.π., σελ. 126.

51. Ν. Μανίκας, «Το εργοστασιακό κίνημα '74-'81: συνοπτικός απολογισμός», στο Ν. Μανίκας – Μ. Χαλαμπιδής, *Για ένα νέο συνδικαλιστικό κίνημα*, «Αλέτρι», Αθήνα, 1984, σελ. 12-13.

52. Χ. Ιωάννου, *Μισθωτή απασχόληση και...*, σελ. 69-85.

κές αντιθέσεις που υπήρχαν μεταξύ των εργαζομένων⁵³ και περνούσε σε δεύτερη μοίρα η αντίθεση κεφαλαίου και εργασίας. Αντίθετα, η οργάνωση στο εργοστασιακό σωματείο ξεπερνούσε τις επιμέρους «συντεχνιακές» αντιθέσεις και εστιάζοταν στις συνθήκες εκμετάλλευσης των εργαζομένων.⁵⁴ Με άλλα λόγια, η ιδιαίτερη σημασία του εργοστασιακού κινήματος αυτής της περιόδου έγκειται στο ότι έθετε στο επίκεντρό του το ζήτημα των παραγωγικών σχέσεων. Η υιοθέτηση της σωματειακής συνδικαλιστικής οργάνωσης αμφισβητούσε τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και αντιπρότεινε τη συλλογική οργάνωση και δράση ανεξάρτητα από τη θέση του κάθε εργαζόμενου στην παραγωγική διαδικασία.⁵⁵ Στην πραγματικότητα, με αυτό τον τρόπο, ο εργοστασιακός συνδικαλισμός ασκούσε κριτική στο καπιταλιστικό εργοστάσιο όχι μόνο σε υλικό επίπεδο, αλλά και σε πολιτικό και ιδεολογικό, ως χώρο συμπίκνωσης των σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας.⁵⁶

53. Τ. Καναβάρος, «Σημειώσεις για τη στάση της Αριστεράς απέναντι στο εργατικό κίνημα (1974-1981)», *Θέσεις*, τ. 2, 1983, σελ. 133-134.

54. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει μία προκήρυξη απεργιακής επιτροπής: «*Κατάληψη σημαίνει πως οι εργάτες οργανωνόμαστε στο εργοστάσιο και φροντίζουμε από μόνοι μας, για την πορεία της απεργίας μας. [...] Η κατάληψη ανεβάζει την ταξική μας συνείδηση*». Παρατίθεται στο συλλογικό τόμο: Αυτόνομη Πρωτοβουλία Πολιτών, *Νοέμβριος 1973, Ο αγώνας συνεχίζεται*, Αθήνα, 1983, σελ. 86. Για μία αναλυτική παρουσίαση ντοκουμέντων του εργοστασιακού συνδικαλισμού, στο ίδιο, σελ. 71-150.

55. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά...*, Α' τόμος, σελ. 41.

56. Το ζήτημα της αμφισβήτησης της οργάνωσης της παραγωγής από το συνδικαλιστικό κίνημα είναι πολύ πιο σοβαρό από ό,τι μπορεί να φανεί από μία πρώτη ανάγνωση. Η αύξηση της παραγωγικότητας από την πλευρά του κεφαλαίου, μέσω της υιοθέτησης μίας σειράς καινοτόμων τεχνικών, είχε ως συνέπεια τη μεγιστοποίηση της παραγωγής και συνακόλουθα των κερδών. Οι προσπάθειες του συνδικαλιστικού κινήματος στη Δύση επικεντρώθηκαν στο ζήτημα της αύξησης των μισθών, γεγονός που, παρά την αναμφισβήτητη σημασία του, άφησε ανέγγιχτη την ουσία των παραγωγικών σχέσεων, περιορίζοντας το διεκδικητικό πλαίσιο του εργατικού κινήματος σε αυστηρά μισθολογικά αιτήματα. Έτσι, το κεφάλαιο κατόρθωσε σταδιακά, κι όχι χωρίς παλινδρομήσεις, να επιτύχει την ενσωμάτωση των εργαζομένων μέσα στα όρια που εκείνο αποδεχόταν.

Παράλληλα, με τη δημιουργία των εργοστασιακών σωματείων ξεπερνούντουσαν οι περιορισμοί που έθετε ο Ν. 3239/55.⁵⁷ Αυτοί οι περιορισμοί έβάζαν σε ένα στενό πλαίσιο διεκδικήσεων το εργατικό κίνημα, πλαίσιο μέσα στο οποίο τόν τελευταίο λόγο είχε το ίδιο το Κράτος, που δε δίσταζε να ακυρώνει οποιαδήποτε συμφωνία βάσει του Ν. 3239 την οποία θεωρούσε ότι ήταν εκτός των πλαισίων της οικονομικής του πολιτικής.⁵⁸ Αντίθετα, οι απευθείας διαπραγματεύσεις μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών ήταν πολύ πιο πιθανό να καταλήξουν σε συμφωνία επωφελή για το εργοστασιακό κίνημα.

Δημιουργήθηκε δηλαδή ένα παράλληλο, με το επίσημο κρατικό, δίκτυο διαπραγμάτευσης μεταξύ μισθωτών και εργοδοσίας, που είχε ως αντικειμενικό στόχο την πραγματοποίηση ουσιαστικών αυξήσεων πολύ πιο πάνω από τον πληθωρισμό, το υψηλό επίπεδο του οποίου αποτελούσε το πρόβλημα, την περίοδο εκείνη, για το εισόδημα των εργαζομένων.

Την περίοδο 1975-1978 η Ελλάδα γνωρίζει για πρώτη φορά, λόγω της ανάπτυξης του εργοστασιακού κινήματος, το φαινόμενο των «άγριων» απεργιών. Απεργίες πολυήμερες με καταλήψεις εργοστασίων και άμεση δημοκρατία δημιουργούν σοβαρούς τριγμούς στο συναινετικό κλίμα που είχε επιβληθεί με την επαναφορά της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Σημαντικό ρόλο στην αποτελεσματικότητα της δράσης του εργοστασιακού συνδικαλισμού είχε η συχνή επιλογή των πολύωρων στάσεων εργασίας. Η μέθοδος αυτή, από τη μία, αποδιοργάνωνε σημαντικά τους ρυθμούς παραγωγής και, από την άλλη, είχε μικρό κόστος

57. Χ. Ιωάννου, «Πολιτική μισθών, συλλογικές διαπραγματεύσεις και απεργιακή δραστηριότητα στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 63, 1988, σελ. 133-134.

58. Χ. Ιωάννου, ό.π., σελ. 129.

για τους εργαζόμενους αφού τους δινόταν ένα μέρος του ημερομισθίου ενώ ταυτόχρονα επιτύγχανε τη μαζική συμμετοχή τους.⁵⁹

Τόσο θα ανησυχήσει μάλιστα η πολιτική ηγεσία του τόπου, ώστε στις 24/6/75 ο τότε υπουργός Εργασίας Γ. Λάσκαρης να δηλώσει, με αφορμή τις καταλήψεις εργοστασίων: «*Η Κυβέρνηση είναι αποφασισμένη και έχει τη δύναμη να πατάξει κάθε αναρχική εκδήλωση και να προασπίσει τα συμφέροντα της Δημοκρατίας και της Χώρας και θα το πράξει, εάν οι εξτρεμιστές [...] συνεχίσουν τις προκλήσεις τους*».⁶⁰

Η Κυβέρνηση, με τη δήλωση αυτή, θα δώσει ένα πρώτο στίγμα τού τι πρόκειται να επακολουθήσει σε σύντομο χρονικό διάστημα: συλλήψεις συνδικαλιστών, άγριες συγκρούσεις με τα ΜΑΤ, φυλακίσεις απεργών, απολύσεις συνδικαλιστών,⁶¹ νόμος 330 που απαγόρευε την απεργία σε σωματεία μη αναγνωρισμένα και καθιστούσε υποχρεωτική τη γνωστοποίηση πρόθεσης πραγματοποίησης απεργίας στην εργοδοσία, αφοπλίζοντας τα συνδικάτα από το ισχυρό χαρτί του αιφνιδιασμού, και τόσα ακόμη... Η μάχη για την πολιτική και κοινωνική αυτονομία της εργατικής τάξης θα αποδειχτεί ιδιαίτερα σκληρή. Παρά την υιοθέτηση μίας κατά μέτωπο αντιπαράθεσης με τους απεργούς, ο ΣΕΒ δε θα πάψει να εκδηλώνει την ανησυχία του: «*Διανύουμε μια περίοδο αναταραχής, που δείχνει ότι έχουμε ξεπεράσει τα όρια στο σωστό χειρισμό του απεργιακού όπλου. [...] Η απεργία είναι όπλο που όταν χρησιμοποιείται προστατεύει τη διατήρηση της κοινωνικής γαλήνης και της Δημοκρατίας, όταν όμως ξεφύγει από τις βασικές αρχές, τότε προκαλεί αντίθετα αποτελέσματα, γιατί οδηγεί στην απορρύθμιση της ισορροπίας. [...] Είναι καιρός*

59. Ν. Μανίκας, ό.π., σελ. 17.

60. *Το Βήμα*, 25/6/75.

61. Υπολογίζεται ότι βάσει του Ν. 330 απολύθηκαν 15.000 συνδικαλιστές που είχαν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στο εργοστασιακό κίνημα. Βλ. Μ. Karamessini, *Flexibilité du travail et restructuration du capital en Grèce dans les années '80*, Thèse de Doctorat, Université de Paris VII, Paris, σελ. 267.

να αναλογιστούμε όλοι τις συνέπειες αυτών των υπερβάσεων και, με περισσότερη υπευθυνότητα, να οδηγηθούμε στις λύσεις που επιβάλλονται αυτήν την ώρα». ⁶²

Όμως οι εργατικοί αγώνες δεν είχαν να αντιμετωπίσουν μόνο το κράτος και την εργοδοσία. Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας υπήρξε και η συνδικαλιστική ηγεσία του ΚΚΕ, η οποία με όλες της τις δυνάμεις πολέμησε το κίνημα αυτό. ⁶³ Είναι δε χαρακτηριστικό πως καμιά συνδικαλιστική ομοσπονδία, ούτε αυτές που ελέγχονταν από την Αριστερά, δε δέχτηκε να εντάξει τα εργοστασιακά σωματεία στους κόλπους της· το αποτέλεσμα ήταν τα σωματεία αυτά να υποχρεωθούν να δημιουργήσουν ξεχωριστή ομοσπονδία το 1979, την ΟΒΕΣ, έξω από τα πλαίσια του επίσημου συνδικαλιστικού κινήματος. ⁶⁴ Η επίσημη συνδικαλιστική ηγεσία ανησυχούσε μήπως η δυναμική των κινητοποιήσεων ξεπεράσει τη συναινετική πρακτική της και την οδηγήσει στην πολιτική απομόνωση. Πολύ δε περισσότερο επειδή αυτή η κίνηση των εργατών επιχειρούσε να υπερβεί το κοινωνικό consensus, ⁶⁵ που τα ίδια τα κόμματα της Αριστεράς είχαν αποδεχθεί. Οποιαδήποτε αλλαγή προς μία ριζοσπαστικότερη κατεύθυνση θα σήμαινε και την υποβάθμιση του ρόλου τους, ως αριστερής αντιπολίτευσης, στο εσωτερικό του συναινετικού αυτού πλαισίου.

Συνοπτικά τώρα, μπορούμε να πούμε πως το εργοστασιακό κίνημα υπέστη μία σημαντική ήττα από το 1978 και ύστερα, μία ήττα που οφείλεται στους εξής λόγους:

62. *Η Αυγή*, 7/4/77.

63. Το ΚΚΕ δε δίστασε να προχωρήσει ανοικτά σε διασπαστικές ενέργειες, όπως η ίδρυση της κλαδικής οργάνωσης-φάντασμα των ηλεκτρικών συσκευών (Ν. Μανίκας, ό.π., σελ. 18). Για την παράθεση ιστορικών μαρτυριών σχετικά με την υπονόμηση του εργοστασιακού συνδικαλισμού από την ΕΣΑΚ βλ. το χρονικό του περιοδικού *Αντί*, τ. 44, σελ. 41-44.

64. Μ. Karamessini, ό.π.

65. Για την αμφισβήτηση του πλαισίου κοινωνικής συναίνεσης από την πλευρά του εργοστασιακού κινήματος βλ. Καραμπελιάς, *Κράτος...*, σελ. 136-139.

1. Στην εφαρμογή του αντιαπεργιακού Ν. 330/1976.
2. Στην απόλυση χιλιάδων συνδικαλιστών.
3. Στην αρνητική θέση των δυνάμεων της παραδοσιακής Αριστεράς και κυρίως του ΚΚΕ.
4. Στην αδυναμία του να επιτύχει την οργανωτική του ολοκλήρωση, μέχρι το 1979, η οποία έγινε με την ίδρυση αυτόνομης δευτεροβάθμιας ομοσπονδίας.
5. Στην αποτυχία σύνδεσης με τα άλλα μαζικά κοινωνικά κινήματα (φοιτητικό, αγροτικό, υπαλληλικό). ⁶⁶
6. Στην έλλειψη μεσοπρόθεσμου πολιτικού σχεδιασμού και στην απουσία επεξεργασίας προγράμματος σύναψης τακτικών και μακροπρόθεσμων κοινωνικών συμμαχιών, πέρα από τη διατύπωση ορισμένων οικονομικών και θεσμικών αιτημάτων. Το στοιχείο αυτό είναι και το πιο σημαντικό κατά τη γνώμη μας. Καταδεικνύει τις συνολικές, πολιτικές και ιδεολογικές αδυναμίες που χαρακτήριζαν το πιο δυναμικό κομμάτι της εργατικής τάξης την περίοδο εκείνη. Με άλλα λόγια, δεν επαρκεί η γνώση των συνθηκών στον ιδιαίτερο εργασιακό χώρο και η επεξεργασία κατάλληλων κινήσεων ώστε να πιεστεί η εργοδοσία. Το πιο σοβαρό πρόβλημα που έχει να επιλύσει το εργατικό κίνημα αφορά την κατανόηση της συνολικότερης κίνησης του κεφαλαίου και του κράτους, την ανίχνευση των αδύνατων σημείων αυτής της κίνησης και τη σύναψη συμμαχιών με στρώματα και ομάδες εργαζομένων που πλήττονται από αυτή την πολιτική. Παράλληλα, οι κινητοποιήσεις των εργαζομένων θα παρουσιάζουν μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα αν υπάρχει η δυνατότητα σύνθεσης των επιμέρους αιτημάτων και προώθησής τους στο κεντρικό πολιτικό σκηνικό από έναν κομματικό εργατικό φορέα που θα υπερασπίζεται αυτά τα κινήματα και δε θα τα αντιμάχεται.

66. Ν. Μανίκας, ό.π., σελ. 22-23.

Όπως και να έχει το ζήτημα, η σημασία της εμφάνισης του εργοστασιακού συνδικαλιστικού κινήματος είναι ιδιαίτερα μεγάλη και συντελεί στην καλύτερη κατανόηση της κοινωνικής εξέλιξης των πρώτων μεταπολιτευτικών χρόνων. Αυτό υποστηρίζεται για τους ακόλουθους λόγους: α. αποτελεί, για τα ελληνικά δεδομένα, την πρώτη αυτόνομη, και από κοινωνική και από πολιτική άποψη, παρουσία, τόσο από πλευράς μαζικότητας όσο και από πλευράς έκτασης κινητοποιήσεων της ραχοκοκαλιάς της εργατικής τάξης, του βιομηχανικού προλεταριάτου, β. σηματοδοτεί τη συγκρότηση μίας νέας μορφής συνδικαλιστικής οργάνωσης και γ. θέτει για πρώτη φορά, έστω και σε εμβρυακό επίπεδο, σε αμφισβήτηση όχι μόνο το υπάρχον μισθολογικό πλαίσιο αλλά και τις ίδιες τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής.⁶⁷

Ομοίως, για να δούμε τα πράγματα και από την αντίθετη πλευρά, την αρνητική, η ήττα που υπέστη ο συνδικαλισμός στον ιδιωτικό τομέα, θα λειτουργήσει καταλυτικά ακυρώνοντας οποιαδήποτε προσπάθεια δημιουργίας απεργιακού κινήματος στις ιδιωτικές επιχειρήσεις από το 1978 και έπειτα. Πρόκειται για μία ήττα-τομή, όχι μόνο για το συγκεκριμένο συνδικαλιστικό κίνημα αλλά και για το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα γενικότερα, η σημασία της οποίας δεν έχει ακόμη αποτιμηθεί. Ενδεικτικά μόνο θα αναφέρουμε πως η πολιτική της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης (βλ. Τέταρτο και Πέμπτο Μέρος) θα είχε σημειώσει πολύ λιγότερες επιτυχίες αν είχε να αντιπαρατεθεί με ένα δυναμικό και υπαρκτό κίνημα στον ιδιωτικό τομέα.

1.4.1.2 Το κίνημα των εργαζομένων στον ευρύτερο δημόσιο τομέα

Με την ήττα του βιομηχανικού προλεταριάτου, το 1978, οι απεργιακοί αγώνες της περιόδου 1974-1981 μπαίνουν σε νέα φάση. Τη σκυ-

67. Πρβλ. Γ. Μαυρής, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες...*, Α' τόμος, σελ. 75.

τάλη των κινητοποιήσεων παίρνουν οι εργαζόμενοι στον ευρύτερο δημόσιο τομέα. Κυρίως οι εργαζόμενοι στις τράπεζες, στη ΔΕΗ και στις συγκοινωνίες – επικοινωνίες. Τώρα, οι απεργιακοί αγώνες αποκτούν διαφορετικό νόημα και περιεχόμενο. Κατ' αρχήν, πρόκειται για εργαζόμενους που έχουν τη μονιμότητα στην απασχόληση· άρα τυχόν συμμετοχή τους σε απεργία δε θέτει σε αμφισβήτηση το εργασιακό τους καθεστώς. Με άλλα λόγια, σε σχέση με τους εργαζόμενους στον ιδιωτικό τομέα, οι δημόσιοι υπάλληλοι ξεκινούν από πιο πλεονεκτική θέση. Αυτό το πλεονέκτημα έχει δώσει λαβή για διατύπωση ορισμένων θεωριών περί αποπρολεταριοποίησης των εργαζομένων στο δημόσιο τομέα.⁶⁸ Θεωρίες που εμπεριέχουν πολλές αδυναμίες τόσο γιατί παραγνωρίζουν τις υπαρκτές ταξικές διαφορές μεταξύ των εργαζομένων στο Δημόσιο όσο και διότι αντιλαμβάνονται με λανθασμένο τρόπο τη σημασία του καθεστώτος της εργασιακής μονιμότητας. Πιο συγκεκριμένα, αναφερόμενοι στα διάφορα τμήματα στα οποία διακρίνεται η δημοσιοϋπαλληλία, διαπιστώνουμε πως ανήκουν και στην εργατική (εργαζόμενοι στον παραγωγικό δημόσιο τομέα – όπου, πέραν της νομικής μορφής της επιχείρησης, ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας είναι ίδιος με αυτόν που ισχύει στις ιδιωτικές επιχειρήσεις,⁶⁹ μισθωτοί στη σφαίρα της κυκλοφορίας, κατώτερο διοικητικό προσωπικό του κρατικού μηχανισμού) και στη μικροαστική (μεσαία και ανώτερα στελέχη των ιδεολογικών μηχανισμών και των δημοσίων επιχειρήσεων) αλλά και στην αστική τάξη (τα διευθυντικά στελέχη).⁷⁰

68. Για το θέμα της αποπρολεταριοποίησης των δημοσίων υπαλλήλων βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, «Θεμέλιο», Αθήνα, 1986, σελ. 253-254.

69. Γ. Μαυρής, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες...*, Α' τόμος, σελ. 77-78.

70. Γ. Μαυρής, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες...*, Β' τόμος, τεύχος β', σελ. 522.

Έπειτα, το γεγονός της εργασιακής μονιμότητας δεν πρέπει να συγχέεται, κατά τη γνώμη μας, με κάποια υποτιθέμενη αλλαγή της φύσης του καπιταλιστικού συστήματος προς μία κατάσταση όπου η εξασφαλισμένη απασχόληση, έστω μόνο στο δημόσιο τομέα, θα κυριαρχεί. Η εργασιακή μονιμότητα, αντιθέτως, είναι αποτέλεσμα δύο διαφορετικών παραγόντων:

Αφενός αποτελεί το προϊόν ενός συγκεκριμένου συσχετισμού μεταξύ των κοινωνικών τάξεων,⁷¹ όπου η επιβολή της εργασιακής μονιμότητας παίρνει τη μορφή πολιτικής νίκης της εργατικής τάξης. Αυτός όμως ο συσχετισμός δυνάμεων μπορεί να ανατραπεί προς όφελος των δυνάμεων του κεφαλαίου, με αποτέλεσμα η εργασιακή μονιμότητα να καταργηθεί. Είναι χαρακτηριστική άλλωστε η συζήτηση που έχει αρχίσει τον τελευταίο καιρό στην Ελλάδα για τη «χαμηλή παραγωγικότητα» των δημοσίων υπαλλήλων και την ανάγκη για άρση της μονιμότητάς τους.

Αφετέρου έχει να κάνει με το ότι οι διάφορες μερίδες του μπλοκ εξουσίας χρησιμοποιούν το καθεστώς αυτό για να ενσωματώσουν λαϊκά στρώματα, μέσω των πελατειακών σχέσεων, στην εξωθεσμική αποδοχή της κοινωνικής συναίνεσης.⁷²

Ένα άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των δημοσίων υπαλλήλων είναι και ο βαθμός συγκέντρωσής τους. Μία απεργία που γίνεται π.χ. στη ΔΕΗ, μπορεί να έχει, πολύ συχνά, πιο σημαντικά αποτελέσματα από ό,τι μία απεργία που γίνεται σε κάποιο εργοστάσιο παραγωγής ρούχων.

71. Ειδικότερα στην Ελλάδα, η εργασιακή μονιμότητα καθιερώθηκε από τον Ε. Βενιζέλο με το νόμο, γψβ' του 1910 και κατοχυρώθηκε συνταγματικά με το άρθρο 102 του Συντάγματος του 1911, με στόχο την αποφυγή τριβών και διατάραξης της κοινωνικής συναίνεσης που επέφεραν οι απολύσεις και οι προσλήψεις δημοσίων υπαλλήλων που διενεργούσε κάθε νέο κυβερνητικό σχήμα.

72. Για το θέμα αυτό βλ. Χαραλάμης, *Πελατειακές σχέσεις...*, σελ. 30-31.

Η θέση ισχύος που είχαν λόγω μονιμότητας οι δημόσιοι υπάλληλοι καθώς και η υψηλή συγκέντρωση του δημοσιοϋπαλληλικού προσωπικού συνετέλεσαν αποφασιστικά ώστε, μετά την ήττα του εργοστασιακού κινήματος να κυριαρχήσουν, κατά τα έτη 1979-1980, κινητοποιήσεις στο δημόσιο τομέα, και λόγω της ιδιαίτερης φύσης του τομέα αυτού –κοινότητα θεσμικών και οικονομικών προβλημάτων για κάθε κλάδο–, αυτές οι κινητοποιήσεις να ακολουθηθούν από άλλες που έλαβαν χώρα στο δευτερογενές και στο τριτογενές επίπεδο συνδικαλιστικής οργάνωσης.⁷³ Οι στόχοι παρουσιάζουν ομοιότητες αλλά και διαφορές με αυτούς του εργοστασιακού κινήματος: η αύξηση των αποδοχών, η μείωση των ωρών εργασίας κ.λπ., αποτελούν κοινά αιτήματα με αυτά των εργοστασιακών σωματείων. Παράλληλα, θέτουν για πρώτη φορά ένα νέο αίτημα: αυτό της καθιέρωσης της ΑΤΑ. Η προβολή του ζητήματος αυτού αποτελεί τη σημαντική συμβολή των εργαζομένων αυτών στο συνδικαλιστικό κίνημα της χώρας. Υπάρχουν ωστόσο και ζητήματα που τους διαφοροποιούν από τις προηγηθείσες εργοστασιακές κινητοποιήσεις: οι διεκδικήσεις επικεντρώνονται κατά κύριο λόγο σε θέματα αύξησης των εισοδημάτων, τον πρωτεύοντα ρόλο έχουν οι διοικήσεις των ομοσπονδιών κι όχι οι απεργιακές επιτροπές, ενώ τα αιτήματα τίθενται υπό το πρίσμα της συνδιαχείρισης και όχι του εργατικού ελέγχου...⁷⁴

Πάντως, όπως και να έχει το θέμα, τόσο οι κινητοποιήσεις των βιομηχανικών εργατών όσο και των δημοσίων υπαλλήλων είχαν και γενικά αλλά και ειδικά αποτελέσματα:

Τα γενικά αποτελέσματα σχετίζονται με τη δημιουργία ενός κλίματος ριζοσπαστικοποίησης που έστρεψε το πολιτικό σκηνικό προς τα αριστερά ενώ, παράλληλα, λειτουργούσε καταλυτικά για τη ρύθ-

73. Για στατιστικά στοιχεία βλ. Χ. Ιωάννου, «Πολιτική μισθών...», σελ. 149.

74. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά...*, Α' τόμος, σελ. 58.

μιση της εισοδηματικής πολιτικής σε κυβερνητικό (κεντρικό) επίπεδο. Σημαντικό ρόλο σε αυτό διαδραμάτισαν κι όλες οι γενικές απεργίες που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο αυτή.

Τα ειδικά αποτελέσματα αφορούν κυρίως τις αυξήσεις στους μισθούς, όπως αυτές διαμορφώθηκαν για κάθε κλάδο ξεχωριστά: Όπως βλέπουμε και από τα στοιχεία του πίνακα 19 του Παραρτήματος, σε όλους τους κλάδους σημειώνεται πραγματική αύξηση των εισοδημάτων η οποία υπερβαίνει κατά πολύ την αύξηση του τιμαρίθμου, που έφτασε το 241% την περίοδο 1974-1981. Όμως οι μεγαλύτερες αυξήσεις πραγματοποιούνται στους εργαζόμενους στη ΔΕΗ και στη βιομηχανία (422,0% και 337,2% αντίστοιχα). Πρόκειται άλλωστε για τους εργαζόμενους που έπαιξαν ρόλο «ατμομηχανής» στις κινητοποιήσεις της περιόδου.⁷⁵ Όμως, το ενδιαφέρον είναι ότι οι αυξήσεις αυτές δεν είναι το άμεσο αλλά το έμμεσο αποτέλεσμα των απεργιών. Έτσι, την περίοδο 1974-1981, μόνο το 6,4% των απεργών θα επιτύχει πλήρη ή μερική ικανοποίηση των αιτημάτων του. Ακόμη, το 10,6% θα διακόψει τις απεργιακές κινητοποιήσεις για να ξεκινήσει διαπραγματεύσεις.⁷⁶ Μάλιστα, τη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα θα φέρουν οι απεργίες των ετών 1976 και 1977.⁷⁷ Το 1978 είναι μεταβατική χρονιά. Είναι η χρονιά που αρχίζει η φθίνουσα πορεία του εργοστασιακού κινήματος. Κατά τα έτη 1979-1981 (βλ. Παράρτημα, πίν. 3) το σύνολο του συνδικαλιστικού κινήματος, παρά την έντονη παρουσία των δημοσίων υπαλλήλων και τη μαζική απεργιακή δραστηριότητα, δε θα φέρει εμφανή αποτελέσματα. Ελάχιστες απεργίες θα εμφανίσουν κάποια μορφή

75. Για απεργιακές κινητοποιήσεις ανά κλάδο παραγωγής βλ. Καραμπελιάς, *Κράτος...*, σελ. 140.

76. Ιωάννου, «Πολιτική μισθών...», σελ. 154.

77. Ιωάννου, *ό.π.*

άμεσης ικανοποίησης των αιτημάτων τους. Εντούτοις, μισθολογικές αυξήσεις θα δοθούν, οι οποίες, όμως, ρυθμίζονται κεντρικά, απευθείας από τα κυβερνητικά επιτελεία και σχετίζονται με το σχεδιασμό της γενικότερης οικονομικής πολιτικής ανεξάρτητα από την πίεση της μιας ή της άλλης απεργίας. Και αυτή είναι μία ακόμη διαφορά μεταξύ εργοστασιακού κινήματος και κινήματος στο δημόσιο τομέα που αναπτύχθηκε κυρίως κατά τα έτη 1979-1981. Το εργοστασιακό κίνημα είναι υποχρεωμένο να αγωνίζεται μόνο για την άμεση ικανοποίηση των αιτημάτων του. Σε περίπτωση που η απεργία λήξει άδοξα, το πιθανότερο είναι οι εργαζόμενοι να γυρίσουν στους χώρους δουλειάς τους χωρίς κανένα κέρδος και με έντονο το συναίσθημα της ήττας – εξέλιξη που λειτουργεί ανασταλτικά για οποιαδήποτε μελλοντική κινητοποίηση. Ταυτόχρονα, η οργάνωση στη βάση της άμεσης δημοκρατίας που είχαν τα συνδικάτα, απέκλειε αναδιπλώσεις για λόγους κομματικής σκοπιμότητας, όπως συχνά συνέβαινε στους δημόσιους υπαλλήλους. Τα σωματεία των δημοσίων υπαλλήλων δε στόχευαν πολύ συχνά στην άμεση ικανοποίηση των αιτημάτων τους αλλά, από τη μία, προσπαθούσαν να πιέσουν την Κυβέρνηση για την επόμενη συλλογική σύμβαση εργασίας και, από την άλλη, επιχειρούσαν να αυξήσουν το πολιτικό κόστος της Κυβέρνησης προς όφελος της αντιπολίτευσης. Δεν ήταν τόσο η μια ή η άλλη κινητοποίηση που πίεζε την Κυβέρνηση, αλλά το γενικότερο κλίμα που διαμορφωνόταν.

Μέχρι το σημείο αυτό εξετάστηκαν οι κινητοποιήσεις των μισθωτών στην περίοδο που κυβερνούσε τη χώρα η ΝΔ. Διαπιστώθηκε η ένταση που πήραν αυτοί οι αγώνες, καθώς και τα σημαντικά αποτελέσματα που είχαν τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικό επίπεδο.

Στη συνέχεια, θα μελετηθούν οι αγροτικές κινητοποιήσεις και με-

τά θα γίνει προσπάθεια εξαγωγής κάποιων συνθετικών συμπερασμάτων για τις κινητοποιήσεις των κυριαρχούμενων τάξεων.

1.4.2 Οι κινητοποιήσεις των αγροτών

Σε ό,τι αφορά τα γενικότερα προβλήματα που αντιμετώπισαν αυτή την περίοδο οι αγρότες, μπορεί να γίνει αναφορά στο θέμα της διανομής των γαιών (κτήματα Δημοσίου, κτήματα Εκκλησίας, τοιφλίκια), καθώς και στα προβλήματα που αφορούσαν τις τιμές των προϊόντων, τα χρέη προς την Αγροτική Τράπεζα, το χαμηλό επίπεδο συντάξεων κ.λπ.⁷⁸ Παράλληλα, η σταδιακή αύξηση των μεγάλων καλλιεργειών, μεγέθους άνω των 100 στρεμμάτων,⁷⁹ εντατικοποίησε τον ανταγωνισμό μεταξύ καπιταλιστικών, οργανωμένων γαιοκτησιών και των οικογενειακών καλλιεργειών που δυσκολεύονταν να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του γεωργικού κεφαλαίου. Έχοντας υπόψη αυτό το γενικό πλαίσιο της περιόδου μπορεί να εξεταστεί η εξέλιξη των αγροτικών κινητοποιήσεων.

Είναι αντικειμενικά δύσκολο να μπορέσει κανείς να σταθμίσει τη δυναμική των αγροτικών αγώνων, ακριβώς γιατί απουσιάζει ένας τρόπος μέτρησης παρόμοιος με αυτούς που χρησιμοποιούνται στις εργατικές απεργίες, π.χ. χαμένες ώρες εργασίας. Παρ' όλα αυτά, στην προσπάθεια σχηματισμού μίας συνολικής εικόνας των αγροτικών δια-

78. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά κόμματα...*, σελ. 42.

79. Τα διαθέσιμα στοιχεία (βλ. Γ. Σαμαράς, *Κράτος...*, σελ. 431, πίν. 4) δείχνουν ότι το 1961 οι καλλιεργείες που ξεπερνούσαν τα 100 στρέμματα αποτελούσαν το 4,1% του συνόλου των καλλιεργειών και κατείχαν το 20,1% της συνολικής καλλιεργήσιμης έκτασης. Τα αντίστοιχα δεδομένα για το 1977 (βλ. πίν. 7 της εργασίας αυτής) είναι 6,5% και 30,9%.

μαρτυριών, έγινε καταμέτρηση, από τον Τύπο της εποχής, όλων εκείνων των κινητοποιήσεων στις οποίες συμμετείχαν πάνω από 1.000 άτομα. Τα αποτελέσματα έχουν ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 8Α

*Αριθμός σημαντικών (πάνω από 1.000 άτομα συμμετοχή)
αγροτικών κινητοποιήσεων κατά τη διάρκεια
των ετών 1975-1981*

1975	6
1976	4
1977	2
1978	8
1979	11
1980	3
1981	3

Η εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων από τα στοιχεία που παρουσιάζονται στον πίνακα αυτό είναι δύσκολη. Για την πληρέστερη κατανόηση της εξέλιξης των κινητοποιήσεων είναι απαραίτητη μία συνθετική ερμηνεία. Όπως ήδη υποστηρίχθηκε, τα αγροτικά εισοδήματα στην Ελλάδα υπολείπονται κατά πολύ των αντίστοιχων εισοδημάτων των χωρών της ΕΟΚ. Υπολείπονται, ακόμη, και της μέσης αναλογίας αγροτικών/αστικών εισοδημάτων που ισχύει στις άλλες χώρες της ΕΟΚ.⁸⁰ Υπολείπονται, τέλος, και στο ζήτημα της δίκαιης κατοχής γης στο εσωτερικό της ελληνικής γεωργίας, όπου παρατηρού-

80. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τις 10 χώρες της ΕΟΚ η Ελλάδα έχει τη μικρότερη αναλογία γεωργικού/συνολικού εισοδήματος. Για αναλυτικά στοιχεία βλ. *Οικονομικός Ταχυστόμος*, 27/4/78.

νται σημαντικές ανισοκατανομές. Έτσι, οι αγρότες αποτελούν αναμφίβολα την πιο αδικημένη κοινωνική τάξη στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Ταυτόχρονα, η πολιτική φιλελευθεροποίηση της μεταπολίτευσης τους δίνει τη δυνατότητα να διατυπώσουν δυναμικά τις διεκδικήσεις τους. Αυτή είναι άλλωστε και η διαφορά με τις παλαιότερες εποχές, όπου η βία του μετεμφυλιακού κράτους τούς απαγόρευε την απρόσκοπτη πολιτική και συνδικαλιστική δράση.

Δημιουργείται έτσι ένα συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δραστηριοποιούνται οι αγρότες στα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια. Αυτό περιλαμβάνει την εναντίωσή τους στην άνιση κατανομή του πλούτου αλλά και μία προσπάθεια «απελευθέρωσης» από την πολιτική καταπίεση που είχαν υποστεί στο παρελθόν. Με το ζήτημα όμως της πολιτικής υποστήριξης του ΠΑΣΟΚ από τους αγρότες, θα ασχοληθούμε αργότερα. Αυτό που ενδιαφέρει εδώ είναι η ερμηνεία της συγκεκριμένης διακύμανσης των αγροτικών κινητοποιήσεων. Θα προσπαθήσουμε να διαπιστώσουμε κατά πόσο υπάρχει κοινή τάση μεταξύ των αγροτικών αγώνων, των τιμών των προϊόντων και των τιμών των μέσων παραγωγής.

Από τα στοιχεία του πίνακα 8Α και του πίνακα 9 προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

Το 1975 παρατηρείται σχετικά υψηλός βαθμός αγροτικών κινητοποιήσεων, που πρέπει να οφείλεται στο γενικότερο κλίμα πολιτικοποίησης εκείνη την εποχή. Το 1976 σημειώνεται πτώση των αγροτικών αγώνων λόγω της πραγματικής αύξησης των εισοδημάτων των αγροτών. Η μικρή, αλλά υπαρκτή, αύξηση που θα δοθεί το 1977, θα συντελέσει στη συνεχιζόμενη μείωση των κινητοποιήσεων. Το 1978 και 1979 αποτελούν χρονιές όπου οι αγρότες εφαρμόζουν επιθετική πολιτική απέναντι στην Κυβέρνηση. Παρ' ότι έχουν λάβει σημαντικές αυξήσεις, επιδιώκουν να τις διευρύνουν με δυναμικές ενέρ-

γειες.⁸¹ Το αποτέλεσμα ήταν το 1979 να δοθούν πολύ σημαντικές αυξήσεις στους αγρότες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Μεταβολή ονομαστικών τιμών προϊόντων και μέσων γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής

	1976	1977	1978	1979	1980	1981
Μεταβολή ονομαστικών τιμών παραγωγού	20,8	13,8	14,1	17,7	22,2	24,3
Εξέλιξη (%) των δεικτών τιμών των μέσων γεωργοκτηνοτροφικής παραγωγής	9,0	13,2	7,6	8,3	23,8	23,8

Πηγές: Ν. Μαραβέλιας, *Ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Επιπτώσεις στον αγροτικό τομέα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1989, πίν. π. 8.5 και π. 8.1, και Eurostat.

Αντίθετα, το 1980, κατά πάσα πιθανότητα λόγω της πετρελαϊκής κρίσης, εμφανίζεται για πρώτη φορά μείωση των εισοδημάτων των αγροτών. Οι αγρότες θα φανούν αδύναμοι να αντιμετωπίσουν αυτή την κατάσταση. Οι κινητοποιήσεις θα μειωθούν για το έτος αυτό καθώς και για

81. Χαρακτηριστικό γεγονός ήταν η πορεία των καπνοπαραγωγών, στις 21/3/78 στο Αγρίνιο, όπου οι συγκρούσεις με τη Χωροφυλακή είχαν ως αποτέλεσμα 6 τραυματίες και 3 συλληφθέντες.

το 1981 όπου θα δοθούν οριακές αυξήσεις. Ωστόσο, η αδυναμία απάντησης στο κοινωνικό επίπεδο θα πάρει τη μορφή απάντησης στο πολιτικό επίπεδο. Η μεταστροφή των αγροτών προς το ΠΑΣΟΚ είχε καταλυτική σημασία για την πολιτική νίκη του κινήματος στις εκλογές του 1981. Τα αγροτικά στρώματα, παρά τις αυξήσεις που πήραν από τη ΝΔ, δεν είδαν να μειώνεται αισθητά η απόσταση των εισοδημάτων τους από τις άλλες κοινωνικές τάξεις. Συνδυαζόμενο αυτό με το γενικότερο κλίμα ριζοσπαστικοποίησης της εποχής συνετέλεσε στη δημιουργία ενός σημαντικού φιλοπασοκικού πολιτικού ρεύματος μέσα στον αγροτικό χώρο. Η στήριξη του ΠΑΣΟΚ θα λάβει τη μορφή αιτήματος ανατροπής του πλαισίου οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων που χαρακτηριζε για δεκαετίες την καθημερινή ζωή των αγροτών.

Παράλληλα, σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός μαχητικού πνεύματος από τα αγροτικά στρώματα είχαν και οι μετασχηματισμοί που έλαβαν χώρα στη δεκαετία του '70 στο χώρο των ιδεών, των αντιλήψεων και των στάσεων στην ελληνική ύπαιθρο.

Στις εξελίξεις αυτές σημαντικός ήταν και ο ρόλος των ΜΜΕ στην αλλαγή της κοινωνικής και πολιτικής συμπεριφοράς των αγροτών. Συγκεκριμένα, η διάδοση της χρήσης του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης, από τις αρχές ακόμη της δεκαετίας του '70, είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των προσλαμβανόμενων κοινωνικών παραστάσεων από ευρύτερα αγροτικά στρώματα. Πολύ δε περισσότερο, που η παρακολούθηση της τηλεόρασης, στα πρώτα χρόνια τουλάχιστον, γινόταν σε δημόσιο χώρο, στο καφενείο του χωριού· γεγονός που έπαιρνε σημαντικότερες κοινωνικές διαστάσεις. Η συζήτηση που ακολουθούσε γύρω από τον πιο άνετο τρόπο ζωής⁸² που επικρατούσε

82. Βέβαια, δεν υπάρχει αμφιβολία πως η μεγάλη πλειοψηφία των σίριαλ και των ταινιών χαρακτηρίζεται από μία τάση εξωραϊσμού των συνθηκών ζωής στις πόλεις. Εντούτοις, οι εντυπώσεις παρέμειναν.

«εκτός του χωριού», λειτούργησε ενισχυτικά στην εκδήλωση ενός πνεύματος διάχυτης δυσαρέσκειας ανάμεσα στους αγρότες, κάτι το οποίο, συνεπικουρούμενο από το γενικότερο κλίμα ριζοσπαστικοποίησης, συνετέλεσε αποφασιστικά στην ιδεολογική προετοιμασία των αγροτικών κινητοποιήσεων.

Αναλύσαμε σε αυτό το μέρος, τους αγώνες των μισθωτών και των αγροτών την περίοδο 1974-1981. Διαπιστώθηκε ότι οι κινητοποιήσεις των εργατικών στρωμάτων και των μισθωτών ξεπέρασαν κάθε ιστορικό προηγούμενο και εξανάγκασαν τη ΝΔ να αυξήσει τους μισθούς. Οι μισθοί θα αυξάνονταν συνεχώς από το 1975 μέχρι το 1979. Αντίθετα, το 1980 και το 1981 θα εμφανίσουν πτώση.⁸³ Παράλληλη πορεία θα ακολουθήσουν και τα εισοδήματα των αγροτών. Αύξηση μέχρι το 1979, πτώση το 1980 και το 1981.

Το γεγονός αυτό πρέπει να έχει ως αίτιο την έλευση της πετρελαϊκής κρίσης στην Ελλάδα. Έτσι, το 1981 η έντονη δυσαρέσκεια για την πτώση των εισοδημάτων κατά τα έτη 1980 και 1981, καθώς και για τις έντονες κοινωνικές διαφορές, αλλά και η φθορά της Κυβέρνησης από τις λαϊκές κινητοποιήσεις, θα συνετέλεσουν στην εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ. Θα αποτελέσουν σημαντικούς παράγοντες, αλλά όχι βέβαια και τους μοναδικούς. Το ζήτημα είναι πιο περίπλοκο και σχετίζεται, πέρα από όσα αναφέραμε, τόσο με τη διεθνή οικονομική συγκυρία της κρίσης όσο και με την αδυναμία της αστικής τάξης και της ΝΔ, που ήταν ο κομματικός της φορέας, να ξεπεράσει την κρίση αυτή. Στα θέματα όμως αυτά αναφερόμαστε στο αμέσως επόμενο τμήμα.

83. Εξέλιξη της πραγματικής αμοιβής της εργασίας: 1975 7,4%, 1976 6,9%, 1977 9,7%, 1978 9,3%, 1979 5,9%, 1980 -4,7%, 1981 -1,04%. Βλ. *European Economy*, No. 46, December 1990.

1.5 Η ελληνική οικονομία την περίοδο 1974-1981

Επιχειρώντας να προσεγγίσουμε την εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου της μεταπολίτευσης, κρίνεται σκόπιμο να μην περιοριστούμε σε μία απλή αναφορά της πορείας ορισμένων οικονομικών δεικτών αλλά, αντιθέτως, είναι σημαντικό να περιγραφούν σημεία της γενικότερης στρατηγικής της άρχουσας τάξης, όπως η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ και το σχέδιο εισόδου στις αραβικές χώρες.

1.5.1 Το γενικό πλαίσιο της οικονομίας

Αναφερθήκαμε ήδη σε ορισμένα από τα αποτελέσματα που είχε η α' πετρελαϊκή κρίση στην ελληνική οικονομία – αύξηση του εισαγόμενου κόστους, μείωση επενδύσεων.

Κρίνουμε σκόπιμο, πριν περάσουμε στην ανάλυση της συνολικής εικόνας της ελληνικής οικονομίας στην περίοδο 1974-1981, να αναφέρουμε και τη συζήτηση γύρω από το ρόλο και τις συνέπειες της β' πετρελαϊκής κρίσης στην κρίση της ελληνικής οικονομίας.

Σύμφωνα με μία αρκετά διαδεδομένη θεωρία, η Ελλάδα, όντας μία χώρα ιδιαίτερα εξαρτημένη από τις αναπτυγμένες οικονομίες της Δύσης, και η οποία δεν έχει ολοκληρώσει τη μετάβασή της στη φάση της βιομηχανικής ανάπτυξης, ήταν αναμενόμενο να πληγεί βαθύτατα από την εκδήλωση της κρίσης. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές αυτής της άποψης, η έντονα εξαρτημένη, από τις εισαγωγές καυσίμων, μέσων εξοπλισμού και τεχνολογίας, ελληνική οικονομία, δυσκολεύτηκε να προσαρμοστεί στη νέα πραγματικότητα που δημιουργήσε η κρίση του 1979. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κ. Βεργόπουλος, οι αυ-

ξήσεις των εισαγόμενων συντελεστών παραγωγής λειτούργησαν απαγορευτικά για τις δραστηριότητες των επιχειρήσεων των οποίων οι εισροές προέρχονται από το εξωτερικό. Παράλληλα, η εισαγωγή της κρίσης στις ευρωπαϊκές αγορές είχε ως αποτέλεσμα την εφαρμογή μίας περιοριστικής πολιτικής από τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, η οποία οδήγησε σε συρρίκνωση τις ελληνικές εισαγωγές.⁸⁴

Ωστόσο, η πραγματικότητα φαίνεται να είναι διαφορετική. Η κρίση της ελληνικής οικονομίας οφείλεται κατά κύριο λόγο σε προβλήματα της εσωτερικής της διάρθρωσης και πολύ λιγότερο στις όποιες τεχνολογικές εξαρτήσεις.

Τα διαθέσιμα εμπειρικά στοιχεία φανερώνουν πως όντως οι ελληνικές εξαγωγές προς τις χώρες της ΕΟΚ μειώθηκαν· από 49,1% του συνόλου των εξαγωγών (1979) στο 47,6% (1980) και στο 43,3% (1981). Ωστόσο, η πραγματική συνολική αξία των ελληνικών εξαγωγών αυξήθηκε κατά 53%(!) το 1980 και κατά 8% το 1981. Γεγονός που σημαίνει ότι πραγματοποιήθηκε ένας αναπροσανατολισμός των ελληνικών εξαγωγών προς άλλες περιοχές εκτός της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Σε ό,τι αφορά το επιχείρημα περί υπέρμετρης αύξησης του εισαγόμενου κόστους, τα στοιχεία φανερώνουν πως ο λόγος εξαγωγών/εισαγωγών το 1979 ήταν 0,404, το 1980 0,488 και το 1981 0,481.⁸⁵ Αυτό σημαίνει πως η όποια επιδραση στις τιμές των εισαγόμενων ροών είχε περιορισμένες συνέπειες στην ελληνική οικονομία αφού οι εξαγωγές αυξήθηκαν με πολύ γρηγορότερους ρυθμούς. Η θέση που υποστηρίζεται στην εργασία αυτή είναι πως η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων σε συνθήκες κρίσης της ελληνικής οικονομίας, δεν έχει να κάνει τόσο με εξωτερικές επιδρά-

84. Κ. Βεργόπουλος, *Η αποανάπτυξη...*, σελ. 201.

85. Για αναλυτικά στοιχεία βλ. *Η ελληνική οικονομία σε αριθμούς*, 1986, και Γ. Μηλιάς, *Ο ελληνικός...*, σελ. 460, πίν. π-44, π-45.

σεις που οφείλονταν σε προβλήματα των ευρωπαϊκών οικονομιών αλλά ούτε και με κάποιες ραγδαίες αλλαγές που σημειώθηκαν στη δομή της ελληνικής οικονομίας. Τα αίτια του φαινομένου αυτού θα πρέπει να αναζητηθούν στην πολιτική πραγματικής υποτίμησης: είναι η αλλαγή της ισοτιμίας μεταξύ δύο νομισμάτων μέσα σε ένα έτος συνυπολογιζομένου του ύψους του πληθωρισμού σε κάθε χώρα ξεχωριστά και του εθνικού νομίσματος που θα ακολουθήσει το ελληνικό κράτος από το 1980⁸⁶ και ύστερα.

Αλλού πρέπει να αναζητηθούν τα αίτια της μείωσης της παραγωγής που σημειώνεται από το 1980 και εντεύθεν. Συγκεκριμένα, θα πρέπει να δοθεί το βάρος της ανάλυσης στις εσωτερικές δομές της ελληνικής οικονομίας και πρώτα από όλα στο γεγονός πως η παραγωγικότητα της εργασίας από το 1979 και ύστερα δεν αυξάνει με ρυθμούς τέτοιους που να καθιστούν δυνατή την παρακολούθηση των ρυθμών αύξησης της έντασης κεφαλαίου και των πραγματικών μισθών.⁸⁷ Για να μπορέσουν όμως να γίνουν κατανοητά όλα αυτά, είναι αναγκαία μία σύντομη αναδρομή με αφετηρία τις επιπτώσεις της α' οικονομικής κρίσης στην ελληνική οικονομία.

Η οικονομική κρίση του 1973 δημιούργησε την ανάγκη αλλαγής της παραγωγικής βάσης της χώρας. Έτσι, ενώ για την περίοδο 1965-1973 οι δυναμικότεροι κλάδοι της ελληνικής βιομηχανίας ήταν οι κλάδοι παραγωγής κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων αγαθών, την περίοδο 1973-1980 αντικαθίστανται από τους παραδοσιακούς κλάδους παραγωγής καταναλωτικών αγαθών και χαμηλής τεχνολογίας.⁸⁸

Η αντίστροφη αυτή τάση πρέπει να εκληφθεί ως μία προσπάθεια

86. Πρβλ. Γ. Μηλιός – Η. Ιωακείμογλου, *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού*, «Εξάντας», Αθήνα, 1990, σελ. 105-106.

87. Γ. Μηλιός – Η. Ιωακείμογλου, *ό.π.*, σελ. 103.

88. Τ. Φωτόπουλος, *Εξαρτημένη Ανάπτυξη*, «Εξάντας», Αθήνα, 1985, σελ. 139-151. Επίσης Κ. Βεργόπουλος, *Η αποανάπτυξη...*, σελ. 149.

αναδιάρθρωσης μπροστά στην κρίση του 1973. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι η κίνηση αυτή θα έχει ως αποτέλεσμα η ελληνική οικονομία να μη γνωρίσει την ένταση της κρίσης όσο οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η Ελλάδα θα κατορθώσει να ξεπεράσει την α' πετρελαϊκή κρίση με επιτυχία. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 20 του Παραρτήματος, οι ιδιωτικές επενδύσεις θα ακολουθήσουν την εξής πορεία: Συνεχής αύξηση από το 1975 μέχρι το 1979 και απότομη πτώση τα έτη 1980 (-7,8%) και 1981 (-9,9%).

Οι επενδύσεις αυξάνουν συνεχώς μέχρι την εκδήλωση της β' πετρελαϊκής κρίσης. Ταυτόχρονα, οι ρυθμοί της ελληνικής οικονομίας είναι πολύ υψηλότεροι από τους αντίστοιχους των άλλων Δυτικών χωρών.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 21 του Παραρτήματος, κατά την περίοδο 1969-1979 οι ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ έφταναν το 5,4% για την Ελλάδα και το 3,4% για τις χώρες του ΟΟΣΑ, ενώ τα αντίστοιχα δεδομένα για τη βιομηχανική παραγωγή είναι 7,8% και 3,5%, για την παραγωγικότητα της οικονομίας 4,8% και 2,2% και για τις επενδύσεις 4,0% και 3,1%.

Παρατηρούμε ότι η Ελλάδα έχει, σε όλα τα εξεταζόμενα μεγέθη, ρυθμούς ανάπτυξης υψηλότερους από τους αντίστοιχους του μέσου όρου του ΟΟΣΑ.⁸⁹ Όμως, το 1979 ξεσπά η ιρανική επανάσταση, με

89. Το ενδιαφέρον είναι πως μία ανάλογη κατάσταση παρατηρείται και στο χώρο της ναυτιλίας – ένας κλάδος που θεωρείται από τους πιο ανταγωνιστικούς της ελληνικής οικονομίας. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια της περιόδου 1973-1981 παρουσιάζεται αύξηση της χωρητικότητας των ελληνόκτητων πλοίων κατά 30%, τη στιγμή που δύο από τις παραδοσιακές δυνάμεις (Νορβηγία, Μ. Βρετανία) του παγκόσμιου εφοπλισμού γνωρίζουν τις επιπτώσεις της ναυτιλιακής κρίσης. Παράλληλα, η προσφυγή των Ελλήνων εφοπιστών στις λεγόμενες σημαίες ευκαιρίας θα μειωθεί κατακόρυφα. Έτσι, τα ελληνόκτητα πλοία άνω των 100 κ.ο.χ. που δε συμμετέχουν στο ελληνικό νηολόγιο θα μειωθούν από 48,8% σε 22,1% του συνόλου. Για αναλυτικά στοιχεία βλ. Ε. Θανοπούλου, *Ελληνική και Διεθνής Ναυτιλία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1994, σελ. 254-256.

αποτέλεσμα να μειωθεί η προσφορά πετρελαίου τόσο από το Ιράν όσο και από τις αραβικές χώρες, οι οποίες –σε συνεργασία με τις εταιρείες πετρελαιοειδών– δημιούργησαν τεχνητά ελλείμματα πετρελαίου με σκοπό την κατακόρυφη άνοδο των τιμών. Έτσι, το arabian light θα φθάσει τα 35 δολ. το βαρέλι και, σε συνδυασμό με τον περιορισμό της προσφοράς χρήματος στις ΗΠΑ καθώς και της ανόδου των επιτοκίων, η κρίση θα αρχίσει να εμφανίζεται πιο έντονη από ό,τι το 1973.⁹⁰

Στην Ελλάδα ειδικότερα, η οικονομική κρίση παίρνει πιο έντονα χαρακτηριστικά γιατί, εξαιτίας της πτώσης του ποσοστού υπεραξίας που αποσπά η αστική τάξη σε συνδυασμό με την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, μειώνεται το μέσο ποσοστό κέρδους της ελληνικής βιομηχανίας. Συγκεκριμένα, οι εργατικοί αγώνες που έγιναν την περίοδο 1974-1979 είχαν σαν αποτέλεσμα την αύξηση των μισθών και συνακόλουθα τη μείωση της υπεραξίας που αποσπούσε η αστική από την εργατική τάξη, δεδομένης της στασιμότητας των ρυθμών παραγωγικότητας.⁹¹ Έτσι, το ποσοστό υπεραξίας, από 2,16 που ήταν το 1973, πέφτει στο 1,57 το 1975 και στο 0,50 το 1980. Παράλληλα, η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται από 15,8% το 1970 σε 18,6% το 1975 και 20,5% το 1981.⁹²

90. Για το ζήτημα αυτό βλ. 1. Η. Ιωακείμογλου – Γ. Μηλιός, «Οι δρόμοι του πετρελαίου», *Θέσεις*, τ. 35, 1991, 2. Η. Ιωακείμογλου, «Από την απαξίωση του κεφαλαίου στην αναδιάρθρωση της παραγωγής (1973-1985)», *Θέσεις*, τ. 20, 1987, 3. P. Cham-sol, «Cette guerre que nul ne veut», *Le Monde Diplomatique*, Avril 1984.

91. Σύμφωνα με υπολογισμούς του Κ. Δρακάτου, η παραγωγικότητα της μεταποίησης αυξάνεται κατά 14,7% από το 1973 μέχρι το 1979 και μειώνεται κατά 13,3% από το 1980 μέχρι το 1982. Βλ. Κ. Δρακάτος, *Η ελληνική Οικονομία σε Κρίση*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1988, σελ. 237, πίν. 3.

92. Για μία αναλυτική παρουσίαση των φαινομένων αυτών βλ. Θ. Λιανός, *Υπεραξία, οργανική σύνθεση...*, σελ. 154-158.

Μέσα σε αυτή την κατάσταση, η αύξηση της τιμής του πετρελαίου σε μία μη πετρελαιοπαραγωγό χώρα είχε ως αποτέλεσμα την επιδείνωση του λόγου υπεραξία/οργανική σύνθεση του κεφαλαίου.

Πέρα όμως από αυτούς τους παράγοντες, σημαντικό ρόλο έπαιξαν και αίτια που σχετίζονται με ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας: η κάλυψη των αναγκών κατοικίας του πληθυσμού στα μέσα της δεκαετίας του '70, σε συνδυασμό με την αποτυχία του σχεδίου επέκτασης των δραστηριοτήτων τους στις περιοχές της Μ. Ανατολής και της Β. Αφρικής, επέφερε την πτώση της οικοδομικής δραστηριότητας, που αποτελούσε την ατμομηχανή της ελληνικής οικονομίας από το τέλος του Εμφυλίου και έπειτα. Παράλληλα, η υπέρογκη αύξηση του κόστους του χρήματος για τον τομέα της μεταποίησης, ο οποίος κατά τα 4/5 προσέφευγε στον τραπεζικό δανεισμό, περιόρισε ακόμη περισσότερο τη ροπή προς τις επενδύσεις.⁹³

Τέλος, σε επίπεδο εθνικών μεγεθών, η β' πετρελαϊκή κρίση θα έχει σημαντικότερες επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία και θα αντιστρέψει τη μέχρι τότε καλή πορεία της. Οι επενδύσεις (βλ. πίν. 13) μειώνονται απόλυτα το 1980 και το 1981. Επίσης παρουσιάζει πτώση ο ρυθμός ανόδου του ΑΕΠ σε 0,1%, της βιομηχανικής παραγωγής σε 0,9% και της παραγωγικότητας της οικονομίας σε 0,3% το 1981. Η αναδιάρθρωση του 1973 δεν κατάφερε να εξουδετερώσει τις συνέπειες της β' πετρελαϊκής κρίσης.

Ωστόσο, ένα τόσο σοβαρό ζήτημα όπως η εκδήλωση μίας οικονομικής κρίσης με καταλυτικά αποτελέσματα για το σύνολο της οικονομίας δε θα πρέπει να εξετάζεται ως αποκλειστικά οικονομικό φαινόμενο. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για ένα πολυσύνθετο

93. Μ. Ξανθάκης, *Η κρίση της ελληνικής μεταποίησης και η παρέμβαση του Κράτους*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1989, σελ. 21.

γεγονός με πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά αίτια και διαστάσεις. Κοντολογίς, πρόκειται για ένα αποτέλεσμα της ταξικής πάλης. Γιατί, πέρα από τη σημασία που είχε η αύξηση της τιμής του πετρελαίου, οι κύριοι λόγοι θα πρέπει να αναζητηθούν στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Το πρώτο αίτιο, για το οποίο έχει ήδη γίνει λόγος, σχετίζεται με την ανάπτυξη των εργατικών αγώνων, που είχαν πολλαπλές συνέπειες για το κεφάλαιο: αύξηση του μεριδίου των μισθών σε σχέση με το μερίδιο του κεφαλαίου στο καθαρό προϊόν – κάτι που μεταφράζεται σε ταχύτερη αύξηση του πραγματικού μισθού σε σχέση με την παραγωγικότητα της εργασίας,⁹⁴ διαφυγόντα κέρδη λόγω των συχνών απεργιών, υποχώρηση του εργοστασιακού δεσποτισμού με συνέπεια τη μείωση των ρυθμών παραγωγής.

Το δεύτερο αίτιο αφορά τη διατήρηση, κυρίως λόγω της αύξησης της ανεργίας που επιβράδυνε την αγροτική έξοδο⁹⁵ και, κατά συνέπεια, τη συγκρότηση ενός προλεταριάτου των πόλεων εξαναγκασμένου να αποδεχθεί οποιουσδήποτε όρους εκμετάλλευσης, ενός μεγάλου αριθμού επιχειρήσεων περιορισμένης παραγωγικής κλίμακας που λειτουργούσε ανασχετικά για την περαιτέρω ανάπτυξη των μονοπωλιακών επιχειρήσεων. Η προσωπική εργασία των μελών της οικογενειακής επιχείρησης που δε γνωρίζει ωράρια εργασίας, αργίες και διακοπές, η ευελιξία λόγω του μικρού μεγέθους της καθώς και το πολυσχιδές σύνολο δραστηριοτήτων στο οποίο επιδίδεται συνολικά ο γαλαξίας αυτός της βιοτεχνικής και μικροεμπορευματικής παραγωγής, δημιουργεί αναχώματα σε πιθανές διεξόδους των μεγάλων επιχειρήσεων. Οι τελευταίες, λόγω των εντατικών ρυθμών με τους οποίους δραστηριοποιούνται, δέχονται με πολύ πιο έντονο τρόπο τις επιπτώ-

94. Γ. Μηλιός – Η. Ιωακείμογλου, *Η διεθνοποίηση...*, σελ. 105.

95. Γ. Μηλιός – Η. Ιωακείμογλου, *ό.π.*, σελ. 104.

σεις τυχόν αδυναμιών διοχέτευσης των προϊόντων στην αγορά λόγω της δραστήριας παρέμβασης των μικρών παραγωγικών μονάδων.

Το τρίτο αίτιο έχει να κάνει με τις συνέπειες της ταξικής πάλης σε ένα διαφορετικό επίπεδο που αφορά την κρατική πολιτική. Η ραγδαία ανάπτυξη των εργατικών κινητοποιήσεων, το ριζοσπαστικό κλίμα των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης καθώς και η ανάγκη λήψης ορισμένων μέτρων για τη διατήρηση της παραγωγής και της απασχόλησης σε ένα ορισμένο πλαίσιο, υποχρέωσαν την Κυβέρνηση στην υιοθέτηση μίας σειράς ρυθμίσεων που αποσκοπούσαν στην αναχαίτιση των εκκαθαριστικών λειτουργιών της κρίσης υπερουσσώρευσης: αύξηση των δημόσιων επενδύσεων, ενεργός παρέμβαση στο πιστωτικό σύστημα, επέμβαση στους όρους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (μείωση ωραρίου απασχόλησης, αύξηση κατώτερου μισθού, ανάπτυξη των κοινωνικών λειτουργιών του κράτους). Το αποτέλεσμα ήταν η μη απαξίωση των πιο αδύναμων μερίδων των κεφαλαίων και κυρίως εκείνων που δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στο πρόβλημα της ταχύτερης αύξησης της έντασης κεφαλαίου σε σχέση με τους υπάρχοντες ρυθμούς παραγωγικότητας της εργασίας.⁹⁶

1.5.2 Το σχέδιο διεξόδου στη Μ. Ανατολή και τη Β. Αφρική

Όπως ήδη υπαινιχθήκαμε, η υποχώρηση των αστικών δυνάμεων το 1981 δεν οφείλεται αποκλειστικά στις συνέπειες που είχε η οικονομική κρίση στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού αλλά, ως ένα σημείο, και στην αποτυχία της προσπάθειας επέκτασης του ελληνικού καπιταλισμού στις περιοχές της Β. Αφρικής και της Μ. Ανατολής. Βέβαια, το εγχείρημα αυτό, αν και σε πρώτη ανάγνω-

96. Γ. Μηλιός – Η. Ιωακείμογλου, *Η διεθνοποίηση...*, σελ. 104-105.

ση αποκλειστικά οικονομικού χαρακτήρα, δε θα πρέπει να αντιμετωπίζεται μόνο ως τέτοιο. Η οικονομική επέκταση του ελληνικού καπιταλισμού προς το χώρο της Μ. Ανατολής και της Β. Αφρικής είχε να επιδείξει σημαντικά οικονομικά κέρδη, αλλά ταυτόχρονα περιελάμβανε σημαντικές προοπτικές σύναψης πολιτικών και γεωστρατιωτικών συμμαχιών με τις χώρες των περιοχών αυτών. Για να το διατυπώσουμε διαφορετικά: ο βασικός «εξωτερικός» σχεδιασμός της άρχουσας τάξης στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο (1974-1981) αφορούσε τη σύνδεση με την ΕΟΚ – σχεδιασμός που ολοκληρώθηκε το 1979. Σε αυτή τη στρατηγική πρέπει να προστεθεί και μία δευτερεύουσα όψη που αφορά τη σύσφιξη των σχέσεων με τις αραβικές χώρες. Οι δύο αυτές στρατηγικές δεν είναι ασύνδετες μεταξύ τους αλλά έχουν ως κοινή συνισταμένη τη δυνατότητα της Ελλάδας να λειτουργήσει ως γέφυρα μεταξύ των χωρών της ΕΟΚ και των αραβικών χωρών.⁹⁷ Η διείσδυση δε στις αραβικές χώρες ξεκίνησε αμέσως μετά την πρώτη πετρελαϊκή κρίση λόγω της ανυπαρξίας θεσμικών κωλυμάτων –σε αντίθεση με την εισδοχή στην ΕΟΚ– και στηρίχθηκε στη γεωγραφική εγγύτητα καθώς και στην ύπαρξη στενών διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και αραβικού κόσμου. Δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι η Ελλάδα δεν είχε αναγνωρίσει το κράτος του Ισραήλ και ότι ακόμη και η Χούντα, όταν ξέσπασε ο αραβοϊσραηλινός πόλεμος, αρνήθηκε στους Αμερικανούς τη χρησιμοποίηση των βάσεων ως έμμεσων σημείων στήριξης των Ισραηλινών.⁹⁸

97. Γ. Μαυρίης, «Σαφάρι: Ένα σπορ τώρα και για Έλληνες», *Σχολιαστής*, τ. 20, 1984, σελ. 12.

98. Όπως θα δηλώσει στις 13/10/73 ο υπουργός Εξωτερικών Ξανθόπουλος-Παλαμάς: «Αι φιλικαί σχέσεις της Ελλάδος με τας Αραβικάς Χώρας αποκλείουν οιαδήποτε συμμετοχήν, είτε άμεσον, είτε έμμεσον εις τυχόν ενέργειαν στρεφόμενην εναντίον αυτών». Βλ. Γ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία...*, Γ' τόμος, σελ. 45.

Παράλληλα, υπήρξε η σθεναρή υποστήριξη των Παλαιστινίων και του δικαιώματος δημιουργίας χωριστού κράτους.⁹⁹

Από τη μία, τα βαθύτερα αίτια αυτής της πολιτικής πρέπει να προσδιοριστούν στην αντικειμενική ανάγκη που έθετε η δυναμική ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού¹⁰⁰ για υπέρβαση του περιοριστικού πλαισίου της ελληνικής επικράτειας, και ειδικότερα σε τομείς που οι Έλληνες κεφαλαιούχοι είχαν το συγκριτικό πλεονέκτημα (κατασκευές, μεταφορά εμπορευμάτων μέσω πλοίων). Από την άλλη, το γεγονός της πίεσης που αισθανόταν η Ελλάδα λόγω της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο, σε συνδυασμό με ένα αίσθημα εγκατάλειψης¹⁰¹ από τις Δυτικές δυνάμεις, οι οποίες δεν απέτρεψαν την πολιτική της Τουρκίας, ώθησαν την ελληνική εξωτερική πολιτική στην αναβάθμιση των σχέσεων με τις αραβικές χώρες με σκοπό τη δημιουργία ενός αντισταθμιστικού παράγοντα στο διεθνή συσχετισμό δύναμης.

Το σχέδιο επέκτασης των ελληνικών δραστηριοτήτων στις περιοχές της Β. Αφρικής και της Μ. Ανατολής περιελάμβανε δύο πρωτεύουσες όψεις: α. την αύξηση της ροής εμπορευμάτων και προϊόντων προς τις αραβικές χώρες και β. την εγκατάσταση τεχνικών εταιρειών οι οποίες αναλάμβαναν τη διεκπεραίωση γιγαντιαίων οικοδομικών έργων. Πέρα όμως από τις δύο αυτές βασικές κατευθύνσεις, προτάθηκαν και ορισμένες άλλες οι οποίες συνετέλεσαν αποφασιστικά στην πραγματοποίηση του σχεδίου διείσδυσης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η σύναψη συμφωνιών τεχνικής και οικονομικής συ-

99. Γ. Μαυρίης, ό.π., σελ. 12.

100. Γ. Μηλιός, «Ο ελληνικός ιμπεριαλισμός και η Αριστερά», *Σχολιαστής*, τ. 21, 1984, σελ. 10.

101. Χ. Ροζάκης, *Τρία χρόνια ελληνικής εξωτερικής πολιτικής: 1974-1977*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1978, σελ. 49.

νεργασίας μεταξύ Ελλάδας και 11 αραβικών χωρών, η πορθμειακή σύνδεση Βόλου-Συρίας, η ίδρυση Ελληνοαραβικού Επιμελητηρίου, Αραβοελληνικής Τράπεζας και Ελληνολιβυκού Επενδυτικού Κονσόρτιου.¹⁰²

Όλες αυτές οι ενέργειες έγιναν για να δημιουργηθούν οι απαραίτητες υλικές προϋποθέσεις έτσι ώστε να γίνει δυνατό να χρησιμεύσει η Ελλάδα ως «γέφυρα» πρόσβασης του ευρύτερου κοινοτικού χώρου προς τις περιοχές αυτές και αντίστροφα, ως γέφυρα των αραβικών χωρών προς τα κράτη της ΕΟΚ. Η στρατηγική αυτή διαφαίνεται και από τις παρεμβάσεις υψηλόβαθμων κυβερνητικών και πολιτειακών παραγόντων. Έτσι, ο πρόεδρος της Δημοκρατίας Κ. Τσάτσος θα γράψει στις 12/6/77: «Η Ελλάς είναι η χώρα της Ευρώπης, η πλέον πρόσφορη για την ανάπτυξη οικονομικών και μορφωτικών σχέσεων με τις περισσότερες χώρες της Μ. Ανατολής και της Αφρικής».¹⁰³ Ενώ ο Κ. Μητσοτάκης, με την ιδιότητα του υπουργού των Εξωτερικών, θα επισημάνει ότι ο Πειραιάς πρέπει να γίνει «το λιμάνι της Ελλάδας και της Ευρώπης, με ορίζοντα ιδιαίτερα προς την Μ. Ανατολή και την Αφρική».¹⁰⁴

Το περιοδικό Οικονομικός Ταχυδρόμος, το οποίο διακρίνεται για τις στενές του σχέσεις με επιχειρηματικούς κύκλους, θα επισημάνει: «Η πρόσφατη κοινή απόφασις των Υπουργείων Συντονισμού, Εμπορίου και Βιομηχανίας, με την οποία εδημιουργήθη Επιτροπή προώθησως των οικονομικών σχέσεων Ελλάδος και Μ. Ανατολής, συνέπεσε με την από μεριάς της Εθνικής Τραπεζής ανάληψιν αποφασιστικής πρωτοβουλίας προς αυτήν την κατεύθυνσιν. [...] Όλα αυτά αποδεικνύουν ότι έστω και με καθυστέρησιν μερικών δεκαετιών η χώρα αποφασίζει να δώσει ένα ουσιαστικό παρόν σε μια γεωγραφική περιοχή που

102. Γ. Μαυρίης, «Σαφάρι...», σελ. 12-13.

103. Το Βήμα, 12/6/77 και Α. Μοσχονάς, Ταξική πάλη στην Ελλάδα και ΕΟΚ, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1989, σελ. 139.

104. Μοσχονάς, Ταξική πάλη στην..., σελ. 140.

από κάθε άποψιν και χωρίς καμιάν αμφιβολία μπορεί να χαρακτηριστεί ως ζωτικός χώρος δια το ελληνικόν έθνος [...].¹⁰⁵ Και λίγο αργότερα: «Η βιομηχανική μας ανάπτυξη, το εξαγωγικό εμπόριο, η εδραίωση της θέσης μας στην Κοινή Αγορά και τα εθνικά μας συμφέροντα συνηγορούν για το σταθερό προσανατολισμό της χώρας μας προς τους Αραβες φίλους μας. Είμαστε η συντομότερη γι' αυτούς γέφυρα προς την Ευρώπη, είμαστε το φυσικό εφελτήριο προς αυτούς».¹⁰⁶

Ο Ξ. Ζολώτας, διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, θα τονίσει στο Α' Πανελλήνιο Εξαγωγικό Συνέδριο, μιλώντας για τις τεχνικές εταιρείες: «[...] παράλληλα πρέπει να φροντίσουμε να αναπτύξουμε επαφές με τις τεχνικές εταιρείες που εργάζονται εκεί, ώστε να προωθήσουμε τις εξαγωγές οικοδομικών υλικών, όπως χάλυβας, νικέλιο, είδη κεραμικής κ.λπ., που παράγονται στην Ελλάδα σε μεγάλη κλίμακα και που ζητούνται σε μεγάλες ποσότητες στις χώρες αυτές. Αν ληφθεί υπόψη ότι μόνο το πρόγραμμα των επενδύσεων υποδομής της Σ. Αραβίας φθάνει στο εντυπωσιακό ύψος των 20 δις δολαρίων, ότι τα ελληνικά συναφή προϊόντα πωλούνται φθηνότερα από τα αντίστοιχα πολλών ανταγωνιστριών χωρών και ότι έχουμε τα πλεονεκτήματα της μικρής αποστάσεως από τις Αραβικές χώρες, ενώ διαθέτουμε πολλά μικρά πλοία για τις μεταφορές, τα οφέλη που μπορούμε να αποκομίσουμε από τη συνεργασία στον τομέα αυτό θα είναι σημαντικότερα».¹⁰⁷ Ο ίδιος, μιλώντας αργότερα για τα πλεονεκτήματα της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, θα τονίσει: «Η Ελλάς, λόγω της γεωγραφικής της θέσης και των παραδοσιακών φιλικών της δεσμών με τις αραβικές χώρες, προσφέρεται να αποτελέσει γέφυρα μεταξύ της Κοινότητας και της Μ. Ανατολής». Η δε «παρουσία των τεχνικών εταιρειών και των ελληνικών εξαγωγών γίνεται έντονα αισθητή. [...] Πράγματι σχεδόν 30 τεχνικές εταιρείες, που χρησιμοποιούν περισσότερους από 8.000 Έλληνες μηχανι-

105. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 3/4/75.

106. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 11/11/78.

107. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 17/6/76.

κούς και εργάτες, έχουν αναλάβει την εκτέλεση έργων στη Λιβύη, στη Σαουδική Αραβία, στο Ιράκ, στη Συρία, στα Αραβικά Εμιράτα και στο Ιράν. Η αρχική αξία των έργων φθάνει τα 5 δις δολ., ετησίως, ποσό από το οποίο τουλάχιστον ένα ποσοστό 20%, δηλ. περίπου 500 εκατ. δολ. το χρόνο θα εισρέουν στη χώρα με τη μορφή κερδών και μισθών του ελληνικού προσωπικού. [...] Πέρα όμως από τις αραβικές χώρες η Ελλάδα παρουσιάζει πλεονεκτήματα για τη δημιουργία συμμετοχικών επιχειρήσεων, που θα προσανατολίζονται προς τις αγορές των αφρικανικών χωρών». ¹⁰⁸

Χώρια από τις απόψεις του πολιτικού κόσμου, τη μεγαλύτερη σημασία έχουν οι απόψεις της ίδιας της αστικής τάξης και συγκεκριμένα του ΣΕΒ για τη δυνατότητα επέκτασης στις αραβικές χώρες: «Η χώρα μας μπορούσε να εξελιχθεί σε μεγάλο εμπορικό κέντρο για τις χώρες αυτές, αλλά και σε σημαντικό διαμετακομιστικό κόμβο προώθησης των ευρωπαϊκών αγορών, και κυρίως της ΕΟΚ. Θα μπορούσε, πράγματι, η Ελλάς να γίνει το λιμάνι της Ευρώπης για τις αραβικές χώρες και κέντρο της περιφερειακής ανάπτυξης της περιοχής. [...] Υπάρχουν πολλά ελληνικά προϊόντα, που με την καλή ποιότητά τους και τη χαμηλή, απολύτως ανταγωνιστική τιμή τους, παρουσιάζουν δυνατότητες να διεισδύσουν και να επιβληθούν στις αγορές του Αραβικού Κόλπου. Τέτοια είναι τα οικοδομικά υλικά, τα προϊόντα της ελαφράς βιομηχανίας, κυρίως ενδύματα, υποδήματα, διατηρημένα τρόφιμα καθώς και νωπά φρούτα και κηπευτικά. Στον τομέα του Know-How, που υστερούν πολύ οι Άραβες, η Ελλάς με τους άριστους τεχνικούς της θα μπορούσε να προσφέρει ουσιαστική συμβολή στα πεδία κατασκευής τεχνικών έργων, οργανώσεως και λειτουργίας βιομηχανικών μονάδων, μεταφοράς βιομηχανικής τεχνολογίας κ.λπ. [...] Επείγει η ανάγκη να αναπτυχθεί εγκαίρως και να συστηματοποιηθεί σε ευρύτερη βάση

108. X. Zolotas, «L' apport de la Grèce à la communauté européenne. Banque de Grèce: Essais et conférences», Αθήνα, 1977.

η συνεργασία της Ελλάδος με τις χώρες του Αραβικού Κόλπου, γιατί τα πλεονεκτήματα και τα υλικά σφέλη, που θα προκύψουν απ' αυτή, θα είναι τεράστια. Η συνεργασία αυτή μπορεί να επεκταθεί στον εμπορικό, τεχνικό, βιομηχανικό, ιατρικό και τουριστικό τομέα. [...] Η σταθερή εδραίωση της οικονομικής παρουσίας στην περιοχή αυτή θα μειώσει εξάλλον την οικονομική μας εξάρτηση τόσο από τις χώρες της ΕΟΚ, όσο και από τις αγορές των ανατολικών χωρών και θα ενισχύσει σημαντικά το ρόλο που θα μπορούσε να παίξει η Ελλάδα, σαν μέλος της ΕΟΚ». ¹⁰⁹

Από όσα αναφέραμε, έγινε φανερό ότι το σχέδιο αυτής της επέκτασης ήταν πραγματικό. Το εγχείρημα βασιζόταν, όπως είδαμε, σε δύο κύριους άξονες: α. εγκατάσταση τεχνικών εταιρειών και β. αύξηση των εξαγωγών. Ο καθένας από αυτούς τους δύο άξονες είχε μία ιδιαίτερη δυναμική. Ας δούμε την εξέλιξη αυτή.

1.5.2.1 Τεχνικές εταιρείες

Η εμφάνιση των ελληνικών τεχνικών εταιρειών, κυρίως στις χώρες της Μ. Ανατολής, χρονολογείται από το 1970. Συνολικά 30 εταιρείες δραστηριοποιήθηκαν στην περιοχή αυτή. Οι 3 μεγαλύτερες απασχολούσαν 13.000 εργαζόμενους και πραγματοποίησαν έργα αξίας 1,5 δις δολ. ¹¹⁰ Αρχικά εμφανίζουν σημαντικά κέρδη, της τάξης των 6 δις δρχ. Ταυτόχρονα, η αξία των έργων που επιτελούν φθάνει το 1977 στα 5 δις – ποσό που είναι 4,5 φορές μεγαλύτερο από τον προϋπολογισμό των έργων των δημοσίων επενδύσεων. ¹¹¹

109. Δελτίο ΣΕΒ, τ. 354, 31/3/77.

110. Θ. Τσεκούρας – Γ. Μαυρίης, «Το ξένο κεφάλαιο και η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού», Θέσεις, τ. 2, 1983, σελ. 76-78.

111. Γ. Μαυρίης, «Σαφάρι...», σελ. 13.

Όμως, από μια στιγμή και μετά, η κατάσταση αντιστρέφεται. Οι τεχνικές εταιρείες μεταβάλλονται σε προβληματικές επιχειρήσεις με αποτέλεσμα, το 1981, οι ζημιές –και τα χρέη– των τριών μεγαλύτερων να φθάσουν στα 16 δις δρχ. Παράλληλα, το ποσοστό συμμετοχής των ελληνικών τεχνικών εταιρειών στη διεθνή κατασκευαστική αγορά μειώνεται από 2,01% το 1979, σε 1,16% το 1980, 0,88% το 1981 και 0,53% το 1982.¹¹²

Τα αίτια αυτής της φθίνουσας πορείας μπορούν να διαχωριστούν σε πρωτεύοντα και δευτερεύοντα.

Τα πρωτεύοντα σχετίζονται με την οξύτητα της πετρελαϊκής κρίσης που, πρώτη από όλες, έγινε αισθητή στις αραβικές χώρες, με άμεση συνέπεια τη διακοπή των αναπτυξιακών προγραμμάτων. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως από 65 δις δολ. το 1981 θα πέσουν στα 45 δις το 1982. Παράλληλα, μια σειρά από σοβαρότατα πολιτικοδιπλωματικά γεγονότα, όπως ο πόλεμος Ιράν-Ιράκ –που είχε ως συνέπεια την απώλεια της ιρακινής αγοράς για την Ελλάδα– και το κλείσιμο των συρο-ιρακινών συνόρων (καλοκαίρι 1982), επέτειναν τα προβλήματα που είχαν αναφύει.¹¹³

Τα δευτερεύοντα αίτια έχουν ως εξής:

α. Τα καθεστώτα με τα οποία οι ελληνικές τεχνικές εταιρείες συνεργάστηκαν (κυρίως: Συρία, Ιράκ, Λίβανος), ήταν ιδιαίτερα άκαμπτα και αυταρχικά στις σχέσεις τους με αυτές, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα μέχρι και την εκδίωξη μερικών από αυτές. Από την άλλη, η ιρακινή επανάσταση ακύρωσε δραστηριότητες που είχαν ήδη δρομολογηθεί στη χώρα αυτή.

β. Οι ελληνικές τεχνικές εταιρείες είχαν να αντιμετωπίσουν τον

112. Α. Ταρπάγκος, «Η βιομηχανία τεχνικών κατασκευών», *Θέσεις*, τ. 18, 1987, πίν. 11, σελ. 105.

113. Γ. Μαυρίης, «Σαφάρι...», σελ. 13.

ανταγωνισμό των ασιατικών εταιρειών, που χρησιμοποιούσαν φθηνό εργατικό δυναμικό και των αντίστοιχων ευρωπαϊκών, που χρησιμοποιούσαν υψηλή τεχνολογία.

γ. Μετά το 1980 η κατάσταση γίνεται ακόμη δυσκολότερη, γιατί το έτος αυτό ολοκληρώνονται, πέρα από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, σε μεγάλο βαθμό τα αναπτυξιακά προγράμματα των αραβικών χωρών.

Συμπερασματικά, βλέπουμε ότι, τόσο εξαιτίας των αποτελεσμάτων της κρίσης υπερουσώρευσης όσο και εξαιτίας των συγκεκριμένων κοινωνικοϊστορικών περιστάσεων, οι τεχνικές εταιρείες αδυνατούν να αντεπεξέλθουν στις δυσχέρειες του διεθνούς ανταγωνισμού. Η προσπάθεια λοιπόν που ξεκίνησε το 1970 και εντάθηκε το 1974, θα φθάσει στα όριά της το 1981, δυσχεραίνοντας τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας.

1.5.2.2 Οι εξαγωγές προϊόντων

Οι ελληνικές εξαγωγές προς τις χώρες της Μ. Ανατολής και της Β. Αφρικής, σύμφωνα με όλα τα διαθέσιμα στοιχεία, εμφανίζουν μία ιδιαίτερη δυναμική, ξεπερνώντας κατά πολύ το γενικό μέσο όρο αύξησης των ελληνικών εξαγωγών. Έτσι, καλύπτουν μεγαλύτερο μέρος των αντίστοιχων εισαγωγών, οι οποίες περιλαμβάνουν και τις εισαγωγές πετρελαίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Κάλυψη εισαγωγών από εξαγωγές

Έτος	Με Β. Αφρική και Μ. Ανατολή	Συνολικά
1976	56,0	40
1977	67,7	39
1978	69,1	41
1979	50,9	39
1980	55,0	37
1981	73,1	42
1982	43,8	41
1983	46,5	43

Πηγές: Μ. Ξανθάκης – Π. Αλεξάκης – Κ. Χριστόπουλος, *Οι αραβικές χώρες. Διερεύνηση των οικονομικών τους και των σχέσεών τους με την Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1989, σελ. 204 και Τράπεζα της Ελλάδος.

Παρατηρούμε ότι, με κάποιες διακυμάνσεις, οι όροι εμπορίου εμφανίζονται σαφώς πιο ευνοϊκοί για τις συναλλαγές με τις περιοχές αυτές. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πτώση των εξαγωγών που εμφανίζεται το 1982. Οι λόγοι αυτής της πτώσης έχουν ως εξής:

α. Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ επέφερε και μία σειρά από θεσμικά και οικονομικά πλεονεκτήματα που συνετέλεσαν στην κατακόρυφη αύξηση των συναλλαγών με τις χώρες της Κοινότητας.

β. Η πετρελαϊκή κρίση είχε σοβαρότατες επιπτώσεις στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών των χωρών του ΟΠΕΚ, με αποτέλεσμα, ενώ το 1980 το ισοζύγιο ήταν πλεονασματικό κατά 110 δις δολ., το 1983 να σημειώνεται έλλειμμα 33 δις δολ. Ταυτόχρονα, το ΑΕΠ των αραβικών χωρών σημειώνει σημαντική πτώση σε ορι-

σμένες περιπτώσεις ξεπερνά το 25% (Σ. Αραβία 32%, Κουβέιτ 26%).¹¹⁴

γ. Τα πολιτικοδιπλωματικά γεγονότα που συνετέλεσαν και στην κρίση των τεχνικών εταιρειών, όπως ο πόλεμος Ιράν-Ιράκ και το κλείσιμο των συρο-ιρακινών συνόρων.

δ. Η πτώχευση ενός μεγάλου αριθμού τεχνικών εταιρειών οδήγησε στην πτώση των εξαγωγών, αφού ένα μεγάλο μέρος των εξαγόμενων προϊόντων αποτελούνταν από τσιμέντο, δομικά υλικά, χάλυβα, μεταλλικές κατασκευές κ.λπ., υλικά δηλαδή που χρησιμοποιούσαν οι τεχνικές εταιρείες για τις ανάγκες τους.

ε. Τελευταίο, αλλά όχι έσχατο: σημαντικό ρόλο στην υποχώρηση της ελληνικής διείσδυσης πρέπει να έπαιξε και η άνοδος του δυναμισμού της τουρκικής οικονομίας, η οποία οδήγησε στην επέκταση των εμπορικών δραστηριοτήτων της Τουρκίας στις περιοχές αυτές.

Διαπιστώνεται ότι μεταξύ 1975 και 1983 η Τουρκία πραγματοποιεί έναν εμπορικό αναπροσανατολισμό στρατηγικής σημασίας προς τις περιοχές της Β. Αφρικής και της Μ. Ανατολής. Το πιο σημαντικό δε, είναι πως ο κύριος όγκος της διείσδυσης αυτής λαμβάνει χώρα μεταξύ των ετών 1979 και 1983, έτη κατά τα οποία η Ελλάδα υποχωρεί από τις αγορές αυτές. Γεγονός που πρέπει να οφείλεται, τόσο στους παράγοντες στους οποίους ήδη αναφερθήκαμε και οδήγησαν την Ελλάδα να στραφεί προς τις κοινοτικές αγορές όσο και στις πιο ανταγωνιστικές τιμές, λόγω χαμηλότερων αμοιβών του εργατικού δυναμικού και του περιορισμένου κόστους μεταφοράς που είχαν τα τουρκικά προϊόντα.

¹¹⁴ Γ. Μαυρή, «Σαφάρι...», σελ. 13.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Εξαγωγές τουρκικών προϊόντων (σε χιλ. δολ.)

	1975	1979	1983
Σύνολο	1.401.074	2.261.195	5.730.063
Ρυθμός μεταβολής		16,1%	153,4%
Β. Αφρική	38.091	114.216	415.822
Ρυθμός μεταβολής		199,9%	264,1%
Μ. Ανατολή	196.720	287.740	2.192.567
Ρυθμός μεταβολής		46,3%	662,0%
Συμμετοχή των εξαγωγών προς Β. Αφρική και Μ. Ανατολή στο σύνολο των τουρκικών εξαγωγών	16,8%	17,8%	45,5%

Πηγή: OCDE, Commerce extérieur.

Κατ' αυτό τον τρόπο, στις αρχές της δεκαετίας του '80 θα σημάνει και το τέλος της προσπάθειας δημιουργίας μίας οικονομικής, κι όχι μόνο, γέφυρας μεταξύ ΕΟΚ-Ελλάδας-αραβικών χωρών. Η είσοδος στην ΕΟΚ, η πτώχευση των τεχνικών εταιρειών και η αρνητική διεθνής συγκυρία, θα είναι οι καθοριστικοί παράγοντες της αποτυχίας αυτής. Ωστόσο, δε θα πρέπει η ανάλυση να περιορίζεται σε μία οικονομικίστικη οπτική των πραγμάτων. Το πρόβλημα για την κυρίαρχη μερίδα του συνασπισμού εξουσίας, πέρα από τη φαλκίδευση των οικονομικών σχεδίων της, αφορούσε την αποτυχία σύναψης σταθερών διπλωματικών σχέσεων και τη συγκρότηση νέων συμμαχιών με

τις αραβικές χώρες, γεγονός που θα συντελούσε στην αναβάθμιση της θέσης της Ελλάδας στο διεθνή συσχετισμό δύναμης. Κατά συνέπεια, μία τέτοια αποτυχία ξεπερνούσε κατά πολύ τα στενά πλαίσια μίας οικονομικής διεύθυνσης και έπαιρνε τη μορφή της υποχώρησης σε θέματα γενικότερης στρατηγικής. Υποχώρησης που δημιουργούσε και τριγμούς στο άρχον συγκρότημα και ενδυνάμωνε την ισχύ των λαϊκών αγώνων και των αποτελεσμάτων τους σε περίοδο αμφισβήτησης του μεταπολιτευτικού πλαισίου εξουσίας.

1.5.3 Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ

Στις 28/5/79 τέθηκαν οι υπογραφές ένταξης και η Ελλάδα γινόταν το δέκατο μέλος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Πρώτος ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής, και τα κεντρώα και δεξιά κόμματα είχαν ταχθεί υπέρ της εισόδου στην Κοινότητα, καθώς επίσης και το σύνολο σχεδόν των επιχειρηματιών. Αντίθετοι στην ένταξη παρέμειναν το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ. Το ΚΚΕ(εο) είχε διατυπώσει μια πιο ενδιάμεση θέση, θεωρώντας πως η ένταξη στην Κοινότητα έδινε τη δυνατότητα στο εργατικό κίνημα για διεύρυνση των οριζόντων του και σύνδεσή του με τα συνδικαλιστικά κινήματα των κοινοτικών χωρών.

Η επιχειρηματολογία που είχε αναπτυχθεί και από τους θιασώτες αλλά και από τους πολέμιους της ένταξης, πήρε πολύ συχνά υπερβολικούς, αν όχι (μελο)δραματικούς τόνους. Η μία θέση θεωρούσε την ένταξη πανάκεια για τον τόπο και η άλλη καταστροφή.

Η ουσία, όμως, ξέφευγε και από τις δύο κατηγορίες απόψεων. Η ΕΟΚ δεν αποτελεί ούτε το «διευθυντήριο των πολυεθνικών» αλλά ούτε και κάποιο φιλανθρωπικό ταμείο που έχει σκοπό την ενίσχυση της «φτώχης» Ελλάδας. Αντίθετα, η ΕΟΚ είναι ένα ειδικό αποτέλεσμα της

διεθνοποίησης του κεφαλαίου και της αύξησης των ενδοϊμπεριαλιστικών ανταγωνισμών (μεταξύ ΕΟΚ-ΗΠΑ-Ιαπωνίας).¹¹⁵ Είναι έτσι μία σύνθετη και ανταγωνιστική σύμπραξη των αρχουσών τάξεων της Δ. Ευρώπης.

Όσον αφορά την Ελλάδα, η προσπάθεια ένταξης είχε ξεκινήσει από τις αρχές της δεκαετίας του '60, αλλά καθυστέρησε λόγω της επιβολής της επτάχρονης δικτατορίας. Η εξέλιξη αυτή δε θα πρέπει να προκαλεί εντύπωση. Το γεγονός ότι η συγκρότηση της ΕΟΚ οφείλεται στη συνάρθρωση των οικονομικών συμφερόντων των κυρίαρχων τάξεων, δε συνεπάγεται και την αυτόματη εισδοχή οποιασδήποτε χώρας με οποιοδήποτε πολιτικό καθεστώς. Η ένταξη στην ΕΟΚ σημαίνει και την ένταξη σε μία διαδικασία ομοιογενοποίησης (πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής) με τις άλλες κοινοτικές χώρες. Με αυτή την έννοια, η λειτουργία του κοινοβουλίου και η ύπαρξη στοιχειωδών πολιτικών ελευθεριών αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την εισδοχή μιας χώρας. Κι αυτό όχι γιατί οι άρχουσες τάξεις των ήδη κοινοτικών χωρών ήταν πιο «φιλολαϊκές» αλλά, κατά κύριο λόγο, γιατί το καθεστώς συναίνεσης που είχε συγκροτηθεί στη Δ. Ευρώπη με την ενσωμάτωση των κυριαρχούμενων τάξεων, απαιτούσε την ύπαρξη ορισμένων παραμέτρων δημοκρατικής οργάνωσης της κοινωνίας.

Η εγκαθίδρυση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και οι ειδικότερες οικονομικές (διατήρηση ρυθμών ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας σε επίπεδα μεγαλύτερα από το μέσο όρο των περισσότερων αναπτυγμένων χωρών, το σχέδιο διεύρυνσης των σχέσεων με τις περιοχές της Μ. Ανατολής και της Β. Αφρικής κατά τρόπο που η Ελλάδα να μπορέσει να λειτουργήσει ως γέφυρα μεταξύ της ΕΟΚ και των αραβικών χωρών) και πολιτικές εξελίξεις (μείωση της εκλογικής δύ-

115. K. Busch, «Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα σε κρίση», *Θέσεις*, τ. 8, 1984, σελ. 91-92.

ναμης της ΝΔ, ανάπτυξη των λαϊκών αγώνων) που σημειώθηκαν στη δεκαετία του '70, επισημείωσαν την ανάγκη ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ. Στην πραγματικότητα, ο ευρωπαϊσμός, δηλαδή η θεσμική ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας στις Δυτικοευρωπαϊκές οικονομικές δομές, αποτέλεσε τον κυριότερο μεταπολιτευτικό στόχο της άρχουσας τάξης και του πολιτικού φορέα της ΝΔ.

Συνοπτικά, μπορούμε να πούμε ότι 5 ήταν τα βασικά αίτια αυτής της επιλογής:

α. Η ανάγκη θωράκισης του αστικού καθεστώτος και της οικονομίας της αγοράς απέναντι στην άνοδο των λαϊκών αγώνων και στην πολιτική ενίσχυση ενός αριστερού κόμματος, του ΠΑΣΟΚ.

β. Οι προοπτικές ανάπτυξης των εξαγωγών που δημιουργούσε η αγορά των 300.000.000 καταναλωτών για το βιομηχανικό κεφάλαιο. Ταυτόχρονα, η ανάπτυξη των ανταλλαγών με τις κοινοτικές χώρες και η συνακόλουθη αύξηση των εισαγωγών μεγάλωνε –και παράλληλα μείωνε το κόστος μεταφοράς λόγω γεωγραφικής εγγύτητας– τον κύκλο εργασιών του εμπορικού κεφαλαίου.

γ. Οι ενισχύσεις από τα κοινοτικά ταμεία, που σε σημαντικό βαθμό κάλυπταν τα ελλείμματα του εμπορικού ισοζυγίου. Αυτό, βέβαια, σε καμία περίπτωση δε σημαίνει ότι η ΕΟΚ λειτουργήσε, και λειτουργεί, με τη μορφή ενός φιλόπτοχου ταμείου. Αντιθέτως, το σύνολο σχεδόν των επιδοτήσεων αφορούσε ζητήματα και πολιτικές που αποσκοπούν στη βελτίωση των όρων κερδοφορίας του ευρωπαϊκού κεφαλαίου. Έτσι, τα έργα υποδομής (δρόμοι, τηλεπικοινωνίες, γέφυρες) βοηθούν στην πιο γρήγορη ροή εμπορευμάτων, πληροφοριών, τεχνολογίας. Παράλληλα, οι επιδοτήσεις στις τιμές των γεωργικών προϊόντων συντελούν στη συγκρότηση κοινωνικών συμμαχιών στρωμάτων που πιθανότατα θα αντιδρούσαν στην εφαρμογή της κοινής αγροτικής πολιτικής.

δ. Η εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο και η συνέχιση της τουρ-

κικής κατοχής έκαναν αναγκαία τη διεύρυνση των διεθνών συμμάχων της Ελλάδας.¹¹⁶ Πολύ δε περισσότερο μια και στην ελληνoturρκική κρίση φάνηκε η απουσία υποστήριξης από το ΝΑΤΟ. Παράλληλα, η ένταξη στην ΕΟΚ σηματοδοτούσε και μία αναβάθμιση σε διεθνές επίπεδο του ελληνικού καπιταλισμού σε σχέση με τον αντίστοιχο τουρκικό.

ε. Η ιδεολογική ενσωμάτωση των πιο δυναμικών στρωμάτων της νέας μικροαστικής τάξης¹¹⁷ που ανέμεναν ότι η ένταξη θα επέφερε τη διεύρυνση των οικονομικών τους δραστηριοτήτων – πράγμα που για ορισμένες μερίδες της τάξης αυτής αποδείχθηκε αληθές.

Αντιθέτως, δεν αποτελεί αίτιο, αυτό που τόσο έχει προβληθεί από τα ΜΜΕ, πως η ένταξη στην ΕΟΚ πραγματοποιήθηκε για να αποφευχθεί η πιθανότητα ενός νέου στρατιωτικού πραξικοπήματος. Το κοινοβουλευτικό καθεστώς είχε σταθεροποιηθεί, και δη από τις πρώτες μέρες της μεταπολίτευσης, και παρά τις όποιες κινήσεις ορισμένων φιλοχουντικών αξιωματικών δεν αμφισβητήθηκε έκτοτε ποτέ. Πόσο μάλλον το 1979! Ωστόσο, το επιχείρημα της θωράκισης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας από την ένταξη στην ΕΟΚ βασιζόταν σε υπαρκτές ανησυχίες σημαντικού τμήματος του ελληνικού λαού και γι' αυτό είχε μεγάλη απήχηση, δημιουργώντας κοινωνικά στηρίγματα γύρω από το εγχείρημα της εισδοχής στην κοινότητα.

Η προσχώρηση στην ΕΟΚ δε θα είναι παρά το τελευταίο βήμα της προσπάθειας που έκανε από το 1974 η Κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή για να αποκτήσει η χώρα χαρακτηριστικά Δυτικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Με την υπογραφή της πράξης ένταξης, ο Κ. Καραμανλής μπορούσε να εκλεγεί Πρόεδρος της Δημοκρατίας χωρίς να ανησυχεί για το βάθος των αλλαγών που θα έκανε η επικείμε-

116. Δ. Χαράλαμης, *Πελαγονικές...*, σελ. 288.

117. Γ. Μαυρίης, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες...*, Α' τόμος, σελ. 92.

νη Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Τα όρια των αλλαγών αυτών ήταν προσδιορισμένα από το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο, τους εσωτερικούς και εξωτερικούς συσχετισμούς δύναμης και από τις διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας όπως υπαγορεύονταν από τη Συνθήκη Ένταξης.

1.6 Από τη Νέα Δημοκρατία στο ΠΑΣΟΚ: Οι αλλαγές στο κομματικό σύστημα

Στις 18/10/81 το 48% του ελληνικού λαού θα ψηφίσει ΠΑΣΟΚ και θα οδηγήσει το κόμμα αυτό στη διακυβέρνηση της χώρας. Επιχειρήσαμε μέχρι εδώ να ανιχνεύσουμε τα αίτια αυτής της περιφανούς νίκης. Είδαμε ότι οι βασικοί λόγοι υποστήριξης της ΝΔ είχαν το 1981 εξαντληθεί. Οι δύο, συγκυριακοί, παράγοντες που ώθησαν τον ελληνικό λαό στην υποστήριξη του κόμματος του Κ. Καραμανλή έχασαν, σταδιακά, την αρχική τους βαρύτητα.

Ο κίνδυνος πραγματοποίησης ενός πραξικοπήματος, από την πλευρά του Στρατού, εμφανίζεται όλο και πιο απίθανος. Έχει γίνει αντιληπτό ότι ο Στρατός έπαψε να αποτελεί ισχυρό πόλο στο σύστημα εξουσίας, έπαψε να αποτελεί κυβερνώσα Κατηγορία. Από την άλλη, η πιθανότητα πολεμικής σύρραξης με την Τουρκία παρουσιάζεται όλο και πιο απομακρυσμένη.

Το εκλογικό σώμα είχε χειραφετηθεί πια από τα δύο στοιχεία που είχαν οδηγήσει στη συναίνεση γύρω από τη ΝΔ, γεγονός που είχε αρχίσει να διαφαίνεται από τις εκλογές του 1977. Τότε η ΝΔ, παρά την κατά 13 ποσοστιαίες μονάδες πτώση της, δεν απώλεσε την κυβερνητική εξουσία γιατί τα 3 χρόνια που είχαν μεσολαβήσει από το 1974 δεν ήταν αρκετά για να δημιουργηθεί ένας ανταγωνιστικός πόλος, ι-

κανός να διεκδικήσει επί ίσοις όροις τη διαδοχή της Κυβέρνησης. Πολύ περισσότερο που η ΕΚΝΔ, αξιωματική αντιπολίτευση το 1974, έφθινε ως πολιτικό κόμμα συγκεντρώνοντας, το 1977, μόνο το 11% των ψήφων, έναντι του 20% που είχε λάβει το 1974.

Ωστόσο, παρά την πτώση της ΝΔ και τις εσωτερικές αναδιαρθρώσεις που παρατηρούνται στο χώρο της Δεξιάς, η εκλογική δύναμη της δεξιάς παράταξης (ΝΔ, Εθνική Παράταξη, Νεοφιλελεύθεροι)¹¹⁸ παραμένει σε υψηλά επίπεδα.¹¹⁹ Ουσιαστικά, η κίνηση που παρουσιάζει η εκλογική επιρροή του ηγεμονικού μπλοκ εκφράζεται με την αποδυνάμωση του κυρίαρχου κόμματος, τη μετατόπιση προς τα δεξιά με την ενίσχυση της ΕΠ και τη συνολική υποχώρηση του δεξιού χώρου που σηματοδοτεί η ήττα του 1981.

Η ανάλυση των εκλογικών αποτελεσμάτων του 1977, φανερώνει πως η νίκη της ΝΔ το 1974, πέρα από τα ιδιαίτερα συγκυριακά στοιχεία της (κίνδυνος πολέμου με την Τουρκία, ανάγκη σταθεροποίησης του δημοκρατικού καθεστώτος), είχε χαρακτηριστικά πολιτικής υποστήριξης από μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, τα οποία, στην πλειοψηφία τους, συνεχίζουν να την ενισχύουν και το 1977. Πολύ περισσότερο που, όπως έχει υπολογιστεί, στις εκλογές του 1977 περίπου το 20% των ψηφοφόρων της ΕΚΝΔ ψήφισε ΝΔ.¹²⁰

Εντούτοις, το σημαντικότερο γεγονός των εκλογών του 1977 είναι ο σχηματισμός δύο πολιτικοκοινωνικών μπλοκ που διακρίνονται από την ύπαρξη πολιτικοϊδεολογικών διαφορών πολύ σημαντικότερων α-

118. Η Εθνική Παράταξη αποτελεί κόμμα της άκρας Δεξιάς, το οποίο στις εκλογές του 1977 έλαβε 6,8% των ψήφων. Το κόμμα των Νεοφιλελεύθερων ήταν ένα μικρό κόμμα της Κεντροδεξιάς που με αρχηγό το μετέπειτα πρωθυπουργό Κ. Μητσοτάκη είχε πάρει 1% του εκλογικού σώματος.

119. Τα τρία κόμματα της Δεξιάς θα λάβουν σχεδόν το 50% των ψήφων.

120. Χ. Γεωργαντίδης - Η. Νικολακόπουλος, «Μετατοπίσεις ψήφων και μεταβολές στις εκλογές της 20ής Νοεμβρίου 1977», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 1, 1978, σελ. 51.

πό αυτές της προδικτατορικής περιόδου. Το διακυβευόμενο δεν είναι η απρόσκοπτη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού· αυτό έχει ήδη επιτευχθεί από το 1974. Η αντιπαράθεση θα λάβει τη μορφή της αμφισβήτησης βασικών στοιχείων της κυρίαρχης πολιτικής (προσανατολισμοί της εξωτερικής πολιτικής, αντίθεση στην επικείμενη σύνδεση με την ΕΟΚ, ενίσχυση των δικαιωμάτων των εργαζομένων και μείωση των εισοδηματικών ανισοτήτων, λειτουργία του κρατικού μηχανισμού προς μία πιο φιλολαϊκή κατεύθυνση, περιορισμός των ορίων δράσης των μεγάλων επιχειρήσεων κ.λπ.). Μικρή σημασία έχει η διαφορετικότητα των αιτημάτων των κοινωνικών δυνάμεων που εναντιώνονταν στην εξουσία της Δεξιάς,¹²¹ το ενδιαφέρον είναι η συμπύκνωσή τους από τον πολιτικό φορέα της Αλλαγής, το ΠΑΣΟΚ.¹²² Πολύ περισσότερο, που η ταχύτητα με την οποία έγιναν οι κοινωνικές προσχωρήσεις στους δύο συνασπισμούς¹²³ αποδεικνύει την ύπαρξη πολιτικών και ιδεολογικών προϋποθέσεων που έκαναν δυνατές αυτές τις εξελίξεις.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η πτώση της ΕΚΝΔ, η οποία στο μεταξύ είχε μετεξελιχθεί σε ΕΔΗΚ, δεν αποτελεί κάτι το παράδοξο. Εγκλωβισμένη στο κεντρώο προφίλ της δεκαετίας του '60, όπου κυριαρχούσε η αντίθεση με τα εξωκοινοβουλευτικά κέντρα εξουσίας (Παλάτι, Στρατός), έπαυε να έχει πια λόγο ύπαρξης.¹²⁴ Αποτελούσε,

121. Άλλωστε καμιά σημαντική κοινωνική αλλαγή δεν υποστηρίχτηκε από δυνάμεις με ομοιογενή κοινωνική προέλευση και επιδιώξεις.

122. Το αίτημα της «Αλλαγής» υποστηρίχτηκε και από τα τρία κόμματα της Αριστεράς [ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ, ΚΚΕ(εσ)]. Το ΠΑΣΟΚ, όμως, από το 1974 και μετά κατόρθωσε να ηγεμονεύσει χαράζοντας μία πολιτική γραμμή στην οποία κανένα κόμμα της Αριστεράς δεν αντιτάχθηκε.

123. Είναι χαρακτηριστικό πως το 9% του εκλογικού σώματος μετατοπίστηκε από τη ΝΔ στο ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1977, ποσοστό που θα γίνει πολύ μεγαλύτερο στις εκλογές του 1981. Για μία πολύ σημαντική ανάλυση των μετατοπίσεων ψήφων στις εκλογές του 1977 βλ. Γεωργαντίδης - Νικολακόπουλος, ό.π., σελ. 52-53.

124. Papadopoulos, *Dynamique...*, σελ. 143.

με άλλα λόγια, το μοναδικό κομματικό σχηματισμό, που μέσα σε συνθήκες τομής σε σχέση με την προδικτατορική και δικτατορική περίοδο, παρουσίαζε μία τέτοια πληθώρα στοιχείων συνέχειας με το παρελθόν.¹²⁵ Ωστόσο, η κοινωνική δυναμική της εποχής καθιστούσε αχρείαστη την παρουσία ενός τέτοιου κόμματος. Για να το πούμε διαφορετικά: η ύπαρξη δύο καταλυτικών ιστορικών γεγονότων –Ιουλιανά και ριζοσπαστικοποίηση της δικτατορικής περιόδου– λειτουργούσε ανασταλτικά για ένα κόμμα που επεδίωκε τη «μετάφραση» των όρων της προδικτατορικής πολιτικής σκηνής στο εντελώς νέο μεταπολιτευτικό πλαίσιο.¹²⁶

Ταυτόχρονα, τα πολιτικά και ιδεολογικά ανοίγματα που θα πραγματοποιήσει η ΝΔ προς τον Κεντρώο χώρο, θα λειτουργήσουν επιπρόσθετα στην εκλογική συρρίκνωση της ΕΔΗΚ. Ουσιαστικά, η ΝΔ αποτελεί ένα κόμμα πολύ πιο «αριστερό» από ό,τι η ΕΚ του 1965. Έτσι, οι διαφορές που χωρίζουν τη ΝΔ από την ΕΔΗΚ περιορίζονται σε ζητήματα δευτερεύουσας σημασίας. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η ΝΔ κατορθώνει να αποσπά ψηφοφόρους από την ΕΔΗΚ, τη στιγμή που πολλοί «συγκυριακοί» ψηφοφόροι της Δεξιάς στρέφονται προς το ΠΑΣΟΚ.

Από την άλλη, η ρήξη των προδικτατορικών σχέσεων εκπροσώπησης με τη δημιουργία ενός πολιτικού κενού¹²⁷ στα αριστερά της προδικτατορικής ΕΚ, δημιούργησε τις αντικειμενικές συνθήκες γέννησης ενός νέου αριστερού κόμματος, του ΠΑΣΟΚ, που θα κατορ-

125. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά...*, Α' τόμος, σελ. 45.

126. Γ. Μαυρίης, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής: Οι σχέσεις εκπροσώπησης στην περίοδο 1974-1985*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1993, Α' τόμος, σελ. 101.

127. Μία πολύ καλή ανάλυση του ρόλου της ΕΔΗΚ στο πολιτικό σύστημα της περιόδου 1974-1981 υπάρχει στο άρθρο των Χ. Βερναρδάκη – Γ. Μαυρίη, «Οι ταξικοί αγώνες στη μεταπολίτευση», *Θέσεις*, τ. 16, 1986, β' μέρος, σελ. 82-83.

θώσει να συνθέσει τον αριστερό λόγο με παλαιά και νέα αιτήματα, αποσπώντας από τα «αριστερά» ψηφοφόρους της ΕΔΗΚ, αφομοιώνοντας, παράλληλα, και τα πιο ριζοσπαστικά στοιχεία του προγράμματός της. Η αποκρυστάλλωση των δύο αντιπαρατιθέμενων μπλοκ θα έχει ως συνέπεια την ουσιαστική εξαφάνιση της ΕΔΗΚ στις εκλογές του 1981¹²⁸ αποστεώνοντάς την και από δεξιά και από αριστερά στηρίγματα.

Μέσα σε αυτό πλαίσιο πρέπει να εξετάσουμε και την εκλογή του Κ. Καραμανλή ως Προέδρου της Δημοκρατίας το 1980. Η κίνηση αυτή, πέρα από τις όποιες προσωπικές φιλοδοξίες του Καραμανλή,¹²⁹ πρέπει να εκληφθεί ως το αποτέλεσμα της ανόδου της δύναμης του λαϊκού μπλοκ και, συνακόλουθα, της ανάγκης θωράκισης, σε ανώτερο πολιτειακό επίπεδο, της συγκεκριμένης μορφής των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δομών που είχε δημιουργήσει τη μεταπολιτευτική τομή.¹³⁰

Εντούτοις, οι συνέπειες που είχε η πράξη αυτή για την πολιτική σταθερότητα του μπλοκ της Δεξιάς δεν πρέπει να υποτιμώνται. Ο Γ. Ράλλης λειτουργώντας, ουσιαστικά, ως ο «πρώτος μεταξύ ίσων», δεν κατόρθωσε, όπως ο Καραμανλής, να αποτελέσει τον επιδιαιτητή των

128. Είναι χαρακτηριστικό πως η ΕΔΗΚ στις εκλογές του 1974 λαμβάνει το 20,4%, στις εκλογές του 1977 το 12% και στις εκλογές του 1981 το 0,42%(!).

129. Αυτό που πρέπει να σημειωθεί είναι πως ο Καραμανλής ήταν αναγκασμένος εκ των πραγμάτων να θέσει υποψηφιότητα. Κι αυτό γιατί σε περίπτωση που δεν εκλεγόταν Πρόεδρος της Δημοκρατίας, θα αντιμετώπιζε το ενδεχόμενο, σε περίπτωση νίκης του ΠΑΣΟΚ στις προσεχείς εκλογές, να προίσταται της αξιωματικής αντιπολίτευσης για πρώτη φορά στην πολιτική του ιστορία.

130. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1975, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διέθετε ενισχυμένες εξουσίες. Μπορούσε να καθαιρεί την κυβέρνηση και να προκηρύττει εκλογές, να κηρύττει τον πόλεμο, να απορρίπτει αιτήματα επίσημης των εκλογών κ.λπ.

διαφορετικών αστικών συμφερόντων και στρατηγικών.¹³¹ Αντιθέτως, οι διχογνωμίες, οι αντιπαραθέσεις και οι αντεγκλήσεις κυριάρχησαν στο εσωτερικό της Κυβέρνησης σε ολόκληρο το διάστημα της πρωθυπουργίας Ράλλη.¹³² Το αποτέλεσμα ήταν, σε πρώτο επίπεδο, ο κακός συντονισμός των Κυβερνητικών λειτουργιών και η αρνητική εικόνα της ΝΔ στους ψηφοφόρους. Σε δεύτερο, και ουσιαστικότερο, επίπεδο, η αδυναμία χάραξης μίας πολιτικής εξόδου από την κρίση (μία κρίση που συμπύκνωνε το τρίπτυχο: οικονομική κρίση, ιδεολογική αμφισβήτηση, πολιτική ενεργοποίηση των λαϊκών στρωμάτων) των συντηρητικών δυνάμεων.

1.7 Οι υλικές προϋποθέσεις της ανόδου του ΠΑΣΟΚ στην κυβερνητική εξουσία

Το 1981 έχουν ολοκληρωθεί οι εσωτερικές εκείνες διαδικασίες που θα οδηγήσουν το ΠΑΣΟΚ στην προσέλευση του 48% του εκλογικού σώματος. Τα αίτια αυτής της εξέλιξης θα πρέπει να αναζητηθούν τόσο στη λαϊκή δυσaréσκεια που είχαν προκαλέσει οι κοινωνικές ανισότητες όσο και στην ανάγκη περαιτέρω φιλελευθεροποίησης των πολιτικών θεσμών.

Πιο συγκεκριμένα, η ελληνική κοινωνία δεν έπαψε να χαρακτηρίζεται από σημαντικές οικονομικές ανισότητες που, παρά τις αυξήσεις που δόθηκαν, δε μειώθηκαν, λόγω της άνισης διανομής του πλεονάσματος. Παράλληλα, υπήρχαν μεγάλες διαφορές μεταξύ των ει-

131. Για την ικανότητα αυτή του Καραμανλή βλ. Πάσχος, «Η ανασυγκρότηση...», σελ. 13.

132. Για μία καταγραφή των γεγονότων αυτών από τη σκοπιά του ίδιου του πρώην πρωθυπουργού βλ. Γ. Ράλλης, *Ωρες ευθύνης*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα, 1983.

σοδημάτων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό καθώς και διαφορές στην κατανάλωση (σε συνάρτηση μάλιστα με το γεγονός ότι η Ελλάδα μέχρι το 1979 εμφανίζει πολύ υψηλούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης).

Έτσι, οι κοινωνικές κινητοποιήσεις, η άρση των σημείων πάνω στα οποία συγκροτήθηκε η κοινωνική συναίνεση, καθώς και η επέλευση της β' οικονομικής κρίσης στη χώρα εξαιτίας της μείωσης του ποσοστού κέρδους, σε συνδυασμό με την αποτυχία του σχεδίου της «γέφυρας» προς τις περιοχές της Β. Αφρικής και της Μ. Ανατολής, θα αποτελέσουν τους βασικούς παράγοντες της ήττας της ΝΔ.

Αν μέναμε όμως σε μια παράθεση-καταγραφή των αιτιών αυτών, θα ελλόχευε ο κίνδυνος να περιοριστούμε σε μία μορφή στατικής ανάλυσης που θα παραγνώριζε ορισμένες ιδιομορφίες του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Το εκλογικό αποτέλεσμα, πέρα από όσα αναφέρθηκαν, συμβόλιζε και τη σαφή θέληση του ελληνικού λαού να λειτουργήσει ομαλά η κοινοβουλευτική δημοκρατία, να πραγματοποιηθεί δηλαδή η κυβερνητική αλλαγή. Με άλλα λόγια, να ολοκληρωθεί το αποτυχημένο εγχείρημα του 1964 – εγχείρημα που μπορεί να συνοψισθεί στο δίπτυχο: δυνατότητα του εκλογικού σώματος να αλλάζει την Κυβέρνηση και βελτίωση συνθηκών διαβίωσης.

Η δυναμική του αποτελέσματος του 1964 θα ολοκληρωθεί το 1981, με τη νίκη του ΠΑΣΟΚ. Μια δυναμική που προέκυπτε τόσο από την ανατροπή των συσχετισμών προς μια πιο φιλολαϊκή κατεύθυνση που έδειχνε να υπερβαίνει το δομικό πλαίσιο της μεταπολίτευσης όσο και από την πολιτική παράταξη που κατέσχευε το εξέφραζε, τη Δεξιά. Η Δεξιά δεν είχε τίποτε για το οποίο θα μπορούσε να επιφέρει – κάτι που θα αναγνωριζόταν ως θετικό σημείο της πολιτικής της. Όπως ορθά παρατηρεί ο Α. Ελεφάντης, «*κανείς από τη Δεξιά δεν μπορούσε να αναφερθεί με περηφάνια στην εξόντωση του κομμουνισμού στον Γράμμο, στο Μακρονήσι, κανείς δεν μπορούσε να ανακαλέσει τους άοκνους αγώνες για την πα-*

λινόστηση του Γεωργίου ή για την ένταξη στο ΝΑΤΟ». Από την άλλη, «η κατάργηση της βασιλείας, η έξοδος από το ΝΑΤΟ, η πολιτική φιλίας προς τις βαλκανικές χώρες ήταν επιπρόσθετα παραδοχή ότι η ιστορική Δεξιά ήταν ήδη εξαντλημένη, τελειωμένη».¹³³

Η ριζοσπαστική στροφή προς τα αριστερά επιβεβαιώνεται ακόμη περισσότερο αν αναλογιστούμε την εξαφάνιση της άκρας Δεξιάς από το πολιτικό προσκήνιο και την ενσωμάτωση ορισμένων στελεχών της από τη ΝΔ. Έτσι, η συνολική δύναμη της Δεξιάς (ΝΔ-Κόμμα των Προοδευτικών) δεν ξεπερνά το 1981 το 37% από 48% που ήταν το 1977.

Παράλληλα, το γεγονός αυτό μας βοηθά να αντιληφθούμε το βαθμό της ιδεολογικής πόλωσης που χαρακτήριζε τις εκλογές του 1981: Η ΝΔ κατορθώνει να εξασφαλίσει συμμάχους από τη φιλοβασιλική Δεξιά, π.χ. Θεοτόκης, ενώ το ΠΑΣΟΚ επιτυγχάνει να επιστρατεύσει προσωπικότητες τόσο από τον Κεντρώο χώρο (Μαύρος) όσο και από την Αριστερά (Γλέζος).

Επιπρόσθετα, για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα το «1981», θα πρέπει να το εξετάσουμε κάτω από το πρίσμα της κοινωνικής δυναμικής που επέφερε η πραγματοποιηθείσα κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια των ετών 1950-1980.

Συγκεκριμένα, ένας μεγάλος αριθμός μελών αγροτικών οικογενειών στα χρόνια αυτά μετακινήθηκε στις πόλεις όπου άσκησε διαφορετικό επάγγελμα. Τόσο το γεγονός της γεωγραφικής μετακίνησης όσο

και αυτό της οικονομικής βελτίωσης είχαν συγκεκριμένα ιδεολογικά αποτελέσματα για τα μετακινούμενα τμήματα του πληθυσμού.

Πιστεύουμε, μάλιστα, ότι η μετακίνηση προς τις πόλεις έχει μεγαλύτερη κοινωνιολογική σημασία από ό,τι οι εισοδηματικές αυξήσεις. Κι αυτό γιατί η «απελευθέρωση» από τη σκληρή ζωή του χωριού, καθώς και η πλούσια εναλλαγή εμπειριών που προσφέρει η ζωή στην πόλη, πολλαπλασίασαν την κοινωνική δυναμική και μετέβαλαν τα μικρά ενδεχόμενα πολιτικής κινητικότητας σε σοβαρές πιθανότητες. Πολύ περισσότερο που αφομοιωμένοι στην ανωνυμία της πόλης και μακριά από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς που είχε εγκαταστήσει η Δεξιά –και τα τελευταία τους υπολείμματα βρισκόταν στην ύπαιθρο–, οι νέοι κάτοικοι των αστικών κέντρων πείστηκαν για την αναγκαιότητα και τις δυνατότητες μεταβολής των υφιστάμενων πολιτικών συσχετισμών.

Με τα στοιχεία που παρατέθηκαν μέχρι το σημείο αυτό, επιχειρήθηκε να εντοπιστούν οι λόγοι για τους οποίους η ΝΔ έχασε τις εκλογές του 1981. Αυτό που μένει να εξηγηθεί είναι γιατί το ΠΑΣΟΚ θα κερδίσει τις εκλογές αυτές, κι όχι το ΚΚΕ ή κάποιο άλλο κόμμα.

Το ΠΑΣΟΚ, λοιπόν, κατόρθωσε να αποτελέσει τον πολιτικό φορέα της «Αλλαγής» γιατί μπόρεσε να παρέμβει με τρόπο ικανοποιητικό:

1. Στην ανάγκη θεσμικού εκσυγχρονισμού της χώρας (αλλαγή στη λειτουργία του κρατικού και του εκπαιδευτικού μηχανισμού, αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου, διοικητική αποκέντρωση, περιφερειακή ανάπτυξη κ.λπ.) διατυπώνοντας ενάντια στο «αναχρονιστικό» κράτος της Δεξιάς μία επιχειρηματολογία, η οποία βρήκε σημαντικά κοινωνικά ερείσματα. Αντιθέτως, η απουσία συγκρότησης ενός συνεκτικού αντιπολιτευτικού λόγου από τα κόμματα της παραδοσιακής Αριστεράς που να εστιάζεται στα καθημερινά προβλήματα των

133. Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, «Πολίτης», Αθήνα, 1991, σελ. 287-288.

λαϊκών στρωμάτων, συνέβαλε αρνητικά στην πολιτική και εκλογική τους ανάπτυξη.

Από την άλλη, μέσω της υιοθέτησης αυτών των αιτημάτων κατόρθωσε να διευρύνει την πολιτική και εκλογική του επιρροή σε τμήματα ψηφοφόρων που βρίσκονταν στις παρυφές του χώρου της παραδοσιακής Δεξιάς.¹³⁴ Κατ' αυτό τον τρόπο συγκρότησε ένα πολιτικοϊδεολογικό υποσύνολο συνάρθρωσης νέων πολιτικών συμμαχιών.

2. Στην αποδυνάμωση της Αριστεράς ύστερα από τη διάσπαση του ενιαίου ΚΚΕ το 1968,¹³⁵ που είχε ως συνέπεια την αποστοίχιση τμήματος των λαϊκών τάξεων από το χώρο αυτό. Ταυτόχρονα, το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε να μη χρεωθεί τα λάθη του εμφυλίου πολέμου, που τόσα προβλήματα συσάρρευσαν στους αριστερούς πολίτες, ενώ αναδιαμόρφωσε την αριστερή σκέψη εισάγοντας νέα εργαλεία θεωρητικής ανάλυσης (κυρίως μέσα από την υιοθέτηση της αντίθεσης μητρόπολης-περιφέρειας καθώς και των θέσεων των σημαντικότερων υποστηρικτών των θεωριών της εξάρτησης, όπως ο Αμίν, ο Φρανκ κ.ά.).

3. Στο κλίμα ριζοσπαστικοποίησης που δημιουργήσε η μεταπολίτευση, συμμετέχοντας ενεργά στις διαδικασίες ανάδειξης των κοινωνικών αντιθέσεων των επιμέρους κοινωνικών χώρων (πανεπιστήμιο, εργοστάσιο, συνεταιρισμοί), αρθρώνοντας έναν πολιτικό λόγο που εξέφραζε τη δυναμική τους και επιτύγχανε την πολιτική τους εκπροσώπηση. Αντιθέτως, τα κόμματα της παραδοσιακής Αριστεράς καθυστέρησαν, με πολιτικούς και όχι χρονολογικούς όρους, να αντιληφθούν τα χαρακτηριστικά αυτής της δυναμικής, με αποτέλεσμα τη στοίχιση ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων γύρω από τον πολιτικό φο-

134. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά...*, Α' τόμος, σελ. 62.

135. Για μία αναλυτική παρουσίαση της διάσπασης του ΚΚΕ μέσα από μαρτυρίες και ντοκουμέντα βλ. Π. Δημητρίου (επιμ.), *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, τόμοι Α'-Β', «Θεμέλιο», Αθήνα, 1978.

ρέα του ΠΑΣΟΚ. Για να το διατυπώσουμε διαφορετικά: ο Α. Παπανδρέου και η ηγετική ομάδα του ΠΑΣΟΚ αντελήφθησαν πολύ γρήγορα τις νέες απαιτήσεις για αναπροσαρμογή των κατεστημένων μορφών πολιτικής πράξης που δημιουργούσαν οι καινούριες συνθήκες. Το ΠΑΣΟΚ θα αποτελέσει το μοναδικό κοινοβουλευτικό φορέα που θα κινηθεί πέραν του κοινωνικού συμβολαίου (εκτίμηση ότι η πτώση του Ιωαννίδη δεν αποτελεί παρά αλλαγή της νατοϊκής φρουράς, υποστήριξη των κοινωνικών κινητοποιήσεων, υιοθέτηση σκληρής στάσης στο Κυπριακό, μη αποδοχή του νέου Συντάγματος) της μεταπολίτευσης.¹³⁶ Η πολιτική αυτή στάση θα κρίνει σημαντικά το διακύβευμα εκπροσώπησης μεταξύ των αριστερών δυνάμεων, που τουλάχιστον μέχρι το 1974-1975 παρουσιαζόταν ανοικτό.¹³⁷

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, από τις άλλες αντιπολιτευτικές δυνάμεις η ΕΔΗΚ προσπαθεί να πολιτευτεί με όρους και στόχους του 1965 αδυνατώντας να κατανοήσει την κοινωνική δυναμική που απελευθέρωσε η πτώση της δικτατορίας αλλά και η ριζοσπαστικοποίηση των ιδεών σε διεθνές επίπεδο. Πολύ περισσότερο που αιτήματα όπως η κατάργηση της Βασιλείας -αίτημα που δεν προώθησε ποτέ η ΕΚ-, αλλά και η υποβάθμιση του ρόλου του Στρατού, η νομιμοποίηση των ΚΚ κ.λπ. είχαν ήδη θεσμοποιηθεί από τη Δεξιά.

Παράλληλα, τα δύο ΚΚ δεν είχαν καμιά διαφορετική πρόταση, εκτός από το ότι η «Αλλαγή» δεν πρόκειται να προχωρήσει αν το ΠΑΣΟΚ δε συμμαχήσει μαζί τους. Πόσο μάλλον που μεγάλο μέρος της πολιτικής τους δράσης αναλωνόταν στην εσωτερική τους σύγκρουση γύρω από το ποιο από τα δύο κόμματα αποτελεί το «πραγματικό» ΚΚ...

136. Γ. Μαυρίης, *Οι κοινωνικές...*, Α' τόμος, σελ. 89.

137. Η διαφορά μεταξύ του ΠΑΣΟΚ και της Ενωμένης Αριστεράς στις εκλογές του 1974 ήταν της τάξης του 4,3%, γεγονός που δείχνει ότι, τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, το στοίχημα της εκπροσώπησης των λαϊκών στρωμάτων δεν είχε κριθεί...

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΠΑΣΟΚ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΩΝ ΕΝΝΟΙΩΝ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ, ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΤΑΞΕΩΝ, ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ

2.1 Για τη φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ

Η πολυπλοκότητα του φαινομένου ΠΑΣΟΚ μας αναγκάζει να εξετάζουμε εκ παραλλήλου ένα πλήθος θεωρητικών εννοιών, χωρίς την αποσαφήνιση των οποίων θα ήταν προβληματική η κατανόηση καταστάσεων και γεγονότων που σχετίζονται με την περίπτωση του κόμματος αυτού. Έτσι, στη συνέχεια της μελέτης εξετάζονται ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών τάξεων, του Κράτους, των πολιτικών κομμάτων, καθώς και του λαϊκιστικού φαινομένου.

Για το ΠΑΣΟΚ έχουν γραφεί πολλά από διάφορους μελετητές. Σε αρκετές μάλιστα από τις εργασίες αυτές, υπάρχουν ορισμένες ουδερές παρατηρήσεις και επισημάνσεις. Εντούτοις, το ερώτημα για τη φύση του ΠΑΣΟΚ έχει εγκλωβιστεί γύρω από τους επιθετικούς προσ-

διορισμούς «λαϊκίστικο» και «μικροαστικό», τις περισσότερες φορές μάλιστα χωρίς να γίνεται προσπάθεια να αποδειχθούν αυτοί οι χαρακτηρισμοί.

Ας δούμε, λοιπόν, ποιες είναι οι κυριότερες απόψεις για το ΠΑΣΟΚ. Ο Γ. Καραμπελιάς γράφει: «[...] η ταξική βάση του ελληνικού σοσιαλιστικού κόμματος δεν ταυτίζεται με εκείνη των δυτικών σοσιαλιστικών κομμάτων, που αποτελείται από τα ειδικευμένα εργατικά στρώματα, μισθωτούς του κρατικού τομέα και τμήμα της τεχνοκρατίας. Στην ελληνική περίπτωση, στην ίδια συμμάχια οφείλουμε να εντάξουμε και τα μικρομεσαία, μικροϊδιοκτητικά στρώματα, που μάλιστα σφράγιζαν με το βάρος τους τόσο το κόμμα, όσο και το ελληνικό κράτος». ¹ «Η μετακίνησή τους (των μικροαστικών στρωμάτων) προς τα αριστερά [...] εξαφάνισε το κέντρο και εδραίωσε τη μικρομεσαία αριστερά». ² «Μπορούμε να πούμε ότι το ΠΑΣΟΚ αποτελεί μια ιδιαίτερη, μικροαστικά χρωματισμένη, έκφραση του σοσιαλιστικού ή σοσιαλ-δημοκρατικού ρεύματος». ³

Ο Μ. Σπουρδαλάκης χαρακτηρίζει «παρτραβηγμένο κάθε ισχυρισμό για τον εργατικό, ταξικό χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ». ⁴ Σύμφωνα με το συγγραφέα αυτόν, το ΠΑΣΟΚ απολαμβάνει της εμπιστοσύνης όλων των κοινωνικών στρωμάτων και τάξεων.

Ο Δ. Ανδρουλάκης σημειώνει πως «στη μεταχουντική Ελλάδα είναι τέτοια η κατάσταση που, για μια σειρά λόγους, τα ενδιάμεσα στρώματα σε σημαντικό βαθμό πιστεύουν ότι αντιπροσωπεύονται από το ΠΑΣΟΚ». ⁵

Ο Ν. Κοτζιάς στο βιβλίο του *Ο τρίτος δρόμος του ΠΑΣΟΚ*, ακολου-

1. Γ. Καραμπελιάς, *Κράτος και...*, σελ. 15-16.

2. Γ. Καραμπελιάς, *ό.π.*, σελ. 158.

3. Γ. Καραμπελιάς, *ό.π.*, σελ. 232.

4. Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ. Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, «Εξάντας», Αθήνα, 1988, σελ. 273.

5. Δ. Ανδρουλάκης, «Τα κόμματα και οι στρατηγικές των τάξεων», στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη, 1980, σελ. 376.

θεί τη γενικότερη προβληματική του ΚΚΕ, σύμφωνα με την οποία το ΠΑΣΟΚ εκπροσωπεί ριζοσπαστικοποιημένα μεσοστρώματα κάνοντας ένα αμάλγαμα σοσιαλιστικών, μικροαστικών και αστικών απόψεων, διαμορφώνοντας μία θεωρία που να ανταποκρίνεται στα χαρακτηριστικά των στρωμάτων αυτών. ⁶

Ο Α. Μάνεσης, τέλος, παρατηρεί: «Στις εκλογές του 1981, η επαγγελία της αλλαγής συνυψώθηκε κατ' εξοχήν με το ΠΑΣΟΚ, που κατάφερε με το σύνθημα αυτό να εκφράσει τον ακαταστάλακτο ριζοσπαστισμό των λαϊκών μαζών και ιδίως των μικροαστικών στρωμάτων». ⁷

Διαπιστώνουμε ότι οι ερευνητές αυτοί θεωρούν ότι η νίκη του ΠΑΣΟΚ οφείλεται στη συγκρότηση μιας κοινωνικής συμμαχίας, όπου το κύριο βάρος το έχουν τα μικροαστικά στρώματα. Η λογική που ακολουθείται θυμίζει, κατά κάποιο τρόπο, την εις άτοπον απαγωγή: αφού η ΝΔ είναι το κόμμα του αστισμού στην Ελλάδα και η παραδοσιακή Αριστερά εκφράζει τα εργατικά στρώματα, τότε αυτό που μένει είναι το ΠΑΣΟΚ να αποτελεί το κόμμα των μικροαστών. Παράλληλα, οι θεωρίες αυτές δεν είναι άσχετες με την άποψη που κυριαρχεί στην Ελλάδα περί μικρομεσαίου κοινωνικού σχηματισμού, μικρομεσαίας Δημοκρατίας κ.λπ. Με τον τρόπο αυτό δικαιολογείται και το γεγονός της μαζικής προσέλευσης ψηφοφόρων ενός κατεξοχήν μικροαστικού κόμματος. Στη μικροαστική Ελλάδα είναι λογικό να κυριαρχεί ένα μικροαστικό κόμμα!

Όπως παρατηρεί ο Γ. Καραμπελιάς: «Η Ελλάδα είναι μια χώρα όπου το βάρος της μικροϊδιοκτησίας και των μεσαίων είναι τέτοιο, που να σφραγίζει όλες τις κοινωνικές εξελίξεις». ⁸

6. Ν. Κοτζιάς, *Ο τρίτος δρόμος του ΠΑΣΟΚ*, «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 1980, σελ. 56.

7. Α. Μάνεσης, «Η προεκλογική διαδικασία», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Οι εκλογές του 1981*, Εκδόσεις «Εστία», Αθήνα, 1983, σελ. 16.

8. Γ. Καραμπελιάς, *Μικρομεσαία Δημοκρατία*, «Κοιμώνα», Αθήνα, 1982, σελ. 15.

Όπως επισημαίνει και ο Κ. Τσουκαλός: «Η Ελλάδα, περισσότερο απ' όλες τις άλλες χώρες, εξακολουθεί να κυριαρχείται από μορφές απασχόλησης μικροαστικές και αντιπαραγωγικές».⁹

Είναι όμως έτοι τα πράγματα; Η Ελλάδα είναι χώρα όπου κυριαρχούν οι μικροαστικές σχέσεις παραγωγής ή, για να το διατυπώσουμε σαφέστερα, μία χώρα που, λόγω του μικροαστικού χαρακτήρα της οικονομίας της, τα μικροαστικά στρώματα αποτελούν την πλειοψηφία του πληθυσμού και, κατά συνέπεια, την κυβερνητική εξουσία, ή ακόμη και την πολιτική εξουσία στο σύνολό της, μπορεί να την κατακτήσει ένα μικροαστικό κόμμα; Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται απλώς για ένα ερώτημα αλλά για τρία διαφορετικά ερωτήματα. Το πρώτο αφορά ουσιαστικά τη δυνατότητα ύπαρξης ενός κοινωνικού συστήματος, ο χαρακτήρας του οποίου προσδιορίζεται από το μέγεθος της μικροαστικής τάξης. Πρόκειται, δηλαδή, για την εξέταση της δυνατότητας κυριαρχίας στα πλαίσια ενός κοινωνικού σχηματισμού ενός –ας μας επιτραπεί ο όρος– μικροαστικού κοινωνικού συστήματος. Σε ό,τι αφορά το πολιτικό επίπεδο, συνδέεται με την πιθανότητα κατάληψης της εξουσίας, του πολιτικού εποικοδομήματος, από ένα μικροαστικό κόμμα στα πλαίσια του αστικού κράτους μέσα σε μία καπιταλιστική κοινωνία. Το δεύτερο ερώτημα σχετίζεται ειδικότερα με την ελληνική κοινωνία και αφορά την ύπαρξη μικροαστικών στρωμάτων με πλειοψηφικά χαρακτηριστικά. Το ερώτημα αυτό μάς παραπέμπει απευθείας σε ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών τάξεων καθώς και κοινωνικής δομής της σύγχρονης Ελλάδας. Το τρίτο ερώτημα επικεντρώνεται στο ΠΑΣΟΚ, προσπαθώντας να ανιχνεύσει το χαρακτήρα του και, παρακάμπτοντας το ζήτημα της κοινωνικής ένταξης των ψηφοφόρων του, επιχειρεί να απο-

9. Κ. Τσουκαλός, «Η δομή της απασχόλησης», *Αντί*, τ. 260, 1984.

σαφηνίσει την ουσία της ταξικής πολιτικής του ελληνικού σοσιαλιστικού κόμματος στο πλαίσιο της δεδομένης ιστορικής του πορείας, την πολιτική που έχει επεξεργαστεί και τα όρια που του θέτει η λειτουργία του αστικού κράτους.

Για το πρώτο ερώτημα μπορούμε να πούμε, εν συντομία, ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι ο ποιοτικά κυρίαρχος στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας. Βέβαια, στο εσωτερικό μιας χώρας μπορούν να συνυπάρχουν πολλοί τρόποι παραγωγής· υπάρχει, όμως, ένας τρόπος παραγωγής που κυριαρχεί πάνω στους υπόλοιπους. Οι σχέσεις που έχει με τους άλλους τρόπους παραγωγής είναι σχέσεις συντήρησης-διάλυσης.¹⁰ Με άλλα λόγια, η συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής είναι μία δυναμική διαδικασία όπου, ανάλογα με τους συσχετισμούς δύναμης που αναδεικνύει η ταξική πάλη, τροποποιούνται οι κανόνες λειτουργίας όλου του κοινωνικού σχηματισμού.¹¹

Σχετικά τώρα με τη δομή του τρόπου παραγωγής, μπορούμε να πούμε πως «ο τύπος ενότητας που χαρακτηρίζει έναν τρόπο παραγωγής είναι ο τύπος μιας σύνθετης ολότητας με κυριαρχία, σε τελευταία ανάλυση, του οικονομικού στοιχείου [...] το οικονομικό στοιχείο είναι πραγματικά καθοριστικό μόναχο στο βαθμό που αποδίδει στην α ή β βαθμίδα τον κυρίαρχο ρόλο».¹²

Στην Ελλάδα συγκεκριμένα, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι κυρίαρχος γιατί η κυρίαρχη οικονομική σχέση είναι η εκμετάλλευση της εργασίας και η απόσπαση υπεραξίας από το κεφάλαιο.

10. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, «Θεμέλιο», Αθήνα, 1990, σελ. 27.

11. Γ. Μιχαηλίδης, «Ο αντίλογος στις θεωρίες της υπανάπτυξης: Οι θεωρίες για τη συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής», *Θέσεις*, τ. 16, 1986, σελ. 58.

12. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Α' τόμος, «Θεμέλιο», Αθήνα, 1985, σελ. 15-16.

λαιο.¹³ Ακόμη και μορφές της απλής εμπορευματικής παραγωγής, π.χ. η αγροτική παραγωγή, βρίσκονται, όπως θα υποστηριχθεί και στην παράγραφο 2.2.4, κάτω από τον άμεσο ή έμμεσο έλεγχο του κεφαλαίου. Με αυτή την έννοια, δεν υπάρχει μικροαστικός τρόπος παραγωγής αλλά παραγωγικές διαδικασίες (εμπορικές ή βιοτεχνικές) που δεν προχωρούν σε διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου και γι' αυτό οι ιδιοκτήτες τους ανήκουν στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη. Πρέπει δε να σημειωθεί πως σε πολλές περιπτώσεις η ύπαρξη μικρών παραγωγικών μονάδων συμφέρει τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις διότι λειτουργούν αναπαραγωγικά σε τομείς και δραστηριότητες όπου δεν είναι προσοδοφόρος η παρέμβαση του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Παράλληλα, στο πολιτικό επίπεδο, τα μικροαστικά στρώματα, ακριβώς λόγω της ενδιάμεσης θέσης τους στην παραγωγή, δεν εκφράζονται αυτόνομα αλλά αντιπροσωπεύονται από πολιτικούς φορείς που η κυρίαρχη πολιτική γραμμή αντανakλά, διαθλασμένα και όχι ευθύγραμμα, τα συμφέροντα των δύο βασικών τάξεων που υπάρχουν στον καπιταλισμό: της αστικής και της εργατικής. Έτσι, συμπερασματικά, τόσο από την άποψη της παραγωγικής διαδικασίας όσο και από την άποψη της αντιπροσώπευσης ταξικών συμφερόντων ούτε είναι δυνατό να υπάρξει αυτόνομη εκπροσώπηση των μικροαστικών συμφερόντων, αλλά ούτε είναι επίσης δυνατό να κυριαρχήσουν οι μη καπιταλιστικές μορφές παραγωγής σε έναν κοινωνικό σχηματισμό.

Με τον τρόπο αυτό απαντάται το σχετικό πρώτο ερώτημα και μένει να διευκρινισθεί το δεύτερο ερώτημα που αφορά την ταξική δομή της ελληνικής κοινωνίας και την κοινωνική προέλευση των ψηφοφόρων των σοσιαλιστών, ανεξάρτητα από τον τρόπο παραγωγής

13. Για την ανάπτυξη αυτής της προβληματικής βλ. Γ. Μηλιός, «Η Υπανάπτυξη (της θεωρίας) ως απολογητική», *Θέσεις*, τ. 45, 1993, σελ. 43-44.

που κυριαρχεί, και το τρίτο ερώτημα που συνδέεται με τη φύση του ΠΑΣΟΚ.

Για να μπορέσουμε να απαντήσουμε στο δεύτερο ερώτημα είμαστε υποχρεωμένοι να κάνουμε μία εκτενέστατη αναφορά σε ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών τάξεων (τμήμα 2.2). Το τρίτο ερώτημα, τέλος, θα επιχειρηθεί να απαντηθεί μέσω της παράθεσης και κριτικής απόψεων που το θεωρούν λαϊκιστικό, πελατειακό ή σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, αλλά κυρίως μέσω της εξέτασης των λειτουργιών και της δομής του σύγχρονου Κράτους (τμήματα 2.3-2.10).

2.2 Σχετικά με τη θεωρία των κοινωνικών τάξεων

2.2.1 Κοινωνικές τάξεις και κοινωνική εκμετάλλευση

Πώς ορίζεται η έννοια «κοινωνική τάξη»; Είναι γνωστό πως ο Μαρξ επιχείρησε να ορίσει τις κοινωνικές τάξεις στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, που όμως δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει. Ύστερα από τον Μαρξ πολλοί συγγραφείς προσπάθησαν να ορίσουν τις κοινωνικές τάξεις. Στη μελέτη αυτή θα χρησιμοποιηθούν σαν πυξίδα οι ορισμοί του Β. Λένιν και του Ν. Πουλαντζά. Σαν πυξίδα γιατί, επιλέγοντας δύο ορισμούς που βρίσκονται σε αντιδιαστολή, γίνεται πιο εύκολη η ανάδειξη των διαφορών και μπορεί να γίνει και πιο κατανοητή η αναφορά και σε άλλες προσεγγίσεις.

Με την έννοια αυτή, θα αναφερθούμε στον ορισμό του Β. Λένιν γιατί θεωρείται ως ο πιο πλήρης από όσους έχουν διατυπωθεί. Θα αναφερθούμε, επίσης, στον ορισμό του Ν. Πουλαντζά γιατί, παρά τις αδυναμίες που παρουσιάζει, έχει επηρεάσει σημαντικά τους προ-

βληματισμούς που έχουν αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια γύρω από το θέμα των κοινωνικών τάξεων.

Ο Λένιν, λοιπόν, υποστηρίζει πως «*Τάξεις ονομάζουμε μεγάλες ομάδες ανθρώπων που ξεχωρίζουν μεταξύ τους από τη θέση που κατέχουν μέσα σ' ένα, ιστορικά καθορισμένο, σύστημα της κοινωνικής παραγωγής, από τη σχέση τους [...] προς τα μέσα παραγωγής, από το ρόλο τους στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας και, συνεπώς, από τους τρόπους που ιδιοποιούνται τη μερίδα του κοινωνικού πλούτου που διαθέτουν και από το μέγεθος αυτής της μερίδας. Οι τάξεις είναι τέτοιες ομάδες ανθρώπων, που η μία μπορεί να ιδιοποιείται τη δουλειά της άλλης, χάρη στη διαφορά της θέσης που κατέχει μέσα σ' ένα καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής οικονομίας*».¹⁴

Από τον ορισμό αυτό προκύπτει ότι βασικό κριτήριο για την ένταξη ενός ατόμου σε μια κοινωνική τάξη είναι η σχέση του με τα μέσα παραγωγής. Όποιος είναι κάτοχος των μέσων παραγωγής ανήκει στην αστική τάξη. Όποιος κατέχει μόνο την εργατική του δύναμη ανήκει στην εργατική τάξη.

Έτσι όμως ελλοχεύει ο κίνδυνος να δημιουργηθούν παρανοήσεις και, σε ορισμένες περιπτώσεις, να προκύψουν λανθασμένα συμπεράσματα. Για παράδειγμα, ένας ιδιοκτήτης μιας μικρής βιοτεχνίας βρίσκεται σε «κατώτερη» κοινωνική τάξη, συγκεκριμένα στη μικροαστική, σε σχέση με το μισθωτό διευθυντή μιας μεγάλης πολυεθνικής εταιρείας, που ανήκει στην αστική τάξη. Αυτό συμβαίνει γιατί, σε μία τέτοια περίπτωση, πρέπει να χρησιμοποιήσουμε το δεύτερο κριτήριο που αναφέρει ο Λένιν, το κριτήριο του ρόλου μέσα στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας. Ομοίως, ένας βιοτέχνης ανήκει στη μικροαστική τάξη ενώ ένας καλλιτέχνης διεθνούς φήμης, παρ' ότι μισθωτός, ανήκει στην αστική τάξη. Σε αυτή την περίπτωση χρησιμοποιήσαμε το τρίτο κριτήριο του Λένιν, που σχετί-

14. Β. Ι. Λένιν, *Αναγν.*, τόμος 39, «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, σελ. 15.

ζεται με τη μερίδα που ιδιοποιείται κάποιος από το συνολικό κοινωνικό πλούτο.

Η κοινή συνισταμένη, που διαπερνά τα τρία κριτήρια του ορισμού του Λένιν, είναι το φαινόμενο της εκμετάλλευσης. Ο κάτοχος των μέσων παραγωγής εκμεταλλεύεται αυτόν που κατέχει μόνο την εργατική του δύναμη, γιατί τον πληρώνει λιγότερο από όσο εργάζεται. Για να μπορέσει, όμως, να αναπαράγεται αυτή η κοινωνική σχέση που προέρχεται από την κατοχή του κεφαλαίου – αυτός είναι ο λόγος που ο Μαρξ είχε υποστηρίξει πως το κεφάλαιο είναι κυρίως κοινωνική σχέση –, είναι αναγκαία η διαμόρφωση ορισμένων δομικών χαρακτηριστικών στην παραγωγική διαδικασία ώστε να διευκολύνουν την κύκλωση του κεφαλαίου και να δημιουργούν τις απαραίτητες ιεραρχικές διαρθρώσεις ώστε να γίνεται εφικτή η εργασιακή πειθαρχία. Με τον τρόπο αυτό, αναπτύσσεται μία δαιδαλώδης στο εσωτερικό της και ταυτόχρονα πυραμιδική εξωτερικά οργάνωση της παραγωγής όπου, για να πραγματοποιηθούν οι σχέσεις εκμετάλλευσης, είναι απολύτως απαραίτητες και οι σχέσεις κυριαρχίας. Έτσι, ένας ιεραρχικά ανώτερος μισθωτός εργαζόμενος, ένας προϊστάμενος π.χ. σε ένα γραφείο, δεν εκμεταλλεύεται έναν υφιστάμενό του αλλά, λόγω της διαφορετικής τους θέσης στην παραγωγή, ανήκει σε διαφορετική τάξη από αυτόν.

Με αυτή την έννοια, η εκμετάλλευση, και σε ένα δεύτερο επίπεδο οι σχέσεις κυριαρχίας, και ειδικότερα ο τρόπος με τον οποίο αρθρώνονται σε μία κοινωνική δομή,¹⁵ είναι οι παραγωγοί του σχηματισμού και της αναπαραγωγής των κοινωνικών τάξεων.

15. Βλ. την άποψη του G. E. M. de Ste. Croix, «Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern», *New Left Review*, No. 146, 1984, σελ. 94 όπως αναφέρεται από τον Γ. Μηλιό, «Σχετικά με τη θεωρία των Κοινωνικών τάξεων», *Θέσεις*, τ. 51, 1995, σελ. 22, υποσημ. 16.

Στο σημείο αυτό πρέπει απαραίτητα να γίνει μία διευκρίνιση. Πρέπει να διακρίνουμε την εκμετάλλευση από το φαινόμενο της κοινωνικής ανισότητας ή της φτώχειας. Η εκμετάλλευση αποτελεί το κοινωνικό αίτιο που συντελεί στην εμφάνιση των ανισοτήτων, στην «αντικειμενοποίηση» του ανταγωνιστικού χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων.¹⁶ Λέμε ότι η εκμετάλλευση είναι σχεσιακό φαινόμενο (μία τάξη εκμεταλλεύεται μία άλλη) γιατί οι εκμεταλλεύτριες τάξεις «έχουν ανάγκη» την ύπαρξη των τάξεων εκείνων τις οποίες εκμεταλλεύονται. Αντίθετα, οι τελευταίες δεν έχουν ανάγκη την ύπαρξη των εκμεταλλευτριών τάξεων.¹⁷

Έτσι, το θεμελιώδες δεδομένο για την ένταξη των ανθρώπων, ως φορέων κοινωνικών σχέσεων σε τάξεις, είναι η σχέση τους με τα μέσα παραγωγής. Τα άλλα δύο στοιχεία που αναφέρει ο Λένιν –θέση στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας και μερίδιο στον κοινωνικό πλούτο– πρέπει να τα χρησιμοποιούμε επικουρικά σε περιπτώσεις που δεν επαρκεί η χρησιμότητα του πρώτου κριτηρίου. Τέτοια παραδείγματα είναι οι βουλευτές, οι αθλητές, οι υψηλά αμειβόμενοι στο χώρο της ψυχαγωγίας κ.λπ. Σε αντίθετη περίπτωση, η χρησιμοποίηση ως βασικού του τρίτου κριτηρίου, μισθός – ύψος εισοδήματος, μπορεί να μας οδηγήσει σε σοβαρά λάθη. Έτσι, ένας υπάλληλος που αμείβεται π.χ. με 120 χιλ. δρχ. το μήνα, μπορεί να θεωρηθεί ότι εκμεταλλεύεται κάποιον που αμείβεται με 110 χιλ. δρχ. Σε μια τέτοια περίπτωση, δεν μπορούμε να μιλάμε για σχέση εκμετάλλευσης, αλλά για ενδοταξικές διαφορές που λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό της εργατικής τάξης. Πολύ περισσότερο που μίας τέτοιας μορφής

16. Για το ζήτημα της εκμετάλλευσης βλ. E. O. Wright, *Classes*, Verso, London, 1987, σελ. 36 και E. O. Wright, *Class Structure and Income Determination*, Academy Press, New York, 1979, σελ. 15.

17. E. O. Wright, *Classes*, σελ. 75.

ανάλυση ξεφεύγει πολύ από το μαρξιστικό πλαίσιο ερμηνείας, το οποίο χαρακτηρίζεται από τη χρήση όρων όπως: αξία, υπεραξία, κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας κ.λπ.

Πρέπει, λοιπόν, να γίνει σαφές ότι το οικονομικό στοιχείο (σχέση με τα μέσα παραγωγής, ύψος εισοδήματος κ.λπ.), αποτελεί το πιο σημαντικό, το καθοριστικό σε τελευταία ανάλυση, στοιχείο, μα όχι και το μοναδικό. Η «θέση που κατέχουν τα άτομα» μπορεί να καθοριστεί και από τη χρησιμοποίηση τόσο του πολιτικού όσο και του ιδεολογικού στοιχείου, που συντελούν στη διαμόρφωση των σχέσεων κυριαρχίας. Έτσι, η ανώτερη κρατική γραφειοκρατία, τα μέλη των κυβερνήσεων, οι υψηλόβαθμοι στρατιωτικοί κ.λπ. ανήκουν, λόγω της θέσης τους στους μηχανισμούς εξουσίας, στην αστική τάξη.¹⁸ Βέβαια, όπως ήδη υποστηρίχθηκε, οι σχέσεις κυριαρχίας δεν εκτείνονται αποκλειστικά στο χώρο του εποικοδομηματος αλλά ενσωματώνονται και στο χώρο της παραγωγής μέσω της υπάρχουσας ιεραρχικής διάρθρωσης. Μόνο που σε αυτή την περίπτωση οι φορείς που ασκούν την κυριαρχία του κεφαλαίου μπορεί να είναι εκμεταλλευόμενοι και οι ίδιοι. Αντιθέτως, οι φορείς των εξουσιαστικών σχέσεων στο χώρο του εποικοδομηματος δεν μπορούν να θεωρηθούν εκμεταλλευόμενοι πα-

18. Από αυτή την οπτική γωνία, είναι ορθή, αν και κάπως σχηματική, η θέση του Μίλιμπαντ πως υπάρχουν τρεις βασικές πηγές εξουσίας που οδηγούν στον καθορισμό των τάξεων στα πλαίσια ενός κοινωνικού σχηματισμού. Η αδυναμία της ανάλυσης αυτού του συγγραφέα έγκειται στο ότι δε θεωρεί ως καθοριστικό, σε τελευταία ανάλυση, στοιχείο προσδιορισμού των τάξεων το οικονομικό κριτήριο. Βλ. R. Miliband, *Divided Societies*, Oxford University Press, Oxford – New York, 1991, σελ. 27.

Σφάλμα στο οποίο δεν υποπίπτει ο Καρχέντι, ο οποίος, προχωρώντας την ανάλυση για τις τάξεις και αναφερόμενος στην εργατική αριστοκρατία, την κατατάσσει, ορθά κατά τη γνώμη μας, στη μικροαστική τάξη, αφού στην περίπτωση αυτή είναι το ιδεολογικό και το πολιτικό στοιχείο που είναι καθοριστικά. Για το ζήτημα αυτό βλ. G. Carchedi, *On the Economic Identification of Social Classes*, Routledge Direct Editions, London, 1977, σελ. 145.

ρά μόνο κυριαρχούμενοι από έναν υπερκείμενο φορέα που είναι το Κράτος.

Βάσει αυτής ακριβώς της συλλογιστικής, οι υπεύθυνοι νευραλγικών τομέων των μέσων ενημέρωσης καθώς και η μεγάλη πλειοψηφία των πανεπιστημιακών και των διανοουμένων, χάρη στη δυνατότητά τους να δημιουργούν την κυρίαρχη ιδεολογία, είναι επίσης μέλη της αστικής τάξης.

Για να το πούμε διαφορετικά: η ειδική συμπύκνωση των οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών σχέσεων κυριαρχίας, οι οποίες εμπεριέχονται στον ορισμό του Λένιν, αποτελούν τις δομικές συνιστώσες του κοινωνικού φαινομένου της εκμετάλλευσης, που αποτελεί και το βασικό προσδιοριστικό στοιχείο για το σχηματισμό των κοινωνικών τάξεων.

Η λειτουργία του κεφαλαίου και του κράτους στη διατήρηση των σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας είναι συνεχής και περικλείει όλα τα επίπεδα της κοινωνικής δραστηριότητας. Κι αυτό γιατί το κεφάλαιο δεν εκμεταλλεύεται μόνο οικονομικά τον εργαζόμενο, αφού δεν τον πληρώνει για όλο το χρόνο της εργασίας του, αλλά εξουσιάζει απόλυτα τη λειτουργία του μέσα στο χώρο εργασίας από τη στιγμή που καθορίζει τι και πώς θα παραχθεί. Ταυτόχρονα, μέσω των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους (ΙΜΚ), τον ενσωματώνει και ιδεολογικά διότι ο εργαζόμενος αποδέχεται τους όρους της πολιτικής και οικονομικής του εκμετάλλευσης ως το «φυσικό» αποτέλεσμα αλλαγής των ισοδυνάμων «μισθός» – «εργατική δύναμη».¹⁹

19. Ο Ράιτ θέτοντας πιο γενικά το ζήτημα υποστηρίζει πως οι ανθρώπινες δραστηριότητες μπορούν να διαχωριστούν σε οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές. Καθemia από τις ανθρώπινες δραστηριότητες έχει μία όψη που κυριαρχεί πάνω στις υπόλοιπες. Οικονομικές είναι οι ασχολίες εκείνες που παράγουν και μετασχηματίζουν τις αξίες χρήσης. Παραγωγικές δραστηριότητες είναι εκείνες που παράγουν

Η «οικονομική» μορφή της εκμεταλλευτικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ αστών και προλετάρων εμφανίζεται ως εξής: Όσον αφορά τους εργαζόμενους στη βιομηχανία, οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής δεν τους καταβάλλουν το αντίτιμο που αντιστοιχεί στο σύνολο του χρόνου εργασίας τους, πράγμα που επιτρέπει στους επιχειρηματίες να καρπωθούν το προϊόν που παράγει η εργατική δύναμη των μισθωτών. Έτσι, αποκρύπτεται το γεγονός του διαχωρισμού του εργασιμου χρόνου σε αναγκαίο και πρόσθετο, όπου η εργασία στον αναγκαίο χρόνο πληρώνεται, και ο εργαζόμενος με αυτό το εισόδημα αναπαράγει την εργατική του δύναμη, ενώ ολόκληρη η εργασία που προσφέρει στον πρόσθετο χρόνο μένει απλήρωτη.²⁰ Ουσιαστικά, πρόκειται για μία διαδικασία όπου ο κάτοχος του χρήματος, ο οποίος μεταβάλλεται σε καπιταλιστή, βρίσκει στην αγορά ένα εμπόρευμα, την εργατική δύναμη, η κατανάλωση του οποίου δημιουργεί μία αξία μεγαλύτερη από αυτή του ίδιου του εμπορεύματος. Η ύπαρξη αυτής της πρόσθετης αξίας δημιουργεί τις ικανές και αναγκαίες συνθήκες για την καπιταλιστική εκμετάλλευση.²¹ Η μαθηματική έκφραση της εκμετάλλευσης εκφράζεται από τον τύπο υπεραξία/μεταβλητό κεφάλαιο. Το κλάσμα αυτό φανερώνει την αναλογία με την οποία η παρασχεθείσα από τους εργάτες εργασία χωρίζεται σε αναγκαία εργασία και υπερεργασία. Με τον τρόπο αυτό, έστω και κατά προσέγγιση, γίνεται δυνατό να υπολογιστούν οι διαστάσεις της εκμετάλλευσης· τόσο το

και μετασχηματίζουν τις κοινωνικές σχέσεις. Τέλος, ιδεολογικές δραστηριότητες είναι εκείνες που παράγουν και μετασχηματίζουν την υποκειμενική εμπειρία που δημιουργούν οι κοινωνικές σχέσεις. Βλ. E. O. Wright, «The Status of the Political in the Concept of Class Structure», *Politics & Society*, vol. 11, No. 3, 1982, σελ. 324-325.

20. Για ορισμένα παραδείγματα υπολογισμού του ποσού της υπεραξίας βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Α' τόμος, σελ. 556.

21. G. Caire, «Exploitation», λήμμα στο G. Labica – G. Bensussan (édits), *Dictionnaire critique du marxisme*, σελ. 434.

μέγεθός της, μέσω της υπερεργασίας, όσο και ο βαθμός της που προκύπτει από το χρόνο της υπερεργασίας προς το χρόνο εργασίας.²²

Η εργάσιμη ημέρα των μισθωτών του εμπορίου χωρίζεται και αυτή σε αναγκαίο και πρόσθετο χρόνο εργασίας. Στη διάρκεια του αναγκαίου χρόνου εργασίας, οι μισθωτοί εργαζόμενοι δεν αναπαράγουν την αξία της εργατικής τους δύναμης, αλλά συντελούν στη ρευστοποίηση μιας τέτοιας μάζας εμπορευμάτων που ένα τμήμα της αξίας της, το μερίδιο του εμπορικού κεφαλαίου, το οποίο πηγαίνει στην αναπλήρωση του μεταβλητού κεφαλαίου του εμπόρου-καπιταλιστή, είναι ίσο με την αξία της εργατικής τους δύναμης. Στη διάρκεια του πρόσθετου χρόνου, χωρίς να παράγουν υπεραξία, οι εργαζόμενοι στο εμπόριο ρευστοποιούν, χωρίς αμοιβή, μία τέτοια μάζα εμπορευμάτων, που η συνολική της αξία ισούται με το μέσο ποσοστό κέρδους και με το άθροισμα των υπολοίπων, εκτός του μεταβλητού κεφαλαίου, καθαρών εξόδων κυκλοφορίας. Κατά τον τρόπο αυτό το ποσοστό εκμετάλλευσης των εργαζομένων αυτών μπορεί να οριστεί με τη σχέση εμπορικό κέρδος/μισθός εργασίας.²³

Αυτό που πρέπει να σημειωθεί είναι πως ο βαθμός εκμετάλλευσης εξαρτάται, με δεδομένη τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας, από δύο παράγοντες:

α. Την ένταση που παίρνει η ταξική πάλη, καθώς μία όξυνση των εργατικών αγώνων μπορεί να οδηγήσει σε μία άνοδο των αποδοχών της εργατικής τάξης ενώ, αντίθετα, μία αλλαγή του συσχετισμού δυνάμεων υπέρ του κεφαλαίου μπορεί να οδηγήσει σε αύξηση των ρυθμών εργασίας, αλλαγή των εργασιακών σχέσεων κ.λπ.

22. G. Caire, «Exploitation», λήμμα στο G. Labica – G. Bensussan (édits), *Dictionnaire critique du marxisme*, σελ. 435.

23. Για μία αναλυτική πραγμάτευση του ζητήματος βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Γ' τόμος, σελ. 356-382. Επίσης Οικονομική Σχολή Πανεπιστημίου Λομονόσοφ Μόσχας, *Μόσχα, Πολιτική Οικονομία*, Β' τόμος, Gutenberg, Αθήνα, 1977, σελ. 512-523.

β. Τη δυνατότητα που δίνουν οι επιστημονικές ανακαλύψεις στο κεφάλαιο να αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας.²⁴

Ο πρώτος παράγοντας μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως για την απόσπαση της υπεραξίας απαιτούνται ένα σταθερό νομικό πλαίσιο (η σύμβαση μισθωτής εργασίας) και ένας τέτοιος συσχετισμός κοινωνικών δυνάμεων που να επιτρέπει τη λειτουργία των μηχανισμών ιδιοποίησης της υπερεργασίας.²⁵

Θα ήταν βέβαια λάθος να περιοριζόμαστε σε «αυτή καθαυτή» την απόσπαση υπερεργασίας για να ορίσουμε το περιεχόμενο της εξουσίας του κεφαλαίου στην ολότητά του. Διότι μέσα στο υπάρχον πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων, αν έπανε να υφίσταται η απόσπαση υπερεργασίας, τότε θα σταματούσε η εκμετάλλευση που γίνεται μέσω της διανομής. Θα παρέμεναν, όμως, αναλλοίωτες οι συνθήκες παραγωγής, όπου οι εργάτες δε θα είχαν την εξουσία να αποφασίσουν τι, πώς και από ποιον πρέπει να παραχθεί.²⁶

Παράλληλα, το πλαίσιο αυτό των εκμεταλλευτικών σχέσεων αναπαράγεται από τη λειτουργία πολιτικών και ιδεολογικών μηχανισμών στο εσωτερικό των οποίων επίσης αναπαράγεται το φαινόμενο αυτό, όχι τόσο μέσω της πραγμάτωσης της υπεραξίας όσο κυρίως μέσω της αναπαραγωγής της διευθυντικής και της εκτελεστικής εργασίας.

Συμπερασματικά, και επιχειρώντας να ορίσουμε τις θεμελιώδεις κοινωνικές τάξεις στον καπιταλισμό,²⁷ μπορούμε να υποστηρίξουμε

24. Φ. Ένγκελς, «Εισαγωγή», στο Κ. Μαρξ, *Μισθωτή εργασία και Κεφάλαιο*, «Θεμέλιο», Αθήνα, 1984, σελ. 28.

25. Ε. Μπαλμπάρ, «Σχενικά με τη μαρξιστική θεωρία της πάλης των τάξεων», *Θέσεις*, τ. 28, 1989, σελ. 71.

26. G. Carchedi, «Two models of class analysis», *Capital and Class*, No. 29, 1986, σελ. 198-199.

27. Με τις ενδιάμεσες τάξεις και στρώματα που εμφανίζονται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, παραδοσιακή και νέα μικροαστική τάξη, αγρότες, διευθυντικά

πως η αστική τάξη αποτελείται από όλα εκείνα τα άτομα που, ως φορείς κοινωνικών σχέσεων, διευθύνουν τις διαδικασίες αναπαραγωγής του κεφαλαίου, δηλαδή από εκείνους που, λαμβάνοντας υπόψη τα ίδια συμφέροντά τους, καθορίζουν το περιεχόμενο και τις ιεραρχήσεις της, κυριαρχούμενης από το κεφάλαιο, κοινωνικής πράξης.²⁸ Σε επίπεδο υψηλής αφαίρεσης τα μέλη της προσδιορίζονται ως εκμεταλλευτές/κάτοχοι/μη παραγωγοί/αποσπώντες υπερεργασία²⁹/οργανωτές των μηχανισμών κυριαρχίας.

Αντίστοιχα, η εργατική τάξη αποτελείται από όλα εκείνα τα άτομα, φορείς κοινωνικών σχέσεων, που εκτελούν το πλήθος των πρακτικών, οι οποίες διασφαλίζουν την αναπαραγωγή των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων, χωρίς να διαθέτουν τον έλεγχο της διαδικασίας αυτής.³⁰ Με ένα πιο αφαιρετικό τρόπο θα μπορούσαμε να ορίσουμε την εργατική τάξη ως αποτελούμενη από εκμεταλλευόμενους/μη κατόχους/παραγωγούς/μισθωτούς³¹/υφιστάμενους τους καταναγκασμούς που επιβάλλουν οι μηχανισμοί κυριαρχίας.

Μέχρι το σημείο αυτό μελετήθηκε το ζήτημα της έννοιας και του περιεχομένου των κοινωνικών τάξεων και διατυπώθηκαν οι βασικές θέσεις που υιοθετούνται από το συγγραφέα. Από μία άποψη, αυτό είναι επαρκές και, διαθέτοντας τη θεωρητική θεμελίωση, θα ήταν δυνατό το πέρασμα στην εξέταση της ταξικής διάρθρωσης της ελλη-

στελέχη, θα έχουμε την ευκαιρία να ασχοληθούμε στη συνέχεια της εργασίας, αφού εξεταστεί η θέση του Ν. Πουλαντζά.

28. A. Bihr, *Entre Bourgeoisie et Proletariat*, L' Harmattan, Paris, 1989, σελ. 88-89.

29. Πρβλ. T. Johnson, «What is to be known?», *Economy and Society*, vol. 6, No.2, 1977, σελ. 203.

30. A. Bihr, ό.π., σελ. 90.

31. Πρβλ. T. Johnson, ό.π., σελ. 202-203.

νικής κοινωνίας έτσι ώστε να αποσαφηνιστεί η κοινωνική προέλευση των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ. Ωστόσο, σε μία τέτοια περίπτωση, δε φωτίζονταν επαρκώς οι αδυναμίες των κοινωνιολογικών εκείνων θεωριών που οδήγησαν στο χαρακτηρισμό του ΠΑΣΟΚ ως μικροαστικού κόμματος. Παράλληλα, θα έμεναν ορισμένα ερωτηματικά για τη φύση στρωμάτων που, σε μία πρώτη ανάλυση, φαίνεται δύσκολο να καταταγούν, όπως η μικροαστική τάξη, οι αγρότες και οι διευθυντές.

Βάσει αυτής της συλλογιστικής επιλέχθηκε η παρουσίαση και κριτική των θέσεων του Ν. Πουλαντζά γύρω από το εξεταζόμενο ζήτημα ως χαρακτηριστικό παράδειγμα μίας περιοριστικής αντίληψης για το μέγεθος και τα χαρακτηριστικά της εργατικής τάξης στη σύγχρονη εποχή.

2.2.2 Η παρέμβαση του Ν. Πουλαντζά

Ο Ν. Πουλαντζάς επιχειρεί να ορίσει τις κοινωνικές τάξεις ακολουθώντας την παραπάνω συλλογιστική: «Ο καθοριστικός ρόλος του παραγωγικού κεφαλαίου [...] έχει αποφασιστικές επιπτώσεις στον καθορισμό των τάξεων. Πράγματι μέσω του ρόλου αυτού μπορούμε να καταλάβουμε τις αναλύσεις του Μαρξ για την εργατική τάξη, η οποία δεν προσδιορίζεται από την κατάσταση του μισθωτού (αγορά και πώληση της εργατικής δύναμης, δηλαδή, δεν είναι η “μισθωτή τάξη”) αλλά από την παραγωγική εργασία, δηλαδή από την εργασία που παράγει άμεσα υπεραξία στον καπιταλισμό. Έτσι κατά τον Μαρξ, μόνο οι μισθωτοί που ανήκουν στο παραγωγικό κεφάλαιο αποτελούν μέρος της εργατικής τάξης, αφού μόνο αυτό παράγει υπεραξία».³²

32. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, «Θεμέλιο», Αθήνα, 1990, σελ. 115.

Δύο παρατηρήσεις, κατ' αρχήν, στον ορισμό του Ν. Πουλαντζά:

α. Η έννοια της παραγωγικής εργασίας χρησιμοποιείται κάπως γενικόλογα, με αποτέλεσμα να της αποδίδεται σε ορισμένα σημεία εσφαλμένο περιεχόμενο. Με το ζήτημα όμως της παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας θα ασχοληθούμε αργότερα.

β. Έστω, όμως, ότι ο Ν. Πουλαντζάς ορίζει σωστά την παραγωγική εργασία. Ωστόσο, κάτι τέτοιο, σε καμιά περίπτωση δε σημαίνει ότι οι μη παραγωγικοί εργαζόμενοι δεν ανήκουν στην εργατική τάξη. Ας δώσουμε το λόγο στον ίδιο τον Μαρξ, παραθέτοντας ένα αρκετά εκτεταμένο απόσπασμα από τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, στο οποίο ο Μαρξ αναφέρεται στους εργάτες της βιομηχανίας και στους εργάτες του εμπορίου: «Από τη μια πλευρά, ένας τέτοιος μισθωτός του εμπορίου, είναι, όπως κάθε μισθωτός, εργάτης, πρώτο γιατί η εργασία του αγοράζεται από το μεταβλητό κεφάλαιο του εμπόρου, και όχι από το χρήμα που το ξοδεύει σαν εισόδημά του για ατομική κατανάλωση, και που επομένως αγοράζεται όχι για την προσωπική εξυπηρέτηση του εμπόρου, αλλά για την αξιοποίηση του κεφαλαίου που προκατέβαλε. Δεύτερο γιατί η αξία της εργατικής του δύναμης, επομένως και ο μισθός της εργασίας του, καθορίζεται, όπως και για όλους τους μισθωτούς εργάτες, από τα έξοδα παραγωγής και αναπαραγωγής της ειδικής εργατικής του δύναμης και όχι από το προϊόν της εργασίας του. [...] Ακριβώς όπως το βιομηχανικό κεφάλαιο βγάζει κέρδος πουλώντας την περιεχόμενη και υλοποιημένη στο εμπόρευμα εργασία, για την οποία δεν πλήρωσε κανένα ισοδύναμο, έτσι και το εμπορικό κεφάλαιο βγάζει κέρδος μη πληρώνοντας στο παραγωγικό κεφάλαιο όλη την απλήρωτη εργασία που περιέχεται στο εμπόρευμα (στο εμπόρευμα, εφόσον το κεφάλαιο που δαπανήθηκε για την παραγωγή του λειτουργεί σαν υποπλάσιό του συνολικού βιομηχανικού κεφαλαίου), αντίθετα, κατά την πώληση των εμπορευμάτων, πληρώνεται ο ίδιος με αυτό το μέρος που περιέχεται στα εμπορεύματα και που δεν το πλήρωσε. Η σχέση του εμπορικού κεφαλαίου προς αυτήν την υπεραξία είναι διαφορετική από τη σχέση προς αυτήν του βιομηχανικού κεφαλαίου. Το βιομηχανικό κεφάλαιο παράγει την υπεραξία με την άμεση ιδιοποίηση μη πληρωμένης ξένης

εργασίας. Το εμπορικό κεφάλαιο ιδιοποιείται ένα μέρος αυτής της υπεραξίας, μεταφέροντας στον εαυτό του το μέρος αυτό. Μόνο χάρη στη λειτουργία του να πραγματοποιεί τις αξίες, το εμπορικό κεφάλαιο λειτουργεί σαν προτσές αναπαραγωγής, σαν κεφάλαιο, και γι' αυτό, σαν λειτουργικό κεφάλαιο, αποσπά ένα μερίδιο από την υπεραξία που παρήγαγε το συνολικό κεφάλαιο. [...] Την ίδια τη λειτουργία, χάρη στην οποία το χρήμα του είναι κεφάλαιο, ο έμπορος κεφαλαιοκράτης την κάνει, στο μεγαλύτερο μέρος της, με τους υπαλλήλους του, παρ' όλο που η απλήρωτη εργασία αυτών των υπαλλήλων δε δημιουργεί υπεραξία, δημιουργεί ωστόσο γι' αυτόν την ικανότητα να ιδιοποιείται υπεραξία, πράγμα που, σύμφωνα με το αποτέλεσμα, είναι εντελώς ίδιο για το κεφάλαιο αυτό. [...] Όπως η απλήρωτη εργασία του εργάτη δημιουργεί άμεσα υπεραξία για το παραγωγικό κεφάλαιο, η απλήρωτη εργασία των μισθωτών του εμπορίου προμηθεύει στο εμπορικό κεφάλαιο ένα μέρος αυτής της υπεραξίας».³³

Και πιο κάτω, ο Μαρξ συνεχίζει: «Ο εμποροεργάτης δεν παράγει άμεσα υπεραξία. Όμως η τιμή της εργασίας του καθορίζεται από την αξία της εργατικής του δύναμης, δηλαδή από το κόστος παραγωγής της, ενώ η λειτουργία αυτής της εργατικής δύναμης που, όπως γίνεται με κάθε άλλο μισθωτό εργάτη, εκδηλώνεται σαν εντατική προσπάθεια, σαν κατανάλωση και σαν φθορά της, δεν περιορίζεται καθόλου από την αξία της εργατικής του δύναμης. Γι' αυτό ο μισθός του δε βρίσκεται σε καμιά αναγκαστική αντιστοιχία με τη μάζα του κέρδους που πραγματοποιεί ο κεφαλαιοκράτης με τη βοήθειά του.

«Αυτό που ο εμποροεργάτης στοιχίζει στον κεφαλαιοκράτη και αυτό που ο εμποροεργάτης δίνει στον κεφαλαιοκράτη είναι δυο διαφορετικά μεγέθη. Του δίνει κέρδος όχι γιατί δημιουργεί υπεραξία, αλλά γιατί βοηθάει στη μείωση των εξόδων πραγματοποίησης της υπεραξίας, στο βαθμό που εκπληρώνει εν μέρει απλήρωτη εργασία».³⁴

33. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Γ' τόμος, σελ. 370-372.

34. Κ. Μαρξ, ό.π., σελ. 380.

Στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ κάνει μια ανάλυση για τη θέση των μη παραγωγικών εργατών εξηγώντας γιατί κι αυτοί είναι υποκείμενα εκμετάλλευσης από την αστική τάξη: «Θα παραδεχτούμε πως είναι απλός, μισθωτός εργάτης, αν θέλετε, ένας καλύτερα πληρωνόμενος μισθωτός εργάτης. Οποιαδήποτε κι αν είναι η πληρωμή του, σαν μισθωτός εργάτης, ένα μέρος του χρόνου του το εργάζεται δωρεάν. Παίρνει ίσως κάθε μέρα την αξία ενός προϊόντος οχτώ ωρών εργασίας, ενώ εργάζεται δέκα ώρες. Οι δύο ώρες υπερεργασίας που εργάζεται δεν παράγουν αξία, όπως δεν παράγουν και οι οχτώ ώρες αναγκαίας εργασίας του, αν και χάρη στις οχτώ αυτές ώρες μεταβιβάζεται σ' αυτόν ένα μέρος του κοινωνικού προϊόντος. [...] Όμως τα έξοδα κυκλοφορίας που εκπροσωπεί ο άνθρωπός μας λιγοστεύουν κατά ένα πέμπτο, από δέκα σε οχτώ ώρες. [...] [Έτσι όταν] ο κεφαλαιοκράτης χρησιμοποιεί αυτό τον πράκτορα, τότε με τη μη πληρωμή των δύο ωρών λιγοστεύουν τα έξοδα κυκλοφορίας του κεφαλαίου του, που αποτελούν αφαίρεση από τα έξοδά του. Γι' αυτόν αποτελούν θετικό κέρδος, γιατί στενεύει το αρνητικό όριο της αξιοποίησης του κεφαλαίου του».³⁵

Κατ' αυτό τον τρόπο, το ποσοστό της συνολικής υπεραξίας που θα αποσπάσει ο έμπορος-καπιταλιστής εξαρτάται από τη δυνατότητά του να περιορίσει στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό τα έξοδα λειτουργίας του.³⁶

Τα αποσπάσματα που παραθέσαμε ήταν αρκετά εκτενή. Κρίναμε όμως απαραίτητη την παράθεσή τους έτσι ώστε να αποσαφηνιστούν ορισμένα σημεία του μαρξικού έργου.

Ο Μαρξ, τον οποίο επικαλείται προς υποστήριξή του ο Ν. Πουλαντζάς, διαρκώς επισημαίνει ότι δεν υπάρχει διαφορά μεταξύ του εμπορικού και του βιομηχανικού εργάτη. Και οι δυο γίνονται αντικείμενα εκμετάλλευσης από τους εργοδότες τους, αφού πληρώνονται λιγότερο από όσο έχουν εργαστεί.

35. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Α' τόμος, σελ. 130.

36. J.-M. Vincent, «Etat et classes sociales», *Critique de l'Economie Politique*, No. 19, 1975, σελ. 21.

Το γεγονός ότι ο βιομηχανικός εργάτης παράγει άμεσα υπεραξία, ενώ ο εμπορικός μόνο έμμεσα, είναι ζήτημα που άπτεται του τρόπου λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος και δε σχετίζεται με την ένταξή του σε κοινωνική τάξη. Παράλληλα, βεβαίως, ο κάτοχος του εμπορικού κεφαλαίου ανήκει στην αστική τάξη, όπως κι ο κάτοχος του βιομηχανικού κεφαλαίου. Όπως, δηλαδή, οι εργοδότες των βιομηχανικών και των εμπορικών εργατών ανήκουν σε διαφορετικές μερίδες της ίδιας τάξης, έτσι και οι ίδιοι οι βιομηχανικοί και οι εμπορικοί εργάτες ανήκουν σε διαφορετικές μερίδες της εργατικής τάξης.³⁷ Κάτω από αυτό το πρίσμα, ο όρος «κάτοχος των μέσων παραγωγής» λαμβάνει μία πιο διευρυμένη έννοια και περιλαμβάνει όλους τους αναγκαίους όρους με τους οποίους πραγματοποιείται η παραγωγική διαδικασία και οι οποίοι βρίσκονται σε αποκλειστική κατοχή.³⁸

Το γεγονός της ένταξης των μισθωτών του εμπορίου στην εργατική τάξη παίρνει ακόμη πιο έντονες μορφές στις μέρες μας, όπου η απασχόληση στον τριτογενή τομέα αυξάνεται ραγδαία και νέες επαγγελματικές κατηγορίες εντάσσονται σε αυτόν. Με άλλα λόγια, αυτό που παρατηρείται είναι η βιομηχανοποίηση ορισμένων υπηρεσιών (π.χ. έτοιμο φαγητό, τουρισμός, μαζική ψυχαγωγία), οι οποίες για λόγους στατιστικούς περιλαμβάνονται στον τριτογενή τομέα αλλά στην πραγματικότητα αποτελούν τμήματα του παραγωγικού κεφαλαίου που έχουν επιφορτιστεί και με τη διακίνηση των προϊόντων που παράγουν. Το ζήτημα, βέβαια, είναι ιδιαίτερα σημαντικό και στη συνέχεια, στην παράγραφο για την παραγωγική εργασία, θα δια-

37. Για δύο σημαντικές συμβολές στη συζήτηση βλ. M. Harnacker, *Les concepts élémentaires du matérialisme historique*, Contradictions, Bruxelles, 1974, σελ. 160 και C. Colliot-Thélène, «Contribution à une analyse des classes sociales», *Critiques de l'Economie Politique*, No. 21, 1975, σελ. 102.

38. A. Cutler – B. Hindess – P. Hirst – A. Hussain, *Marx's Capital and capitalism today*, Routledge & Kegan Paul Ltd, London, vol. 1, 1977, σελ. 251.

πιστωθεί πως ο Μαρξ θεωρούσε τις υπηρεσίες μορφές άυλων εμπορευμάτων.

Η τάση όμως αυτή, για να επανέρθουμε στο θέμα της αύξησης των εργαζομένων στον τριτογενή τομέα, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να εκληφθεί ως γενικευμένη ροπή προς τη μικροαστικοποίηση. Στην ουσία, η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας είναι το αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της επέκτασης του καπιταλισμού σε καινούρια πεδία δράσης. Αναδεικνύονται με αυτό τον τρόπο νέες μερίδες στο εσωτερικό της εργατικής τάξης που σχετίζονται με διαφορετικές θέσεις μέσα στην παραγωγική διαδικασία.³⁹

Κι αυτό γιατί τα νέα στρώματα των υπαλλήλων έχουν απολέσει όλα εκείνα τα στοιχεία που τα διαχώριζαν κατά τρόπο διακριτό και σαφή από τους βιομηχανικούς εργάτες.⁴⁰ Έτσι, οι διάφορες εμπειρικές έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί δείχνουν ότι οι υπάλληλοι αυτοί ασκούν μία μονότονη, κανονικοποιημένη, αποειδικευμένη εργασία, η οποία είναι υποκειμένη σε συνεχείς ελέγχους, σε σημείο που όλος ο εργασιακός χώρος στον οποίο απασχολούνται να παίρνει τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του εργοστασίου.⁴¹

39. Πάνω σε αυτό το ζήτημα βλ. F. Friedman, «The Internal Structure of the Proletariat», *Socialist Revolution*, No. 26, 1975, σελ. 43-45 όπως αναφέρεται από E. O. Wright, «Varieties of Marxist Conceptions of Class Structure», *Politics & Society*, New York, vol. 9, No. 3, 1980, σελ. 335.

40. Για το θέμα αυτό βλ. H. Braverman, *Labour and Monopoly Capitalism*, Monthly Review Press, New York, 1974, σελ. 355 και A. Gorz, «Caractères de classe de la science et des travailleurs scientifiques», *Les Temps Modernes*, No. 330, 1974, σελ. 1561.

41. Για ορισμένες πολύ ενδιαφέρουσες έρευνες και αναλύσεις πάνω στο ζήτημα αυτό βλ. 1. XXX, «Division du travail et technique du pouvoir», *Les Temps Modernes*, No. 285, 1970, σελ. 1561, 2. S. Aronowitz, *False promises*, McGraw-Hill Book Company, New York, 1973, σελ. 294, 3. R. Crompton - G. Jones, *White-Collar Proletariat*, Macmillan, London, 1984, σελ. 210, 4. C. H. Anderson, *The Political Economy of Social Class*, Prentice-Hall, 1974, σελ. 54, 128-129, 172-173, 5. A. Hacker, *The end of the American Era*, Atheneum, New York, 1970, σελ. 36-37.

Ως κατακλείδα της παραγράφου που προηγήθηκε μπορεί αβίαστα να υποστηριχθεί το συμπέρασμα πως η ταύτιση που κάνει ο Ν. Πουλαντζάς, της εργατικής τάξης με τους παραγωγικά εργαζόμενους μισθωτούς, είναι περιοριστική και δε λαμβάνει υπόψη της το βασικό χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που είναι η απλήρωτη εργασία, η σχέση εκμετάλλευσης.

2.2.2.1 Παραγωγική εργασία και κοινωνικές τάξεις

Ας δούμε τώρα τη θεωρία του Ν. Πουλαντζά από μία άλλη οπτική γωνία. Σύμφωνα με το συγγραφέα αυτόν, δεν είναι όλοι οι μισθωτοί απασχολούμενοι εργάτες, αλλά μόνον όσοι είναι παραγωγικοί, δηλαδή μόνον όσοι παράγουν άμεσα υπεραξία, δηλαδή μόνον οι μισθωτοί εργάτες της μεταποίησης. Προσθέτει, με άλλα λόγια, στον ορισμό του για τις κοινωνικές τάξεις, το στοιχείο του παραγωγικού και του μη παραγωγικού εργάτη, στην προσπάθειά του να αποδείξει ότι οι εργαζόμενοι στο εμπόριο δεν ανήκουν στην εργατική τάξη. Η περίπτωση του Ν. Πουλαντζά δεν είναι η μοναδική. Τα τελευταία χρόνια έχει γίνει αντικείμενο μελέτης από μία πλειάδα κοινωνικών επιστημόνων το ζήτημα της παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας.⁴² Ο λόγος είναι πως οι παραγωγικά εργαζόμενοι αποτελούν τη ραχο-

42. Πέρα από τα έργα τα οποία θα αναφέρουμε στη συνέχεια, για μια συνολική εικόνα της βιβλιογραφίας βλ. 1. P. Meiksins, «Productive and Unproductive Labour and Marx Theory of Class», *The Review of Radical Political Economics*, vol. 13, No. 3, 1981, σελ. 32-42, 2. J. Morris, «Unemployment and Productive Employment», *Science and Society*, vol. 22, 1958, σελ. 193-206, 3. B. Fine - L. Harris, «Debate on State Expenditure», *New Left Review*, No. 98, 1978, 4. I. Gough, «Marx's Theory of Productive and Unproductive Labour», *New Left Review*, No. 79, 1972, σελ. 47-72, 5. I. Gough, «State Expenditure in Advanced Capitalism», *New Left Review*, No. 92, 1975, σελ. 53-92, 6. J. Marchal - J. Lecaillon, *La Répartition du Revenu National*, tome 3, MT Génin, Paris, 1972, σελ. 65-85, 7. J. Bidet, *Travail Productif et Classes Sociales*, Centre d' Etudes et de

κοκαλιά της εργατικής τάξης, οπότε ο ορισμός της παραγωγικής εργασίας μπορεί να αποτελεί καθοριστικό κριτήριο για την κοινωνική κατάταξη των εργαζομένων.

Με τη θέση αυτή του Ν. Πουλαντζά συμφωνούν και άλλοι μαρξιστές διανοούμενοι όπως ο Τερέ, ο Αλτφάτερ και ο Σαλαμά. Ο Τερέ καταλήγει στο συμπέρασμα πως οι εργαζόμενοι στο εμπόριο δεν παράγουν αξίες χρήσης ούτε υπεραξία και συνεπώς δεν είναι παραγωγικά εργαζόμενοι.⁴³ Παραγωγικά εργαζόμενοι για το συγγραφέα αυτόν είναι μονάχα οι εργαζόμενοι στην υλική παραγωγή που έχει υπαχθεί στο κεφάλαιο.⁴⁴

Ο Αλτφάτερ θεωρεί ότι οι παραγωγικά εργαζόμενοι και οι μη παραγωγικά εργαζόμενοι βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση, αφού η εργασία των μη παραγωγικά εργαζομένων εξαρτάται από την εκμετάλλευση των παραγωγικά εργαζομένων.⁴⁵ Έτσι, οι μη παραγωγικά εργαζόμενοι βρίσκονται, κατά μία έννοια, να ενδιαφέρονται για την ομαλή λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος.⁴⁶

Ο Σαλαμά, τέλος, υποστηρίζει πως οι εργαζόμενοι του εμπορίου,

Recherches marxistes, 1975-76, 8. D. Yaffe, «La théorie Marxiste de la crise, du capital et de l'Etat», στο J.-M. Vincent (édit.), *L'Etat contemporain et le marxisme*, Maspero, Paris, 1975, 9. J. Y. Calvez, *Revenu national en URSS*, SEDES, Paris, 1956, 10. M. Herland, «A propos de la definition du travail productif», *Revue Economique*, janvier 1977, σελ. 109-133, 11. M. Aglieta, «Quelques réflexions sur le travail productif», *Revue Economique*, janvier 1977, σελ. 134-145. Επίσης πολύ σημαντικές απόψεις πάνω στο ζήτημα αυτό περιέχονται σε όλα τα βιβλία και άρθρα που αναφέρονται στο ζήτημα των κοινωνικών τάξεων και περιλαμβάνονται στη μελέτη αυτή.

43. E. Terray, «Prolétaire, Salarie, Travailleur Productif», *Contradictions*, No. 2, 1972, σελ. 130-131.

44. E. Terray, ό.π., σελ. 138-139.

45. E. Altwater, «Du travail productif et improductif», *Critiques de l'Economie Politique*, No. 10, 1973, σελ. 105.

46. E. Altwater, ό.π., σελ. 106.

ως μη παραγωγικά εργαζόμενοι αμείβονται κατά τον ίδιο τρόπο που αμείβονται οι υπηρέτες, ο κλήρος κ.λπ.⁴⁷

Η θέση που υποστηρίχθηκε στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι πως το μόνο ασφαλές στοιχείο για το σχηματισμό των κοινωνικών τάξεων είναι το στοιχείο της εκμετάλλευσης. Οι σχέσεις εκμετάλλευσης χαρακτηρίζουν τη συντριπτική πλειοψηφία των σημερινών εργαζομένων και αποτελούν την καρδιά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Βέβαια, όπως ήδη αναφέρθηκε, για την αναπαραγωγή του συγκεκριμένου καταμερισμού της εργασίας είναι απαραίτητες ορισμένες διοικητικές λειτουργίες τόσο μέσα στο πλαίσιο της παραγωγής όσο και μέσα στο χώρο των κρατικών δραστηριοτήτων. Γι' αυτές τις περιπτώσεις, όπου το βασικό στοιχείο είναι οι σχέσεις κυριαρχίας, θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη άλλα δεδομένα, όπως η θέση στην οργάνωση της παραγωγής και ο πλούτος που αποσπάται από το συνολικό κοινωνικό προϊόν. Η χρησιμοποίηση, αντίθετα, της «παραγωγικής εργασίας» για τη συγκρότηση μίας γενικής υλιστικής κοινωνιολογίας των κοινωνικών τάξεων μόνο σε θεωρητικές παρερμηνείες μπορεί να οδηγήσει.

Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε το θεωρητικό αυτό πρόβλημα, επιχειρώντας να δείξουμε τόσο την ανεπάρκεια της άποψης των Πουλαντζά, Τερέ, Αλτφάτερ, Σαλαμά όσο και την αδυναμία να χρησιμοποιηθεί η έννοια αυτή για τον ορισμό των κοινωνικών τάξεων. Με άλλα λόγια, αυτό που θα επιχειρηθεί να αποδειχθεί είναι πως, ακόμη κι αν δεχτούμε ως καθοριστικό στοιχείο για την κοινωνική διαστρωμάτωση την παραγωγική εργασία, η έννοια αυτή έχει χρησιμο-

47. P. Salama, «Développement d'un type de travail improductif et baisse tendancielle du taux de profit», *Critiques de l'Economie Politique*, No. 10, 1973, σελ. 133.

ποιηθεί από τους προαναφερόμενους συγγραφείς κατά τρόπο περιοριστικό και σε αντιδιαστολή με τις βασικές αναλύσεις του Μαρξ.

Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα από την αρχή. Ο Κ. Μαρξ, αναφερόμενος στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* στο ζήτημα της παραγωγικής εργασίας, σημειώνει: «*Αν όλο το προτσές το εξετάσουμε από την άποψη του αποτελέσματός του, του προϊόντος, τότε και τα δύο, το μέσο εργασίας και το αντικείμενο εργασίας, εμφανίζονται σαν μέσα παραγωγής και η εργασία η ίδια σαν παραγωγική εργασία*». ⁴⁸

Εντούτοις, ο ορισμός αυτός, που αφορά το απλό προτσές παραγωγής, αποτελεί ορισμό υψηλού επιπέδου αφάιρεσης, και «*είναι τελείως ανεπαρκής για το κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγής*». ⁴⁹ Η επισήμανση αυτή του Μαρξ είναι απολύτως αναγκαία για να κατανοήσουμε ότι αυτός ο ορισμός αναφέρεται σε κάθε εργασία που καταλήγει στην παραγωγή μίας αξίας χρήσης· με άλλα λόγια σε κάθε εργασία στα πλαίσια οποιουδήποτε συστήματος παραγωγής, και συνεπώς, είναι εντελώς αδύνατη η χρησιμοποίησή του για τον καθορισμό των κοινωνικών τάξεων σε ένα συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής και ειδικότερα στον καπιταλισμό.

Προσπαθώντας να οριοθετήσει την παραγωγική εργασία στα πλαίσια του καπιταλισμού, ο Μαρξ υποστηρίζει πως μπορεί να οριστεί κατά ευρύ και κατά στενό τρόπο. Έτσι, σύμφωνα με τον ευρύτερο ορισμό «*για να εργάζεται κανείς παραγωγικά [...] αρκεί να είναι όργανο του συλλογικού εργάτη*». ⁵⁰ Το μέλος του συλλογικού εργάτη είναι ο άμεσα υποταγμένος και εκμεταλλευόμενος από το κεφάλαιο εργάτης. ⁵¹

48. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Α' τόμος, σελ. 194.

49. Κ. Μαρξ, ό.π.

50. Κ. Μαρξ, ό.π., σελ. 524-525.

51. Κ. Μαρξ, «Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής», στο Κ. Μαρξ, *Για την παραγωγική και μη παραγωγική εργασία*, «Εξάντας», Αθήνα, 1989, σελ. 68.

Κατ' αυτό τον τρόπο, ο Μαρξ αποκλείει από τον ορισμό του τους εργαζόμενους στη γεωργία, που είναι, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, υποταγμένοι στο κεφάλαιο αλλά με έμμεσο κι όχι άμεσο τρόπο, τους ελεύθερους επαγγελματίες καθώς και τους δημοσίους υπαλλήλους.

Αναμφίβολα, ο ορισμός αυτός συγκεκριμενοποιεί περισσότερο το περιεχόμενο της έννοιας του παραγωγικού εργαζόμενου. Ωστόσο, δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως θεωρητική πυξίδα για την ένταξη των ανθρώπων, ως φορέων κοινωνικών σχέσεων, σε τάξεις, αφού είναι πολύ ασαφής σχετικά με την παραγωγική ή μη φύση που έχουν συγκεκριμένες εργασιακές θέσεις στο εσωτερικό της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτό συμβαίνει γιατί «*ο πιο πάνω ορισμός της παραγωγικής διαδικασίας [...] μένει πάντα αληθινός για το συλλογικό εργάτη, όταν τον εξετάζουμε σαν σύνολο. Δεν ισχύει για το καθένα από τα μέλη του, παρμένο χωριστά*». ⁵²

Για το λόγο αυτό, ο Μαρξ δίνει και έναν πιο στενό ορισμό της παραγωγικής εργασίας. Σύμφωνα με αυτόν: «*Παραγωγική εργασία, επομένως, είναι η εργασία εκείνη η οποία –στο σύστημα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής– παράγει υπεραξία γι' αυτόν που την απασχολεί, ή η εργασία που μετατρέπει τους αντικειμενικούς όρους παραγωγής σε κεφάλαιο και τον κάτοχό του σε κεφαλαιοκράτη, δηλαδή η εργασία που παράγει το δικό της προϊόν με τη μορφή κεφαλαίου*». ⁵³

Για την έννοια του παραγωγικού εργάτη ο Μαρξ γράφει: «*Παραγωγικός είναι μονάχα ο εργάτης εκείνος που παράγει υπεραξία για τον κεφαλαιοκράτη, ή που εξυπηρετεί την αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου. Αν έχουμε το δικαίωμα να διαλέξουμε ένα παράδειγμα έξω από τη σφαίρα της υλικής παραγωγής, τότε ένας δάσκαλος είναι παραγωγικός εργάτης όταν, όχι μόνο επεξερ-*

52. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Α' τόμος, σελ. 525.

53. Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, Μέρος Πρώτο, «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 1984, σελ. 443.

γάζεται παιδικά κεφάλια μα, τσακίζεται και ο ίδιος στη δουλειά για να πλουτίσει ο επιχειρηματίας. Το ότι ο τελευταίος έχει τοποθετήσει το κεφάλαιό του σε ένα εργοστάσιο εκπαίδευσης, αντί σ' ένα εργοστάσιο λουκάνικων δεν αλλάζει τίποτε στη σχέση». ⁵⁴

Βλέπουμε ότι ο ορισμός της παραγωγικής εργασίας δεν περιορίζεται, κατά τον Μαρξ, μόνο στην παραγωγή υπεραξίας, αλλά επεκτείνεται και στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου, καθώς και στη δημιουργία του πλούτου. Έτσι, παραγωγικός εργάτης μπορεί να είναι και ένας εργαζόμενος από το χώρο των θεωρούμενων ως υπηρεσιών (το παράδειγμα του δάσκαλου ο οποίος εργάζεται σε εργοστάσιο εκπαίδευσης είναι χαρακτηριστικό).

Το λόγο για τον οποίο το εμπορικό κεφάλαιο, ενώ δεν παράγει άμεσα υπεραξία, η εργασία που μισθώνει μπορεί να χαρακτηριστεί ως παραγωγική εργασία, τον εξηγεί ο Μαρξ στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου: «Για το βιομηχανικό κεφάλαιο τα έξοδα κυκλοφορίας εμφανίζονται σαν μη παραγωγικά έξοδα και είναι τέτοια. Για τον έμπορο εμφανίζονται σαν πηγή του κέρδους του, που –παιρνοντας υπόψη το γενικό ποσοστό κέρδους– είναι ανάλογο προς το μέγεθός τους. Γι' αυτό η δαπάνη που γίνεται για να καλυφθούν αυτά τα έξοδα κυκλοφορίας, αποτελεί για το εμπορικό κεφάλαιο παραγωγική τοποθέτηση. Επομένως η εμπορική εργασία που αγοράζεται από το εμπορικό κεφάλαιο είναι άμεσα παραγωγική εργασία». ⁵⁵

Έτσι, ο Μαρξ καταλήγει: «Παραγωγικός εργαζόμενος είναι εκείνος που αυξάνει άμεσα το κεφάλαιο». ⁵⁶ Όμως ο Μαρξ δεν περιορίζεται να ορίσει το τι θεωρεί ως παραγωγική εργασία, αλλά δίνει και συγκεκριμένα παραδείγματα. Θεωρεί, ακολουθώντας τη συλλογιστική αυτή, ότι οι

54. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Α' τόμος, σελ. 525.

55. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Γ' τόμος, σελ. 382.

56. Κ. Marx, *Manuscripts de 1857-1858 (Grundrisse)*, tome 1, Editions Sociales, Paris, 1980, σελ. 245.

σερβιτόροι ενός εστιατορίου, ή οι ηθοποιοί ενός θιάσου, παρ' ότι δουλεύουν για το εμπορικό κεφάλαιο, είναι παραγωγικά εργαζόμενοι, γιατί επιστρέφουν στον επιχειρηματία που τους απασχολεί περισσότερη εργασία από όση τους πληρώνει με τη μορφή μισθού. ⁵⁷ Βλέπουμε λοιπόν ότι παραγωγικοί εργαζόμενοι υπάρχουν τόσο στη βιομηχανία, όσο και στο εμπόριο, στο κεφάλαιο μεταφορών κ.α., αφού, πληρωνόμενοι λιγότερο από όσο εργάστηκαν, συντελούν στην αύξηση του κεφαλαίου του εργοδότη τους.

Έτσι, το ουσιαστικό βάρος μετατοπίζεται από τη –γενική– συμμετοχή στο συλλογικό εργάτη, στους εργαζόμενους που υπάγονται άμεσα στο κεφάλαιο και υφίστανται εκμετάλλευση, αφού πληρώνονται λιγότερο από όσο εργάζονται.

Το ζήτημα για τον Μαρξ είναι πως ορισμένες ταξινομήσεις της «κλασικής» πολιτικής οικονομίας, όπως η ένταξη των «υπηρεσιών» στον τριτογενή τομέα –στο χώρο του εμπορίου–, δεν ανταποκρίνονται στα δεδομένα μίας υλιστικής ερμηνείας της οικονομικής σφαίρας. ⁵⁸ Οι «υπηρεσίες» αποτελούν, στην πραγματικότητα, άυλα εμπορεύματα, αποτελέσματα της παραγωγικής διαδικασίας του «δευτερογενούς τομέα». Το «υλικό» ή το «άυλο» του αντικειμένου της εργασίας δεν έχει να κάνει με τον «παραγωγικό» ή «μη παραγωγικό» χαρακτήρα της. Υπάρχουν άυλα προϊόντα-αποτελέσματα παραγωγικής εργασίας και υλικά προϊόντα· χαρακτηριστικό παράδειγμα το κοστούμι που ράβει κατ' οίκον ο ράπτης, που είναι αποτέλεσμα μη παραγωγικής εργασίας. Για να πάρει μία «υπηρεσία» τη μορφή της παραγωγικής εργασίας, αρκεί να συνιστά μορφή καπιταλιστικού εμπορεύματος. Πράγμα που απαιτεί την ένταξη του εμπορεύματος στα πλαίσια μίας κα-

57. Κ. Μαρξ, *Θεωρίες...*, Μέρος Πρώτο, σελ. 151-153.

58. Πρβλ. J. Bidet, «Production, travail productif/improductif», λήμμα στο G. Labica – G. Bensussan (édits), *Dictionnaire...*, σελ. 919.

πιταλιστικής αγοράς, όπου η εργατική δύναμη δημιουργεί πρόσθετη αξία για το κεφάλαιο.⁵⁹ Ταυτόχρονα, η απλήρωτη εργασία στο χώρο του εμπορίου συντελεί στην πραγματοποίηση της υπεραξίας, αποτελώντας και η εργασία των εμποροϋπαλλήλων παραγωγική εργασία. Για να το πούμε διαφορετικά: για τον Μαρξ υπάρχει «παραγωγή» για το κεφάλαιο, από τη στιγμή που η παραγωγική διαδικασία δημιουργεί μία αξία μεγαλύτερη από αυτή των επιμέρους συστατικών της, η οποία λαμβάνει, μέσω της κυκλοφορίας του προϊόντος, τη μορφή του χρήματος. Πρόκειται, όπως επισημαίνει ο Μπιντέ, για την προτεραιότητα, σε αφηρημένο επίπεδο, των σχέσεων παραγωγής πάνω στις παραγωγικές δυνάμεις.⁶⁰ Η παρατήρηση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία και στο ζήτημα της θεωρίας των κοινωνικών τάξεων, γιατί επικεντρώνει το επιστημονικό ενδιαφέρον στην ουσία ενός τρόπου παραγωγής που είναι οι παραγωγικές σχέσεις. Με αυτή την έννοια, ένας ορισμός για τις κοινωνικές τάξεις δεν μπορεί παρά να θεωρεί καθοριστικές τις σχέσεις εκμετάλλευσης και κυριαρχίας ακριβώς όπως αυτές πηγάζουν από τις υφιστάμενες παραγωγικές σχέσεις.

Η σημαντικότερη αντίρρηση στη θέση αυτή προέρχεται, όπως ήδη αναφέραμε, σε οικονομικό επίπεδο από τους Αλτφάτερ, Σαλαμά, Τερέ, και σε κοινωνιολογικό επίπεδο από τον Ν. Πουλαντζά.⁶¹

Για να επανέρθουμε λοιπόν στις θέσεις του Ν. Πουλαντζά με τις

59. J. Bidet, *Que faire du «Capital»?», Meridiens - Kliensieck, Paris, 1985, σελ. 98.*

60. J. Bidet, *Que faire...», σελ. 107.*

61. Εκτός από τον Ν. Πουλαντζά, κι άλλοι κοινωνιολόγοι έχουν θεωρήσει τους εργαζόμενους στον τριτογενή τομέα ως μη παραγωγικούς εργαζόμενους και τους έχουν εντάξει στη νέα μικροαστική τάξη. Βλ. I. M. Nicolaus, «Proletariat and Middle Class in Marx», *Studies on the Left*, No. 7, 1967, 2. J. Urry, «Towards a Structural Theory of the Middle Class», *Acta Sociologica*, 16, No. 3, 1973. Για μία πολύ ενδιαφέρουσα παρουσίαση των βασικότερων «σχολών» στη μαρξιστική θεωρία των τάξεων βλ. E. O. Wright, «Varieties of Marxist Conceptions of Class Structure», *Politics & Society*, vol. 9, No. 3, 1980, σελ. 323-370.

οποίες ξεκίνησε η παράγραφος αυτή, υπενθυμίζεται εν συντομία ότι ο Έλληνας κοινωνιολόγος υποστηρίζει πως η εργατική τάξη προσδιορίζεται «από την παραγωγική εργασία, δηλαδή από την εργασία που παράγει άμεσα υπεραξία για τον καπιταλισμό».⁶² Η άποψη αυτή αποτελεί μια νοηματική εξίσωση του τύπου: εργάτης=παραγωγικός εργάτης=αυτός που παράγει άμεσα υπεραξία=ο βιομηχανικός εργάτης. Διαπιστώνουμε πως με αυτή τη θέση του ο Ν. Πουλαντζάς διατυπώνει την άποψη ότι παραγωγικός εργάτης είναι μονάχα αυτός που παράγει άμεσα υπεραξία και, συνακόλουθα, ότι παραγωγική εργασία είναι η άμεση παραγωγή υπεραξίας.

Οπωσδήποτε η άποψη αυτή θέτει γενικότερα ζητήματα, τα οποία πρέπει να εξετάσουμε πιο αναλυτικά.

Η γνώμη μας είναι πως ο μόνος τρόπος για να κατανοήσουμε τη φύση της εργασίας είναι η μελέτη της λειτουργίας της όπως αυτή εμφανίζεται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Η παραγωγική εργασία χρησιμεύει στην πραγμάτωση της υπεραξίας, μέσω της πώλησης των εμπορευμάτων, και στην αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου. Μέσα από αυτό το πρίσμα μπορεί να γίνει κατανοητή η άποψη του Κ. Μαρξ και να αρθούν οι υποτιθέμενες αντιφάσεις της.

Ας δούμε, λίγο πιο αναλυτικά, τη θέση του Μαρξ: «Κάθε παραγωγικός εργάτης είναι μισθωτός εργάτης, λόγω όμως αυτού δεν είναι και κάθε μισθωτός εργάτης παραγωγικός εργάτης. Κάθε φορά που η εργασία αγοράζεται για να καταναλωθεί ως αξία χρήσης, ως υπηρεσία, όχι για να πάρει ως ζωντανός συντελεστής τη θέση της αξίας του μεταβλητού κεφαλαίου και για να ενσωματωθεί στην καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής, η εργασία δεν είναι παραγωγική εργασία και ο μισθωτός εργάτης δεν είναι παραγωγικός εργάτης. Η εργασία του αγοράζεται σ' αυτές τις περιπτώσεις χάριν της αξίας χρήσης της, όχι ως θέτουσα ανταλλακτική αξία, γίνεται μη παραγωγική, καταναλώνεται μη παραγω-

62. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές...», σελ. 115.*

γικά. Ο καπιταλιστής ως εκ τούτου δε στέκει απέναντί της ως καπιταλιστής, ως εκπρόσωπος του κεφαλαίου. Ανταλλάσσει με αυτήν το χρήμα του ως εισόδημα κι όχι ως κεφάλαιο. Η κατανάλωσή της δε συνιστά X-E-X', αλλά E-X-E' (το τελευταίο, συμβολίζει την εργασία ή την υπηρεσία την ίδια)». ⁶³

Ουσιαστικά, σε αυτό το απόσπασμα ο Μαρξ αποσαφηνίζει ακόμη περισσότερο το ζήτημα της παραγωγικής εργασίας, υποστηρίζοντας πως το καθοριστικό σημείο είναι το αν η εργασία ανταλλάσσεται με εισόδημα ή με κεφάλαιο. Διότι η ανταλλαγή με εισόδημα ούτε την αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου εξυπηρετεί ούτε στην πραγμάτωση της υπεραξίας οδηγεί. Το σφάλμα στο οποίο υποπίπτει ο Ν. Πουλαντζάς είναι πως θεωρεί ότι σκοπός της παραγωγής στον καπιταλισμό είναι η δημιουργία καπιταλιστικών εμπορευμάτων, η αξία των οποίων αποτελείται, μερικά, από την παραγόμενη υπεραξία. Το ζήτημα, όμως, δεν είναι η παραγωγή προϊόντων αλλά η πραγμάτωση υπεραξίας ή κέρδους, ⁶⁴ μέσω ενός ενιαίου καπιταλιστικού προτοσές. ⁶⁵ Αν τα προϊόντα δε φτάσουν στην αγορά και δεν πωληθούν ούτε κέρδος πραγματοποιείται αλλά ούτε αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου γίνεται, αφού ο έμπορος-καπιταλιστής δε θα παραγγείλει ξανά εμπορεύματα από το βιομήχανο-καπιταλιστή. Στην πιο απλή μορφή το κεφάλαιο κυκλοφορεί μέσω τριών φάσεων. Στην πρώτη ο κεφαλαιούχος ενεργεί ως αγοραστής στην αγορά εμπορευμάτων (στα οποία εμπορεύματα περιλαμβάνεται και η εργατική δύναμη). Στη δεύτερη ενεργεί ως οργανωτής της παραγωγής και στην τρίτη εμφανίζεται στην αγορά ως πωλητής. Η αξία λαμβάνει διαφορετική υλι-

63. Κ. Μαρξ, *Αποτελέσματα...*, σελ. 69.

64. J. Nagels, *Travail collectif et travail productif*, Editions de l' Université de Bruxelles, Bruxelles, 1974, σελ. 131.

65. A. Berthoud, *Travail productif et productivité du travail chez Marx*, Maspero, Paris, 1974, σελ. 102.

κή μορφή σε κάθε φάση: στην πρώτη ως χρήμα, στη δεύτερη ως παραγωγική διαδικασία και στην τρίτη ως υλικό εμπόρευμα. Η κυκλοφορία του κεφαλαίου προϋποθέτει ότι οι διαδοχικές μεταλλαγές πραγματοποιούνται χωρίς ουδεμία απώλεια αξίας. Οι μεταλλαγές αυτές γίνονται αυτόματα και οι διαφορετικές φάσεις λαμβάνουν χώρα σε διακριτό χώρο και χρόνο. ⁶⁶ Στην ουσία πρόκειται για ένα δεύτερο επίπεδο ανάλυσης που κάνει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* από τη στιγμή που καταρρίπτει τους ισχυρισμούς της χυδαίας κλασικής πολιτικής οικονομίας περί ανταλλαγής ισοδυνάμων (μισθός-εργασία) και ερμηνείας του κέρδους ως μορφή «ανταμοιβής» του κεφαλαίου ή περί των διαφορών πηγών από τις οποίες κατανέμονται τα εισοδήματα στις διάφορες τάξεις, μεταφέροντας την ανάλυσή του στους πραγματικούς όρους της διαδικασίας παραγωγής (εκμετάλλευση, υπεραξία, συσσώρευση). Στο επίπεδο αυτό διαπιστώνεται ότι η δομή της καπιταλιστικής παραγωγής αποτελείται από ένα σύνθετο προτοσές όπου παραγωγή και κυκλοφορία ζευγαρώνουν. ⁶⁷

Όλα τα προβλήματα ξεκινούν επειδή ο Μαρξ έδωσε ένα διπλό νόημα στον όρο «κυκλοφορία». Ως κυκλοφορία αντιλαμβανόμαστε την κίνηση του κεφαλαίου από τη μία φάση στην άλλη, μία από τις οποίες είναι η σφαίρα της *κυκλοφορίας*, δηλαδή το χρονικό διάστημα που ένα ολοκληρωμένο εμπόρευμα βρίσκεται στην αγορά για να γίνει αντικείμενο ανταλλαγής. Έτσι, η κυκλοφορία του κεφαλαίου μπορεί να γίνει κατανοητή με τον ακόλουθο τρόπο: Η υπεραξία δημιουργείται στην παραγωγή και πραγματώνεται μέσω της κυκλοφορίας. Μολονότι η κορυφαία στιγμή του προτοσές είναι αυτή της πα-

66. Βλ. την εξαιρετική ανάλυση του D. Harvey, *The Limits to Capital*, Basil Blackwell, Oxford, 1984, σελ. 83.

67. A. Cutler - B. Hindess - P. Hirst - A. Hussain, *Marx's Capital and capitalism today*, Routledge & Kegan Paul Ltd, London, vol. 1, 1977, σελ. 48.

ραγωγής, το κεφάλαιο που δεν κατορθώνει να περάσει τη δοκιμασία της κυκλοφορίας δεν είναι πια κεφάλαιο. Ο Μαρξ ορίζει την πραγμάτωση του κεφαλαίου με όρους επιτυχούς κίνησης του κεφαλαίου σε καθεμία από τις προαναφερόμενες φάσεις. Το χρήμα-κεφάλαιο πρέπει να πραγματωθεί διαμέσου της παραγωγής, το παραγωγικό κεφάλαιο πρέπει να πραγματωθεί μέσω του μετασχηματισμού σε εμπορευματική μορφή και τα εμπορεύματα πρέπει να πραγματωθούν παίρνοντας τη μορφή του χρήματος. Η πραγμάτωση αυτή δεν ολοκληρώνεται αυτόματα, λόγω του γεγονότος πως οι φάσεις της κυκλοφορίας του κεφαλαίου είναι διαχωρισμένες στο χώρο και στο χρόνο.⁶⁸

Για να γίνει κατανοητή η σημασία της λειτουργίας τού μη παραγωγικού τομέα της κεφαλαιακής κυκλοφορίας, πρέπει να επισημανθεί πως, ύστερα από το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης του 1973, παρατηρήθηκε μία ενίσχυση θεσμών και διαδικασιών ελέγχου της κύκλησης του κεφαλαίου (κύρια τραπεζικού και χρηματιστικού χαρακτήρα), οι οποίοι, παρ' ότι λαμβάνουν μη παραγωγική μορφή, ενσωματώνονται στο προτσές της κεφαλαιακής αναπαραγωγής,⁶⁹ σε σημείο που να υποστηρίζεται πως, έστω και σχηματικά, πραγματοποιείται μία «σύμφυση» μεταξύ της σφαίρας της παραγωγής και της σφαίρας της κυκλοφορίας.⁷⁰ Εννοείται ότι αυτές οι εξελίξεις σε καμία περίπτωση δεν ακυρώνουν τις τρεις διαφορετικές φάσεις του ενιαίου καπιταλιστικού προτσές. Αντιθέτως, φανερώνουν την ευελιξία που χαρακτηρίζει το κεφάλαιο όταν πρόκειται για ζητήματα αύξησης του ποσοστού του κέρδους και για τη δυνατότητα εγκόλπωσης των φάσεων αυτών από έναν ενιαίο φορέα – κυρίως του μονοπωλιακού κεφαλαίου.

68. D. Harvey, *The Limits to...*, σελ. 84.

69. T. Johnson, «What is to be known?», *Economy and Society*, vol. 6, No. 2, 1977, σελ. 216-217.

70. C. Palloix, *L' Economie mondiale capitaliste et les firmes multinationales*, Maspero, Paris, 1977, σελ. 108-109.

Συμπερασματικά, αυτό που πρέπει να γίνει κατανοητό είναι ότι η παραγωγή, η διανομή και η κυκλοφορία του κεφαλαίου-εμπορεύματος (υπενθυμίζουμε ότι και το χρήμα αποτελεί εμπόρευμα), αποτελούν διαφορετικές «στιγμές» μίας ενιαίας διαδικασίας που σκοπό της έχει την πραγματοποίηση της υπεραξίας. Η παραγωγή των εμπορευμάτων δεν είναι παρά η δεσπόζουσα στιγμή, που βρίσκεται, όμως, σε διαλεκτική σχέση με τις υπόλοιπες.⁷¹

Έτσι, έχει απόλυτο δίκιο ο Μαρξ όταν επισημαίνει ότι: «Ο άμεσος σκοπός της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής δεν είναι η παραγωγή του εμπορεύματος αλλά η παραγωγή της υπεραξίας ή του κέρδους (στην αναπτυγμένη του μορφή), όχι το προϊόν, αλλά το πρόσθετο προϊόν. Απ' αυτή την άποψη, η ίδια η εργασία είναι παραγωγική μόνο εφόσον παράγει κέρδος ή πρόσθετο προϊόν για το κεφάλαιο».⁷²

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο Μαρξ θεωρεί ότι οι συγγραφείς, οι δάσκαλοι, οι ηθοποιοί, οι ράφτες και οι σερβιτόροι είναι παραγωγικά εργαζόμενοι, από τη στιγμή που θέτουν την εργατική τους δύναμη στην υπηρεσία του κεφαλαίου. Έτσι, γίνεται φανερό ότι αυτό που έχει σημασία για τον καθορισμό της παραγωγικής εργασίας είναι οι σχέσεις παραγωγής μέσα στις οποίες εντάσσεται ο εργαζόμενος κι όχι η μορφή, υλική ή άυλη, που παίρνει το προϊόν της εργασίας του. Γιατί ένας συγγραφέας που δουλεύει για έναν εκδότη είναι παραγωγικός εργάτης, ενώ ένας ράφτης που είναι αυτοαπασχολούμενος είναι μη παραγωγικός εργάτης.⁷³

Το σημαντικότερο τμήμα της διαφωνίας μας με τον Ν. Πουλαντζά ίσως να βρίσκεται στη σύγχυση που κάνει ο συγγραφέας αυτός όταν

71. Σ. Μαυρουδέας, «Ο Ι. Ι. Rubin και η συνεισφορά του στη Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία», *Θέσεις*, τ. 44, 1993, σελ. 73.

72. Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, Μέρος Δεύτερο, 1982, σελ. 637.

73. J. Nagels, *Travail collectif et...*, σελ. 38.

χρησιμοποιεί τον όρο «υπηρεσίες». Γιατί είναι άλλο πράγμα η έννοια «υπηρεσία» ως μορφή ανταλλαγής του προϊόντος της εργασίας με χρήμα-εισόδημα κι άλλο πράγμα, εντελώς διαφορετικό, είναι η έννοια αυτή ως μορφή παραγωγής άυλων προϊόντων.⁷⁴ Ο Πουλαντζάς φαίνεται να κάνει το σφάλμα να ορίζει την παραγωγική εργασία μέσω του υλικού περιεχομένου της ως αποτέλεσμα της διαδικασίας μετασχηματισμού της φύσης, ενώ ο Μαρξ επικεντρώνεται στην κοινωνική μορφή της εργασίας, ειδικότερα στις παραγωγικές σχέσεις βάσει των οποίων τίθεται σε λειτουργία το παραγωγικό προτσές.⁷⁵ Η «υλική» ή η «άυλη» μορφή του προϊόντος δεν παίζει ρόλο. Το σημαντικό είναι η μετατροπή του σε εμπόρευμα, η ανταλλαγή με το γενικό ισοδύναμο (χρήμα) και η πραγμάτωση της υπεραξίας.

Εξηγήσαμε γιατί θεωρούμε ότι παραγωγική εργασία είναι εκείνη η εργασία που ανταλλάσσεται με κεφάλαιο. Ωστόσο, ο ορισμός αυτός δεν είναι επαρκής για να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο το προτσές της παραγωγής και το προτσές της κυκλοφορίας οδηγούν στην αξιοποίηση του κεφαλαίου στην πραγμάτωση της υπεραξίας.

Ο λόγος για τον οποίο ο έμπορος-καπιταλιστής αποσπά ένα μέρος της συνολικής υπεραξίας προς όφελός του, είναι διότι στην τιμή του εμπορεύματος που αγόρασε από το βιομήχανο-καπιταλιστή «δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμα όλη η υπεραξία ή όλο το κέρδος».⁷⁶ Το φαινόμενο αυτό συμβαίνει γιατί η τιμή πώλησης των εμπορευμάτων από το βιομήχανο-καπιταλιστή γίνεται σε τιμές «κάτω από την αξία τους ή κάτω από την τιμή παραγωγής τους».⁷⁷ Έτσι, το ποσοστό της υπεραξίας που μένει, παίρνει τη μορφή είτε των εξόδων κυκλοφορίας (στα οποία υ-

74. C. Colliot-Thélène, «Contribution à une...», *Critiques de l'Economie Politique*, σελ. 40.

75. A. Bihr, *Entre Bourgeoisie et Proletariat*, σελ. 47-48.

76. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Γ' τόμος, σελ. 363.

77. Κ. Μαρξ, ό.π., σελ. 361.

πολογίζονται οι μισθοί των εμποροϋπαλλήλων) είτε τη μορφή του κέρδους του εμπόρου-καπιταλιστή.

Αν, τέλος, δεχτούμε πως η εργασία που χρησιμοποιείται από το εμπορικό κεφάλαιο δεν είναι παραγωγική εργασία με την καπιταλιστική έννοια, είναι σαν να δεχόμαστε πως το κεφάλαιο αυτό δεν αξιοποιείται, και συνεπώς δεν αποτελεί κεφάλαιο.⁷⁸

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι παραγωγική εργασία είναι εκείνη η εργασία που ανταλλάσσεται με κεφάλαιο, σε οποιοδήποτε μέρος του ενιαίου παραγωγικού προτσές κι αν συντελείται.

Ωστόσο, κι αυτός ακόμη ο πιο διευρυμένος ορισμός της παραγωγικής εργασίας δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως θεμελιακό στοιχείο για το σχηματισμό των κοινωνικών τάξεων. Κι αυτό γιατί η ταύτιση των παραγωγικά εργαζομένων με την εργατική τάξη μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένες κοινωνικές εντάξεις. Από τη μία, ελλοχεύει ο κίνδυνος να θεωρηθούν μέλη της εργατικής τάξης οι μηχανικοί και άλλα μισθωτά στρώματα της νέας μικροαστικής τάξης που, όμως, ανταλλάσσουν την εργασία τους με κεφάλαιο. Από την άλλη, ολόκληρες κατηγορίες εργαζομένων, με μεγαλύτερη αυτή των δημοσίων υπαλλήλων, αποκλείονται συλλήβδην από την εργατική τάξη όταν χρησιμοποιείται κατ' αποκλειστικότητα το κριτήριο της παραγωγικής εργασίας που, η μοναδικότητά του και η οικονομική του φύση, μόνο κατηγορίες για «οικονομισμό» μπορεί να προκαλέσει. Έτσι, η έννοια της εκμετάλλευσης παραμένει, κατά τη γνώμη μας, το θεμελιακό κριτήριο για την ένταξη των ανθρώπων, ως φορέων κοινωνικών σχέσεων, σε κοινωνικές τάξεις.

78. C. Colliot-Thélène, «Remarques sur le statut du travail productif dans la théorie marxiste», *Critiques de l'économie marxiste*, No. 10, 1973, σελ. 128.

Στο σημείο αυτό ας επιχειρήσουμε μία ανακεφαλαίωση των θέσεων που υποστηρίχθηκαν στα πλαίσια του ζητήματος της μελέτης των κοινωνικών τάξεων. Ασχοληθήκαμε με το θέμα για να μπορέσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα της ταξικής φύσης της ελληνικής κοινωνίας και κατ' επέκτασιν των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ το 1981. Για να καταστεί αυτό δυνατό, κρίθηκε αναγκαία μία αναφορά στον κλασικό ορισμό του Λένιν αλλά και σε μία σειρά από σημαντικούς μαρξιστές διανοητές που έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα. Θεωρήθηκε ως θεμελιακό στοιχείο για το σχηματισμό των κοινωνικών τάξεων στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής το φαινόμενο της εκμετάλλευσης που χαρακτηρίζει τη σχέση του κεφαλαίου με την εργασία.

Παράλληλα, υπογραμμίστηκε το γεγονός της δημιουργίας σχέσεων κυριαρχίας, κι όχι εκμετάλλευσης, σε μία σειρά από τομείς, η λειτουργία των οποίων θεωρείται απαραίτητη για την αναπαραγωγή των κεφαλαιοκρατικών κοινωνικών δομών. Βάσει αυτής της συλλογιστικής έγινε δυνατό να οριστούν οι δύο θεμελιώδεις τάξεις του καπιταλιστικού συστήματος, η αστική και η εργατική. Η αστική τάξη περιλαμβάνει όσους κατέχουν τα μέσα παραγωγής ή/και διευθύνουν τις διαδικασίες αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Αντιθέτως, η εργατική τάξη περιλαμβάνει όλους εκείνους που ασχολούνται, ως εκτελεστικά όργανα, με το πλήθος των εργασιών οι οποίες διασφαλίζουν την αναπαραγωγή των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων.

Έγινε, τέλος, εκτενής αναφορά σε απόψεις, όπως του Ν. Πουλαντζά – κι όχι μόνο, που αντιμετωπίζουν το ζήτημα των κοινωνικών εντάξεων με μία περιοριστική οπτική, η οποία δέχεται ως θεμελιακό στοιχείο την παραγωγική εργασία. Αυτό που επιχειρήθηκε να αποδειχθεί είναι πως, αφενός, το στοιχείο της παραγωγικής εργασίας δεν μπορεί να θεωρηθεί ως βασικό στο σχηματισμό των κοινωνικών τάξεων και, αφετέρου, κι αυτή ακόμη η έννοια της παραγωγικής εργασίας

παρουσιάζεται κατά τρόπο που δεν ανταποκρίνεται στο μαρξικό τρόπο προσέγγισης.

Επιμείναμε τόσο πολύ στην κριτική της ανάλυσης του Ν. Πουλαντζά γιατί η περιοριστική της οπτική μπορεί να λειτουργήσει ενισχυτικά, ανεξάρτητα από τις προθέσεις του Ν. Πουλαντζά, σε απόψεις, ιδιαίτερα διαδεδομένες στην εποχή μας, περί μείωσης, αν όχι εξαφάνισης, της εργατικής τάξης. Με αυτή την έννοια, η κριτική στον Ν. Πουλαντζά, χρησιμοποιήθηκε ως πυξίδα για να γίνει κατανοητό το γεγονός πως η επέκταση των δραστηριοτήτων των επιχειρήσεων οδηγεί στη μεγαλύτερη υπαγωγή τμημάτων της εργασίας στο κεφάλαιο, με συνέπεια την αύξηση του μεγέθους της εργατικής τάξης.

Αντιθέτως, μία σειρά από συντηρητικούς θεωρητικούς υποστηρίζουν τη μείωση των εργατικών στρωμάτων έχοντας ως στόχο την απόκρουση των πραγματικών και υπαρκτών αντιθέσεων μεταξύ της –υπαρκτής– εργατικής και της αστικής τάξης. Το πλαίσιο αυτής της επιχειρηματολογίας είναι απλό: Το 19ο αιώνα υπάρχουν ταξικές διαφορές και ανισότητες γιατί τότε υπήρχε μία ογκώδης εργατική τάξη. Οι αλλαγές, όμως, που συντελέστηκαν στον 20ό αιώνα, μείωσαν τις ανισότητες και οδήγησαν στη δημιουργία μίας πολυάριθμης μικροαστικής τάξης. Όπως υποστηρίζει ο Σόντερς, «ο σαφής διαχωρισμός που υπήρχε το 19ο αιώνα μεταξύ καπιταλιστών και εργατών έχει εξαλειφθεί. [...] Αυτή η αποτυχία της πρόβλεψης του Μαρξ για κοινωνική πόλωση έχει συντελέσει σημαντικά στην εξασθένηση της συνολικής μαρξικής θεωρίας, αφού η εργατική τάξη τα τελευταία 100 χρόνια έχει γίνει μικρότερη».⁷⁹

Αναμφίβολα, ο Ν. Πουλαντζάς δεν εντάσσεται στην κατηγορία αυτών των διανοουμένων. Τουναντίον, ο Ν. Πουλαντζάς είναι ο κορυφαίος μαρξιστής θεωρητικός του Κράτους στον 20ό αιώνα. Όμως

79. P. Saunders, *Social class and Stratification*, Routledge, London – New York, 1990, σελ. 18.

η θεωρία που διατυπώνει σχετικά με τις κοινωνικές τάξεις είναι δυνατό να συμβάλει στην ενίσχυση των απόψεων περί ογκώδους μικροαστικής τάξης κ.λπ. Το λάθος του Πουλαντζά, πέρα από την ελλιπή κατανόηση του ζητήματος της παραγωγικής εργασίας, είναι ότι επιχειρεί να αναλύσει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ως το σύνολο σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των κοινωνικών ομάδων πάνω στη σφαίρα της διανομής του κοινωνικού προϊόντος. Κοινωνικών ομάδων που διακρίνονται μεταξύ τους από την τεχνική κατανομή των λειτουργιών στο εσωτερικό του καπιταλιστικού συστήματος. Παραβλέπεται έτσι η υλική βάση κάθε κοινωνικού συστήματος, επομένως και του καπιταλισμού, που αποτελείται από τις παραγωγικές σχέσεις (σχέσεις με τα μέσα παραγωγής) οι οποίες καθορίζουν τη μορφή των κοινωνικών τάξεων μέσα στο συνολικό παραγωγικό πλαίσιο.⁸⁰ Η κατάτμηση σε σφαίρα παραγωγής, όπου εργάζονται οι εργάτες για τους καπιταλιστές, και σε σφαίρα κυκλοφορίας, όπου εργάζεται η νέα μικροαστική τάξη (πάλι για τους καπιταλιστές;), αδυνατεί να δει τη συνολική λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Γιατί, βέβαια, είναι παράλογο οι ιδιοκτήτες των εμπορικών επιχειρήσεων να είναι μέλη της αστικής τάξης και οι υπάλληλοί τους να είναι μέλη της μικροαστικής τάξης.⁸¹

Αναμφίλεκτα, καμιά κοινωνική τάξη δεν είναι ομοιογενής. Η αστική τάξη αποτελείται από διάφορες μερίδες όπως βιομηχανικό, εμπορικό, χρηματιστικό, εφοπλιστικό κεφάλαιο κ.λπ. Παρόμοιες διαφορές αναδεικνύονται και στο εσωτερικό της εργατικής τάξης: ειδικευμένοι, ανειδίκευτοι, υπάλληλοι γραφείου κ.λπ. Το βασικό στοιχείο

80. Για μία πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση του ζητήματος αυτού βλ. S. Clarke, «Marxism Sociology and Poulantzas theory of the State», *Capital and Class*, No. 2, 1977.

81. Βλ. επίσης R. Fossaert, *La Société*, tome 4, «Les classes», Seuil, Paris, 1980, σελ. 178-182.

που ενοποιεί τις διάφορες μερίδες της μίας τάξης απέναντι στις μερίδες της άλλης τάξης, είναι το γεγονός της εκμετάλλευσης που υφίστανται τα μέλη της εργατικής τάξης από τα μέλη της αστικής τάξης, αφού αμείβονται για λιγότερο από το χρόνο τον οποίο εργάστηκαν.

Πριν περάσουμε στο τμήμα στο οποίο θα ασχοληθούμε με την προσπάθεια υπολογισμού των κοινωνικών τάξεων στην Ελλάδα, είναι απαραίτητη μία αναφορά σε τάξεις και στρώματα που δεν κατατάσσονται εύκολα (δημόσιοι υπάλληλοι, αγρότες), είτε λειτουργούν ως αυτόνομη τάξη (παραδοσιακή και νέα μικροαστική τάξη) στο ενδιάμεσο των δύο βασικών τάξεων είτε χαρακτηρίζονται από την κατοχή ορισμένων επιτηδειοτήτων απαραίτητων για τη διοικητική, πολιτική και ιδεολογική αναπαραγωγή του υφιστάμενου κοινωνικοοικονομικού συστήματος (διανοούμενοι, κρατική γραφειοκρατία).

2.2.3 Σχετικά με το διαχωρισμό των κοινωνικών τάξεων ανάλογα με τη θέση στην παραγωγική διαδικασία

Η παράγραφος αυτή θα αφιερωθεί στην εξέταση των κοινωνικών εκκείνων τάξεων και στρωμάτων που δρουν, ή φαίνεται να δρουν, παράλληλα με τις δύο θεμελιώδεις τάξεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Κατ' αρχήν, όπως ήδη υποστηρίχθηκε, το δεδομένο της παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας καθώς και αυτό της μισθωτής ή μη μισθωτής σχέσης, δεν αποτελεί καθοριστικό στοιχείο για την ένταξη σε μία κοινωνική τάξη. Με αυτή την έννοια, υπάρχουν μη παραγωγικοί εργαζόμενοι που ανήκουν στην εργατική τάξη και παραγωγικοί εργαζόμενοι που δεν ανήκουν στη εργατική τάξη.

2.2.3.1 Για τη μη ευθυγράμμιση του περιεχομένου της εργασίας και της κοινωνικής ένταξης

Σχετικά με το ποιες κατηγορίες μη παραγωγικών εργαζόμενων μπορούν να ενταχθούν στην εργατική τάξη, δεν μπορεί να γίνει λόγος παρά για ορισμένες οριακές περιπτώσεις, όπως είναι: υπηρετικό προσωπικό, θυρωροί, γκουβερνάντες και, γενικά, άτομα που ασχολούνται με επί πληρωμή οικιακές εργασίες, όντας οιοι εργάτικο δυναμικό στα πλαίσια ενός ενιαίου χώρου όπου η εργασία ανταλλάσσεται με εισόδημα και δεν υπάρχει εκμετάλλευση με την έννοια της απλήρωτης εργασίας. Ωστόσο, το γεγονός των γενικότερων όρων αναπαραγωγής των εργαζομένων αυτών καθώς και ο εκτελεστικός χαρακτήρας της εργασίας τους, ο οποίος παίρνει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά λόγω της αποκλειστικότητας του χώρου στον οποίο εργάζονται—πρόκειται για μεταλλαγμένο δεσποτισμό του εργοστασίου—, τους εντάσσει στην εργατική τάξη.

Ταυτόχρονα, υπάρχουν μη παραγωγικοί εργαζόμενοι που ασχολούνται με οικιακές επισκευές (υδραυλικοί, μαραγκοί, ηλεκτρολόγοι, κλειδαράδες κ.λπ.), που είναι αυτοαπασχολούμενοι και δεν εργάζονται κατ' αποκλειστικότητα σε ένα μόνο χώρο, ή μη παραγωγικοί εργαζόμενοι μπορεί να δουλεύουν και σε δικό τους επαγγελματικό χώρο· κυρίως επισκευαστές ηλεκτρικών συσκευών ή ρούχων, υποδημάτων κ.λπ. Παράλληλα, σε αντιδιαστολή με το υπηρετικό προσωπικό, οι περισσότεροι από τους εργαζόμενους αυτούς, με την εξαίρεση των επιδιορθωτών ρούχων ή υποδημάτων, δεν αμείβονται μόνο με εισόδημα αλλά και με κεφάλαιο, από τη στιγμή που προσφέρουν τις υπηρεσίες τους και σε επιχειρήσεις. Τα άτομα αυτά ασκούν έναν ενδιάμεσο ρόλο στο σύστημα οργάνωσης της εργασίας διατηρώντας την ανεξαρτησία παροχής της εργασίας τους, οι αποδοχές τους είναι σχετικά υψηλές και κατά συνέπεια αυτά τα στρώματα πρέπει να καταταγούν στη μικροαστική τάξη. Αυτό που πρέπει να σημειωθεί εί-

ναι πως η συσσώρευση κεφαλαίου κατορθώνει, όλο και περισσότερο, να ενσωματώνει τέτοιου είδους εργαζόμενους σε επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών, με αποτέλεσμα, από τη μία, να εξαφανίζεται σταδιακά η φιγούρα του ανεξάρτητου μικροαστού τεχνίτη και, από την άλλη, να αυξάνει η δομή αλλά και το μέγεθος της εργατικής τάξης.

Εργαζόμενοι που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη και που δεν εργάζονται στα πλαίσια ενός συνολικού εργασιακού προτύπου είναι όλοι οι ελεύθεροι επαγγελματίες (δικηγόροι, αρχιτέκτονες, πολιτικοί μηχανικοί κ.λπ.). Και αυτοί είναι δυνατό να αμείβονται είτε από εισόδημα είτε από κεφάλαιο διαθέτοντας τις υπηρεσίες τους, κατ' αποκοπήν, σε μία επιχείρηση. Από την πλευρά της ταξικής τους ένταξης, αυτό που υποστηρίζεται είναι πως οι ελεύθεροι επαγγελματίες ανήκουν στη μικροαστική τάξη, τόσο λόγω της διαμεσολαβητικής τους θέσης, αφενός, στην οργάνωση της παραγωγής και, αφετέρου, στο γενικότερο καταμερισμό της εργασίας, όσο και διότι οι απολαβές τους κυμαίνονται σε αρκετά υψηλά επίπεδα, ώστε να μην μπορούν να θεωρηθούν μέλη της εργατικής τάξης.

Τέλος, υπάρχει και μία ακόμη κατηγορία εργαζομένων, κυρίως στους χώρους της ψυχαγωγίας και του θεάματος (τραγουδιστές, ηθοποιοί, επαγγελματίες αθλητές), που δεν είναι εύκολο να ενταχθεί σε μία μόνο κοινωνική τάξη. Κι αυτό γιατί η δημιουργία της βιομηχανίας της ψυχαγωγίας σε συνδυασμό με την εξάπλωση των ΜΜΕ έχει συντελέσει στη διόγκωση αυτών των επαγγελματιών και, κατά συνέπεια, στην έντονη διαστρωμάτωσή τους. Με αυτή την έννοια, υπάρχουν δύο κοινά στοιχεία και μία διαφορά μεταξύ των εργαζομένων αυτών. Τα κοινά στοιχεία είναι η εκμετάλλευση που υφίστανται από το κεφάλαιο καθώς και η κοινή θέση στον καταμερισμό της εργασίας. Η διαφορά σχετίζεται με το ύψος των αποδοχών που μπορεί να πάρει πολύ μεγάλες διαστάσεις. Σε αυτές τις περιπτώσεις, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη το ύψος του εισοδήματος και το μερίδιο του

κοινωνικού πλούτου κατά τον Λένιν, για την κατανόηση της κοινωνικής τους διαστρωμάτωσης. Σαφέστερα, και σε αυτή την περίπτωση συναντάμε μία μορφή πυραμιδικής δομής όπου στη βάση βρίσκονται τα μέλη της εργατικής τάξης, στη μέση τα μέλη της μικροαστικής και στην κορυφή τα μέλη της αστικής τάξης.

Όλα τα παραπάνω οδηγούν στο αβίαστο συμπέρασμα πως τα μέλη της εργατικής τάξης είναι κατά βάση μισθωτοί. Το αντίστροφο είναι που δε φαίνεται να ισχύει: δηλαδή οι μισθωτοί δε σημαίνει ότι είναι οπωσδήποτε μέλη της εργατικής τάξης. Γι' αυτό, πριν περάσουμε στη σφαιρική εξέταση της μικροαστικής τάξης, κρίνεται σκόπιμη η αναφορά σε κοινωνικά στρώματα και κατηγορίες που, παρά τη μισθωτή τους σχέση, δεν μπορούν συλλήβδην να ομοιογενοποιηθούν ταξικά, πόσο μάλλον να ενταχθούν συλλήβδην στην εργατική τάξη.

2.2.3.2 Για τους δημοσίους υπαλλήλους

Το στοιχείο της παραγωγικής και της μη παραγωγικής εργασίας φαίνεται και στην περίπτωση των δημοσίων υπαλλήλων να μην μπορεί να βοηθήσει στην εξαγωγή συμπερασμάτων για την ταξική τους φύση. Κι αυτό γιατί η εκ των προτέρων κατάταξη των δημοσίων υπαλλήλων σε μη παραγωγικούς εργαζόμενους είναι μάλλον εσφαλμένη.⁸² Η μεγάλη πλειοψηφία των εργαζομένων στη μεταποίηση, ενέργεια-ύδρευση, επικοινωνίες, μεταφορές και τράπεζες είναι παραγωγικοί εργαζόμενοι,⁸³ γιατί ανταλλάσσουν την εργατική τους δύναμη με κεφάλαιο πληρωνόμενοι λιγότερο από όσο εργάστηκαν. Με αυτή την

82. Γ. Σταμάτης, «Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία», *Θέσεις*, τ. 27, 1989, σελ. 66.

83. Βλ. επίσης και P. Meiksins, «Beyond the boundary question», *New Left Review*, 1/157, May-June 1986.

έννοια, είναι και παραγωγικοί εργαζόμενοι και εκμεταλλευόμενοι από το συλλογικό κεφαλαιοκράτη.

Αντιθέτως, οι εργαζόμενοι σε εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, όπου η εκπαίδευση παρέχεται δωρεάν, καθώς και το διοικητικό προσωπικό των διαφόρων δημοσίων οργανισμών και υπουργείων δεν είναι παραγωγικοί εργαζόμενοι.⁸⁴ Ανήκουν όμως, εκτός από τα ανώτερα και τα μεσαία στελέχη των υπουργείων, τους στρατιωτικούς, τους καθηγητές πανεπιστημίου, καθώς και τα εργαζόμενα στο Δημόσιο μέλη της νέας μικροαστικής τάξης (μηχανικοί, δικηγόροι, γιατροί), στην εργατική τάξη για τους ακόλουθους λόγους:

1. Οι δημόσιοι υπάλληλοι δεν κατέχουν τα μέσα παραγωγής.

2. Τους αποσπάται υπερεργασία.

3. Επιτελούν τη λειτουργία συλλογικού εργάτη.⁸⁵

4. Αμείβονται με μισθό που καθορίζεται από την κρατική εισοδηματική πολιτική,⁸⁶ και είναι ίσος με την αξία της εργατικής τους δύναμης γιατί βρίσκεται σε άμεση συσχέτιση με τους μισθούς του ιδιωτικού τομέα⁸⁷ που τείνουν να μην ξεπερνούν το ύψος της αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης.⁸⁸

84. Για το ζήτημα της φύσης των δημοσίων υπαλλήλων βλ. Σ. Μαγκλιβέρας, *Ο κρατικός τομέας της οικονομίας στην Ελλάδα και η κρίση*, «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 1987, σελ. 103.

85. Για μία θαυμάσια ανάλυση του ζητήματος βλ. G. Carchedi, *On the Economic...*, σελ. 134.

86. Α. Λύτρας, *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*, Εκδόσεις «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1993, σελ. 98.

87. M. Bouvier - Ajam G. Murry, *Les classes sociales en France*, Editions Sociales, Paris, 1963, σελ. 73.

88. Το εργασιακό καθεστώς της μονιμότητας δε διαφοροποιεί τους δημοσίους υπαλλήλους από τους εργαζόμενους στον ιδιωτικό τομέα διότι στην ουσία δεν αποτελεί παρά μία πολιτική νίκη της εργατικής τάξης, η οποία μπορεί να ανατραπεί σε περίπτωση που αλλάξουν οι συσχετισμοί δύναμης ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία που επέβαλαν τη ρύθμιση αυτή. Ήδη με την αντίληψη περί ιδιωτικοποιήσεων

Δεδομένης αυτής της συλλογιστικής, το σώμα των δημοσίων υπαλλήλων, το οποίο ενοποιείται κατά βάση λόγω του θεσμού της μονιμότητας, είναι ένα διαταξικό σώμα όπου η μεγάλη πλειοψηφία των εργαζομένων εντάσσεται στην εργατική τάξη, τα μεσαία στελέχη των υπουργείων και των δημοσίων επιχειρήσεων, οι πανεπιστημιακοί, οι στρατιωτικοί –εκτός από τους ανώτατους αξιωματικούς– ανήκουν στη μικροαστική τάξη, ενώ οι κορυφές της διοίκησης (πολιτικής, στρατιωτικής, πανεπιστημιακής) και των κρατικών εταιρειών ανήκουν στην αστική τάξη.

2.2.3.3 Για την ταξική θέση των διευθυντών

Για το ζήτημα των διευθυντών αλλά και της τεχνοκρατίας γενικότερα, έχουν γραφεί κατά καιρούς πολύ ενδιαφέρουσες αναλύσεις. Ο Μαρξ, στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, επισήμαινε τη ζωτικότητα του ρόλου των διευθυντών στο καπιταλιστικό σύστημα: «Ότι η ψυχή του βιομηχανικού μας συστήματος δεν είναι οι βιομήχανοι-κεφαλαιοκράτες, αλλά οι managers, το σημείωσε ήδη ο Γιούρι».⁸⁹

που κυριαρχεί στις μέρες μας, πολλοί δημοσιοί υπάλληλοι έγιναν ιδιωτικοί με την αλλαγή του νομικού καθεστώτος της επιχείρησης στην οποία εργάζονταν. Παράλληλα, το γεγονός της μονιμότητας δεν αποκλείει τις βαθιές ανισότητες που υπάρχουν, με αποτέλεσμα να θεωρούνται ότι ανήκουν στην ίδια κοινωνική κατηγορία ο διευθυντής ενός υπουργείου και η καθαρίστρια του ίδιου υπουργείου! Από την άλλη, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ένας σημαντικός αριθμός εργαζομένων στο Δημόσιο δεν ανήκει στους μόνιμα απασχολούμενους. Υπάρχουν οι εργαζόμενοι με σύμβαση έργου, οι εργαζόμενοι με προσωρινές συμβάσεις κ.λπ.

Για μία παρουσίαση των απόψεων περί αποπρολεταριοποίησης των δημοσίων υπαλλήλων βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος...*, σελ. 125 κ.εξ. Για μία κριτική των θέσεων αυτών βλ. Α. Λύτρας, *Προλεγόμενα...*, σελ. 98-99 καθώς και Θ. Λεβαδίτης, «Η Επιστήμη του Κ. Τσουκαλά: Η χρεοκοπία της μπαρόκ κοινωνιολογίας», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, τ. 13, 1993, σελ. 86-103.

Για μία ενδιαφέρουσα θεώρηση του ζητήματος των δημοσίων υπαλλήλων βλ. C. H. Anderson, *The political Economy...*, σελ. 127.

89. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Γ' τόμος, σελ. 488.

Βέβαια, από την εποχή του Μαρξ πέρασε πολύς καιρός. Η δύναμη των διευθυντών αναπτύχθηκε σε σύμφυση με την άνοδο της ιδεολογίας της τεχνοκρατίας: «Η κυρίαρχη μορφή της αστικής ιδεολογίας, στη σύγχρονη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, είναι ο τεχνοκρατισμός. Ο τεχνοκρατισμός επικαθορίζει όλες τις μορφές της αστικής ιδεολογίας, την πολιτική, θρησκευτική, οικονομική κλπ. ιδεολογία, προσδιορίζοντας το περιεχόμενο των όρων τους, καθορίζοντας εσωτερικές ιεραρχήσεις στη δομή τους».⁹⁰

Το ενδιαφέρον είναι πως η ορθολογική μορφή που επιχειρεί να λάβει η τεχνοκρατική ιδεολογία, τείνει να αποκρύψει το ταξικό της περιεχόμενο, εμφανιζόμενη ως η πρακτική της συνοχής των μέσων με σκοπό την επίτευξη ενός προκαθορισμένου στόχου. Πρόκειται για ένα ιδεολόγημα που χρησιμοποιείται για να νομιμοποιήσει τις διάφορες πολιτικές που τα επιτελεία της άρχουσας τάξης χρησιμοποιούν για να οργανώνουν τους σχεδιασμούς τους, να αυξάνουν την παραγωγικότητα του κεφαλαίου και να ελέγχουν τις αντιδράσεις των λαϊκών τάξεων. Τέτοιες τεχνικές αποτελούν οι μέθοδοι όπως η «επισημονική οργάνωση της εργασίας», το μάνατζμεντ, το μάρκετινγκ καθώς και ορισμένες μορφές διοικητικής λειτουργίας του σύγχρονου

90. Τ. Κυπριανίδης – Θ. Τσεκούρας, «Το ΠΑΣΟΚ και η νέα ιδεολογική συγκυρία», *Θέσεις*, τ. 3, 1983, σελ. 54. Το φαινόμενο αυτό εντείνεται στις μέρες μας όπου η τεχνοκρατία, στηριζόμενη στη δυσπιστία που δείχνουν μερίδες των ψηφοφόρων απέναντι στους παραδοσιακούς μηχανισμούς πολιτικής αντιπροσώπευσης –στα κόμματα– επιχειρεί να αποδείξει το ορθολογικά σωστό των υποδείξεών της μέσα από ιδεολογήματα σύμφωνα με τα οποία αυτή βρίσκεται πάνω και πέρα από τις τάξεις, είναι απολιτική και στοχεύει στην εξεύρεση ουδέτερων λύσεων που εξυπηρετούν την κοινωνία στο σύνολό της, μακριά από τους συντεχνιακούς ταξικούς ανταγωνισμούς. Με αυτό τον τρόπο, γίνεται προσπάθεια να αποκρυβεί το γεγονός πως δεν έχουν όλοι οι άνθρωποι τα ίδια συμφέροντα, αφού είναι φορείς διαφορετικών ταξικών σχέσεων και κοινωνικών πρακτικών. Για μία ενδιαφέρουσα κριτική στην τεχνοκρατία και στην τεχνοκρατική ιδεολογία βλ. Α. Gorz, *Stratégie ouvrière et néo-capitalisme*, σελ. 114-115, 1964 και E. Mandel, *Le troisième âge du capitalisme*, tome 3, Union générale d'éditions, Paris, 1976, σελ. 237-239.

κράτους. Η τάση αυτή ενισχύεται σε πολύ μεγάλο βαθμό από τη φαινομενική ουδετερότητα της επιστημονικοτεχνικής γνώσης και της νομικοδιοικητικής εξουσίας, εξαφανίζοντας το κοινωνικό πλαίσιο και το πολιτικό περιεχόμενο που τους αντιστοιχούν. Με άλλα λόγια, δεν είναι η επικυριαρχία του κεφαλαίου στο προτσές παραγωγής η οποία στηρίζει τους όρους αστικής ηγεμονίας, αλλά είναι η κοινωνική ορθολογικότητα που επικρατεί – όποιο όνομα κι αν παίρνει (παραγωγικότητα, επιστήμη, κοινωνικό συμφέρον κ.λπ.)⁹¹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ζήτημα της σύμφυσης τεχνοκρατίας, γραφειοκρατικής ιεραρχίας και διευθυντικής εξουσίας σχετικώς με τα ιδεολογικά αποτελέσματα που επάγονται από τη δομή αυτή. Δημιουργείται η αίσθηση ενός κοινωνικού συνεχούς το οποίο στηρίζεται στην «αξιοκρατική» διαβάθμιση «αρμοδιοτήτων» και «γνώσεων», αποκρύπτοντας τις ασυνέχειες που ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας και οι υπάρχοντες ταξικοί συσχετισμοί επιβάλλουν. Ταυτόχρονα, η αίσθηση της γραφειοκρατικής συνέχειας δημιουργεί τις ιδεολογικές ψευδαισθήσεις πως η κοινωνική ανέλιξη είναι αντικειμενικά δυνατή για τον καθένα αν έχει τις απαραίτητες γνώσεις και ικανότητες.⁹²

Τα παραπάνω αποκαλύπτουν μια κατάσταση όπου οι μάντζερ κατέχουν μια συγκεκριμένη εξουσία, η οποία τους δίνει το δικαίωμα να λαμβάνουν αποφάσεις οικονομικού χαρακτήρα,⁹³ χάρη στα δικαιώματα που τους προσδίδει η τεχνοκρατική ιδεολογία. Κατά τη γνώμη μας, τα ανώτερα αυτά στελέχη, παρ' ότι μισθωτοί, πρέπει να ενταχθούν στην αστική τάξη.⁹⁴ Κι αυτό γιατί «ο μοναδικός και σημαντι-

91. A. Bihr, *Entre Bourgeoisie et Proletariat*, L' Harmattan, Paris, 1989, σελ. 163-164.

92. Πρβλ. A. Bihr, ό.π., σελ. 153-154.

93. J. Lhomme, *Pouvoir et société économique*, Cujas, Paris, 1966.

94. Για μία κάπως πιο «περιγραφική» άποψη βλ. H. Braverman, *Labour and...*, σελ. 404-405.

κότερος σκοπός των επιχειρηματιών, τόσο των ιδιοκτητών όσο και των διευθυντών, πρέπει να είναι η επιδίωξη και η επίτευξη όσο γίνεται πιο μεγάλων κερδών για τις επιχειρήσεις τους».⁹⁵

Είναι, δηλαδή, οι ίδιοι οι οικονομικοί καταναγκασμοί που επιβάλλει η λειτουργία της αγοράς αυτοί που κανονίζουν τη συμπεριφορά των διευθυντών, κι όχι το γεγονός της ιδιοκτησίας μετοχών.⁹⁶ Αυτή είναι, άλλωστε, μία καίρια διαφορά μεταξύ των διευθυντών και των άλλων μισθωτών. Οι διευθυντές, μέσω του σχεδιασμού της επιχειρηματικής δράσης, αποσκοπούν στη μεγιστοποίηση των κερδών. Αντίθετα, οι υπάλληλοι και οι εργάτες μιας επιχείρησης προσπαθούν απλώς να κάνουν σωστά τη δουλειά τους. Το αν η επιχείρηση θα παρουσιάσει κέρδη τούς είναι αδιάφορο. Με άλλα λόγια, σε περίπτωση που κλείσει μια επιχείρηση και οι υπάλληλοι και οι εργάτες χάσουν τη δουλειά τους, δε θα δυσκολευτούν να βρουν καινούρια επειδή θα θεωρηθούν υπεύθυνοι για το γεγονός αυτό αλλά, αντιθέτως, θα είναι οι διευθυντές που μπορεί να τους καταλογιστούν τυχόν ευθύνες για την πτώχευση της επιχείρησης που οι ίδιοι διοικούσαν.⁹⁷

Παράλληλα, τα διευθυντικά στελέχη μπορούν να απολυθούν μέσα από μία διαδικασία εντελώς διαφορετική από αυτή των εργατών, όπου οι αποφάσεις λαμβάνονται από συλλογικότητες στελεχών στις οποίες οι ίδιοι συμμετέχουν.⁹⁸

95. P. Μίλιμαντ, *Το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία*, «Πολύτυπο», Αθήνα, 1984, σελ. 81.

96. R. Miliband, *Marxism and Politics*, Oxford University Press, Oxford, 1977, σελ. 27 καθώς επίσης και R. Blackburn, *Ideology in Social Science*, 1972, σελ. 168.

97. A. Cottrell, *Social Classes in Marxist Theory*, Routledge & Kegan Paul Ltd, London, 1984, σελ. 87.

98. Για το ζήτημα αυτό βλ. E. O. Wright, 1980, σελ. 338 καθώς και A. Cutler – B. Hindess – P. Hirst – A. Hussain, *Marx's Capital and Capitalism Today*, vol. 1, Routledge & Kegan Paul Ltd, London, 1977, σελ. 249-311.

Από την άλλη, οι διευθυντές είναι εκείνοι που σχεδιάζουν την οργάνωση της παραγωγής, ασκώντας συγκεκριμένη πολιτική λειτουργία με σκοπό την αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Με τον τρόπο αυτό, λειτουργούν ως εντεταλμένοι φορείς της αστικής εξουσίας. Έτσι, το φαινόμενο της ενδυνάμωσης της ισχύος των διευθυντών θα πρέπει να γίνει αντιληπτό όχι ως κατάργηση των ιδιοκτησιακών σχέσεων, ούτε ως εξαφάνιση της αστικής τάξης, αλλά περισσότερο ως συνέπεια της διαδικασίας αναδιοργάνωσης της δομής των επιχειρήσεων προς την κατεύθυνση πιο συλλογικών μορφών διαχείρισης.⁹⁹ Εξέλιξη που συνδέεται με το προτσές συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και τη δημιουργία μεγάλων κεφαλαιουχικών μονάδων με πολλαπλές λειτουργίες, με συνέπεια να καθίσταται αδύνατος ο έλεγχος των δραστηριοτήτων αυτών από ατομικές πρακτικές και να γίνεται απαραίτητος ο μετασχηματισμός σε πιο συλλογικές μορφές διεύθυνσης. Εν κατακλείδι, πρόκειται για διαρθρωτική μεταλλαγή των κοινωνικών σχέσεων, υπαγορευόμενη από τις ανάγκες αύξησης της κερδοφορίας του κεφαλαίου, και όχι για υπέρβασή τους.

Έτσι, οι διευθυντές ανήκουν στην αστική τάξη, κυρίως γιατί εκπληρώνουν λειτουργίες του κεφαλαίου¹⁰⁰ και όχι επειδή στην πλειοψηφία τους προέρχονται από την αστική τάξη, ούτε διότι είναι και αυτοί πλούσιοι ή σημαντικοί μέτοχοι των επιχειρήσεων που διευθύνουν.¹⁰¹ Διότι ένας διευθυντής μπορεί να προέρχεται από εργατική οικογένεια και να μην κατέχει μετοχές της επιχείρησης που διευθύνει. Δεν παύει, όμως, να είναι μέλος της αστικής τάξης.

Από αυτή την οπτική γωνία, είναι πάντα επίκαιρη η θέση του

99. E. O. Wright – L. Perrone, «Marxist Class Categories and Income Inequality», *American Sociological Review*, vol. 42, 1977, σελ. 34, υποσημ. 3.

100. Πουλιαντζάς, *Οι κοινωνικές...*, σελ. 223.

101. Πρβλ. Ρ. Μίλιμπαντ, *Το Κράτος...*, σελ. 83 και Τ. Μπότομορ, *Ελίτ και κοινωνία*, «Πλανήτης», σελ. 101-103.

Μαρξ σύμφωνα με την οποία: «Ο κεφαλαιοκράτης δεν είναι κεφαλαιοκράτης επειδή διευθύνει μια βιομηχανική επιχείρηση, αλλά γίνεται διοικητής της βιομηχανίας επειδή είναι κεφαλαιοκράτης. Η ανώτατη αρχηγία στη βιομηχανία γίνεται ιδιότητα του κεφαλαίου».¹⁰²

Από εκεί και πέρα, το γεγονός πως οι διευθυντές, σε μεγάλο βαθμό, μπορούν να καθορίσουν οι ίδιοι το ύψος του μισθού τους, το οποίο δεν εξαρτάται από την πώληση της εργατικής τους δύναμης στην αγορά,¹⁰³ ή η δυνατότητα που έχουν να διαχειρίζονται, λόγω της συμμετοχής τους στα διοικητικά συμβούλια των επιχειρήσεων, τις μετοχές των μικρών και μεσαίων μετόχων, που δεν μπορούν να αντιπροσωπευθούν στους μηχανισμούς των αποφάσεων,¹⁰⁴ δεν μπορούν παρά να θεωρηθούν ως στοιχεία που ενισχύουν, και δεν προσδιορίζουν, την ταξική θέση των μάντζερ.

Με αυτή την έννοια η ιδιοκτησία του κεφαλαίου αποκτά ένα πραγματικό οικονομικό περιεχόμενο, κατοχή και νομή των μέσων παραγωγής, ξεπερνώντας την απλή νομική διάσταση.¹⁰⁵

2.2.3.4 Άλλες κοινωνικές κατηγορίες που δεν ανήκουν στην εργατική τάξη

(τεχνικοί παραγωγής, στελέχη της δημόσιας διοίκησης, διανοούμενοι)

Αντίθετη με την περίπτωση των διευθυντών είναι αυτή των μηχανικών και των τεχνικών της παραγωγής, οι οποίοι σχεδιάζουν την παραγωγική διαδικασία μέσα στα πλαίσια που έχουν καθορίσει οι διευθυντές. Παράλληλα, η κερδοφορία ή μη της επιχείρησης τους αφήνει αδιάφορους. Με το ζήτημα όμως των μηχανικών και των

102. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Α' τόμος, σελ. 348.

103. R. Crompton – J. Gubbay, *Economy and Class Structure*, Macmillan, London, 1977, σελ. 156.

104. Ν. Πουλιαντζάς, *Για τον Γκράμσι*, «Πολύτυπο», Αθήνα, 1984, σελ. 78-79.

105. Πρβλ. Σ. Μπετελέμ, *Μορφές ιδιοκτησίας στο μεταβατικό στάδιο προς το σοσιαλισμό*, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα, 1975.

τεχνικών παραγωγής θα ασχοληθούμε πιο αναλυτικά όταν θα αναφερθούμε στη μικροαστική τάξη.

Μία άλλη κατηγορία μισθωτών εργαζομένων που δεν ανήκουν στην εργατική τάξη είναι αυτή των στελεχών των κρατικών μηχανισμών. Τα στελέχη αυτά, διευθυντές υπουργείων και δημοσίων οργανισμών, αξιωματικοί των κατασταλτικών μηχανισμών του Κράτους, σύμβουλοι σε διάφορες επιτροπές κ.λπ., δεν ανήκουν στην εργατική τάξη λόγω της επιτελικής θέσης που έχουν στο εσωτερικό του συλλογικού καπιταλιστή, του Κράτους. Η εκπλήρωση της αποστολής τους αποσκοπεί στη διεύθυνση οικονομικών, κατασταλτικών αλλά και οργανωτικών λειτουργιών του αστικού Κράτους, που έχουν σαν στόχο την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μέσα στα πλαίσια του δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού. Η θέση τους, λοιπόν, μέσα στο σύστημα οργάνωσης και λειτουργίας των παραγωγικών σχέσεων, τους κατατάσσει στην αστική τάξη.

Η τρίτη κατηγορία που δεν ανήκει στην εργατική τάξη είναι οι διανοούμενοι. Βεβαίως δεν πρόκειται για επαγγελματική κατηγορία μισθωτών αλλά για κοινωνικό στρώμα, μεγάλο τμήμα του οποίου είναι μισθωτοί. Ο Γκράμσι, που είχε ασχοληθεί επισταμένα με το ζήτημα, θεωρούσε ότι η δράση τους εκτείνεται αποκλειστικά στο χώρο του εποικοδομηματος και αφορά τόσο το επίπεδο της «ιδιωτικής κοινωνίας» όσο και αυτό της «πολιτικής κοινωνίας». Στο πρώτο ως ενασχόληση έχουν τη λειτουργία της ηγεμονίας και στο δεύτερο της άμεσης κυριαρχίας ή διοίκησης.¹⁰⁶ Εννοείται ότι η δραστηριότητά τους υπόκειται σε εσωτερική διαβάθμιση. Στο υψηλότερο σημείο τοποθετούνται τα άτομα που έχουν επιφορτιστεί με τη διατύπωση, οργάνωση και συστηματοποίηση της κυρίαρχης ιδεολογίας.¹⁰⁷ Στις κατώ-

106. Α. Γκράμσι, *Οι διανοούμενοι*, «Στοχαστής», Αθήνα, 1972, σελ. 62.

107. Α. Γκράμσι, *ό.π.*, σελ. 63.

τερες θέσεις περιλαμβάνονται οι εκτελεστές, που ασχολούνται με τη διάχυση και την πραγματοποίηση των λειτουργιών της συναίνεσης και της πειθάρχησης. Βέβαια, μόνο η σχέση με τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους, δεν είναι επαρκές κριτήριο για τον ταξικό προσδιορισμό των διανοουμένων. Πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και η θέση τους στις οικονομικές διαδικασίες.

Με άλλα λόγια, η ταξική θέση των «διανοητικά εργαζομένων» προσδιορίζεται τόσο από το βαθμό συμμετοχής τους στην παραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας¹⁰⁸ όσο και από το βαθμό που προσφέρουν ή όχι υπερεργασία-υπεραξία στον εργοδότη τους.¹⁰⁹ Κατ' αυτό τον τρόπο στρώματα «διανοητικά εργαζομένων» που τους αποσπάται υπερεργασία-υπεραξία ανήκουν στην εργατική τάξη,¹¹⁰ και σε όσους συμβαίνει το αντίθετο είτε στη μικροαστική είτε στην αστική τάξη. Ωστόσο, οι «διανοητικά εργαζόμενοι» που προσφέρουν υπερεργασία στον εργοδότη τους δε συμπεριλαμβάνονται στην κατηγορία των «διανοουμένων» γιατί δεν είναι επιφορτισμένοι με την οργάνωση της συναίνεσης ή της πολιτικής διοίκησης.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα τι συμβαίνει θα εξετάσουμε το παράδειγμα των δημοσιογράφων. Τα ιδεολογικά πλαίσια μέσα στα οποία κινούνται τα άρθρα των συντακτών, καθορίζονται από τον εκδότη, το διευθυντή σύνταξης, τον αρχισυντάκτη και τους υπεύθυνους

108. E. O. Wright, «Intellectuals and the Class structure of capitalist society» στο συλλογικό τόμο P. Walker (ed.), *Between Labour and Capital*, South and Press, 1981, σελ. 194-195.

109. Ν. Κοτζιάς (επιμ.), *Η Διανόηση στην Ελλάδα*, «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 1980, σελ. 54.

110. Σε αυτό το ζήτημα ο Μαρξ είναι σαφής όταν επισημαίνει πως: «Ο συγγραφέας που προσφέρει εργοστασιακή εργασία στο βιβλιοπωλή είναι ένας παραγωγικός εργάτης [...] επειδή το προϊόν του είναι εξαρχής υποταγμένο στο κεφάλαιο και γίνεται μόνο για να αξιοποιηθεί». Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, Μέρος Πρώτο, σελ. 449.

των διαφόρων τμημάτων της εφημερίδας ή του καναλιού. Από εκεί και πέρα ο κάθε συντάκτης είναι «ελεύθερος» να κινηθεί μέσα σε αυτό το πλαίσιο. Ένας τέτοιος δημοσιογράφος δεν είναι παρά ένας εργάτης ο οποίος πρέπει να παραδώσει μια συγκεκριμένη ύλη στο διευθυντή του. Στην ουσία του περιεχομένου αυτής της ύλης δεν μπορεί να παρέμβει, όπως δεν μπορεί να παρέμβει ένας εργάτης πολεμικής βιομηχανίας στη φύση των προϊόντων που παράγει.

Εξετάσαμε μέχρι το σημείο αυτό το ζήτημα των κοινωνικών τάξεων, επικεντρώνοντας την προσοχή μας στους δύο βασικούς πόλους της αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας: την αστική και την εργατική τάξη, καθώς και σε στρώματα που δεν είναι εύκολα εντάξιμα σε μία κοινωνική τάξη. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, εντούτοις, συνυπάρχουν η μικροαστική τάξη καθώς και τα αγροτικά στρώματα. Η αναφορά μας στις κοινωνικές τάξεις θα ήταν ελλιπής αν δεν επεκτεινόταν και στα στρώματα αυτά.

2.2.4 Μικροαστική τάξη

Μετά την αναφορά σε στρώματα και κοινωνικές κατηγορίες που εμφανίζουν δυσκολίες στην από κοινού ένταξή τους σε μία κοινωνική τάξη, θα ασχοληθούμε με την κοινωνική εκείνη τάξη που τοποθετείται ανάμεσα –με την ενεργητική έννοια του όρου– στις δύο θεμελιακές τάξεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, την εργατική και την αστική.

Είναι γεγονός πως στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία σπανίζουν οι προσπάθειες ορισμού των μικροαστικών στρωμάτων. Ένας από τους πιο ενδιαφέροντες ορισμούς διατυπώνεται από τους Μποντλό, Εταμπλέ, Μαλμόρ: «Μικροαστοί είναι όλοι αυτοί που, λόγω της θέσης τους μέσα στις πα-

ραγωγικές σχέσεις, εμφανίζονται να αποσπούν από την αστική τάξη ένα κομμάτι από την υπεραξία. Πράγμα που σημαίνει: μικροαστοί είναι όλοι αυτοί που δεν είναι καπιταλιστές και που λαμβάνουν ως εισόδημα, όποια κι αν είναι η μορφή αυτού του εισοδήματος (μισθός, εμπορικό κέρδος, αμοιβές ελευθέρων επαγγελματιών), ένα χρηματικό ποσό μεγαλύτερο από την αξία της εργατικής τους δύναμης».¹¹¹

Δύο είναι τα σημαντικά στοιχεία αυτού του ορισμού. Η απόσπαση υπεραξίας που καρπώνεται μία τάξη διαφορετική από την αστική τάξη, καθώς και η συνολική αμοιβή που είναι μεγαλύτερη από την παρασχεθείσα εργασία. Βασιζόμενοι στα δύο κριτήρια μπορούμε να χωρίσουμε τη μικροαστική τάξη σε δύο μερίδες: στην παραδοσιακή, που αντιστοιχεί στο πρώτο κριτήριο και στη νέα μικροαστική τάξη, που αντιστοιχεί στο δεύτερο κριτήριο.

Εξειδικεύοντας περισσότερο τη συλλογιστική αυτή, μπορεί να υποστηριχθεί πως η παραδοσιακή μικροαστική τάξη περιλαμβάνει τους ιδιοκτήτες βιοτεχνιών, μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων καθώς και μικρών εμπορικών επιχειρήσεων. Στις επιχειρήσεις αυτές απασχολούνται λίγοι μισθωτοί, από τους οποίους ο μικροιδιοκτήτης αποσπά χαμηλού ύψους υπεραξία, και δεν πραγματοποιείται διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου.¹¹² Ο Πουλαντζάς (1990) θεωρεί

111. C. Baudelot – R. Establet – J. Malemort, *La petite bourgeoisie en France*, Maspero, Paris, 1974, σελ. 224.

112. Πολύ σύντομα, αναφέρουμε ότι σύμφωνα με τον Μαρξ: «Στην απλή αναπαραγωγή η υπεραξία που παράγεται και πραγματοποιείται κάθε χρόνο, ή περιοδικά κατά τη διάρκεια του χρόνου ύστερα από πολλές περιστροφές, καταναλώνεται ατομικά δηλ. μη παραγωγικά, από τους ιδιοκτήτες της, τους κεφαλαιοκράτες». Βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Β' τόμος, σελ. 325.

Για τη διευρυμένη αναπαραγωγή, αντιθέτως, ο Κ. Μαρξ γράφει: «Όσον αφορά πρώτα το πρόσθετο χρηματικό κεφάλαιο, που απαιτείται για τη λειτουργία του αυξανόμενου παραγωγικού κεφαλαίου, αυτό προσφέρει εκείνο το μέρος της πραγματοποιημένης υπεραξίας, που ρίχνεται στην κυκλοφορία από τους κεφαλαιοκράτες σαν χρηματικό κεφάλαιο, και όχι σαν χρηματική μορφή του εισοδήματος. Το χρήμα βρίσκεται κύκλος στα χέρια των κεφαλαιοκρατών. Μόνο η χρησιμοποίησή του είναι διαφορετική». Βλ. Κ. Μαρξ, ό.π., σελ. 344.

ότι, σε γενικές γραμμές, σε αυτή την κατηγορία ανήκουν οι επιχειρήσεις που απασχολούν 1-5 μισθωτούς. Για την περίπτωση της Ελλάδας, λόγω του ιδιαίτερου οικογενειακού χαρακτήρα αυτών των επιχειρήσεων όπου στον αριθμό των απασχολουμένων προστίθενται και συμβοηθούντα συγγενικά πρόσωπα, εκτιμάται ότι διευρυμένη αναπαραγωγή κεφαλαίου δε συντελείται στις επιχειρήσεις που απασχολούν μέχρι 9 άτομα.¹¹³

Παράλληλα όμως με το κριτήριο της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου, οι μικροαστικές επιχειρήσεις χαρακτηρίζονται από την κυριαρχία της ζωντανής πάνω στη νεκρή εργασία.¹¹⁴ Πράγμα που σημαίνει ότι στις επιχειρήσεις αυτές χρησιμοποιείται κυρίως ανθρώπινη εργασία παρά μηχανολογικός εξοπλισμός (κεφάλαιο).

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να γίνει μια θεωρητική αποσαφήνιση. Χρησιμοποιούμε τον όρο «μικροαστική τάξη» και όχι «μεσαία τάξη» ή «μεσαία στρώματα», διότι αυτές οι έννοιες δεν έχουν κανένα νόημα. Ο όρος «μεσαίος» υπονοεί ότι υπάρχει μία διάταξη των τάξεων που παίρνει τη μορφή πυραμίδας¹¹⁵ κι όπου είναι παρούσες η ανώ-

113. Ο Π. Παπαδόπουλος υποστηρίζει ότι στην κατηγορία αυτή εντάσσονται οι επιχειρήσεις που απασχολούν μέχρι 3 μισθωτούς και πως οι μεγαλύτερες πρέπει να θεωρηθεί ότι πραγματοποιούν διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Ωστόσο, δεν μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός πως μεγάλο μέρος των επιχειρήσεων που απασχολούν μέχρι 9 άτομα είναι οικογενειακής μορφής. Έπειτα από τους ίδιους υπολογισμούς που κάνει ο συγγραφέας (σελ. 309-311) προκύπτει πως ο εργοδότης που απασχολεί μέχρι 9 εργαζόμενους, μόνο απλή αναπαραγωγή του κεφαλαίου του μπορεί να πραγματοποιήσει. Βλ. Π. Παπαδόπουλος, *Η ταξική διάρθρωση της Σύγχρονης Ελληνικής Κοινωνίας*, «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 1987.

114. Baudelot et al., ό.π., σελ. 102.

115. Το γεγονός πως η διαμόρφωση των κοινωνικών τάξεων στα πλαίσια ενός κοινωνικού σχηματισμού δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν ένα στατικό πυραμιδικό

τερη, η κατώτερη και η μεσαία τάξη. Ο κάθε ικανός πολίτης δύναται να ανέβει από τη μία τάξη στην άλλη¹¹⁶. Η άποψη που εκφράζεται στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι πως δεν υπάρχουν τάξεις σε παράθεση. Αντιθέτως, υπάρχουν τάξεις οι οποίες σχηματίζονται όχι κυρίως βάσει των οικονομικών απολαβών των μελών τους, αλλά κυρίως βάσει της σχέσης που έχουν τα μέλη τους με τα μέσα παραγωγής. Σχέση που συντελεί στην εκμετάλλευση της μιας τάξης από την άλλη και που δημιουργεί, από τη στιγμή της συγκρότησης των κοινωνικών τάξεων, τις συνθήκες και τους όρους μίας αδιάκοπης κοινωνικής πάλης.

Οι υπαρκτές ποσοτικές διαφορές που χαρακτηρίζουν τα μέλη μιας τάξης δεν μπορούν να αποκρύψουν τις ποιοτικές διαφορές που προέρχονται από τη διαφορετική ένταξη μέσα σε ένα πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων.¹¹⁷ Ουσιαστικά πρόκειται για μία προσπάθεια ερμηνείας του ταξικού φαινομένου «βαθμολογικής» υφής.

Αν περιοριστούμε απλά και μόνο στο κριτήριο του εισοδήματος –που άλλωστε και ο Λένιν το χρησιμοποιεί, αλλά όχι μεμονωμένα–, σημαίνει ότι η κοινωνία είναι μια σκάλα όπου κάποιοι ανεβαίνουν και κάποιοι κατεβαίνουν.

Όμως το ζήτημα δεν είναι τόσο απλό. Στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού δραστηριοποιούνται κοινωνικές τάξεις που διαχωρίζονται μεταξύ τους κατά τρόπο σαφή. Τάξεις οι οποίες δεν

σχήμα, δε σημαίνει, σε καμία περίπτωση, πως σε συγκεκριμένους εργασιακούς χώρους ο τρόπος οργάνωσης των σχέσεων κυριαρχίας δε θυμίζει πυραμίδα. Πρόκειται, όμως, για δύο διαφορετικά πράγματα όπου ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, όπως εξειδικεύεται και στην παραγωγική διαδικασία, αντανακλάται και στο σχηματισμό των κοινωνικών τάξεων.

116. Για μία εξαιρετική ανάλυση του ζητήματος αυτού βλ. Baudelot et al., ό.π., σελ. 253-254.

117. E. O. Wright, *Class Structure and...*, σελ. 17.

υπάρχουν παρά μόνο μέσα στην πάλη των τάξεων. Το ζητούμενο σε μια θεωρία των τάξεων δεν είναι οι τάξεις, αλλά η πάλη των τάξεων. Δεν υφίστανται κοινωνικές τάξεις πριν από την πάλη των τάξεων, αλλά μονάχα μέσα σε αυτή.¹¹⁸ Σε αντίθετη περίπτωση, είναι σαν να δηχόμαστε ότι άλλες φορές οι κοινωνικές τάξεις έχουν αντιτιθέμενα συμφέροντα για τα οποία βρίσκονται σε μία διαρκή διαμάχη και άλλες φορές όχι.

Βέβαια, σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να σχηματιστεί μια κοινωνική συμμαχία μεταξύ δύο ή περισσότερων τάξεων. Αυτό, εντούτοις, δε σημαίνει ότι σταματά η ταξική πάλη. Σημαίνει, απλώς, ότι κάτω από ορισμένες κοινωνικές συνθήκες, μία κοινωνική τάξη συμμαχεί με μία άλλη γιατί εκτιμά πως αυτή η συμμαχία εξυπηρετεί, είτε βραχυχρόνια είτε μακροχρόνια, καλύτερα τα ειδικά κοινωνικά της συμφέροντα και βέβαια, αυτή η συμμαχία γίνεται σε αντιπαράθεση με μία άλλη κοινωνική τάξη ή με έναν άλλο κοινωνικό συνασπισμό. Ταυτόχρονα, και στο εσωτερικό αυτής της κοινωνικής συμμαχίας διεξάγεται μία «υπόγεια» διαμάχη για την ενίσχυση της επιρροής της κάθε επιμέρους συνιστώσας στην πολιτική της συμμαχίας και στην αρτιότερη έκφραση των επιμέρους ταξικών συμφερόντων μέσω του κοινωνικού συνασπισμού.

Ας ξαναγυρίσουμε, όμως, στο ζήτημα της μικροαστικής τάξης. Εκτός, λοιπόν, από τη μικροϊδιοκτητική μικροαστική τάξη, το πέρασμα στη φάση του καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας επέφερε τη δημιουργία μιας άλλης μερίδας της μικροαστικής τάξης, της νέας μικροαστικής τάξης. Για την ύπαρξη αυτής της νέας κοινωνικής τάξης, ή νέας μερίδας μιας προϋπάρχουσας κοινωνικής τάξης, συμφωνούν όλοι οι σύγχρονοι κοινωνικοί επιστήμονες. Οι διαφωνίες που υπάρ-

118. Για το ζήτημα αυτό βλ. L. Althusser, *Réponse à John Lewis*, Maspero, Paris, 1973, σελ. 29.

χουν αφορούν τη μορφή και το εύρος της τάξης αυτής. Ασχοληθήκαμε εκτενώς με την άποψη του Ν. Πουλαντζά¹¹⁹ και δε θα επιμείνουμε σε αυτή. Θα αναφέρουμε μόνο πως εντάσσει στη νέα μικροαστική τάξη όλους τους εργαζόμενους που δεν παράγουν άμεσα υπεραξία, κάτι που για τον Ν. Πουλαντζά σημαίνει τους εργαζόμενους στον τριτογενή τομέα. Με αυτό τον τρόπο, ο Ν. Πουλαντζάς κάνει το λάθος να θεωρεί μέλη της τάξης αυτής, συλλήβδην, τους τεχνικούς παραγωγής, τις καθαρίστριες που εργάζονται στο δημόσιο τομέα, τους δικηγόρους και τους σερβιτόρους των εστιατορίων! Πόσο μάλλον που μία μαρξιστική οπτική των πραγμάτων θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα επιφυλακτική στην καταχώριση των εργαζομένων στις διάφορες βιομηχανίες υπηρεσιών ως εργαζομένων στον τριτογενή τομέα.

Από εκεί και πέρα, ενδιαφέρον έχει προκαλέσει ο ορισμός των Ερενράιχ και Ερενράιχ σύμφωνα με τον οποίο ορίζουν ως «Επαγγελματική-Διευθυντική τάξη εκείνη που αποτελείται από μισθωτούς διανοητικά εργαζόμενους που δεν κατέχουν τα μέσα παραγωγής και των οποίων η κύρια λειτουργία στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, σε γενικές γραμμές, σχετίζεται με την αναπαραγωγή της καπιταλιστικής παιδείας και των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων».¹²⁰

Ο ορισμός αυτός δημιουργεί πολλά ερωτήματα για την εννοιολογική του συνάφεια. Συγκεκριμένα, είναι ιδιαίτερα προβληματική η χρήση του όρου επαγγελματική-διευθυντική τάξη, γιατί συγχέει δύο διαφορετικής ποιότητας έννοιες. Την έννοια «επάγγελμα» που είναι έννοια γένους, με την έννοια «διευθυντής» που είναι έννοια είδους. Για να το πούμε διαφορετικά: ο όρος «επάγγελμα» δεν προσδιορίζει τίποτε, αφού όλοι οι εργαζόμενοι έχουν ένα επάγγελμα ενώ, αντίθετα,

119. Για την άποψη του Ν. Πουλαντζά βλ. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές...*, σελ. 253 κ.εξ.

120. B. Ehrenreich – J. Ehrenreich, «The Professional-Managerial Class», σελ. 12, στο P. Walker (ed.), *Between...*, 1981.

ο όρος «διευθυντής» έχει μια ειδικότερη σημασία που περιγράφει πολύ εξειδικευμένες λειτουργίες που εκτελούν οι φορείς της θέσης αυτής. Το σημαντικότερο, όμως, είναι πως οι διευθυντές, όπως δείξαμε προηγουμένως, δεν μπορούν να ενταχθούν στη μικροαστική τάξη γιατί όντας φορείς των κοινωνικών σχέσεων του κεφαλαίου αποτελούν μέλη της αστικής τάξης.

Έπειτα, η αναδοχή της εκπαιδευτικής αναπαραγωγής ως βασικού προσδιοριστικού στοιχείου, δημιουργεί σοβαρά μεθοδολογικά προβλήματα για μία σειρά από λόγους που εξηγήθηκαν όταν εξετάστηκε το ζήτημα των εργαζομένων στον τριτογενή τομέα και ειδικότερα ο ρόλος που ασκούν οι εκπαιδευτικοί.¹²¹

Ένας άλλος σημαντικός κοινωνιολόγος, ο Ράιτ, υποστηρίζει πως είναι πολύ αμφισβητούμενη η ένταξη της «νέας μικροαστικής τάξης» στην ίδια κοινωνική τάξη με την παραδοσιακή μικροαστική τάξη. Κι αυτό γιατί, από τη μία, η ανάπτυξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού δυσχεραίνει τη θέση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, ενώ αντίθετα η νέα μικροαστική τάξη είναι πλήρως εξαρτημένη από το μονοπωλιακό κεφάλαιο για την αναπαραγωγή της. Από την άλλη, η νέα μικροαστική τάξη έχει συμφέρον από την αύξηση των κρατικών δαπανών, ενώ η παραδοσιακή μικροαστική τάξη έχει αντίθετα συμφέροντα.¹²²

Η θέση αυτή του Ράιτ εμπεριέχει σημαντικές παρατηρήσεις και πολλά θετικά στοιχεία. Εντούτοις, δεν αποφεύγει τον υπερτονισμό

121. Ο Ράιτ σε μία ενδιαφέρουσα κριτική του ορισμού των Ερενράιχ και Ερενράιχ παρατηρεί πως «έχει θεμελιώδη σημασία να διακρίνουμε μεταξύ των διανοουμένων αυτών που ελέγχουν τους μηχανισμούς παραγωγής και αυτών που απλώς δουλεύουν μέσα σε αυτούς τους μηχανισμούς». Βλ. E. O. Wright, «Intellectuals and...», σελ. 195, στο συλλογικό έργο του P. Walker.

122. E. O. Wright, «Class boundaries in advanced capitalist societies», *New Left Review*, No. 98, 1978, σελ. 24.

της αντίθεσης μονοπωλιακού/μικροαστικού κεφαλαίου, όταν σε πολλές ιστορικές περιπτώσεις το μονοπωλιακό κεφάλαιο επεδίωξε την παράλληλη λειτουργία του μικροαστικού κεφαλαίου, διότι αυτό διευκόλυνε τη δική του λειτουργία. Όσον αφορά την αύξηση της κρατικής παρέμβασης, δε νομίζουμε ότι το μικροαστικό κεφάλαιο είναι, γενικά και αόριστα, πολέμιό της γιατί κρατική παρέμβαση μπορεί να σημαίνει μία σειρά θετικών μέτρων για το κεφάλαιο αυτό (έργα υποδομής, τηλεπικοινωνίες κ.λπ.). Έπειτα, δε γίνεται εύκολα κατανοητό γιατί τα νέα μικροαστικά στρώματα τάσσονται, σε γενικές γραμμές, υπέρ της μεγέθυνσης του κρατικού τομέα. Τέλος, η ύπαρξη σημαντικών διαφορών ενυπάρχει και μεταξύ των διαφόρων μερίδων του κεφαλαίου. Έτσι, το κατασκευαστικό κεφάλαιο π.χ., μπορεί να επιδιώκει μία αύξηση των δημοσίων δαπανών για τη δημιουργία δρόμων, ενώ το βιομηχανικό κεφάλαιο να είναι αντίθετο επειδή μία τέτοια πολιτική οδηγεί σε αύξηση της φορολογίας.

Η άποψη που υιοθετείται στα πλαίσια της εργασίας αυτής είναι πως, παρά τις υπαρκτές διαφορές, η νέα μικροαστική τάξη και η παραδοσιακή μικροαστική τάξη αποτελούν μερίδες μίας τάξης. Κι αυτό γιατί, σε αντιδιαστολή με την αστική και εργατική τάξη, η κοινωνική πρακτική τους διακρίνεται τόσο λόγω της αδυναμίας άρθρωσης αυτόνομης πολιτικής πρακτικής –γεγονός που επιφέρει την πρόσδεσή της πότε στη μία και πότε στην άλλη τάξη– όσο και λόγω της κοινής οικονομικής βάσης, σε σύγκριση με τις άλλες τάξεις, που χαρακτηρίζει τα μέλη τους. Κοινή οικονομική βάση που, είτε στηρίζεται στην απόσπαση υπεραξίας (παραδοσιακή μικροαστική τάξη) είτε στην πληρωμή από τον όγκο της υπεραξίας (τμήματα της νέας μικροαστικής τάξης που εργάζονται στο δευτερογενή ή τον τριτογενή τομέα) είτε στην αμοιβή πάνω από το ύψος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (δημόσιοι υπάλληλοι, ελεύθεροι επαγγελματίες), έχει σαν κοινή συνισταμένη το γεγονός πως δεν υφίστανται εκμετάλλευ-

ση και δεν υπάρχει τμήμα της εργασίας τους που να μην πληρώνεται.

Κατ' αυτό τον τρόπο, η παραδοσιακή μικροαστική τάξη περιλαμβάνει όλους τους βιομηχάνους και εμπόρους που δεν πραγματοποιούν διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου τους. Ταυτόχρονα, η νέα μικροαστική τάξη μπορεί να οριστεί, και να διαχωριστεί ταυτόχρονα, από την παραδοσιακή μικροαστική τάξη, με βάση το γεγονός της μη κατοχής των μέσων παραγωγής και της μη απόσπασης υπεραξίας από όλες τις κατηγορίες που την απαρτίζουν και, δευτερευόντως, μέσω της ενδιάμεσης θέσης που κατέχει στο εσωτερικό της παραγωγικής διαδικασίας, όπου υφίσταται την πολιτική και ιδεολογική κυριαρχία της άρχουσας τάξης αφού είναι υποχρεωμένη να εκτελεί τις εντολές των εργοδοτών της.¹²³ Ο βασικός της ρόλος είναι η ενεργοποίηση και αναπαραγωγή των σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας που δημιουργεί η σχέση κεφαλαίου/εργασίας. Το έργο αυτό επιτυγχάνεται μέσω της κατάτμησης των λειτουργιών των στρωμάτων που υπάγονται στη νέα μικροαστική τάξη κατά τρόπο ανάλογο με την κατάτμηση του κεφαλαίου σε ταξικές μερίδες.¹²⁴

Έτσι, η μερίδα αυτή περιλαμβάνει όλους εκείνους που, είτε δουλεύουν ως ελεύθεροι επαγγελματίες είτε ως μισθωτοί, έργο τους έχουν την επίβλεψη και οργάνωση του συστήματος εργασίας (τεχνικοί,

123. Ο Καρχέντι (G. Carchedi, *On the Economic...*, σελ. 88-90) θεωρεί σαν πρόσθετο χαρακτηριστικό το γεγονός πως τα μέλη της νέας μικροαστικής τάξης ασκούν ταυτόχρονα λειτουργίες του κεφαλαίου και του συλλογικού εργάτη. Όμως κάτι τέτοιο δε φαίνεται να είναι σωστό, γιατί λειτουργίες του κεφαλαίου ασκούν μόνο τα μέλη της αστικής τάξης ενώ στο συλλογικό εργάτη συμμετέχουν όλοι οι εργαζόμενοι, από το βιομηχανικό εργάτη μέχρι το διπλωματούχο μηχανικό. Για το ζήτημα του συλλογικού εργάτη βλ. Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για...*, Μέρος Πρώτο, σελ. 460-461. Για μία πολύ ενδιαφέρουσα κριτική στις απόψεις του Καρχέντι βλ. Α. Cottrell, *Social Classes...*, σελ. 84-88.

124. A. Bihr, *Entre Bourgeoisie et Proletariat*, σελ. 174.

μηχανικοί, δικηγόροι κ.λπ.), την επιτήρηση της συνοχής της καπιταλιστικής λειτουργίας (κατώτεροι και μεσαίοι αξιωματικοί των μηχανισμών καταστολής) ή, τέλος, τη νομιμοποίηση των όρων αναπαραγωγής των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων (δικαστικοί, μεσαία κρατικά στελέχη, κατώτερες βαθμίδες της διανόησης).

Οι ελεύθεροι επαγγελματίες δεν ανήκουν στην εργατική τάξη γιατί αμείβονται για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από όσο εργάζονται.¹²⁵ Δεν ανήκουν όμως στην αστική τάξη γιατί δεν κατέχουν μέσα παραγωγής. Ανήκουν στη μικροαστική τάξη διότι συμμετέχουν σε λειτουργίες με τις οποίες το κεφάλαιο εξασφαλίζει τις συνθήκες ομαλής λειτουργίας της παραγωγικής διαδικασίας (οργάνωση και εποπτεία). Λειτουργίες, τα πλαίσια των οποίων έχουν αποφασιστεί και σχεδιάσθει από τα ανώτατα διοικητικά στελέχη, που –όπως είδαμε– ανήκουν στην αστική τάξη. Αντιθέτως, τα μέλη της νέας μικροαστικής τάξης είναι αποκλεισμένα από αυτές τις διαδικασίες σχεδιασμού και απόφασης.

Η μοναδική αδυναμία του ορισμού των Μποντλό, Εταμπλέ, Μαλμόρ σε ό,τι αφορά την περίπτωση της νέας μικροαστικής τάξης, είναι πως θεωρούν ότι όλα τα τμήματά της αμείβονται από τμήματα της υπεραξίας. Πράγμα που δεν ισχύει γενικά γιατί τα μέλη της μικροαστικής τάξης που εργάζονται στον κρατικό τομέα πληρώνονται από τμήματα των συνολικών εσόδων του κράτους που αποτελούνται είτε από μισθούς είτε από μορφές υπεραξίας (κέρδη, τόκοι κ.λπ.),¹²⁶ σε αντίθεση με όσους εργάζονται στο δευτερογενή τομέα, που αμείβονται από το μεταβλητό κεφάλαιο και με αυτούς που εργάζονται στον τριτογενή τομέα και αμείβονται από τα έξοδα κυκλοφορίας που αποτελούν τμήμα της υπεραξίας.

125. Για τον υπολογισμό της διαφοράς μεταξύ της πραγματικής αμοιβής και της πραγματικής εργασίας βλ. Baudelot et al., *ό.π.*, σελ. 224 κ.εξ.

126. A. Bihr, *Entre Bourgeoisie et Proletariat*, σελ. 51.

2.2.5 Τα αγροτικά στρώματα

Το τελευταίο σημείο που πρέπει να αναπτυχθεί στη θεωρητική αυτή αναφορά γύρω από το θέμα των κοινωνικών τάξεων αφορά το πρόβλημα των αγροτικών στρώματων.

Σύμφωνα με την πιο διαδεδομένη αντίληψη, τα στρώματα αυτά ανήκουν είτε στη μικροαστική τάξη είτε, γενικά και αόριστα, στα μεσαία στρώματα. Εξηγήθηκε ήδη γιατί θεωρούμε πως δεν είναι ορθή η χρήση του όρου «μεσαία στρώματα». Υποστηρίχθηκε ακόμη ποιοι και γιατί ανήκουν στη μικροαστική τάξη. Η άποψη που θα επιχειρηθεί να αποδειχθεί σε αυτή την παράγραφο, είναι πως οι μικροϊδιοκτήτες γης, που αποτελούν το σύνολο σχεδόν των αγροτών στην Ελλάδα, εντάσσονται στην εργατική τάξη. Αποτελούν μία ιδιαίτερη μερίδα της εργατικής τάξης που θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε οιονεί εργατική τάξη. Αντίστοιχα, οι ιδιοκτήτες που χρησιμοποιούν περιορισμένη μισθωτή εργασία για την καλλιέργεια της γης τους και πραγματοποιούν απλή αναπαραγωγή του κεφαλαίου, ανήκουν στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη, ενώ εκείνοι που χρησιμοποιούν αριθμό μισθωτών που τους επιτρέπει να προβαίνουν σε διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου τους, ανήκουν στην αστική τάξη.

Το θέμα όμως που μας απασχολεί είναι η ταξική διάρθρωση στην Ελλάδα· γι' αυτό θα περιοριστούμε, στα πλαίσια αυτής της μελέτης, στην ανάλυση της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας, που είναι κυρίαρχη στην Ελλάδα και η οποία δε χρησιμοποιεί μισθωτούς εργάτες.¹²⁷

Ο Ένγκελς, αναφερόμενος στο μικροϊδιοκτήτη γης, παρατηρεί ότι κι αυτός «όπως κι ο μικρός χειροτέχνης, είναι λοιπόν εργάτης που ξεχωρίζει από το σύγχρονο προλετάριο με το ότι είναι ακόμα κάτοχος των μέ-

127. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο το 2% των εργαζομένων στη γεωργία είναι μισθωτοί (1981).

σων εργασίας, δηλαδή απομεινάρι ενός περασμένου τρόπου παραγωγής».¹²⁸

Φαίνεται ότι ο Ένγκελς είχε κατανοήσει τη σφαιρικότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που επιχειρεί να εντάξει όλες τις πλευρές του κοινωνικού γίγνεσθαι κάτω από την κυριαρχία του κεφαλαίου. Ο Μαρξ υπογραμμίζει τη σημασία του ζητήματος αυτού υποστηρίζοντας ότι στην αστική κοινωνία «η γεωργία γίνεται όλο και περισσότερο ένας απλός κλάδος της βιομηχανίας και είναι ολοκληρωτικά κυριαρχούμενη από το κεφάλαιο».¹²⁹

Με άλλα λόγια, όπως σωστά υποστηρίζει ο Κ. Βεργόπουλος, η ανάπτυξη του καπιταλισμού οδήγησε στην ενσωμάτωση της γεωργίας στον καπιταλιστικό καταμερισμό της εργασίας κατά τέτοιον τρόπο ώστε η «μικρή αγροτική παραγωγή (να) αποτελεί όχι ένα προκαπιταλιστικό ντόπιο, αλλά μία μορφή αναπαραγόμενη από το σύγχρονο καπιταλισμό και ενσωματούμενη σ' αυτόν».¹³⁰ Με τον τρόπο αυτό «διαμορφώνεται μία κατάσταση, όπου η γεωργία είναι *de facto* κοινωνικοποιημένη, κατάσταση η οποία προσδιορίζεται εκ της υποταγής της γεωργίας, ως όλου, στον καπιταλισμό. Σ' αυτή την ενσωμάτωση της γεωργίας δεν υπάρχει ιδιαίτερη εργοδοτική τάξη, η οποία να αντλεί κέρδος εκ της κατοχής του εδάφους. Αντιθέτως, ο καπιταλισμός έχει εθνικοποιήσει τη γεωργία, χωρίς να το λέει. Οι καλλιεργητές των αγρών πρέπει να θεωρούνται ως μισθωτοί με το κορμάτι, ή κατ' οίκον, όχι του ενός ή του άλλου ιδιωτικού εργοδότη, αλλά του απρόσωπου καπιταλιστικού συστήματος, συνολικώς θεωρουμένου».¹³¹

128. Κ. Μαρξ - Φ. Ένγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, τόμος 3, ΚΕ/ΚΚΕ, σελ. 493.

129. Κ. Marx, *Grundrisse*, Band 1, σελ. 41.

130. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, «Εξάντας», Αθήνα, 1975, σελ. 207.

131. Κ. Βεργόπουλος, ό.π., σελ. 208. Παρόμοια είναι η άποψη του Ρε που θεωρεί ότι «έχοντας καταστρέψει τις σχέσεις παραγωγής που έφεραν σε αντίθεση γαιοκτήμονες και αγρότες, η αστική τάξη εγκαθιστά, προς όφελός της, ίδιες σχέσεις παραγωγής με τους εργαζομένους αγρότες». Βλ. P.-P. Rey, *Les alliances de classes*, Maspero, Paris, 1973, σελ. 61. Ο Φαν ντερ Πλεχ

Το ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί είναι γιατί η γεωργία ενσωματώνεται ως όλον και κυρίως με τη μορφή της οικογενειακής ιδιοκτησίας στον καπιταλισμό και δεν παρατηρείται το φαινόμενο, αρχικά, της αποδιάρθρωσης της γεωργικής παραγωγής, και στη συνέχεια, της ένταξής της μέσω καθαρά καπιταλιστικού προτσές.

Το βασικό πρόβλημα που θα είχε να αντιμετωπίσει μία τέτοια προσπάθεια είναι το γεγονός της αδυναμίας αναπαραγωγής της γης.¹³² Ο μόνος τρόπος να υπερκεραστεί αυτό το πρόβλημα είναι η αύξηση της παραγωγικότητας μέσω της εντατικοποίησης της εργασίας και της χρήσης της επιστήμης και της τεχνολογίας. Το κεφάλαιο χρησιμοποιεί δύο βασικές στρατηγικές για να πραγματοποιηθεί η μεγιστοποίηση της παραγωγής: την ιδιοποίηση και την υποκατάσταση.¹³³ Η ιδιοποίηση αποτελεί τη διαδικασία μετασχηματισμού των τεχνικών στοιχείων της παραγωγής σε βιομηχανικές δραστηριότητες (π.χ. η αντικατάσταση των ζωικών λιπασμάτων από χημικά). Η υποκατάστα-

από την πλευρά του θεωρεί πως το γεγονός της σταδιακής εξωτερίκευσης της αγροτικής παραγωγής, μέσω της αγοράς μηχανημάτων, λιπασμάτων, προσφυγής στον τραπεζικό δανεισμό κ.λπ. συντελεί αποφασιστικά στην πραγματική υπαγωγή της γεωργίας στο κεφάλαιο. Βλ. J. D. van der Ploeg, «The Agricultural Labour Process and Commoditization», στο N. Long et al. (eds), *The Commoditization Debate: Labour Process, Strategy and Social Network*, Agricultural University of Wageningen, Wageningen, 1991, σελ. 52 όπως αναφέρεται από Χ. Κασίμης - Α. Παπαδόπουλος, «Marx και Καπιταλιστική Ανάπτυξη στη Γεωργία: Αγροτική Οικογενειακή Εκμετάλλευση και Διαδικασία της Εργασίας», στο Ν. Θεοτοκάς - Δ. Μυλωνάκης - Γ. Σταθάκης (επιμ.), *Αναδρομή στον Marx*, «Δελφίνι», Αθήνα, 1996, σελ. 261.

132. D. Goodman - M. Redclift, «Capitalism, Petty Commodity Production and the Farm Enterprise», *Sociologia Ruralis*, vol. 25, No. 3/4, 1985, σελ. 238-242 όπως αναφέρεται από Χ. Κασίμης - Α. Παπαδόπουλος, «Marx και Καπιταλιστική Ανάπτυξη στη Γεωργία...», σελ. 258-259.

133. D. Goodman - B. Sorj - J. Wilkinson, *From Farming to Biotechnology: A Theory of Agro-Industrial Development*, Blackwell, Oxford, 1987 όπως αναφέρεται από Χ. Κασίμης - Α. Παπαδόπουλος, «Marx και Καπιταλιστική Ανάπτυξη στη Γεωργία...», σελ. 259.

ση συνιστά τη διαδικασία μεταποίησης των πρωτογενών αγροτικών προϊόντων σε βιομηχανικά προϊόντα.¹³⁴ Με αυτό τον τρόπο, επιδιώκεται η εξάλειψη της αγροτικής παραγωγής και ο μετασχηματισμός της σε βιομηχανική δραστηριότητα που πραγματοποιείται πάνω στη γη.¹³⁵

Για να μπορέσει να πετύχει τους στόχους αυτούς το καπιταλιστικό σύστημα χρησιμοποιεί μία πληθώρα εξειδικευμένων μέτρων:

1. Μία πολιτική μείωσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων και αύξησης των τιμών των βιομηχανικών προϊόντων. Αυτό γίνεται διότι, από τη μία, οι τιμές των μηχανημάτων εξοπλισμού για τις αγροτικές καλλιέργειες καθορίζονται μονοπωλιακά από τα βιομηχανικά τρασάκια που τα παράγουν ενώ, από την άλλη, το μονοπωλιακό κεφάλαιο μέσω των «ενδιάμεσων χονδρεμπόρων» κατορθώνει να ελέγχει το επίπεδο των τιμών των αγροτικών προϊόντων.¹³⁶ Παράλληλα, το κράτος επιδιώκει, εξίσου, την καθήλωση των τιμών των αγροτικών προϊόντων σε χαμηλά επίπεδα αφού με αυτό τον τρόπο παραμένει χαμηλό το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης.¹³⁷

Έτσι, επιτυγχάνονται δύο στόχοι: Από τη μία, οι μισθοί των εργατών των πόλεων μένουν σε χαμηλά επίπεδα, αφού τα τρόφιμα εί-

134. D. Goodman, «Some Recent Tendencies in the Industrial Reorganisation of the Agri-Food System», στο W. F. Friedland - L. Busch - F. H. Buttel - A. P. Rudy (eds), *Towards a New Political Economy of Agriculture*, Westview Press, Boulder, 1991, σελ. 38-40 όπως αναφέρεται από Χ. Κασίμης - Α. Παπαδόπουλος, «Marx και Καπιταλιστική Ανάπτυξη στη Γεωργία...», σελ. 259.

135. D. Goodman - M. Redclift, «Capitalism, Petty...», σελ. 241 όπως αναφέρεται από Χ. Κασίμης - Α. Παπαδόπουλος, «Marx και Καπιταλιστική Ανάπτυξη στη Γεωργία...», σελ. 259.

136. W. Rochet, *Vers l'émancipation paysanne*, 1953, σελ. 34-36.

137. C. Servolin, «L'absorption de l'agriculture dans le mode de production capitaliste», στο *L'univers politique des paysans dans la France contemporaine*, Armand Collin, Paris, 1972, σελ. 58.

ναι φθηνά, αυξάνοντας τα κέρδη των καπιταλιστών· διότι όσο μικρότερος είναι ο αναγκαίος χρόνος εργασίας τόσο μεγαλύτερος είναι ο χρόνος της υπερεργασίας και, συνεπώς, το ποσοστό υπεραξίας.¹³⁸ Από την άλλη, αυτή η διαφορά τιμών μεταξύ του αγροτικού και του βιομηχανικού τομέα, αναγκάζει τον αγρότη να πουλάει προϊόντα πολύ πιο μικρής αξίας από αυτά που είναι υποχρεωμένος να αγοράσει.¹³⁹ Με τον τρόπο αυτό, δημιουργείται ένα έλλειμμα στον οικογενειακό προϋπολογισμό, το οποίο καλύπτεται με συνεχή προσφυγή στο δανεισμό. Πράγμα που εξαναγκάζει τον αγρότη να εργάζεται όλο και πιο εντατικά ώστε να μπορέσει να εξοφλήσει τα χρέη του. Είναι μια κατάσταση που του επιβάλλει ένα διαρκή εξορθολογισμό των συνθηκών εκμετάλλευσής του¹⁴⁰ αφού προσπαθώντας να πληρώσει τα χρέη του επιχειρεί να αυξήσει την παραγωγικότητά του. Για να συμβεί όμως αυτό, θα πρέπει να επενδύσει σε μηχανολογικό εξοπλισμό,¹⁴¹ ο οποίος είναι ακριβός, με συνέπεια να συνάπτει νέα δάνεια και έτσι, από ένα σημείο και μετά, να μην κατέχει παρά μόνο μία πλασματική ιδιοκτησία, όπου η αποπληρωμή των δανείων για τη συντήρησή της παίρνει όλο και περισσότερο τη μορφή απόσπασης υπεραξίας.¹⁴²

Παράλληλα, η κατάσταση αυτή ενισχύεται από τη δυνατότητα που έχουν οι μονοπωλιακές επιχειρήσεις να προσδιορίζουν τις τιμές των προϊόντων τους σε σημαντικά υψηλά επίπεδα. Η δε διάρκεια χρήσης των προϊόντων αυτών αποδεικνύεται ιδιαίτερα βραχύβια, α-

138. Γ. Μαυρίης - Θ. Τσεκούρας, «Το ξένο κεφάλαιο και η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού», *Θέσεις*, τ. 2, 1983, σελ. 63.

139. K. Vergopoulos, «Capitalisme difforme», στο S. Amin - K. Vergopoulos, *La question paysanne et le capitalisme*, Anthropos, Paris, 1974, σελ. 172.

140. P.-P. Rey, *Les alliances de classes*, σελ. 215.

141. K. Vergopoulos, «Capitalisme...», σελ. 197.

142. P.-P. Rey, ό.π., σελ. 215.

φού τόσο η εντατική τους εκμετάλλευση όσο και η γρήγορη ανάπτυξη της τεχνολογίας, πολύ σύντομα τα καθιστούν ανενεργά. Έτσι, βρίσκονται τελικά ο αγρότης χωρίς χρέος κι επιπλέον, έχοντας ουσιαστικά εργαστεί για την αναπαραγωγή και την κερδοφορία του τραπεζικού, του εμπορικού¹⁴³ και του βιομηχανικού κεφαλαίου, ούτε ενεργητικό διαθέτει.

Δημιουργείται κατ' αυτό τον τρόπο ένας φαύλος κύκλος. Το αποτέλεσμα είναι η διατήρηση της μικρής ιδιοκτησίας που επιτρέπει στις βιομηχανίες γεωργικών μηχανημάτων και στις βιομηχανίες τροφίμων να εκμεταλλεύονται στο μέγιστο βαθμό τον υπάρχοντα εξοπλισμό ενώ, παράλληλα, να αξιοποιούν πολύ γρήγορα την τεχνική πρόοδο. Έτσι, αυτό που επιτυγχάνεται τελικά, είναι η μεγιστοποίηση της ροής των εμπορευμάτων σε βαθμό που δε θα επέτρεπε η συγκεντροποιημένη παραγωγή.¹⁴⁴ Ταυτόχρονα, η διαρκής προσφυγή στα πιστωτικά ιδρύματα ενισχύει τις διαδικασίες εντατικοποίησης αφού τα τελευταία ελέγχουν τόσο τα πρόσωπα που λαμβάνουν δάνειο όσο και τους σκοπούς για τους οποίους θα χρησιμοποιηθούν.¹⁴⁵

2. Μια μορφή υψηλής φορολογίας, που επιβαρύνει ιδιαίτερα τους αγρότες παραγωγούς.¹⁴⁶

Ειδικότερα, για την περίπτωση της Ελλάδας, όπου οι αγρότες

143. C. Servolin, «Paysannerie: Coexistence entre capital et petite propriété», *Frontière*, 2, 1973, σελ. 68.

144. C. Servolin, ό.π., σελ. 70.

145. T. Marsden, «Theoretical Issues in the Continuity of Petty Commodity Production», στο S. Whatmore - P. Lowe - T. M. Marsden (eds), *Rural Enterprise: Shifting Perspectives on Small-Scale Production*, Fulton, London, 1991, σελ. 26 όπως αναφέρεται από Χ. Κασίμης - Α. Παπαδόπουλος, «Marx και Καπιταλιστική Ανάπτυξη...», σελ. 261.

146. K. Vergopoulos, «Capitalisme...», σελ. 172.

δεν πληρώνουν άμεσους φόρους, πρέπει να υπενθυμίσουμε πως το 70% του συνόλου της φορολογίας αποτελείται από τους έμμεσους φόρους.¹⁴⁷

3. Μία πληθωριστική πολιτική η οποία, ως μορφή αναγκαστικής αποταμίευσης, επιφέρει την αναδιανομή του κοινωνικού πλούτου σε όφελος των πιο πλουσίων.¹⁴⁸

4. Μία μορφή συμφωνίας μεταξύ ολιγοπωλιακού κεφαλαίου και οικογενειακών εκμεταλλεύσεων για παραγωγή μίας καθορισμένης ποσότητας («με το κομμάτι»), για τις μεγάλες επιχειρήσεις τροφίμων και κτηνοτροφικών προϊόντων. Ουσιαστικά, με αυτό τον τρόπο οι αγρότες μετατρέπονται σε κατ' οίκον εργάτες που παράγουν προϊόντα με το κομμάτι για μεταποίηση στα επιχειρησιακά συγκροτήματα. Πρόκειται για μία καθαρή μορφή μισθωτής εργασίας όπου το κεφάλαιο αντί να αμείβει τους εργαζόμενους βάσει του χρόνου εργασίας τους, διαιρεί την αξία του χρόνου εργασίας ανάλογα με τις μονάδες εμπορευμάτων που παράγονται σε μία δεδομένη χρονική μονάδα, όπου το κάθε εμπόρευμα ξεχωριστά αποκτά μία προκαθορισμένη τιμή παραγωγής και πρέπει να διακρίνεται από συγκεκριμένες ποιοτικές προδιαγραφές.¹⁴⁹

147. K. Vergopoulos, ό.π., σελ. 198.

148. K. Vergopoulos, ό.π., σελ. 172. Πολύ σημαντική, αν και κάπως σχηματική, είναι η άποψη του Ροσέ που παρατηρεί πως σε περιόδους έλλειψης προϊόντων «ο αγρότης έχει την αυταπάτη ότι πλουτίζει συσσωρεύοντας χαρτονομίσματα, ενώ λίγο αργότερα διαπιστώνει πηγαίνοντας στην αγορά για να ανανεώσει το μηχανολογικό του εξοπλισμό, πως το φράγκο έχει χάσει τα 2/3 της αξίας του». Βλ. W. Rochet, *Vers l'émancipation paysanne*, 1953, σελ. 45.

149. Για το πολύ σημαντικό αυτό ζήτημα βλ. Χ. Κασίμης – Α. Παπαδόπουλος, «Marx και Καπιταλιστική Ανάπτυξη...», σελ. 253 καθώς και J. E. Davis, «Capitalist Agricultural Development and the Exploitation of the Propertied Labourer», στο F. H. Buttel – H. Newby (eds), *The Rural Sociology of the Advanced Societies: Critical Perspectives*, 1980, Croom Helm, London όπως το αναφέρουν οι Κασίμης – Παπαδόπουλος.

Το αποτέλεσμα είναι πως μέσα σε αυτό το πλαίσιο παραγωγής, οι μικροί καλλιεργητές, εργαζόμενοι όλο και πιο εντατικά, καταλήγουν να απολέσουν την ουσιαστική κυριότητα των μέσων παραγωγής ενώ οι αποφάσεις σχετικά με τους ρυθμούς και τα προϊόντα της παραγωγής περνούν όλο και περισσότερο στην εξουσία του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Ταυτόχρονα, ο μεν αγρότης δεν κατορθώνει παρά να εξασφαλίσει τα μέσα για την αναπαραγωγή του,¹⁵⁰ ενώ το κεφάλαιο πετυχαίνει να καρπωθεί όλο το πλεόνασμα που δημιουργείται στην αγροτική παραγωγή.¹⁵¹

Αυτή η διαδικασία απόσπασης πλεονάσματος από τους άμεσους παραγωγούς έχει τις επιπτώσεις της όσον αφορά την κοινωνική ένταξη των αγροτικών μικροϊδιοκτητικών στρώματων. Τα στρώματα αυτά αποτελούν μία οιονεί μερίδα της εργατικής τάξης. Στην ουσία, δε διαφέρουν από τους υπόλοιπους εργάτες, αφού έχουν ξεπέσει στο επίπεδο του χειρώνακτα προλετάριου.¹⁵² Η θέση που υιοθετείται στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι πως δεν υπάρχει πραγματική διαφορά μεταξύ του αγρότη-μικροϊδιοκτήτη, του εργοστασιακού εργάτη και του πωλητή. Και οι τρεις εργάζονται κάποιο χρονικό διάστημα για το οποίο αμείβονται λιγότερο από όσο στην πραγματικότητα εργάστηκαν εκτελώντας μία ομοιομορφποιημένη/κανονικοποιημένη εργασία.

Αναμφισβήτητη υπάρχουν διαφορές που μπορούν να εντοπιστούν στο ιδεολογικό πεδίο. Οι πωλητές νομίζουν ότι βρίσκονται σε ανώτερη θέση από τους εργάτες κι οι εργάτες από τους αγρότες. Αυτός, κατά τη γνώμη μας, είναι ένας λανθασμένος τρόπος ερμηνείας της πραγ-

150. P. George, «Anciennes et nouvelles classes sociales dans les campagnes françaises», *Sociologie*, vol. XXXVII, 1964, σελ. 9-11.

151. K. Vergopoulos, ό.π., σελ. 267.

152. S. Amin, 1974, «Le capitalisme et la rente foncière», στο S. Amin – K. Vergopoulos, ό.π., σελ. 46.

ματικότητας, στο σχηματισμό του οποίου επιδρά καταλυτικά η κυρίαρχη ιδεολογία, που συμβάλλει στον κατακερματισμό της συλλογικής συνείδησης της εργατικής τάξης.

Υποστηρίζεται ότι οι μικροϊδιοκτήτες αγρότες αποτελούν οιονεί μερίδα της εργατικής τάξης διότι, παρά το φαινομενικό γεγονός της νομικής κυριότητας των μέσων παραγωγής και της γης, στην πραγματικότητα, διαφέρουν κατά πολύ από τους μικροεπιχειρηματίες μικροαστούς. Κι αυτό γιατί, πέρα από όσα αναφέρθηκαν για την απόσπαση του αγροτικού πλεονάσματος από το εμπορικό, το βιομηχανικό και το τραπεζικό κεφάλαιο, σε περιόδους κρίσης και πτώσης των τιμών ο μικροαστός μειώνει την παραγωγή του, περιμένοντας βελτίωση των συνθηκών. Ο αγρότης, αντίθετα, εντατικοποιεί την εργασία του, επιδιώκοντας να καλύψει τη διαφορά.¹⁵³

Αντίστοιχα, ο μισθωτός εργάτης προσφεύγει στη συμπληρωματική εργασία μόνο σε περίπτωση που οι απολαβές του είναι παρόμοιες με αυτές της κανονικής εργασίας του. Ο αγρότης, αντίθετως, εργάζεται περισσότερο, ακόμη κι αν αμείβεται αναλογικά λιγότερο, για να μπορέσει να αυξήσει το συνολικό εισόδημά του.¹⁵⁴

Ειδικότερα, για την Ελλάδα, το κόστος της ενσωμάτωσης της οικογενειακής γεωργίας στον καπιταλισμό γίνεται ολοένα και πιο επώδυνο για τους αγρότες.

Συγκεκριμένα, όπως παρατηρούν ορισμένοι μελετητές της ελληνικής κοινωνίας,¹⁵⁵ η αύξηση της παραγωγικότητας που διαπιστώθηκε στα χρόνια της δεκαετίας του '70 δε συνοδεύτηκε από μία αντίστοιχη αύξηση των αγροτικών εισοδημάτων. Έτσι, ο εκσυγχρονισμός

153. K. Vergopoulos, ό.π., σελ. 195.

154. K. Βεργόπουλος, «Ο καπιταλισμός και η οικογενειακή γεωργία», *Αντί*, τ. 116, 1979, σελ. 39.

155. K. Βεργόπουλος, ό.π., σελ. 38.

της ελληνικής οικονομίας προϋποθέτει τη διατήρηση των χαμηλών εισοδημάτων των αγροτών, μέσω μηχανισμών όπως η αύξηση του επενδυμένου κεφαλαίου και του όγκου της παραγωγής¹⁵⁶ που ως προϋπόθεση έχουν τη μεγιστοποίηση των εξόδων παραγωγής, τα οποία καλύπτονται με την προσφυγή σε συνεχείς δανεισμούς. Κατ' αυτό τον τρόπο, η ελληνική οικογενειακή γεωργία, στην οποία ανήκει η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων αγροτών, «είναι τελείως υποταγμένη και λειτουργικά καθορισμένη από τις αναγκαιότητες της επιταχυνόμενης ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού».¹⁵⁷

Συμπερασματικά, η ανάλυση που προηγήθηκε έδειξε πως οι μικροϊδιοκτήτες γης που δε χρησιμοποιούν μισθωτή εργασία, υφίστανται μορφές εκμετάλλευσης από το βιομηχανικό, το τραπεζικό και το εμπορικό κεφάλαιο, με αποτέλεσμα το μεγαλύτερο μέρος του αγροτικού πλεονάσματος να καταλήγει στις διάφορες μερίδες του κεφαλαίου και ο αγρότης να μην εισπράττει παρά μόνο ένα είδος μισθού για την εργασία του. Αντιθέτως, όσοι ιδιοκτήτες γης απασχολούν μέχρι μισθωτούς αγρεργάτες –φαινόμενο πολύ περιορισμένο στην ελληνική πραγματικότητα–, ανήκουν είτε στη μικροαστική τάξη είτε στην αστική ανάλογα με το αν πραγματοποιούν απλή ή διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου τους.

Κατ' αυτό τον τρόπο, σε ό,τι αφορά την ελληνική γεωργία, μπορεί να υποστηριχθεί πως η πλειονότητα των αγροτικών στρωμάτων αποτελεί οιονεί μερίδα της εργατικής τάξης, ενώ τα ολιγάριθμα αγροτικά στρώματα που απασχολούν μισθωτή εργασία μπορούν να καταταχθούν είτε στην αστική είτε στη μικροαστική τάξη.

156. K. Βεργόπουλος, ό.π., σελ. 39.

157. K. Βεργόπουλος, ό.π., σελ. 41.

2.2.6 Αρχικός υπολογισμός του μεγέθους των κοινωνικών τάξεων στην Ελλάδα

Ύστερα από την εκτενή αναφορά σε ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών τάξεων είμαστε σε θέση να προσεγγίσουμε σε εμπειρικό επίπεδο την ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας στα τέλη της δεκαετίας του '70 – αρχές δεκαετίας του '80. Σκοπός μίας τέτοιας απόπειρας δεν είναι, βέβαια, ένας απολύτως επακριβής υπολογισμός του μεγέθους των κοινωνικών τάξεων στην Ελλάδα, αλλά περισσότερο μία γενική εκτίμηση ορισμένων βασικών δεδομένων. Άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο λόγος που γίνεται αυτή η προσπάθεια είναι η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα που τέθηκε στην αρχή του Δεύτερου Μέρους της εργασίας σχετικά με την κοινωνική προέλευση του εκλογικού σώματος στην Ελλάδα και, κατά προέκταση, των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ, έτσι ώστε να διαπιστωθεί αν, ανεξάρτητα από τον τρόπο παραγωγής που κυριαρχεί και που είναι ο καπιταλιστικός, ο κύριος όγκος υποστηρικτών του ΠΑΣΟΚ ανήκει στην εργατική ή στη μικροαστική τάξη.

Βάσει της επιχειρηματολογίας που υιοθετήθηκε μέχρι το σημείο αυτό, μπορούμε να διατυπώσουμε το ακόλουθο περίγραμμα για την ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας: Στην ελλαδική πραγματικότητα υπάρχουν ουσιαστικά τρεις τάξεις: α. η αστική, η οποία χωρίζεται σε διάφορες μερίδες (βιομηχανική, εμπορική, εφοπλιστική, γεωκτητική, χρηματιστική), β. η μικροαστική, που μπορούμε να τη διακρίνουμε στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη (βιοτέχνες, μικρέμποροι καθώς και οι ιδιοκτήτες γης που χρησιμοποιούν περιορισμένη μισθωτή εργασία) και στη νέα μικροαστική τάξη (ελεύθεροι επαγγελματίες, εκτελεστικά στελέχη των επιχειρήσεων και της κρατικής διοίκησης, τεχνικοί παραγωγής κ.λπ.), και γ) η εργατική τάξη, της οποίας οινεί μερίδα αποτελούν οι μικροί ιδιοκτήτες γης.

Με βάση αυτό το μοντέλο ανάλυσης θα προσπαθήσουμε να υπο-

λογίσουμε το μέγεθος της κάθε τάξης στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Βέβαια, τα διαθέσιμα στοιχεία για τις διαφορές κοινωνικοεπαγγελματικές ομάδες στην Ελλάδα είναι ελλιπή ή αφορούν διαφορετικές χρονιές και, κατά συνέπεια, μόνο κατά προσέγγιση πρέπει να τα λαμβάνουμε υπόψη.¹⁵⁸

Έτσι, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, η αστική τάξη στην Ελλάδα, που αποτελείται από τους επιχειρηματίες που απασχολούν πάνω από 9 μισθωτούς καθώς και από τους διευθυντές και τα ανώτερα διοικητικά στελέχη, πρέπει να φθάνει τα 80.000 άτομα και σαν αναλογία πρέπει να κυμαίνεται μεταξύ 2,0% και 2,5% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.¹⁵⁹

Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη είναι ιδιαίτερα ογκώδης και αποτελείται από περίπου 400.000-450.000 άτομα (σε αυτούς πρέπει να προστεθούν και 4.000 αγρότες, που χρησιμοποιούν μισθωτή εργασία στα κτήματά τους και αποτελούν οινεί μερίδα της μικροαστικής τάξης) ή το 11%-13% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Η νέα μικροαστική τάξη αποτελείται από περίπου 340.000-360.000 άτομα ελεύθερους επαγγελματίες και άτομα που ασκούν εποπτικό έλεγχο στην παραγωγή, καθώς και 90.000 άτομα που υπηρετούν στα σώματα ασφαλείας και εκτελούν κατασταλτική λειτουργία. Συνολικά, δηλαδή, η νέα μικροαστική τάξη αποτελείται από 430.000-450.000 άτομα ή το 12%-13% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Έτσι, αθροίζοντας από κοινού τις δύο πτέρυγες της μικροαστικής τάξης βλέπουμε ότι φθάνει το 23%-26% του ΟΕΠ, πράγμα που σημαίνει ότι η μικροαστική τάξη στο σύνολό της μόλις που φθάνει το 1/4 των εργαζομένων.

158. Όλα τα στοιχεία που θα χρησιμοποιηθούν στη συνέχεια έχουν ληφθεί από τους πίνακες 13 και 14 του Παραρτήματος.

159. Σύμφωνα με τις απογραφές βιομηχανικών και εμπορικών καταστημάτων (1978) και τις έρευνες εργατικού δυναμικού της ΕΣΥΕ.

Από εκεί και πέρα, εκτιμάται ότι οι 1.000.000-1.200.000 εργάτες, τεχνίτες και χειριστές μηχανημάτων, οι 140.000-160.000 μάγειροι, σερβιτόροι, υπηρέτες, κομμωτές κ.λπ., οι 280.000-320.000 υπάλληλοι γραφείου, καθώς και οι 90.000-110.000 επιπορευόμενοι, σύνολο 1.500.000-1.800.000 εργαζόμενοι, ανήκουν στην εργατική τάξη, η οποία αποτελεί το 42%-51% του ΟΕΠ. Σε αυτούς πρέπει να προστεθούν 900.000-950.000 αγρότες μικροκαλλιεργητές, οι οποίοι αποτελούν οιοσδήποτε μερίδα της εργατικής τάξης και το 25%-27% του ΟΕΠ.

Όπως ήδη σημειώθηκε, αυτό που ενδιαφέρει είναι μία προσέγγιση του μεγέθους των κοινωνικών τάξεων, η οποία δε θα μπορεί να έχει πολύ λεπτομερειακά χαρακτηριστικά και γι' αυτό οι εκτιμήσεις γίνονται λαμβάνοντας υπόψη πιθανές αποκλίσεις που είναι δυνατό να διαπιστωθούν, ξεπερνώντας τον κάπως στατικό χαρακτήρα των μετρήσεων της ΕΣΥΕ.

Με βάση λοιπόν την ανάλυση που προηγήθηκε, η εργατική τάξη στην Ελλάδα κυμαίνεται μεταξύ των 2/3 και των 3/4 του ΟΕΠ,¹⁶⁰ ενώ η μικροαστική τάξη δεν ξεπερνά το 1/4. Έτσι, παρά το αναμφίβολο μεγάλο μέγεθος της μικροαστικής τάξης, η μεγάλη πλειοψηφία των Ελλήνων εργαζομένων εντάσσονται στην εργατική τάξη.

Βέβαια στην Ελλάδα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, παρατηρείται το φαινόμενο μίας δυϊκής μορφής οικονομίας, όπου λίγες, μονοπωλιακού χαρακτήρα, επιχειρήσεις συνυπάρχουν με ένα πλήθος μικρών επι-

160. Στην πραγματικότητα, η εργατική τάξη πρέπει να είναι μεγαλύτερη, κι αυτό γιατί στα επίσημα στοιχεία της ΕΣΥΕ δεν περιλαμβάνονται οι εργαζόμενοι κατ' οίκον (φασόν), οι ναυτικοί καθώς και οι ξένοι εργάτες, τους οποίους ο Ν. Κοτζιάς (Κοτζιάς, *Ο τρίτος...*, σελ. 240) τους υπολογίζει σε 240.000. Ωστόσο, από την πλευρά που προσεγγίζεται το ζήτημα στα πλαίσια αυτής της εργασίας, που αφορά την κοινωνική σύνθεση των Ελλήνων ψηφοφόρων, δεν έχει νόημα ο υπολογισμός και αυτού του τμήματος των εργαζομένων που ανήκουν στην ελληνική αστική τάξη, όπως και οι Έλληνες εργαζόμενοι στη Γερμανία ανήκουν στη γερμανική αστική τάξη.

χειρήσεων. Ανάμεσα σε αυτές τις δύο κατηγορίες υπάρχουν κι ορισμένες «μεσαίες», από πλευράς μεγέθους, επιχειρήσεις. Αυτές οι επιχειρήσεις δεν ανήκουν όμως σε μικροαστούς αλλά σε «μικρούς» καπιταλιστές. Με άλλα λόγια, αν θέλαμε να χαρακτηρίσουμε τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, χωρίς αμφιβολία, πρόκειται για καπιταλιστικό σχηματισμό με ταυτόχρονη ύπαρξη πλατιάς μικροαστικής τάξης, καθώς και μιας σημαντικής μερίδας μικρών καπιταλιστών, ως αποτέλεσμα της δυϊκής μορφής της οικονομίας.

2.2.7 Παραοικονομία – Διπλή απασχόληση και η επίδρασή τους στην ταξική διάρθρωση της χώρας

2.2.7.1 Τελικός υπολογισμός του μεγέθους των κοινωνικών τάξεων

Η αναφορά στις κοινωνικές τάξεις στην Ελλάδα θα ήταν ελλιπής αν παραγνωριζόταν το πραγματικό ζήτημα της παραοικονομίας, καθώς οι απόψεις που θεωρούν ότι στην Ελλάδα πλειοψηφούν τα μικροαστικά στρώματα στηρίζονται, σε μεγάλο βαθμό, στην ύπαρξη του φαινομένου αυτού. Με αυτή την έννοια, ο αρχικός υπολογισμός των κοινωνικών τάξεων θα πρέπει να τροποποιηθεί λαμβάνοντας υπόψη και τα δεδομένα της παραοικονομίας.

Ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή. Αναμφίβολα, η δράση της παραοικονομίας είναι φαινόμενο υπαρκτό στον ελλαδικό χώρο. Αναφέρουμε εν συντομία πως ο Π. Παυλόπουλος την υπολογίζει σε 28,6% του ΑΕΠ για το 1984,¹⁶¹ ενώ η Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη σε 25% του αστικού ΑΕΠ για το 1985.¹⁶²

Το μεγάλο αυτό μέγεθος της παράλληλης οικονομίας αποδίδεται

161. Π. Παυλόπουλος, *Η παραοικονομία στην Ελλάδα*, ΙΟΒΕ, Αθήνα, 1987.

162. Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *Η οικονομία της παραοικονομίας στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1990.

από τους θιασώτες της θεωρίας της «μικροαστικής» Ελλάδας στο γεγονός της δυνατότητας μίας μεγάλης μερίδας μισθωτών στρωμάτων, που εντάσσονται στη μικροαστική τάξη, καθώς και αγροτικών στρωμάτων, που επίσης εντάσσονται στη μικροαστική τάξη, να φοροδιαφεύγουν – πράγμα που ενισχύει ακόμη περισσότερο τα μικροαστικά τους χαρακτηριστικά.¹⁶³

Επιχειρώντας την προσέγγιση της ουσίας του προβλήματος, αυτό που υποστηρίζεται από τη δική μας πλευρά είναι πως η άποψη που θεωρεί ότι αδήλωτα εισοδήματα έχουν πρώτα και κύρια οι μισθωτοί και οι αγρότες, και ότι όσοι φοροδιαφεύγουν ανήκουν, κυρίως, στη μικροαστική τάξη, είναι διπλά λανθασμένη. Και είναι διπλά λανθασμένη διότι, αφενός, ο σχηματισμός των κοινωνικών τάξεων, όπως ήδη υποστηρίχθηκε δε βασίζεται στην παραοικονομική δραστηριότητα αλλά κατά κύριο λόγο στη σχέση με τα μέσα παραγωγής. Η όποια αφανής οικονομική δράση δεν έρχεται παρά να επικυρώσει ήδη διαμορφωμένες ταξικές πρακτικές. Αφετέρου, φοροδιαφυγή διαπράττουν και οι επιχειρήσεις, και οι μισθωτοί, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους ανήκουν στην εργατική τάξη αλλά και οι μικροαστοί.¹⁶⁴ Ο Σαμαράς αναφέρει¹⁶⁵ ότι υπάρχουν 5 μέθοδοι φοροδιαφυγής από την πλευρά των επιχειρήσεων.

163. Σχετικά με τη συσχέτιση της παραοικονομίας και της πρακτικής των μικροαστικών ή των μεσαίων στρωμάτων βλ. 1. Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό...*, σελ. 26 κ.εξ., 2. Κ. Τσουκαλός, *Κράτος...*, σελ. 306 κ.εξ., 3. Κ. Τσουκαλός, «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων», *Επιθεώρηση Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 1, 1993.

164. Οι ελεύθεροι επαγγελματίες, που αποτελούν τμήματα της νέας μικροαστικής τάξης, είναι πιο πρόσφορο να προβαίνουν σε φοροδιαφυγή.

165. Γ. Σαμαράς, *Κράτος και Κεφάλαιο στην Ελλάδα, «Σύγχρονη Εποχή»*, Αθήνα, 1986, σελ. 158-161. Για το ίδιο θέμα βλ. Κ. Καλυβιανάκης κ.ά., *Φορολογικό καθεστώς, Παραοικονομία και Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1993, σελ. 134-136.

Σύμφωνα με ορισμένες πολύ σημαντικές μελέτες του φαινομένου, τα άτομα που φοροδιαφεύγουν μπορούν να διαχωριστούν σε τέσσερις κατηγορίες:

α. Οι εργοδότες, οι οποίοι, λόγω της όξυνσης του ανταγωνισμού, επιλέγουν την αδήλωτη εργασία, αφού με αυτό τον τρόπο περιορίζουν το κόστος παραγωγής μην καταβάλλοντας εισφορές κοινωνικής ασφάλισης και μην τηρώντας τα νομικώς προβλεπόμενα για τους κατώτερους μισθούς, τις συνθήκες υγιεινής και ασφάλισης κ.λπ.¹⁶⁶

β. Οι εργαζόμενοι που διακρίνονται για το υψηλό επίπεδο εξειδίκευσης και ικανοτήτων.¹⁶⁷ Πρόκειται για άτομα που λόγω των ιδιαίτερων προσόντων τους και της κομβικής θέσης που καταλαμβάνουν στην παραγωγική διαδικασία, είναι περιζήτητα στους εργασιακούς χώρους. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί το γεγονός πως οι εργαζόμενοι αυτοί ανήκουν στη νέα μικροαστική τάξη, οι δε λόγοι πρόσληψής τους δεν έχουν να κάνουν με την ανάγκη περιορισμού του κόστους παραγωγής αλλά με την προσπάθεια καλύτερης στελέχωσης της επιχείρησης σε επίπεδο σχεδιασμού και ειδίκευσης της παραγωγής.

γ. Οι μισθωτοί και απασχολούμενοι χαμηλού επιπέδου εξειδίκευσης.¹⁶⁸ Αποτελούν αριθμητικά τη μεγαλύτερη κατηγορία εργαζομένων στην παραοικονομία, στην οποία υπάγονται άτομα που είτε δεν καταφέρνουν να βρουν απασχόληση στην «επίσημη» αγορά εργασίας είτε οι αποδοχές τους δε φθάνουν για να ικανοποιήσουν ένα στοιχειώδες επίπεδο διαβίωσης.

166. Γ. Βαβούρας – Ξ. Πετρινιώτη, «Απόπειρα Ανίχνευσης μιας Αθέατης Δραστηριότητας: Η Αδήλωτη Απασχόληση στην Ελλάδα», στο Γ. Βαβούρας (επιμ.), *Παραοικονομία*, «Κριτική», Αθήνα, 1990, σελ. 318.

167. Γ. Βαβούρας – Ξ. Πετρινιώτη, ό.π., σελ. 320.

168. Γ. Βαβούρας – Ξ. Πετρινιώτη, ό.π., σελ. 322.

δ. Τα άτομα που είναι υποχρεωμένα να απασχολούνται εκτός της επίσημης αγοράς εργασίας. Η κατηγορία αυτή αφορά κυρίως εργαζόμενους που για μία σειρά από θεσμικούς λόγους δεν μπορούν να απασχοληθούν στο επίσημο εργασιακό πλαίσιο: συνταξιούχοι, ανήλικοι, δημόσιοι υπάλληλοι, λαθρομετανάστες κ.λπ.¹⁶⁹ Υπάρχει, όμως, και μία μικρή υπο-κατηγορία εργαζομένων που ανήκουν στο λούμπεν προλεταριάτο και, ακροβατώντας στα όρια νομιμότητας και παρανομίας, επιδίδονται σε παραοικονομικές δραστηριότητες. Τέτοιες περιπτώσεις είναι οι παράνομοι μικροπωλητές, οι πόρνες κ.λπ.

Αφού εξετάστηκαν οι κατηγορίες εργαζομένων που εμπλέκονται στην αδήλωτη απασχόληση, θα επιχειρηθεί ο προσδιορισμός των παραγόντων εκείνων που λειτουργούν ενισχυτικά στην επέκταση του φαινομένου. Έτσι, τα βασικά αίτια του φαινομένου μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

1. Το μέγεθος και η διάρθρωση του διαθέσιμου εργατικού δυναμικού. Είναι προφανές ότι όσο αυξάνεται ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός σε μία χώρα, δημιουργείται το έδαφος για την εμφάνιση της παραοικονομίας, αφού υπάρχει ένα ευρύ εργατικό δυναμικό το οποίο μπορεί να στελεχώσει παρόμοιες δραστηριότητες.¹⁷⁰ Ιδιαίτερα μάλιστα αν συσχετιστεί με την ύπαρξη υψηλών επιπέδων ανεργίας και υποαπασχόλησης – παραγόντων πρόσφορων για την καταστρατήγηση νομικών περιορισμών και ελέγχων της οικονομικής δραστηριότητας.¹⁷¹

2. Το υφιστάμενο οικονομικό πλαίσιο, το οποίο διαχωρίζεται στο

169. Γ. Βαβούρας – Ξ. Πετρινιώτη, ό.π., σελ. 324.

170. Γ. Βαβούρας – Ξ. Πετρινιώτη, ό.π., σελ. 325-326.

171. Γ. Βαβούρας – Ξ. Πετρινιώτη, ό.π., σελ. 327.

φορολογικό σύστημα και στο κόστος της εργασίας. Η αύξηση των φορολογικών συντελεστών ή η θέσπιση νέων φόρων λειτουργούν ενισχυτικά στη δημιουργία παραοικονομικών δικτύων, ιδιαίτερα μεταξύ των οριακά κερδοφόρων επιχειρήσεων.¹⁷² Από την άλλη, τα υψηλά επίπεδα μισθών και εργοδοτικών εισφορών παρακινούν τους εργοδότες στην ανεύρεση φθηνότερων πηγών εργασίας.¹⁷³

3. Το υπάρχον πλαίσιο ρύθμισης των πάσης φύσεως εργασιακών θεμάτων. Ζητήματα που άπτονται της γενικότερης κρατικής πολιτικής όπως η μείωση του επίσημου χρόνου εργασίας,¹⁷⁴ το πλαίσιο των συνδικαλιστικών ελευθεριών,¹⁷⁵ καθώς και η ικανότητα του κράτους να εντοπίζει και να τιμωρεί τους παραοικονομούντες,¹⁷⁶ μπορεί να λειτουργήσουν είτε ενισχυτικά είτε αποτρεπτικά για το μέγεθος του φαινομένου.

Αυτό που θα πρέπει να σημειωθεί είναι πως το φαινόμενο της «παραοικονομίας» δεν μπορεί να αναλυθεί ούτε με ηθικιστικούς αφορισμούς αλλά ούτε και με απόπειρες «αθροιστικής» ερμηνείας τού τύπου «όλες οι επαγγελματικές κατηγορίες δραστηριοποιούνται στην παραοικονομία». Η «παραοικονομία» δεν αποτελεί παρά τη συνέπεια της ταξικής πάλης και των νόμων οικονομικής βίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η όξυνση των επιχειρηματικών ανταγωνισμών, αλλά και οι εκδηλώσεις κρισιακών φαινομένων στην οικονομία, ωθούν στη δημιουργία μίας «παράλληλης» οικονομίας. Οι ίδιοι αυτοί οικονομικοί καταναγκασμοί εξαναγκάζουν τους εργαζό-

172. Γ. Βαβούρας – Ξ. Πετρινιώτη, ό.π., σελ. 328.

173. Γ. Βαβούρας – Ξ. Πετρινιώτη, ό.π., σελ. 329.

174. Γ. Βαβούρας – Ξ. Πετρινιώτη, ό.π., σελ. 331.

175. Γ. Βαβούρας – Ξ. Πετρινιώτη, ό.π., σελ. 334.

176. Γ. Βαβούρας – Ξ. Πετρινιώτη, ό.π., σελ. 337.

μενους να υφίστανται, να είναι υποχρεωμένοι να αποδέχονται, τις συνθήκες υπερεκμετάλλευσης που διέπουν τη λειτουργία της «παράλληλης» οικονομίας. Ταυτόχρονα, η παραοικονομία λειτουργεί και ως παράγοντας νομιμοποίησης των σχέσεων εκμετάλλευσης, αφού οι εργαζόμενοι σε αυτή είναι ικανοποιημένοι που έχουν έστω και αυτή τη μορφή της απασχόλησης. Έτσι, στην περίπτωση που εργασθούν στο πλαίσιο των επίσημων συνθηκών εργασίας, δε φαίνονται διατεθειμένοι να συνδικαλιστούν και να αμφισβητήσουν τους κανόνες οικονομικής και οργανωτικής πειθάρχησης που επιβάλλει το καπιταλιστικό προτσές παραγωγής. Ιδιαίτερα μάλιστα για ορισμένους κλάδους του κεφαλαίου μέσα σε συνθήκες κρίσης της οικονομίας, πτώσης του ποσοστού κέρδους και αύξησης της ανεργίας, κρίνεται πιο επικερδής η επιλογή της αδήλωτης απασχόλησης.

Βάσει των παραπάνω γίνεται φανερό το έωλο του επιχειρήματος ότι η πολυσθενής δραστηριότητα είναι αποτέλεσμα της ελεύθερης βούλησης του ατόμου,¹⁷⁷ γεγονός που προϋποθέτει την υποτιθέμενη δυνατότητα ανάπτυξης προσωπικής οικονομικής στρατηγικής. Στην πραγματικότητα, όπως έχει ήδη αναπτυχθεί στα πλαίσια αυτής της εργασίας, οι κοινωνικές τάξεις έχουν αντικειμενική ύπαρξη – δημιουργούνται από τις σχέσεις εκμετάλλευσης και κυριαρχίας που αναπτύσσονται σε ένα συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής. Τα άτομα εντάσσονται σε μία τάξη ανεξάρτητα από τη θέλησή τους και εκμεταλλεύονται τους εργαζόμενους ή γίνονται υποκείμενα σε εκμετάλλευση λόγω της αντικειμενικής θέσης που κατέχουν μέσα στο σύστημα των παραγωγικών σχέσεων.¹⁷⁸ Με αυτή την έννοια, η συμμε-

177. Για τη διατύπωση αυτής της θέσης βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος...*, σελ. 183-186.

178. Για μία σημαντική κριτική στο επιχείρημα ότι η πολυαπασχόληση οδηγεί στην ταξική πολυσθενία βλ. Γ. Μηλιός, «Σχέτικά με τη θεωρία των κοινωνικών τάξεων», *Θέσεις*, τ. 51, 1995, σελ. 31-38.

τοχή των μισθωτών στην παραοικονομία δεν αποτελεί έκφραση ελεύθερης βούλησης αλλά συνέπεια οικονομικών καταναγκασμών που απορρέουν από τη λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Έτσι, οι εργαζόμενοι στην παραοικονομία ως μισθωτοί δεν παύουν να είναι άτομα τα οποία υφίστανται εκμετάλλευση από τους εργοδότες τους, αφού κι αυτοί πληρώνονται λιγότερο από όσο έχουν εργαστεί. Όσοι δε έχουν δύο δουλειές, ωθούνται στη διπλή απασχόληση, ακριβώς επειδή δεν αποκομίζουν ικανοποιητικό μισθό από την πρώτη εργασία τους.¹⁷⁹ Κανένας άνθρωπος δεν επιθυμεί να δουλεύει 12 ώρες, όταν μπορεί να δουλεύει μόνον 8. Το γεγονός ότι επιλέγει και δεύτερη απασχόληση φανερώνει πως οι υλικές του ανάγκες που μένουν ακάλυπτες έχουν μεγαλύτερη σημασία από τον ελεύθερο χρόνο του.

Στις οριακές περιπτώσεις που ένας μισθωτός διατηρεί, παράλληλα με τη μισθωτή εργασία του, ένα μικρό εμπορικό κατάστημα, πάλι πρέπει να ενταχθεί στην εργατική τάξη, αφού η κύρια απασχόλησή του είναι η μισθωτή εργασία, και το κατάστημα το διατηρεί για να αυξάνει το εισόδημά του. Άλλωστε το 93,8% του συνολικού εισοδήματος των μισθωτών προέρχεται από μισθωτές υπηρεσίες και μόνο το 1,9% από εκμετάλλευση βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων.¹⁸⁰

Αν λάβουμε υπόψη το επίπεδο εκπαίδευσης καθώς και το επάγ-

179. Βλ. επίσης Γ. Βαβούρας, «Παραοικονομία και οικονομική πολιτική», *Θέσεις*, τ. 29, 1989, καθώς και Κ. Κασσιμάτης, *Η μορφολογία της δεύτερης απασχόλησης*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1989, σελ. 134. Όπως πολύ ορθά παρατηρεί και ο Μαντέλ: «[...] αυτό που χαρακτηρίζει τον προλετάριο [...] είναι το ότι δε διαθέτει εισοδήματα επαρκή για να δουλεύει αποκλειστικά για λογαριασμό του. Σε περίπτωση που δε συνέβαινε αυτό, ο εργαζόμενος δε θα είχε δύο απασχολήσεις αλλά μονάχα μία». E. Mandel, *Initiation à la théorie économique marxiste*, Etudes et Documentation Internationales, 1983, σελ. 47.

180. Για αναλυτικά στοιχεία βλ. Π. Παπαδόπουλος, *Η ταξική...*, σελ. 299, πίν. 35.

γελμα των ατόμων που έχουν δεύτερη απασχόληση, καθίσταται φανερό ότι τα φτωχότερα λαϊκά στρώματα ωθούνται προς τη δεύτερη απασχόληση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12
Επίπεδα Εκπαίδευσης

	Ανώτερη	Μέση	Κατώτερη
Εργαζόμενοι σε μία απασχόληση	18,1	31,1	50,8
Εργαζόμενοι σε περισσότερες απασχολήσεις	16,1	18,9	65,0

Πηγές: ΕΚΚΕ και Κασσιμάτης, *Η Μορφολογία...*, σελ. 91.

Τα στοιχεία των πινάκων 12 και 13 δείχνουν ότι τα 2/3 των εργαζομένων σε δεύτερη απασχόληση είναι εργάτες, τεχνίτες ή αγρότες, χαμηλής ή, στην καλύτερη περίπτωση, μέσης εκπαίδευσης, γεγονός που μας επιβεβαιώνει το συμπέρασμα ότι κυρίως τα φτωχότερα και λιγότερο μορφωμένα λαϊκά στρώματα αναγκάζονται να αναζητήσουν και δεύτερη απασχόληση λόγω των χαμηλών εισοδημάτων τους.

Έπειτα, ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων σε δεύτερη εργασία δεν ξεπερνάει (1984) το 5,1% σύμφωνα με την ΕΣΥΕ ή το 9,4% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού σύμφωνα με το ΕΚΚΕ – ποσοστά που δε δικαιολογούν τη διατύπωση απόψεων περί γενίκευσης του φαινομένου της δεύτερης απασχόλησης.¹⁸¹

181. Βλ. ΕΣΥΕ, *Έρευνες απασχόλησης*, ΕΣΥΕ, Αθήνα, 1984 και ΕΚΚΕ, *Έρευνα για την Απασχόληση και το Εισόδημα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1984.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13
*Ποσοστιαία κατανομή κύριας και δεύτερης εργασίας
κατά επαγγελματική κατηγορία*

Επαγγελματικές κατηγορίες	Ποσοστιαία κατανομή της απασχόλησης	
	Μία απασχόληση	Δεύτερη απασχόληση
Επιστημονικά – ελεύθερα επαγγέλματα	12,0	11,1
Διευθύνοντες – Ανώτερα διοικητικά στελέχη	3,3	1,7
Υπάλληλοι γραφείου	11,0	5,4
Έμποροι και Πωλητές	9,8	7,7
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών	9,5	6,8
Γεωργοί – Κτηνοτρόφοι	23,8	37,8
Τεχνίτες – Εργάτες	29,9	29,4
Ανεπαρκώς δηλώσαντες επάγγελμα	0,7	0,1

Πηγή: Κασσιμάτης, *Η Μορφολογία...*, σελ. 96, πίν. 9.

Σημαντικό ακόμα είναι να συγκρίνουμε τα ποσοστά των διπλοαπασχολούμενων, όπως αυτά παρουσιάζονται στην Ελλάδα και στην ΕΟΚ.

Σύμφωνα λοιπόν με τα στοιχεία του πίνακα 22 του Παραρτήμα-

τος, το ποσοστό των διπλοαπασχολούμενων στις χώρες της ΕΟΚ φθάνει, κατά μ.ό., το 3,13% (1977) του συνόλου των εργαζομένων ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά που αφορούν την Ελλάδα (1984) κυμαίνονται μεταξύ του 5,4% και 9,4%.

Παρατηρούμε ότι όντως υπάρχει μία απόκλιση, η οποία όμως δεν είναι ιδιαίτερα σημαντική σε βαθμό που να δικαιολογεί χαρακτηρισμούς όπως «η Ελλάδα των μικροαστών πολυαπασχολούμενων». Πρέπει δε, κατά κύριο λόγο, να οφείλεται στη διπλή απασχόληση των πολυάριθμων Ελλήνων αγροτών.

Ας περάσουμε, όμως, και στα ζητήματα που δημιουργούνται από τη δεύτερη απασχόληση των αγροτών, είτε αυτή εντάσσεται στα πλαίσια της παραοικονομίας είτε όχι. Σε αντίθεση με τις κυρίαρχες αντιλήψεις, το ποσοστό των Ελλήνων αγροτών που πολυαπασχολούνται, όπως φαίνεται και από τα στοιχεία της έρευνας για τη διάρθρωση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων που πραγματοποίησε η ΕΟΚ το 1980 (βλ. Παράρτημα, πίν. 15), είναι κατά πολύ μικρότερο από αυτό πολλών ευρωπαϊκών χωρών.¹⁸²

Ο βασικός λόγος ο οποίος στρέφει τους Έλληνες αγρότες στη δεύτερη εργασία είναι το μικρό οικονομικό μέγεθος της αγροτικής τους εκμετάλλευσης, το οποίο τους δυσκολεύει να ενταχθούν σε μία διαδικασία αναπαραγωγής. Το αγροτικό νοικοκυριό αδυνατεί να επιτύ-

182. Η προαναφερόμενη έρευνα σημειώνει πως τα μεγαλύτερα ποσοστά πολυαπασχολούμενων αγροτών τα εμφανίζει η Γερμανία με 43,2% και ακολουθεί η Γαλλία με 38,0%, το Βέλγιο με 32,6% και η Ελλάδα (έρευνα 1983) με 29,6%. Για αναλυτικά στοιχεία βλ. Γ. Σαμαράς - Α. Μωυσίδης - Δ. Δαμιανός - Χ. Κασίμης - Μ. Ντεμούσης - Μ. Ντυκέν, *Η Πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα και η αναπτυξιακή πολιτική στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1994, σελ. 44-45, πίν. 2.1.

χει την υλική αναπαραγωγή του και αναζητεί πρόσθετες μορφές εισοδήματος εκτός γεωργίας, εντασσόμενο σε διαδικασίες προλεταριοποίησης.¹⁸³

Υπάρχουν, όμως, και τρία δευτερογενή αίτια που υποβοηθούν την τάση προς τη δεύτερη απασχόληση: 1. Η εκμηχάνιση της γεωργίας, που έχει σαν αποτέλεσμα τον περιορισμό της αποκλειστικής απασχόλησης των αγροτών με την καλλιέργεια της γης. 2. Η γενικότερη ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας, που επιβάλλει τη δημιουργία πρόσθετων επαγγελματίων και ειδικεύσεων στην ύπαιθρο. 3. Η επέκταση και ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα.¹⁸⁴

Από θεωρητική σκοπιά, οι αγρότες που έχουν ως βασική απασχόληση τη γεωργία αλλά, παράλληλα, ασκούν και δεύτερη απασχόληση, εντάσσονται στην ίδια κατηγορία με τους μισθωτούς που μπορεί να έχουν και δεύτερη δουλειά ή να διατηρούν ένα μικρό κατ'όλην.

Από την άλλη, το φαινόμενο των αγροτών που δεν έχουν ως κύριο επάγγελμα τη γεωργία, δεν είναι μόνο ελληνικό. Δε θα μπορούσε, άλλωστε, να είναι διαφορετική η κατάσταση στην εποχή του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού. Η έξοδος από τη γεωργία σε καμιά περίπτωση δε σημαίνει μικροαστικοποίηση. Όπως ορθά παρατηρεί ο Λένιν, η πολλαπλή απασχόληση για τους μικρούς καλλιεργητές «σημαίνει προλεταριοποίηση, ελάττωση της ανεξαρτησίας του γεωργού».¹⁸⁵ Έτσι, η πλειοψηφία των αγροτών, που έχουν άλλη απασχόληση ως κύρια, εργάζο-

183. Χ. Κασίμης - Α. Παπαδόπουλος, «Marx και Καπιταλιστική Ανάπτυξη...», σελ. 252-253.

184. Κ. Κασιμάτης, ό.π., σελ. 73.

185. Β. Λένιν, «Το αγροτικό ζήτημα», σελ. 97 όπως αναφέρεται από τον Α. Μωυσίδη, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σελ. 295.

νται ως μισθωτοί. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με μία μελέτη του ΕΚΚΕ, το 68% των αγροτών αυτών εργάζονται ως εργάτες ή υπάλληλοι και μόνο το 32% ως έμποροι ή καταστηματάρχες.¹⁸⁶ Πράγμα που σημαίνει ότι στο σύνολο των αγροτών μόνο ένα ποσοστό της τάξης του 12%-15% μπορεί να θεωρηθεί πως ανήκει στη μικροαστική τάξη. Αν αγόμμενο μάλιστα το ποσοστό αυτό στο σύνολο του ΟΕΠ, δεν ξεπερνά το 3%-4%.

Με βάση λοιπόν και αυτά τα στοιχεία, πρέπει να γίνει μία διόρθωση στους αρχικούς υπολογισμούς μας για το μέγεθος των κοινωνικών τάξεων στην Ελλάδα: Η μικροαστική τάξη κυμαίνεται λίγο πιο πάνω από το 1/4 του ΟΕΠ, ενώ η εργατική τάξη πρέπει να προσεγγίζει τα 2/3.

Όμως και αυτοί οι πιο ακριβείς υπολογισμοί δεν ανατρέπουν το αρχικό μας συμπέρασμα. Στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, και παρά την ύπαρξη μιας ιδιαίτερα πολυάριθμης μικροαστικής τάξης, αριθμητικά κυρίαρχη είναι η εργατική τάξη. Επίσης, ο ελληνικός σχηματισμός χαρακτηρίζεται από ένα δυισμό, όπου ένας μικρός αριθμός επιχειρήσεων μονοπωλιακής μορφής συνυπάρχει με ένα πλήθος λιλιπούτειων επιχειρήσεων οικογενειακού χαρακτήρα. Παράλληλα, δραστηριοποιείται και ένας σεβαστός αριθμός μεσαίων επιχειρηματικών μονάδων, την ιδιοκτησία των οποίων δεν την έχουν μικροαστοί αλλά καπιταλιστές – φορείς του μη μονοπωλιακού κεφαλαίου.

Φαίνεται λοιπόν ότι πράγματι τα μικροαστικά στρώματα κατέχουν σημαντική θέση στην ελληνική κοινωνία, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν ευσταθούν οι απόψεις περί κοινωνίας μικρομεσαίων κ.λπ. Έτσι, όσον αφορά την περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, είναι δύσκολο, ένα κόμμα που δρα μέσα σε μία κοινωνία όπου το μέγεθος της εργατικής

186. ΕΚΚΕ, *Το αγροτικό συνεταιριστικό πρόβλημα της χώρας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1981, σελ. 206.

τάξης μαζί με την οιονεί της μερίδα –που την αποτελούν οι αγρότες– φθάνει περίπου τα 2/3 των εργαζομένων, να συσπειρώνει κυρίως τη μικροαστική τάξη και να κερδίζει τις εκλογές.

Εξάλλου, η ανάλυση των κοινωνικών χαρακτηριστικών των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ το 1981 (βλ. Παράρτημα, πίν. 4) φανερώνει πως τα μεγαλύτερα ποσοστά τα συγκεντρώνει πρώτα στις καθαρά εργατικές συνοικίες και ακολουθούν οι συνοικίες όπου κατοικούν ανάμεικτα εργατικά και μικροαστικά στρώματα, μετά έρχονται οι μικροαστικές συνοικίες, ύστερα οι μικροαστικές/αστικές, και τέλος οι καθαρά αστικές. Παράλληλα, τα στοιχεία του πίνακα 5 του Παράρτηματος δείχνουν πως το 40,8% των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ στο πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας προέρχονται από τις αμιγώς εργατικές γειτονίες, το 34,6% από περιοχές όπου συνυπάρχουν εργατικά και μικροαστικά στρώματα και μόνο το 21,8% από καθαρά μικροαστικές περιοχές. Το αποτέλεσμα είναι το ΠΑΣΟΚ να παρουσιάζει τη μεγαλύτερη εκλογική του επιρροή στις περισσότερες εργατικές και λαϊκές περιοχές και τη μικρότερη στις αστικές και τις ανώτερες μικροαστικές. Στις αμιγώς μικροαστικές, το ΠΑΣΟΚ παρουσιάζει σημαντικές προσβάσεις που δεν έχουν, ωστόσο, τη σταθερότητα στη σχέση εκπροσώπησης (μόνο το 1981 το ΠΑΣΟΚ θα ξεπεράσει τη ΝΔ στις περιοχές αυτές) και τη δυναμική των λαϊκών συνοικιών.¹⁸⁷ Τέλος, και στις αγροτικές περιοχές και ημιαστικές περιοχές η επιρροή του κυμάνθηκε στο 48%¹⁸⁸ – ποσοστό που φανερώνει και μία αναμφισβήτητη επίδραση και στα αγροτικά στρώματα.

187. Γ. Μαυρίης, *Οι κοινωνικές...*, Β' τόμος, τεύχος α', σελ. 348.

188. Η. Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και Κόμματα στη δεκαετία του '80*, «Θεμέλιο», Αθήνα, 1990, σελ. 221.

Το τελικό συμπέρασμα είναι πως το 1981 η πλειοψηφία των λαϊκών, εργατικών και αγροτικών στρωμάτων στηρίξε το ΠΑΣΟΚ αναδεικνύοντάς το ως το κατεξοχήν λαϊκό κόμμα, το οποίο γνώρισε και παροδικά μία σημαντική ενίσχυση από την πλευρά των μικροαστικών στρωμάτων. Όμως, το σημαντικό σημείο είναι η αποδοχή του ως λαϊκού κόμματος.

2.3 Η θεωρία του λαϊκιστικού ΠΑΣΟΚ

Έχοντας απαντήσει στο δεύτερο ερώτημα που τέθηκε στην αρχή του Δεύτερου Μέρους και αφού διαπιστώθηκε ο λαϊκός χαρακτήρας της πλειοψηφίας της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ, μπορούμε στο σημείο αυτό να επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στο τρίτο ερώτημα. Ειπωμένο διαφορετικά: έχοντας αποδείξει ότι στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής είναι ο καπιταλιστικός και ότι η πλειοψηφία των εργαζομένων ανήκει στα εργατικά και αγροτικά στρώματα, το δε ΠΑΣΟΚ αντιπροσωπεύει κατά κύριο λόγο τις κυριαρχούμενες τάξεις και στρώματα, αυτό που μένει είναι η διερεύνηση της θέσης του ΠΑΣΟΚ στην ελληνική κοινωνία βάσει της πολιτικής –και των μετασχηματισμών που αυτή γνώρισε– που ακολουθήθηκε από το 1974 μέχρι το 1981. Ωστόσο, για να γίνει αυτό κατορθωτό, θα πρέπει να εξεταστούν κριτικά οι απόψεις που θεωρούν το ΠΑΣΟΚ λαϊκιστικό ή πελατειακό κόμμα, και στη συνέχεια, να προχωρήσουμε στην εξέταση της λειτουργίας του σύγχρονου κράτους, ώστε να γίνει κατανοητή η θέση που θα υποστηριχθεί για το ρόλο και τη θέση του ΠΑΣΟΚ στο ελληνικό πολιτικό σύστημα.

Έτσι, μία σειρά από άλλους μελετητές επιχειρούν να ερμηνεύσουν το ΠΑΣΟΚ βασιζόμενοι στη θεωρία του λαϊκιστικού κόμματος. Βέβαια, το ζήτημα του λαϊκισμού είναι πολύ μεγάλο και δεν μπορεί να γίνει κατανοητό, ούτε βέβαια και η υπό εξέταση σύνδεση ΠΑΣΟΚ και λαϊκισμού, χωρίς να υπάρξει μία εκτενής αναφορά στις κύριες απόψεις που έχουν διατυπωθεί για το φαινόμενο. Έτσι, αφού προηγηθεί μία αναφορά στις βασικές απόψεις που τοποθετούν το ΠΑΣΟΚ στο χώρο του λαϊκισμού και τους ασκηθεί κριτική, στη συνέχεια, βασιζόμενοι στα κύρια χαρακτηριστικά του λαϊκισμού, θα επιχειρήσουμε να επαληθεύσουμε την ισχύ τους και για την περίπτωση του ΠΑΣΟΚ.

Πιο συγκεκριμένα, όπως παρατηρεί ο Χ. Λυριντζής: «*Το ΠΑΣΟΚ χρησιμοποίησε το λαϊκισμό για να δημιουργήσει ιδιαίτερη πολιτική ταυτότητα και να κινητοποιήσει το εκλογικό σώμα*».¹⁸⁹

Ο Ν. Μουζέλης, προχωρώντας ακόμη περισσότερο, εκτιμά ότι το ΠΑΣΟΚ είναι ένα αριστερό λαϊκιστικό κόμμα: «*Σχετικά τώρα με την ιδεολογική διάσταση του κινήματος, η πολιτική και οι διακηρύξεις του ΠΑΣΟΚ, παρά τη σοσιαλιστική ρητορική ή το συνυπολογισμό της, παρουσιάζουν τα σταθερά θέματα που διακρίνουν κάθε λαϊκιστική αριστερή ιδεολογική πλατφόρμα*».¹⁹⁰

Ο Α. Ανδριανόπουλος, από την πλευρά των συντηρητικών διανοητών, παρατηρεί πως: «*Η λαϊκιστική, λοιπόν, συνταγή είναι υπεύθυνη για τις εντυπωσιακές επιτυχίες του κινήματος*».¹⁹¹

189. Χ. Λυριντζής, «Λαϊκισμός, η έννοια και οι πρακτικές», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, «Θεμέλιο», Αθήνα, 1990, σελ. 57.

190. Ν. Μουζέλης, «Σκέψεις πάνω στη θεματική άνοδο του ΠΑΣΟΚ», στο *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη, 1980, σελ. 275-276.

191. Α. Ανδριανόπουλος, «Η πολιτική φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ», στο *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, σελ. 490.

Ο Β. Καπετανγιάννης, σε ένα αρκετά ενδιαφέρον άρθρο του, καταλήγει και αυτός στο συμπέρασμα ότι «κυρίαρχο στοιχείο του ΠΑΣΟΚ είναι το λαϊκίστικο».¹⁹²

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο Α. Ελεφάντης, που εκτιμά ότι «το ΠΑΣΟΚ ήταν λαϊκιστικό», «ο σοσιαλισμός του δεν ήταν παρά ο μορφασμός του εξεγερμένου μικροαστού».¹⁹³

Το πρόβλημα που προκύπτει με όλες αυτές τις απόψεις,¹⁹⁴ με εξαίρεση τους Καπετανγιάννη και Μουζέλη, είναι ότι δεν ορίζουν τι εννοούν ως «λαϊκισμό». Ο Ελεφάντης, μάλιστα, ασκεί κριτική στον ορισμό του Λακλάου, χωρίς ο ίδιος να αναφέρει πώς ορίζει το λαϊκισμό.

Με τον τρόπο αυτό, ο «λαϊκισμός» μπορεί να χρησιμοποιηθεί παντού ως κοινό σημαίνον αλλά όχι ως κοινό σημααινόμενο. Χρησιμοποιείται δε παράλληλα με τη θεωρία περί μικροαστικού ΠΑΣΟΚ, για να αποκρύψει την αδυναμία των θεωρητικών της Αριστεράς να κατανοήσουν την κοινωνική υποστήριξη που απολαμβάνει το ΠΑΣΟΚ. Τα περισσότερα πάντως από τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται είναι έωλα.

Ας πάρουμε για παράδειγμα την άποψη σύμφωνα με την οποία το ΠΑΣΟΚ επιλέγει το ρητορικό σχήμα της «αλλαγής» και των «μη προνομιούχων» για να αναπτύξει έναν ισοπεδωτικό-αφομοιωτικό λόγο ο οποίος έχει στόχο να περικλείσει όσο το δυνατόν περισσότερους πολίτες από όλα τα κοινωνικά στρώματα.

Το επιχείρημα είναι σωστό, αλλά δεν αφορά μόνο το ΠΑΣΟΚ.

192. Β. Καπετανγιάννης, «Λαϊκισμός», *Πολίτης*, τ. 55, 1985, σελ. 14-18.

193. Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό...*, σελ. 9.

194. Στο συμπέρασμα περί λαϊκιστικού ΠΑΣΟΚ, καταλήγουν ακόμη, ο Χαράλαμπος Πελαειακός..., ο Αλεξανδρόπουλος, *Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά τη δικτατορία*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1990, και ο Παπασπηλιόπουλος, «Επανάσταση, σοσιαλισμός κ.λπ.», στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη, 1980.

Κατ' αρχήν, το σύνθημα της «αλλαγής» χρησιμοποιήθηκε από όλα τα κόμματα της αριστερής κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης. Από την άλλη, και τα δύο κόμματα της παραδοσιακής Αριστεράς έχουν καταβάλει προσπάθειες για προσέλκυση ψηφοφόρων που, σε κανονικές συνθήκες, καμία σχέση δεν έχουν με τα ιδεολογικά και κοινωνικά προτάγματα της Αριστεράς. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι εκκλήσεις της ηγεσίας του ΚΚΕ(εσ) προς τις «τίμιες, πατριωτικές δυνάμεις της Δεξιάς», καθώς και οι αντίστοιχες προσπάθειες του ΚΚΕ για τη συγκρότηση αντιμονοπωλιακών συμμαχιών με τμήματα της εγχώριας αστικής τάξης.

Αυτό που μένει δυσεξήγητο είναι το γιατί χρησιμοποιούνται συλλήβδην απαξιωτικές κρίσεις για το ΠΑΣΟΚ και γίνεται συχνή προσφυγή σε αφορισμούς, με τελικό αποτέλεσμα να εμφανίζονται ως ιδιαιτερότητες του «λαϊκιστικού ΠΑΣΟΚ» κάποιες πλευρές της πολιτικής πραγματικότητας που έχουν κοινά σημεία με τη δράση όλων των κομμάτων της ελληνικής Αριστεράς. Η θέση που υποστηρίζεται στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι πως η στάση αυτή της αριστερής, κατά κύριο λόγο, διανόησης, έχει να κάνει με δύο πράγματα: Πρώτον, με την ενεργό συμμετοχή των περισσότερων αριστερών διανοουμένων σε ένα από τα δύο ΚΚ –βασικά στο ΚΚΕ(εσ)–, οι οποίοι διαπιστώνουν την απώλεια του δυνάμει ακροατηρίου τους από το ΠΑΣΟΚ. Δεύτερον, με την αδυναμία ερμηνείας της γρήγορης και κατακόρυφης οργανωτικής, εκλογικής και πολιτικής ανόδου τού νεοσύστατου κινήματος. Έτσι, επιλέγεται η θεωρία του λαϊκισμού, η οποία, στην ουσία, υπονοεί πως οι αριστεροί ψηφοφόροι «ξεγελάστηκαν», «εξαπατήθηκαν» ή, στην καλύτερη περίπτωση, «εγκλωβίστηκαν» από το λαϊκισμό του ΠΑΣΟΚ. Βέβαια η συλλογιστική αυτή αδυνατεί να κατανοήσει –πόσο μάλλον να ερμηνεύσει– την ύπαρξη συγκεκριμένων υλικών στοιχείων πάνω στα οποία στηρίχτηκε η συγκρότηση του κοινωνικού μπλοκ που οδήγησε το σοσιαλιστικό κίνημα στην κυβερνητική εξουσία το 1981.

Ο λόγος όμως της επιτυχίας του ΠΑΣΟΚ εκπηγάει κυρίως από το ότι ο Α. Παπανδρέου καταφέρνει, σε ένα γενικό επίπεδο, να ενώνει στο ίδιο κόμμα δύο διαφορετικές πολιτικές συνισταμένες. Από τη μία, ένα κεντροαριστερό κοινοβουλευτικό προφίλ, που καλύπτει πολιτικά τους παλιούς ψηφοφόρους της Ένωσης Κέντρου, κι από την άλλη, ένα αριστερό κομματικό προφίλ τόσο μέσω της διακήρυξης της 3ης του Σεπτεμβρίου όσο και του αριστερού χαρακτήρα που είχε το στελεχικό δυναμικό του ΠΑΣΟΚ.

Πολύ περισσότερο που η σύζευξη αυτή γίνεται, σε ένα ειδικό επίπεδο, σε αντιστοιχία με τη γενικότερη εξέλιξη των πολιτικών ιδεών της δεκαετίας του '70, αφομοιώνοντας, παράλληλα, τις αλλαγές που πραγματοποιούνται στο εσωτερικό του ελληνικού πολιτικού συστήματος (κατάργηση Βασιλείας, περιορισμός του ρόλου του Στρατού, δημιουργία του ριζοσπαστικού κλίματος των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης κ.λπ.).

Απαλλαγμένο ταυτόχρονα από τα λάθη του παρελθόντος της παραδοσιακής Αριστεράς αλλά και από την ευθυγράμμιση με ξένα κέντρα αποφάσεων (ΕΣΣΔ),¹⁹⁵ το ΠΑΣΟΚ εμφανίστηκε ως η μόνη φερέγγυα εναλλακτική λύση απέναντι στη ΝΔ. Παράλληλα, σε αυτό συνετέλεσαν και παράγοντες όπως η επιμονή στην ανάγκη θεσμικού εκσυγχρονισμού της χώρας, η υποστήριξη ουσιαστικής αύξησης των εισοδημάτων, η βελτίωση των συνθηκών εργασίας, η σύνδεση του ΠΑΣΟΚ με συγκεκριμένες κοινωνικές κινητοποιήσεις καθώς και το εμφυλιοπολεμικό κλίμα που επικρατούσε μεταξύ των δύο ΚΚ.

195. Είναι αλήθεια ότι το ΚΚΕ(εσ) ανέπτυξε μια πιο ανεξάρτητη πολιτική δραστηριότητα. Η σύνδεσή του, όμως, με καθεστώτα εκμεταλλευτικού/στρατοκρατικού χαρακτήρα, π.χ. της Ρουμανίας, αναμφίβολα είχε αρνητικές επιδράσεις στην πολιτική επιρροή του.

Ας δούμε τώρα την πιο τεκμηριωμένη άποψη του Β. Καπετανγιάννη και του Ν. Μουζέλη. Ο Β. Καπετανγιάννης χρησιμοποιεί τις βασικές θέσεις του Λακλάου για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το ΠΑΣΟΚ είναι λαϊκιστικό κόμμα.

Ο Λακλάου υποστηρίζει ότι, όπως οι ταξικές διαιρέσεις και αντιφάσεις προκαλούν ταξικές εγκλήσεις (δηλαδή ιδεολογίες που εγκαλούν το λαό ως ταξικό υποκείμενο), στο πολιτικό επίπεδο η διαίρεση μεταξύ λαού και συγκροτήματος εξουσίας προκαλεί λαϊκές εγκλήσεις. Για τον Λακλάου, λαϊκισμός είναι η άρθρωση λαϊκών εγκλήσεων-ιδεολογιών αντιθετικά προς το συγκρότημα εξουσίας. Έτσι, το λαϊκιστικό κόμμα χρησιμοποιεί την αντίθεση λαού-εξουσίας κάνοντας μία συνεχή αναφορά στο λαό, με στόχο να «εκμεταλλευτεί τη λαϊκή δημοκρατική ιδεολογία, στο βαθμό που είναι ανταγωνιστική στην κυρίαρχη, να της δώσει κάποιο είδος συνοχής και να την παρουσιάσει ως μια εναλλακτική πολιτική λύση, απέναντι στο υπάρχον σύστημα ιδεολογικής και πολιτικής κυριαρχίας».¹⁹⁶

Η ανάλυση αυτή του Λακλάου εμπεριέχει ορισμένες ασάφειες που καθιστούν πολύ προβληματική τη χρήση της. Κατ' αρχήν, δεν εξηγείται με ποιο τρόπο δημιουργείται, αντιθετικά στην κυρίαρχη ιδεολογία, η λαϊκή δημοκρατική ιδεολογία. Μένουν ανερμήνευτοι, δηλαδή, οι υλικοί λόγοι για τους οποίους τα λαϊκά στρώματα, οι κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις, ζητούν την αλλαγή της κυρίαρχης ιδεολογίας και ανάγεται το όλο ζήτημα σε μία μυστικιστική διαμάχη μεταξύ λαϊκών και αντιλαϊκών ιδεολογιών.

Πολύ δε περισσότερο που ο Λακλάου αρκετά συχνά εγκαταλείπει το μαρξιστικό τρόπο ανάλυσης, υποστηρίζοντας πως δεν αποτελούν όλοι οι κοινωνικοί αγώνες όψεις της ταξικής πάλης, καθώς και ότι όλες οι ιδεολογίες δεν είναι ταξικές ιδεολογίες ακόμη και στην περίπτωση που εμπλέκονται στην πάλη των τάξεων. Αυτό συμβαίνει για-

196. E. Laclau, *Politics and ideology in marxist theory*, NCB, London, 1977.

τί, σύμφωνα με τον Λακλάου, η ταξική-ιδεολογική ηγεμονία, στα πλαίσια ενός κοινού σχηματισμού, εξαρτάται από τη δυνατότητα χειρισμού αυτών των ταξικά ουδέτερων «εγκλήσεων». Πράγμα που δημιουργεί το ερώτημα πώς αταξικές εγκλήσεις οδηγούν στη δημιουργία μιας ιδεολογικής ηγεμονίας ταξικά καθορισμένης.¹⁹⁷

Από την άλλη, η χρησιμοποίηση του ψυχαναλυτικού όρου «έγκληση», που έχει επινοηθεί με σκοπό την ανάλυση της συμπεριφοράς του ατόμου, δημιουργεί πολλά ερωτηματικά για την εγκυρότητα της χρήσης του στην ανάλυση των κοινωνικών συνόλων.¹⁹⁸

Επιπρόσθετα, ακόμη και αν γίνει αποδεκτό ότι ο όρος «έγκληση» μπορεί να χρησιμοποιηθεί και στην πολιτική κοινωνιολογία, η συγκεκριμένη χρήση που γίνεται από τον Λακλάου δημιουργεί σοβαρά μεθοδολογικά προβλήματα. Κι αυτό γιατί ο Λακάν, που έχει επινοήσει τον όρο «έγκληση», θεωρεί ότι οι «εγκλήσεις» είναι το αποτέλεσμα της ψυχαναλυτικής διαδικασίας χάρη στην οποία το «κοινωνικό υποκείμενο» δημιουργείται μέσω μίας σειράς από αντιφατικές θέσεις-υποκειμένου. Ο Λακλάου, αντιθέτως, υποστηρίζει πως ο όρος «έγκληση» μας βοηθά να καθορίσουμε τον τρόπο με τον οποίο ήδη διαμορφωμένα κοινωνικά υποκείμενα προσχωρούν σε θέσεις-υποκειμένου, στα πλαίσια ενός ιστορικά προσδιορισμένου λόγου (discours), στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού.¹⁹⁹ Γίνεται έτσι φανερό πως ο Λακλάου με τον ό-

197. Ορισμένες πολύ σημαντικές παρατηρήσεις πάνω στο ζήτημα αυτό περιέχονται στο βιβλίο της E. Meiksins-Wood, *The Retreat from Class*, Verso, London, 1986, σελ. 50-53.

198. Για μία συνεκτική κριτική πάνω στην προβληματική του Λακλάου βλ. Μ. Πετμεζίδου-Τσουλουβή, *Κοινωνικές τάξεις και Μηχανισμοί Κοινωνικής Αναπαραγωγής*, «Εξάντας», Αθήνα, 1987, σελ. 67-71.

199. Για τις διαφορές μεταξύ του Λακλάου και του Λακάν στο ζήτημα αυτό βλ. το εξαιρετικά ενδιαφέρον άρθρο του S. Hall, «Popular-Democratic vs Authoritarian Populism», στο A. Hunt (ed.), *Marxism and Democracy*, Lawrence & Wishart, London, 1980, σελ. 175, 185.

ρο «έγκληση» εννοεί τα ακριβώς αντίθετα πράγματα σε σχέση με τον Λακλάου, σε σημείο που ολόκληρη η ανάλυση του Λακλάου η οποία βασίζεται στον όρο αυτό, να τίθεται σοβαρά σε αμφισβήτηση.

Επιπρόσθετα, ο Λακλάου επικεντρώνει την ανάλυσή του στο επίπεδο της ιδεολογίας, παραγνωρίζοντας τα συγκεκριμένα πολιτικά και οικονομικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν τα λαϊκιστικά κινήματα.²⁰⁰ Τέλος, η επιμονή του Λακλάου και των περισσότερων θεωρητικών του λαϊκισμού, στο γεγονός του διαχωρισμού, μέσω του κυρίαρχου λόγου των κινήματων αυτών, σε φίλους και εχθρούς, όπου το Φίλο τον αποτελεί ο Λαός και τον Εχθρό τα αντιλαϊκά συμφέροντα –η ολιγαρχία, το πολιτικό κατεστημένο–, δε βοηθά στην εμβάθυνση της κοινωνιολογικής ανάλυσης. Κι αυτό γιατί ο διαχωρισμός αυτός δεν εμπεριέχει κάποια επισημολογική πρωτοτυπία. Πρώτος ο Σμιτ έχει αναφερθεί στη διάσταση μεταξύ φίλου και εχθρού, επιχειρώντας να προσδιορίσει τη μορφή που ανέκαθεν παίρνουν οι πολιτικές συγκρούσεις. Παραμένοντας λοιπόν στο διαχωρισμό αυτό, περιοριζόμαστε σε μία απλή σχηματική περιγραφή ενός πανάρχαιου φαινομένου, αυτού της σύγκρουσης.

Έτσι, για να μπορέσει να γίνει κατανοητή η ιδιαιτερότητα ενός κοινωνικού φαινομένου, στην περίπτωση μας του λαϊκισμού, πρέπει η ανάλυση να επεκτείνεται και στο οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό περιεχόμενο του φαινομένου αυτού. Αλλιώς, η εμμονή είτε στη μορφή του φαινομένου είτε σε μία από τις τρεις συνιστώσες του, π.χ. στην ιδεολογία, όπως κάνει ο Λακλάου, περιορίζει σημαντικά το εύρος των προβληματισμών.

Αντίθετα, ο Ν. Μουζέλης²⁰¹ επιχειρεί να υπερβεί τις θέσεις του

200. K. Vergopoulos, «La tentation social-démocrate et les types de mobilisation en Amérique Latine», *Revue de l'Amérique Latine*, No. 2, 1982, σελ. 6.

201. Ν. Μουζέλης, «Ο Λαϊκισμός», στο Κ. Σημίτης (επιμ.), *Λαϊκισμός και Πολιτική*, «Γνώση», Αθήνα, 1989, σελ. 41-45.

Λακλάου, προσθέτοντας στην έννοια του λαϊκισμού άλλα δύο στοιχεία: το πρώτο αφορά το πολιτικοοργανωτικό επίπεδο, όπου τα λαϊκιστικά κινήματα διακρίνονται από την ύπαρξη ενός χαρισματικού ηγέτη, ο οποίος αποτελεί απευθείας σημείο αναφοράς. Τα διάφορα στελέχη του κινήματος αντιλούν την όποια εξουσία τους από τον ηγέτη χωρίς να λειτουργούν καταστατικές διαδικασίες. Οι οπαδοί του κινήματος αναφέρονται κι αυτοί απευθείας στο πρόσωπο του ηγέτη αυτού.²⁰²

Το δεύτερο στοιχείο που εισάγει ο Ν. Μουζέλης, αποβλέπει στην αποδοχή ότι η λαϊκιστική κινητοποίηση στοχεύει σε αλλαγές αποκλειστικά στη σφαίρα της πολιτικής κυριαρχίας και καθόλου σε αυτή των παραγωγικών σχέσεων.

Όσον αφορά το πρώτο στοιχείο, είμαστε υποχρεωμένοι να δεχτούμε ότι το ΠΑΣΟΚ οφείλει σημαντικό μέρος από την ισχυροποίησή του στη χαρισματική προσωπικότητα του Α. Παπανδρέου. Το ΠΑΣΟΚ, όμως, είναι κόμμα στο οποίο λειτουργούν, έστω και υποτυπώδως, οι καταστατικές διαδικασίες. Ή λειτουργήσαν περισσότερο από ό,τι στη ΝΔ του Κ. Καραμανλή ή στο ΚΚΕ!

Ταυτόχρονα, το ΠΑΣΟΚ ήταν το πρώτο κόμμα, μετά το ΚΚΕ, το οποίο, στο εσωτερικό του κομματικού του μηχανισμού, ανέπτυξε την τοπική οργάνωση, δημιουργώντας παράλληλα, δίκτυα κάθετης και οριζόντιας ενεργοποίησης, ενώ ο λαϊκισμός βασιζέται κυρίως σε μια αποκλειστική, χαρισματική, φετιχιστική σχέση με τον αρχηγό.²⁰³ Έπειτα, η απευθείας αναφορά στο πρόσωπο του ηγέτη δεν αποτελεί πρωτοφανές φαινόμενο για τα ελληνικά πράγματα. Χαρακτηριστικές

202. Στην ίδια προβληματική βλ. στον ίδιο τόμο το άρθρο του Θ. Λίποβατς, «Ο Λαϊκισμός: Μια ανάλυση από τη σκοπιά της πολιτικής ψυχολογίας», σελ. 47-62.

203. Ν. Πουλιαντζάς, «Μπορεί να γίνει η ενότητα των δυνάμεων της Αλλαγής;», στο *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, σελ. 417.

είναι οι περιπτώσεις του Κ. Καραμανλή, του Γ. Παπανδρέου, αλλά και του Ν. Ζαχαριάδη.

Όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο Γ. Πάσχος: «[...] η κυριαρχία του Καραμανλή στο εσωτερικό της κυβέρνησης οργανώθηκε και υλοποιήθηκε με όλα τα βασικά γνωρίσματα του χαρισματικού τύπου εξουσίας (M. Weber). Ο Καραμανλής ποτέ δεν αποδέχτηκε να είναι μόνον "πρώτος μεταξύ ίσων" και πάντα διεκδικήσε, ως ιστορική αποστολή του, την αποκλειστική και αυθεντική απόφαση για το τι είναι "εθνικό", ή "γενικό συμφέρον"».²⁰⁴

Με άλλα λόγια, την περίοδο 1974-1980, ο Καραμανλής αποτέλεσε μόνος του ένα σημαντικότερο κέντρο εκπόνησης και σχεδιασμού κατευθύνσεων για την αναπαραγωγή της αστικής κυριαρχίας στην Ελλάδα. Η περίπτωση Καραμανλή δεν είναι η μοναδική. Ο στρατάρχης Παπάγος αποτελεί παρόμοια περίπτωση· μέχρι πραξικόπημα αποπειράθηκαν οι Έλληνες αξιωματικοί όταν παραιτήθηκε από την αρχιστρατηγία. Όχι βέβαια λόγω «της λατρείας προς τον αρχηγό», αλλά λόγω του ότι εξέφραζε, εκείνη την περίοδο, τα συμφέροντα του πιο ισχυρού πόλου της πολιτικής εξουσίας, του Στρατού.²⁰⁵ Ο Παπάγος, όμως, δεν εξέφραζε μόνο το Στρατό, αλλά «ήταν εκφραστής της κυριότερης μερίδας της αστικής τάξεως, ανεξαρτήτως ιδεολογικής προελεύσεως, που έθετε υπεράνω όλων την πολιτική σταθερότητα για να πραγματοποιηθεί η ανοικοδόμηση και η οικονομική ανάπτυξη, και ακολουθούσαν ευρέα στρώματα αγροτών και μικροαστών, αλλά και εργαζομένων. [...] Μαζί τους βέβαια και οι αποφασιστικότεροι οπαδοί του κατεστημένου. [...] Όλοι αυτοί αποζητούσαν έναν ισχυρό ηγέτη. Ο Στρατάρχης είχε όλα τα στοιχεία του Μεσσία».²⁰⁶

Χαρακτηριστική είναι ακόμη η περίπτωση του Ν. Ζαχαριάδη,

204. Γ. Πάσχος, «Η ανασυγκρότηση της εκτελεστικής εξουσίας», *Πολίτης*, τ. 35, 1983, σελ. 13.

205. Δ. Χαλαλάμπης, *Στρατός και...*, σελ. 39-40.

206. Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Δ' τόμος, Εκδόσεις Καπόπουλου, Αθήνα, 1973, σελ. 93.

του μοναδικού ηγέτη κομμουνιστικού κόμματος που αποκαλούνταν επίσημα με την προσφώνηση «ο Αρχηγός».

Αν δεν μπορέσουμε να κατανοήσουμε την ιδιαιτερότητα του ελληνικού πολιτικού συστήματος, ελλοχεύει ο κίνδυνος να αποδεχτούμε, όπως έχει ήδη γίνει από ορισμένους συγγραφείς, ότι η έννοια «λαϊκισμός» αποτελεί τη βασική κατεύθυνση ερμηνείας του ελληνικού κοινωνικοπολιτικού γίγνεσθαι. Έτσι, χαρακτηρίζονται συλλήβδην «λαϊκιστές» ο Γ. Παπανδρέου, ο Α. Παπανδρέου, αλλά και ο Ε. Βενιζέλος.²⁰⁷

Όμως, η Ελλάδα είναι μια χώρα που από το 1909 χαρακτηρίζεται από τη συχνή εμφάνιση στρατιωτικών κινημάτων, πραξικοπημάτων, αποπομπών και παλινорθώσεων της Βασιλείας, τη συμμετοχή σε δύο βαλκανικούς και σε δύο παγκόσμιους πολέμους και την ακόμη πιο συχνή εναλλαγή κυβερνήσεων. Η αδυναμία λοιπόν δημιουργίας κοινοβουλευτικής παράδοσης επιτρέπει την αναβαθμισμένη θέση του ιδρυτή-αρχηγού ενός κόμματος.

Εξάλλου, το «προσωπικό» στοιχείο δεν εξηγεί γιατί το εκλογικό σώμα συσπειρώνεται γύρω από το συγκεκριμένο αρχηγό του συγκεκριμένου κόμματος. Δεν ερμηνεύονται, με άλλα λόγια, τα στοιχεία εκείνα που ωθούν τους ψηφοφόρους προς την υποστήριξη του κόμματος αυτού.²⁰⁸ Ουσιαστικά, όσοι υπερτονίζουν τη σημασία της παρουσίας του ηγέτη στη συγκρότηση και πορεία του πολιτικού μορφώματος, παραγνωρίζουν το γεγονός πως οι ηγέτες και τα επιτελεία τους δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να εκφράζουν σε πολιτικό επίπεδο ότι παράγεται στο αντίστοιχο κοινωνικό επίπεδο.²⁰⁹ Τα όρια δράσης τους εί-

207. Σε αυτή την προβληματική βλ. Χαράλαμπος, *Πελαταιακές...*, σελ. 92 κ.εξ.

208. Το επιχείρημα που χρησιμοποιείται συχνά ότι ο Α. Παπανδρέου κέρδισε σε δημοτικότητα ως γιος του Γ. Παπανδρέου δεν ευσταθεί. Κι ο άλλος γιος του Γ. Παπανδρέου, ο Γ. Γ. Παπανδρέου, επιχείρησε να πολιτευθεί αλλά απέτυχε.

209. Πρβλ. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά κόμματα...*, σελ. 157.

ναι απότοκα των συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών και των αντίστοιχων πρακτικών που δημιουργεί η κοινωνική διαπάλη. Οι λαϊκές τάξεις δεν είναι παθητικές, αλλά παρεμβαίνουν ενεργά στη διαμόρφωση συγκεκριμένων ταξικών αντιλήψεων²¹⁰ που αντανακλώνται στην πολιτική των κομματικών φορέων και στην πρακτική των ηγετών τους. Στην πραγματικότητα, ο όρος «λαός» δεν απαξιώνεται εξαιτίας του περιγραφικού του χαρακτήρα, αλλά αποκτά μία ιδιαίτερα αναλυτική διάσταση ακριβώς λόγω της ύπαρξης των συγκεκριμένων κοινωνικών χαρακτηριστικών που εμπεριέχει. Πιο συγκεκριμένα, ο «λαός» αποτελείται από το σύνολο εκείνων των στρωμάτων που δε συμμετέχουν στο συνασπισμό εξουσίας ούτε ως τάξεις-στηρίγματα. Μη διαθέτοντας συγκροτημένη μορφή αυτόνομης πολιτικής εκπροσώπησης, εκφράζονται αυθόρμητα, αντιφατικά, στρεβλά, μέσω της ενσωμάτωσής τους στα κυρίαρχα κομματικά κανάλια αντιπροσώπευσης. Η δημιουργία κομμάτων, κινημάτων, δικτύων που λειτουργούν αντιθετικά ως προς τους κυρίαρχους μηχανισμούς εξουσίας, έρχεται να επικυρώσει την παρουσία αυτών των κοινωνικών δυνάμεων αναβαθμίζοντας και ενοποιώντας τις δυνατότητες αυτόνομης πολιτικής τους παρέμβασης. Παράλληλα, είναι δυνατό να τεθούν σε λειτουργία ιστορικές μνήμες οι οποίες, ενοποιώντας παραδόσεις, πολιτικού χαρακτήρα εννοείται, του παρελθόντος με πρακτικές του παρόντος, συντελούν στην παραγωγή ιδεολογικών σχημάτων νομιμοποίησης της λαϊκής δράσης.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από τα παραπάνω είναι ότι ο ηγέτης εκφράζει μία συγκεκριμένη κοινωνική δυναμική, αλλά δεν έχει την ικανότητα να μεταβάλλει τα ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένα λαϊκά αιτήματα. Τα λαϊκιστικά κόμματα, όπως και όλων των

210. Πρβλ. Ν. Κοτζιάς, *Ο τρίτος...*, σελ. 62-63.

ειδών τα κόμματα, συμπυκνώνουν μία προϋπάρχουσα κοινωνική δυναμική, δεν τη γεννούν...

Σε ό,τι αφορά το δεύτερο στοιχείο στο οποίο αναφέρεται ο Ν. Μουζέλης, σύμφωνα με το οποίο τα λαϊκιστικά κινήματα είναι εκείνα που επιδιώκουν αλλαγές αποκλειστικά στο πολιτικό πεδίο, μπορεί μεν να αποκλείει ορισμένα επαναστατικά κινήματα, π.χ. μαοϊσμός, από την κατηγορία του λαϊκισμού αλλά, ακόμη και αν το δεχτούμε ως ακριβές για την περιγραφή του λαϊκιστικού φαινομένου, δε φαίνεται να μπορεί να περιλάβει ούτε και την περίπτωση του ΠΑΣΟΚ.

Κι αυτό γιατί το ΠΑΣΟΚ είναι ένα κίνημα που διακηρύσσει ότι η εθνική ανεξαρτησία «είναι ταυτόχρονα συννυφασμένη με την απαλλαγή της οικονομίας μας από τον έλεγχο του ξένου μονοπωλιακού κεφαλαίου, που διαμορφώνει την οικονομική, την κοινωνική, την πολιτική και την πολιτιστική μας πορεία, σύμφωνα με τα συμφέροντα, όχι του λαού, αλλά της οικονομικής ολιγαρχίας. Και βέβαια πρέπει η Ελλάδα να αποχωρήσει και από το στρατιωτικό και από το πολιτικό ΝΑΤΟ [...] Μα πίσω από το ΝΑΤΟ, πίσω από τις αμερικάνικες βάσεις, είναι οι μονοπωλιακές πολυεθνικές επιχειρήσεις και τα ντόπια υποκατάστατά τους. Γι' αυτό η κοινωνική απελευθέρωση, ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός, αποτελεί το θεμέλιο λίθο του κινήματός μας»,²¹¹ ή «Το σοσιαλιστικό μας κίνημα σε αντιδιαστολή (με τη σοσιαλδημοκρατία) στηρίζεται στην αρχή πως πρέπει να περάσουμε, πέρα από τον καπιταλισμό, σε σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Δηλαδή να αλλάξουν βασικά οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής».²¹²

Ένα τέτοιο κίνημα δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι στοχεύει σε αλλαγές μόνο στο πολιτικό επίπεδο. Βέβαια, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, ο λόγος του ΠΑΣΟΚ θα γίνει σταδιακά πιο συντηρητικός και θα αναφέρεται περισσότερο στη διαχείριση του συστήματος παρά

211. ΠΑΣΟΚ, *Διακήρυξη 3ης Σεπτεμβρίου*.

212. Α. Γ. Παπανδρέου, «Για μια σοσιαλιστική κοινωνία», «Αιχμή», Αθήνα, 1982, σελ. 37, 45-46. Αναφέρεται από Μαγκλιβέρα, *Ο κρατικός...*, σελ. 422.

στο μετασχηματισμό του, επιδιώκοντας, μόνο στην πρώτη τετραετία, ορισμένες επιφανειακές αλλαγές φιλολαϊκού χαρακτήρα και όχι διαρθρωτικούς μετασχηματισμούς που θα έθεται σε αμφισβήτηση τις υφιστάμενες παραγωγικές σχέσεις. Κι αυτό είναι το κρίσιμο σημείο που θα πρέπει να λαμβάνεται κάθε φορά υπόψη. Η συγκρότηση ενός κόμματος αντιθετικού με το συνασπισμό εξουσίας δεν προδικάζει κατά κανένα τρόπο τις εξελίξεις. Το πεδίο δράσης είναι ανοικτό και μπορεί είτε να λάβει τη μορφή της προοπτικής ενός νέου τύπου εξουσίας είτε να ενσωματωθεί, όχι δίχως τριγμούς και αντιφάσεις, από τους μηχανισμούς του αστικού Κράτους.²¹³ Το ΠΑΣΟΚ ανήκει στη δεύτερη περίπτωση. Ωστόσο, από αυτό το σημείο μέχρι να υποστηριχθεί πως το ΠΑΣΟΚ επεδίωκε αλλαγές μόνο στο πολιτικό επίπεδο, υπάρχει μεγάλη απόσταση.

Διαπιστώθηκε ότι τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούν οι Έλληνες διανοητές, είτε θεωρητικού είτε εμπειρικού χαρακτήρα, δεν επαρκούν για να χαρακτηριστεί το ΠΑΣΟΚ ως λαϊκιστικό κόμμα. Ωστόσο, αυτό που πρέπει να επισημανθεί είναι πως οι ορισμοί που δίδονται από τους Έλληνες επιστήμονες, καθώς και η χρήση του ορισμού του Αακλάου δεν είναι ούτε οι μοναδικοί ούτε οι πιο έγκυροι. Υπάρχει μία αρκετά σημαντική βιβλιογραφία για το ζήτημα αυτό σε διεθνές επίπεδο,²¹⁴ η εξέταση της οποίας ξεφεύγει κατά πολύ από τα πλαίσια της μελέτης αυτής. Θα αναφερθούμε μόνο στον ορισμό που έχει δώσει ο

213. Πρβλ. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά...*, σελ. 157.

214. Επιλεκτικά αναφέρουμε: 1. T. di Tella, «Populism and Reform in Latin America», στο C. Veliz, *Obstacles to change in Latin America*, Oxford University Press, Oxford, 1965, 2. M. Canovan, *Populism*, HBJ, New York, 1981, 3. G. Ionescu - E. Gellner, *Populism*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1969, 4. L. Fallers, «Populism and nationalism», *Society and History*, No. 4, July 1964, σελ. 447.

Γουάιλς, επειδή επιλέγει 24 κριτήρια, συνδυασμός των οποίων μπορεί να οδηγήσει στο χαρακτηρισμό ενός κόμματος ως λαϊκιστικού.

Ο Γουάιλς θεωρεί ότι τα λαϊκιστικά κόμματα διακρίνονται περισσότερο από ένα ηθικιστικού τύπου προφίλ παρά από την επεξεργασία ενός συγκεκριμένου πολιτικού προγράμματος, ενώ οι ηγέτες τους έχουν μία ιδιαίτερη –μυστικιστικού χαρακτήρα– σχέση με τους οπαδούς τους. Ο λαϊκισμός είναι περισσότερο κίνημα παρά κόμμα, με εχθρική στάση απέναντι στους διανοούμενους και με έλλειψη σαφούς ιδεολογικού περιγράμματος. Εναντιώνεται στο κατεστημένο και εκφράζει «απλούς» ανθρώπους που αισθάνονται τους εαυτούς τους εκτός των κέντρων εξουσίας. Είναι φιλικά διακείμενος προς τους μικρούς επιχειρηματίες και προς τη δημιουργία συνεταιρισμών. Υποστηρίζει τη μέχρι ενός ορισμένου σημείου κρατική αρωγή. Συχνά αποτελεί κίνημα αγροτικού χαρακτήρα, επηρεαζόμενο από τη θρησκεία, εχθρικό απέναντι στην επιστήμη και στην τεχνολογία και διακρίνεται από μια νοσταλγία για το παρελθόν. Επίσης χαρακτηρίζεται από τάσεις απομονωτικές και αντιμιλιταριστικές. Παλινδρομεί, τέλος, μεταξύ ενός προβιομηχανικού, αντιβιομηχανικού και «αγροτικού» προφίλ, που χαρακτηρίζει τμήματα του πολιτικού του ακροατηρίου και της έντονα φιλοβιομηχανικής στάσης ορισμένων μικροϊδιοκτητικών στρωμάτων.²¹⁵

Είναι φανερό ότι ο Γουάιλς θεωρεί ότι το φαινόμενο του λαϊκισμού εμφανίζεται κυρίως σε κοινωνικούς σχηματισμούς με έντονο το αγροτικό στοιχείο, είτε αυτό είναι «φιλοβιομηχανικό» είτε όχι. Η περίπτωση της Ελλάδας, βέβαια, δεν ανήκει σε αυτή την κατηγορία αφού στα χρόνια της πολιτικής ανάπτυξης του ΠΑΣΟΚ, ο αγροτικός πληθυσμός δεν ξεπερνά το 30% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.

215. P. Wiles, «A Syndrome not a Doctrine», στο G. Ionescu – E. Gellner (eds), *Populism*, 1969, σελ. 167-171.

Έστω όμως ότι δε λαμβάνουμε το στοιχείο αυτό υπόψη μας. Το ΠΑΣΟΚ δεν μπορεί να έχει ιδιαίτερους δεσμούς με τη θρησκεία όταν στο προεκλογικό του πρόγραμμα εντάσσεται η αξιοποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας προς όφελος των εργαζομένων στην Εκκλησία και των πιο φτωχών αγροτικών στρωμάτων, καθώς και η θεσμοθέτηση του πολιτικού γάμου.²¹⁶ Επίσης, η σύνταξη, παρουσίαση και προπαγάνδισή συγκεκριμένων πολιτικών προγραμμάτων σε κάθε εκλογική αναμέτρηση, παράλληλα με την ιδεολογική διακήρυξη της 3ης Σεπτέμβρη και τη δημιουργία τοπικών οργανώσεων κάθετης και οριζόντιας διασύνδεσης –που αποκλείουν μορφές «μυστικιστικής» σχέσης με τον αρχηγό– αποτελούν στοιχεία που καθιστούν δυσχερή την κατάταξη του ΠΑΣΟΚ στην κατηγορία των λαϊκιστικών κομμάτων. Ακόμη, η απεύθυνση αλλά και η χρησιμοποίηση ενός σημαντικού αριθμού τεχνοκρατών από το κόμμα αυτό δε δείχνουν μία αποστροφή του κινήματος στο χώρο της διανοήσης και της τεχνοκρατίας. Τέλος, αλλά όχι έσχατο, το ΠΑΣΟΚ σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να κατηγορηθεί για «απομονωτισμό». Κι αυτό γιατί σε όλες τις φάσεις του το ΠΑΣΟΚ υποστήριξε την ύπαρξη διεθνών συμμαχιών της χώρας τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Έτσι, αρχικά επιδιώκεται η «αναζήτηση συμμάχων στο διεθνή χώρο και πρώτα και κύρια στα Βαλκάνια, στη Μεσόγειο και πιο γενικά μεταξύ του κινήματος των αδεσμεύτων» και «η ανάπτυξη μίας κοινής αγοράς των μεσογειακών χωρών που θα αποτελούσε σημαντικό βοήθημα στην εξέλιξη αυτών που επιθυμούμε».²¹⁷

Στη συνέχεια η θέση αυτή μεταβάλλεται σε προσπάθεια ανάπτυ-

216. ΠΑΣΟΚ, *Συμβόλαιο με το Λαό*, 1981, σελ. 45-46.

217. Ανακοίνωση του Α. Παπανδρέου και του Εκτελεστικού Γραφείου του ΠΑΣΟΚ, *Εξόρμηση*, 9/4/76 και συνέντευξη του Α. Παπανδρέου στα *Νέα* της 3/11/75, αναφέρεται από Ι. Papadopoulos, *Dynamique...*, σελ. 217. Το ΠΑΣΟΚ, μάλιστα, έπαιξε τον

ξης «φιλικών σχέσεων σε παγκόσμια κλίμακα και ιδιαίτερα με τα Βαλκάνια, με τους λαούς της Μεσογείου, με τη Δυτική και Ανατολική Ευρώπη και με το Αραβικό Έθνος».²¹⁸

Συμπερασματικά, μπορεί να υποστηριχθεί πως, σε ό,τι αφορά το ΠΑΣΟΚ, μόνο η ύπαρξη χαρακτηριστικών όπως οι αναφορές που κάνει ο Γουάιλις για την υποστήριξη των λαϊκιστικών κομμάτων στους συνεταιρισμούς και στις μικρές επιχειρήσεις, η αντίθεση στο κατεστημένο, καθώς ακόμη και το γεγονός της απεύθυνσης στον «απλό» άνθρωπο φαίνεται να ισχύουν. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά είναι ανεπαρκή από μόνα τους για να χαρακτηρίσουν ένα κόμμα, στις Δυτικές τουλάχιστον δημοκρατίες. Κι αυτό γιατί η δημιουργία συνεταιρισμών συμβαδίζει με την εμφάνιση στην εξουσία ακόμη και συντηρητικών κομμάτων. Έπειτα, η μετατροπή των κομμάτων, ακόμη και των σοσιαλιστικών, σε πολυσυλλεκτικά κόμματα²¹⁹ καθι-

πρωταρχικό ρόλο σε μία προσπάθεια δημιουργίας δικτύου μεταξύ των σοσιαλιστικών και προοδευτικών κομμάτων της Μεσογείου. Για περισσότερα βλ. I. Papadopoulos, ό.π., σελ. 219-220.

218. ΠΑΣΟΚ, ό.π., σελ. 16.

219. Για την έννοια του πολυσυλλεκτικού κόμματος βλ. το κλασικό άρθρο O. Kirchheimer, «The Transformation of the Western European Party System», στο J. La Palombara – M. Weiner (eds), *Political Parties and Political Development*, 1966. Εντούτοις, η διαπίστωση της εξέλιξης αυτής δε φαίνεται ικανή να εξηγήσει από μόνη της σημαντικές πλευρές του κομματικού φαινομένου. Έτσι, θέματα όπως η ταξικότητα της ψήφου και οι προγραμματικές και κυβερνητικές αποκλίσεις που παρατηρούνται μεταξύ των «μεταλλαγμένων» πολυσυλλεκτικών κομμάτων, μένουν αδιευκρίνιστα. Με άλλα λόγια, δεν ερμηνεύονται οι σχέσεις εκπροσώπησης που αναπτύσσουν συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις και στρώματα με συγκεκριμένα κόμματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα μεγάλα ποσοστά εργατικών ψήφων στα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα. Από την άλλη, οι μορφές ταξικής εκπροσώπησης αντιπροσωπεύονται, έστω και διαθλασμένα, στο εσωτερικό των κομμάτων προκρίνοντας ορισμένες κατευθύνσεις κυβερνητικής πολιτικής έναντι άλλων. Πρβλ. X. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά κόμματα...*, σελ. 14-15.

στά υποχρεωτική την απεύθυνση κατά τρόπο γενικευτικό και, συνακόλουθα, ασαφή σε πλατιές κατηγορίες ψηφοφόρων όπως οι εργαζόμενοι, οι νέοι, οι γυναίκες, ο «απλός καθημερινός άνθρωπος» κ.λπ.²²⁰ Καθίσταται δε, ιδιαίτερα αποτρεπτική η αναφορά σε πιο εξειδικευμένα κοινωνικά σύνολα, π.χ. στην εργατική τάξη. Από την άλλη, κανένα κόμμα δεν απευθύνεται στο μεγάλο κεφάλαιο, στον πλούσιο βιομήχανο, στον ισχυρό εφοπλιστή, γιατί έτσι εκτιμάται ότι περιορίζει το μέγεθος του ακροατηρίου του. Το γεγονός της πολυσυλλεκτικής απεύθυνσης δεν αποδεικνύει τίποτε άλλο παρά την ύπαρξη ενός πολυσυλλεκτικού ακροατηρίου μίας πολυταξικής κοινωνίας. Η λειτουργία των κομμάτων αφορά την αντιπροσώπευση διαφορετικών τάξεων, μερίδων και στρωμάτων, και ταυτόχρονα την οργάνωση της νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας. Το θέμα σε μία σχέση αντιπροσώπευσης δεν είναι το ταξικό της εύρος όσο, κυρίως, το ποια τάξη, μερίδα, στρώμα κατέχει την πολιτική και ιδεολογική ηγεμονία και καταφέρνει να συγκροτήσει μία κοινωνική συμμαχία, πολιτικός εκπρόσωπος της οποίας είναι το πολιτικό κόμμα. Σε αντίθετη περίπτωση, ελλοχεύει ο κίνδυνος να υποπέσουμε σε ενός είδους εμπειρισμό, όπου τα ποσοτικά χαρακτηριστικά θα υπερτερούν των αντίστοιχων ποιοτικών. Κάτω από αυτό πρίσμα, το ΠΑΣΟΚ το 1981 εξέφραζε έναν τέτοιου είδους συνασπισμό κοινωνικών συμφερόντων, με διαφορετικά, ορισμένες φορές, αιτήματα, τα οποία κατόρθωσε να ενοποιήσει σε μία κοινή πολιτική κατεύθυνση. Αν το ΠΑΣΟΚ δεν το είχε επιτύχει αυτό, όχι μόνο θα έχανε τις εκλογές του 1981 αλλά, ταυτόχρονα, θα δημιουργούσε κενά πο-

220. Όπως πολύ ορθά παρατηρεί ο Χάλπερν: «Κάθε πολιτικός, σε οποιοδήποτε μέρος στη σύγχρονη εποχή, προτιμά να μιλά στο όνομα του Λαού». M. Halpern, *The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa*, 1963, σελ. 290-291, αναφέρεται από S. Sauls, «Africa», στο G. Ionescu – E. Gellner, ό.π., σελ. 124.

λιτικής εκπροσώπησης, τα οποία θα έσπευδαν να καλύψουν άλλοι σχηματισμοί.²²¹

Τέλος, η τόσο τονισμένη από τους μελετητές του ΠΑΣΟΚ αντίθεση του προς το κατεστημένο, δείχνει να μην ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα: διότι, από τη μία, ο Α. Παπανδρέου ξεκαθαρίζει ρητά τι εννοεί με τον όρο αυτό,²²² αποφεύγοντας τις ασάφειες των «παραδοσιακών» λαϊκιστικών κομμάτων, και από την άλλη, η χρήση αυτής της έννοιας περιορίζεται –αν όχι εξαλείφεται– στη διάρκεια της μεταπολίτευσης από το λόγο τόσο του ΠΑΣΟΚ όσο και του Προέδρου του (βλ. Παράρτημα, πίν. 10).

Μέχρι το σημείο αυτό έγινε αναφορά στις ελληνικές και στις διεθνείς θεωρίες για το λαϊκιστικό φαινόμενο, υπό το πρίσμα της εξέτασης των πιθανών κοινών σημείων ενός ποпуλιστικού ιδεοτύπου και του ΠΑΣΟΚ, και διαπιστώθηκε πως το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα δεν μπορεί να ενταχθεί στην κατηγορία αυτή. Κρίνεται σκόπιμο πριν περάσουμε στην επόμενη παράγραφο, που έχει ως αντικείμενο την πελατειακή(;) φύση του ΠΑΣΟΚ, να ασκηθεί κριτική στις κυρίαρχες απόψεις, ελληνικές και ξένες, περί λαϊκισμού και να καταδειχθούν τα φιλολαϊκά χαρακτηριστικά του φαινομένου.

Πιο συγκεκριμένα, αυτό που προκύπτει από τη μελέτη των θέσεων που έχουν υποστηριχθεί για το λαϊκισμό είναι ότι από πολλούς αναλυτές γίνεται σύγχυση μεταξύ των όρων «δημαγωγία» και «λαϊκισμός». Ο όρος «δημαγωγία» χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη διαφορά μεταξύ των προεκλογικών λόγων και των κυβερνητικών πράξεων, αντλεί δε την καταγωγή του από την αρχαιότητα. Ο Βέμπερ μελέτησε την εξέλιξη του φαινομένου αυτού από τα αρχαία χρόνια

221. Χ. Βερναρδάκης, ό.π., σελ. 161-162.

222. Για μία αποσαφήνιση της έννοιας «κατεστημένο» από την πλευρά του Α. Παπανδρέου βλ. Α. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, Εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα, 1974, σελ. 25.

μέχρι την εμφάνισή του στις σύγχρονες κοινωνίες: «*Αλλά αυτό που είναι ιδίον της Δύσης [...] είναι η μορφή του ελεύθερου "δημαγωγού"*. Αυτός δε θριάμβευσε παρά στη Δύση, στις ανεξάρτητες πόλεις-κράτη, ιδιαίτερα στις χώρες του μεσογειακού πολιτισμού. Στις μέρες μας ο ίδιος τύπος παρουσιάζεται με τη μορφή του "αρχηγού κοινοβουλευτικού κόμματος"». ²²³ Στη συνέχεια, ο Βέμπερ παρατηρεί πως «*η μοντέρνα δημαγωγία κάνει εξίσου χρήση του λόγου, και μάλιστα σε αναλογία ποσοτικά τρομακτική αν σκεφτούμε τους προεκλογικούς λόγους που ο σημερινός υποψήφιος είναι υποχρεωμένος να κάνει...*». ²²⁴

Αντίθετα, αυτό που υποστηρίζεται στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι πως ο όρος «λαϊκισμός» δημιουργήθηκε για να περιγράψει ένα ιστορικό φαινόμενο που εμφανίστηκε στη Ν. Αμερική, ή σε χώρες υποανάπτυκτες με έντονα κατάλοιπα φεουδαρχικών ή αποικιοκρατικών μορφών κοινωνικής οργάνωσης, είχε συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά και η εισαγωγή του σε ένα θεωρητικό σχήμα που μπορεί να χρησιμοποιηθεί και στις Δυτικές κοινωνίες εμφανίζεται ιδιαίτερα αμφισβητούμενη.

Συγκεκριμένα, ο Γουόρλεϊ παρατηρεί πως το φαινόμενο του λαϊκισμού πρέπει να γίνει αντιληπτό ως μία απάντηση που προέρχεται «*από τη στιγμή που ο καπιταλισμός διεισδύει στο εσωτερικό της παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας*», ως η «*ιδεολογία των μικρών καλλιεργητών γης που απειλούνται από το "σφετεριστικό" βιομηχανικό και χρηματιστικό κεφάλαιο*». ²²⁵

Ένας άλλος μελετητής, ο Αρίγκι, υποστηρίζει ότι: «*Οι λαϊκιστικές ιδεολογίες είναι ανορθόδοξες ακριβώς διότι θεωρητικοποιούν την αντίσταση ενάντια στην επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων*». ²²⁶

223. M. Weber, *Le Savant et le Politique*, Librairie Plon, Paris, 1959, σελ. 116.

224. M. Weber, ό.π., σελ. 143.

225. P. Worsley, «The Third World», αναφέρεται από S. Sauls, «Africa», στο G. Ionescu – E. Gelner, 1969, σελ. 122-123.

226. G. Arrighi, «Black and White Populism in Rhodesia», αναφέρεται από S. Sauls, ό.π.

Παράλληλα, «η λατρεία προς τον ηγέτη» δεν εξηγεί γιατί ο λαός αποφασιίζει να υποστηρίξει το συγκεκριμένο ηγέτη, οι δυνατότητες του οποίου είναι αυστηρά προκαθορισμένες από το συγκεκριμένο συσχετισμό δυνάμεων που λαμβάνει χώρα εκείνη την περίοδο... Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε πως η έννοια «λαϊκισμός» εμπεριέχει ένα στοιχείο αυτοσχεδιασμού για τον κάθε αναλυτή, γεγονός που δε μας επιτρέπει να τη θεωρούμε ούτε λειτουργική αλλά ούτε και αποτελεσματική.²²⁷ Θεωρητικό πρόβλημα, την ύπαρξη του οποίου αναγκάζονται να παραδεχτούν και επιστήμονες που πιστεύουν στη χρησιμότητα της έννοιας «λαϊκισμός». Συγκεκριμένα, η Κάνοβαν υποστηρίζει ότι «αν και χρησιμοποιείται συχνά από ιστορικούς, κοινωνικούς επιστήμονες και πολιτικούς σχολιαστές, ο όρος αυτός είναι εξαιρετικά ευρύς και παραπέμπει σε διαφορετικά εννοιολογικά περιεχόμενα και σε μία συγκεχυμένη πληθώρα φαινομένων».²²⁸ Η ίδια συγγραφέας, αναφερόμενη στο βιβλίο των Ιονέσκου – Γκέλνερ εκτιμά ότι η έννοια του «λαϊκισμού» «έχει χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει τόσο διαφορετικά πράγματα έτσι ώστε μερικοί από τους συμμετέχοντες στη συγγραφή του βιβλίου βρέθηκαν να αμφιβάλλουν εάν μπορεί να σημαίνει οτιδήποτε».²²⁹

Άλλωστε κι ο ίδιος ο Λακλάου αναφέρει σχετικά με το πρόβλημα αυτό: «Ακόμη κι αν επρόκειτο για μία καθαρή ψευδαίσθηση ή ένα απατηλό φαινόμενο, θα είμαστε υποχρεωμένοι να εξηγήσουμε την “ψευδαίσθηση” ή το “απατηλό φαινόμενο” σαν τέτοια».²³⁰

Με όλο το σεβασμό στο έργο του Λακλάου, αδυνατούμε να κατανοήσουμε γιατί πρέπει με κάθε δύναμη να επιχειρείται να αναλυθεί μία ψευδαίσθηση για την οποία αδυνατούν έστω και δύο επιστήμονες να συμφωνήσουν στον ορισμό της!

Πολύ περισσότερο, όσον αφορά την ελληνική περίπτωση όπου, με

227. T. di Tella, «Populism and Reform in Latin America».

228. M. Canovan, 1969, ό.π., σελ. 3.

229. M. Canovan, ό.π., σελ. 5.

230. E. Laclau, ό.π., σελ. 165.

την εξαίρεση του Ν. Μουζέλη, παρατηρείται η αδυναμία διατύπωσης ενός συγκεκριμένου ορισμού του φαινομένου(;) και περιορίζονται οι μελετητές στη σκιαγράφηση ορισμένων όψεων του «λαϊκισμού». Έτσι, ο Ελεφάντης π.χ., μιλάει για το μικροαστικό του χαρακτήρα, ο Χαραλάμπης για την κυρίαρχη μορφή εξωσυμβολαιακής συλλογικότητας, ο Λίποβατς για κυριαρχία των φαντασιακών επί των κοινωνικών στοιχείων κ.λπ. Το θεωρητικό αυτό αδιέξοδο επιχειρείται, κατά τρόπο επιφανειακό κατά τη γνώμη μας, να επιλυθεί μέσω της προτεινόμενης σύνθεσης όλων των –πάνω από 10– διαφορετικών όψεων.²³¹ Το αποτέλεσμα, πέρα από το γεγονός πως στην ουσία πρόκειται για καταγραφή των στοιχείων όλων των θέσεων κι όχι για σύνθεση, είναι να συγκαλύπτεται το πραγματικό πρόβλημα που σχετίζεται με την έλλειψη κοινών στοιχείων τα οποία να μπορούν να κάνουν καταφανή την ύπαρξη ενός κοινωνικού φαινομένου. Κάτι που επιτείνεται από το γεγονός ότι στο τέλος του εν λόγω άρθρου, οι συγγραφείς του ονομάζουν ως λαϊκιστικές μία σειρά από ανόμοιες συμπεριφορές και φαινόμενα. Συγκεκριμένα, λαϊκιστικές πρακτικές εφαρμόζουν και τα κόμματα και τα συνδικάτα αλλά και το κράτος. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ονομάζονται ως μορφές λαϊκισμού η προστασία των κερκτημένων, η ευνοιοκρατία, οι κρατικές παροχές, η διόγκωση από τα ΜΜΕ επιμέρους θλιβερών περιστατικών, ο εξισωτισμός κ.λπ.²³²

Κατ' αρχήν, αυτό που μπορεί να παρατηρηθεί είναι πως τα παραπάνω αποτελούν συνηθισμένες εκφάνσεις του κοινωνικού βίου των σύγχρονων Δυτικών χωρών. Δεν εξηγείται γιατί οι αναφερόμενες κοινωνικές πρακτικές μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως συστατικά μίας ευρύτερης έννοιας η οποία θα αποτελέσει σημαντικό αναλυτικό εργαλείο

231. Χ. Λυριντζής – Μ. Σπουρδαλάκης, «Περί λαϊκισμού», *Επιθεώρηση Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 1, 1993, σελ. 154-160.

232. Χ. Λυριντζής – Μ. Σπουρδαλάκης, ό.π., σελ. 160.

για την κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Ωστόσο, η μεγαλύτερη αδυναμία της επιχειρηματολογίας αφορά την οπτική γωνία από την οποία γίνεται η κριτική. Γιατί η προσασία των κεκτημένων δεν αποτελεί λαϊκισμό αλλά είτε εκδήλωση συντεχνιακών πρακτικών είτε, πιο συχνά, μορφές ταξικού αμυντισμού απέναντι σε πολιτικές που επιχειρούν την περιστολή των κοινωνικών κατακτήσεων των εργαζομένων και την αναδιάρθρωση του μεριδίου του εθνικού εισοδήματος προς όφελος του κεφαλαίου. Με την ίδια έννοια, οι κρατικές παροχές έχουν ως στόχο τη διατήρηση του επιπέδου αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης σε υψηλά επίπεδα προς αποφυγή κρίσεων. Οι πελατειακές σχέσεις –φαινόμενο πολύ σημαντικό που εξετάζεται αναλυτικά στη συνέχεια της εργασίας– συγκροτούν ιδιαίτερα δίκτυα έκφρασης ταξικών συμφερόντων και εμπεριέχουν μία αυτοτέλεια ως μεθοδολογικό εργαλείο στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Η δυσανάλογη, ως προς τη σημασία τους, προβολή ορισμένων θεμάτων από τα ΜΜΕ σχετίζεται με τη λειτουργία της αγοράς, όπου οι επιχειρήσεις εμπορεύονται το προϊόν εκείνο που εκτιμούν ότι θα τους αποφέρει περισσότερα κέρδη – μακριά από οποιεσδήποτε ηθικοπολιτικές αντιλήψεις. Τέλος, το ζήτημα των μισθολογικών και θεσμικών εξισώσεων έχει να κάνει με την ταξική σκοπιμότητα από την οποία αντιμετωπίζονται μία σειρά από σημαντικά θέματα, όπως τι σημαίνει ανισότητα, πώς δημιουργείται, αν υπάρχουν εξ ορισμού «άντιστοι» άνθρωποι, ακόμη και για το αν ο αταξικός όρος «άνθρωπος» είναι ο κατάλληλος για να περιγράψει ένα τόσο σύνθετο φαινόμενο.

Συμπερασματικά, ενώ αρχικά οι Λυριντζής και Σπουρδαλάκης θέτουν ως στόχο την αποσαφήνιση της έννοιας, στο τέλος ωθούνται στο να ορίζουν ως λαϊκιστικές όλες εκείνες τις πολιτικοκοινωνικές πρακτικές στις οποίες αποδίδουν αρνητική χροιά. Με τον τρόπο αυτό, η έννοια παραμένει ασαφής, και όταν επιχειρείται να οριστεί το εγγεήρημα, εμπεριέχει έντονα υποκειμενικά χαρακτηριστικά, με συ-

νέπεια να γίνεται αδύνατη η απόπειρα επικοινωνίας σε ένα κοινό πλαίσιο και με ορισμένα κοινά δεδομένα. Διαφορετικά ειπωμένο: βάσει των παραπάνω, ο κάθε κοινωνικός επιστήμονας έχει τη δυνατότητα να ονομάσει ως λαϊκιστική οποιαδήποτε έκφραση δημόσιας κοινωνικής συμπεριφοράς δεν του είναι αρεστή...

Εντούτοις, όπως εξηγείται στην επόμενη παράγραφο, το λαϊκιστικό φαινόμενο –όπου πραγματικά εμφανίστηκε, δηλαδή στους κοινωνικούς σχηματισμούς των λατινοαμερικανικών κοινωνιών, κι όχι όπου όψιμα «ανακαλύφθηκε»– δεν έχει να παρουσιάσει μόνο αρνητικά χαρακτηριστικά αλλά, αντιθέτως, πολύ συχνά, συνετέλεσε στην επανοριοθέτηση των κοινωνικών σχέσεων διευρύνοντας τις κατακτήσεις των λαϊκών στρωμάτων.

2.3.1 Οι θετικές όψεις του λαϊκισμού

Η πλειοψηφία των απόψεων που παρουσιάστηκαν μέχρι εδώ χαρακτηρίζουν το λαϊκισμό ως ένα αρνητικό φαινόμενο με έντονα συντηρητικά χαρακτηριστικά, ένα φαινόμενο κοινωνικού αναχρονισμού. Διαπιστώθηκε ακόμη πως ως «λαϊκιστικά» έχουν χαρακτηριστεί μία σειρά από διαφορετικά πολιτικοκοινωνικά κινήματα, τα οποία είναι δύσκολο να συνθέσουν έναν ιδεότυπο κοινωνικού φαινομένου.

Ωστόσο, ορισμένες μορφές πολιτικών κινήματων που έλαβαν χώρα στη Ν. Αμερική αποκλειστικά, κι όχι στην Αφρική ή στην Ευρώπη,²³³

233. Εννοείται ότι ο γεωγραφικός διαχωρισμός υποδηλώνει τις σημαντικές κοινωνικές διαφορές που διακρίνουν τις λατινοαμερικανικές κοινωνίες από τις αντίστοιχες αφρικανικές ή ευρωπαϊκές. Για περισσότερα σχετικά με τη φύση των κοινωνιών αυτών βλ. I. A. Tourraine, *Les sociétés dépendantes*, Duculot, Paris, 1976, 2. F. Cardoso – E. Faletto, *Dépendance et Développement en Amérique Latine*, PUF, Paris, 1978, 3. F. H. Cardoso, *Politique et développement dans les sociétés dépendantes*, Anthropos, Paris, 1971.

παρουσιάζουν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά, τα οποία μπορούν να συνθέσουν μία θετική όψη ενός πιο περιορισμένου, κοινωνικά και γεωγραφικά, φαινομένου που μπορεί να ονομαστεί λαϊκισμός.

Συγκεκριμένα, είναι δυνατόν, εξετάζοντας κυρίως, τις περιπτώσεις του Βάργκας και του Περόν, να διακρίνουμε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά. Ο λαϊκισμός εναντιώνεται στην ολιγαρχία, η οποία ευθύνεται για το «μπλοκάρισμα» των εκσυγχρονιστικών διαδικασιών και εμφανίζεται σε περιόδους «κοινωνικής χαλαρότητας». Παράλληλα, ο λαϊκισμός, αν και αναπτύσσεται κύρια σε αστικές περιοχές, απευθύνεται στο σύνολο των αγροτών και των εργαζομένων μίας κοινωνίας, τους οποίους καλεί να συμβάλουν στο «ξεμπλοκάρισμά» της. Οι στόχοι των διακηρυσσόμενων αλλαγών του εστιάζονται στην επίτευξη της κοινωνικής δικαιοσύνης και του εκσυγχρονισμού της κοινωνικής δομής της χώρας.²³⁴ Ιδιαίτερη σημασία δίνει σε ζητήματα εθνικής ταυτότητας και συνοχής.²³⁵ Ταυτόχρονα, ο λαϊκισμός θεωρεί τον κρατικό τομέα ως το μοχλό μετασχηματισμού των υφιστάμενων κοινωνικών δομών.²³⁶ Τέλος, τα λαϊκιστικά κινήματα δομούνται γύρω από την προσωπικότητα ενός χαρισματικού ηγέτη και

234. Για την κοινωνική πολιτική του Περόν βλ. I. F. Geze – A. Labrousse, *Argentine: Revolution et contre-revolutions*, Seuil, Paris, 1975, σελ. 60, 2. G. Bearn, *La décade peroniste*, Collection Archives, Paris, 1975, σελ. 159-180, 3. P. Lux-Wurm, *Le Peronisme*, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 1965, σελ. 155-165. Σχετικά με την αντίστοιχη προσπάθεια του Βάργκας βλ. R. Levine, *The Vargas regime*, Columbia University Press, New York, 1970, σελ. 7.

235. Για τα προβλήματα εθνικής ταυτότητας που αντιμετώπιζε η Αργεντινή και για την πολιτική του Περόν βλ. I. P. Lux-Wurm, ό.π., σελ. 40-41, 201-207, 2. P. Lafage, *L'Argentine des dictatures (1930-1983)*, L' Harmattan, Paris, 1991, σελ. 54-63, 3. L. M. Vega, *Autopsie de Perón*, Duculot, Paris, 1974, σελ. 123. Για τα αντίστοιχα προβλήματα στη Βραζιλία του Βάργκας βλ. C. Moraze, *Les trois âges du Brésil*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, 1954, σελ. 126-128.

236. Για το ρόλο του Κράτους στην Αργεντινή του Περόν βλ. F. Geze – A. Labrousse, ό.π., σελ. 156-159.

διακρίνονται από την απουσία ενδιάμεσων οργανωτικών δομών.²³⁷

Το αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν να πραγματοποιηθούν θεσμοί κοινωνικής πρόνοιας και να βελτιωθεί το επίπεδο ζωής των εργαζομένων. Με αυτή την έννοια, ο λαϊκισμός συνετέλεσε αποφασιστικά στη δημιουργία εκσυγχρονιστικών –με την έννοια της αλλαγής σε πιο φιλολαϊκή κατεύθυνση– δομών στο εσωτερικό των λατινοαμερικανικών κοινωνιών.

Ωστόσο, το φαινόμενο αυτό, και στη θετική όψη του, απέχει πολύ από το αντίστοιχο του ΠΑΣΟΚ. Κι αυτό γιατί οι συνθήκες γέννησής του είναι αρκετά διαφορετικές. Οι λατινοαμερικανικοί κοινωνικοί σχηματισμοί χαρακτηρίζονται σε σημαντικό βαθμό από σχέσεις μετασχηματισμένης δουλοπαροικίας,²³⁸ όπου οι ιθαγενείς κι όχι μόνο, ζουν σε συνθήκες φεουδαλικής υπερεκμετάλλευσης. Ταυτόχρονα, οι σχέσεις καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και η απόσπαση υπεραξίας, παρουσιάζονται σε ορισμένες μόνο περιοχές, ενώ μεγάλο μέρος των εξαγωγών τους αποτελείται από αγροτικά προϊόντα και πρώτες ύλες. Τέλος, οι νοτιοαμερικανικές κοινωνίες είναι κοινωνίες όπου κάνουν αισθητή την παρουσία τους και εξωκοινοβουλευτικά κέντρα εξουσίας (Στρατός, Εκκλησία).

Σε αντίθεση με όλα αυτά, ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη σχέσεων εκμετάλλευσης σχετικής υπεραξίας, ενσωμάτωσης των μικρών καλλιεργητών στο καπιταλιστικό σύστημα, κυριαρχία των βιομηχανικών εξαγωγών και εδραίωση, από το 1974, των χαρακτηριστικών των Δυτικών κοινοβουλευτικών κοινωνιών με την υποβάθμιση του ρόλου του Στρατού, καθώς και απουσία προβλημάτων απόκτησης εθνικής ταυτότητας.

Συμπερασματικά, μπορεί να υποστηριχθεί πως το ΠΑΣΟΚ μόνο σε

237. K. Vergopoulos, *La tentation social-démocrate...*, σελ. 7-8.

238. Γ. Μηλιός, «Η Υπανάπτυξη...» σελ. 45.

ένα πολύ επιφανειακό επίπεδο –εναντίωση στην ολιγαρχία, ενισχυμένος ρόλος του ηγέτη– παρουσιάζει ομοιότητες με τα λαϊκιστικά κόμματα της Ν. Αμερικής. Πρόκειται όμως για στοιχεία που, όπως αναφέρθηκε, δε σχετίζονται μόνο με το ΠΑΣΟΚ αλλά, σε ό,τι αφορά την αντίθεση στην ολιγαρχία, επεκτείνονται σε όλο το φάσμα των δυνάμεων της ελληνικής, κι όχι μόνο, Αριστεράς ενώ ο ιδιαίτερος ρόλος του πολιτικού ηγέτη συνδέεται με την απουσία δομών στο κομματικό σύστημα λόγω ειδικών ιστορικών συνθηκών. Με αυτή την έννοια, ο υπερτονισμός και η γενίκευση ενός ή δύο μόνο στοιχείων μπορεί να οδηγήσει σε υπεραπλουστεύσεις και εκλεκτικισμούς που, ανάλογα με την ιδιαιτερότητα του κάθε πολιτικού φορέα (όχι μόνο ελληνικού) θα εντάσσεται με διαφορετικά, κάθε φορά, κριτήρια στην κατηγορία των λαϊκιστικών κομμάτων.

2.4 Σχετικά με το ζήτημα των πελατειακών σχέσεων

Παράλληλα, και συχνά σε συνδυασμό με τις θεωρίες περί λαϊκιστικού ΠΑΣΟΚ, έχει αναπτυχθεί μία σειρά από θέσεις που υπερτονίζουν τη σημασία των πελατειακών σχέσεων, τόσο σε αναφορά με το ΠΑΣΟΚ όσο και γενικότερα σε σχέση με τη δομή ολόκληρου του ελληνικού πολιτικού συστήματος.

Οι μελετητές αυτοί θεωρούν πως όλα τα προβλήματα «καθυστερήσης» που παρουσιάζει η ελληνική κοινωνία σχετίζονται με τον «ανορθολογικό τρόπο» πολιτικής εκπροσώπησης, που παίρνει τη μορφή των σχέσεων πελατείας-πατρωνίας.

Έτσι, ο Δ. Χαραλάμπης υποστηρίζει ότι: «Η συγκρότηση [...] και αναπαραγωγή του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού πραγματοποιείται κατά κύριο λόγο εξωθεσμικά, εξωσυμβολιακά. Οι διαδικασίες συναίνεσης είναι διαδικασίες

προσωπικής βάσης (πελατεία-πατρωνία) κι όχι αντικειμενικές συμβολιακές διαδικασίες».²³⁹ Με τον τρόπο αυτό: «Το πελατειακό σύστημα αναπαράγει ένα μοντέλο εξουσίας το οποίο δεν προκύπτει συμβολιακά μέσα από κοινωνικούς αγώνες, αλλά αντίθετα αναρεί τη συγκρότηση κοινωνικού συμβολαίου, μεταθέτοντας τις διαδικασίες συναίνεσης στο διαπροσωπικό-εξωθεσμικό πλαίσιο».²⁴⁰ Ακολουθώντας με συνέπεια αυτή τη συλλογιστική, ο Δ. Χαραλάμπης καταλήγει: «Η επιβολή της πλειοψηφικής και πρωθυπουργοκεντρικής δημοκρατίας είναι αποτέλεσμα των κοινωνικών ισορροπιών, είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι η ελληνική κοινωνία αναπαράγεται αποδεχόμενη το συγκεντρωτισμό της εξουσίας μέσα από πελατειακές ενσωματώσεις».²⁴¹

Οι Σ. Θωμαδάκης και Δ. Σερεμέτης, αναφερόμενοι στην εξέλιξη του ελληνικού πολιτικού συστήματος μετά τη μεταπολίτευση, παρατηρούν πως πραγματοποιήθηκε μία μορφή εκσυγχρονισμού του υπάρχοντος πλαισίου πελατειακών σχέσεων. «Η αναδιοργάνωση της λειτουργίας και του μηχανισμού των πολιτικών κομμάτων που συντελέστηκε στην ελληνική μεταπολιτευτική συγκυρία συνδυάστηκε με μερική υποκατάσταση των παραδοσιακών πελατειακών σχέσεων από μία παραλλαγή τους: τις κομματικές πελατειακές σχέσεις. Πύκνωσαν τα δίκτυα πολιτικής ισχύος που, χωρίς να χάνουν τον πελατειακό τους χαρακτήρα, μπορούσαν να έχουν πλέον ως ακροδέκτες [...] τις κομματικές οργανώσεις και κάθε λογής συντεχνίες ή ομάδες πολιτών».²⁴²

239. Δ. Χαραλάμπης, *Πελατειακές...*, σελ. 31.

240. Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σελ. 37.

241. Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σελ. 273.

242. Σ. Θωμαδάκης – Δ. Σερεμέτης, «Ο εκλογικός-δημοσιονομικός κύκλος», *Επιθεώρηση Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 2, 1993, σελ. 64-65. Παρόμοιες απόψεις διατυπώνουν και οι: 1. Ν. Μουζέλης – Θ. Λίμποβας – Μ. Σπουρδαλάκης, στο *Λαϊκισμός και εξουσία*, *ό.π.*, 2. Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εξουσιοκρατία στην ημιπεριφέρεια*, «Θεμέλιο», Αθήνα, 1987, 3. Σ. Κούλογλου, «Ζήτω η κρίση», στο *Διαμαντόπουλος κ.ά., Η Ελλάδα σε κρίση*, «Ροές», Αθήνα, 1987, σελ. 141-176.

Η άποψη που υποστηρίζεται στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι ότι οι περισσότερες από τις θέσεις αυτές εμπεριέχουν ορισμένα μεθοδολογικά σφάλματα – πέρα από το γεγονός πως απουσιάζει μία σύνδεση με τη διεθνή βιβλιογραφία. Κατ' αρχήν, θεωρούν ότι φαινόμενα εμφάνισης πελατειακών σχέσεων παρουσιάζονται στην Ελλάδα ως αποτέλεσμα του αντιπαραγωγικού-παρασιτικού χαρακτήρα της ανάπτυξης της. Το αντικείμενο αυτής της μελέτης δεν επιτρέπει την ενασχόληση με την κριτική των απόψεων περί εξαρτημένης, περιφερειακής, καθυστερημένης κ.τ.ό. Ελλάδας.²⁴³ Θεωρείται ως δεδομένο ότι ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός έχει περάσει στο στάδιο του καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας και συμμετέχει, με τις όποιες αδυναμίες του, στους οικονομικούς οργανισμούς των αναπτυγμένων Δυτικών χωρών (ΟΟΣΑ, ΕΟΚ).

Έπειτα, είναι ανακριβές να υποστηρίζεται πως οι πελατειακές σχέσεις είναι φαινόμενο που συναντάται είτε σε προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς είτε σε οικονομίες χαμηλής καπιταλιστικής ανάπτυξης.²⁴⁴ Ο Βέμπερ, από τις αρχές του 20ού αιώνα, είχε αναφερθεί στις σχέσεις ανταλλαγής που παρατηρούνται μεταξύ των πολιτικών και

243. Για μία σειρά από πολύ σημαντικές κριτικές στις θεωρίες περί υπο-ανάπτυκτης Ελλάδας βλ. 1. Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, «Εξάντας», Αθήνα, 1988, 2. Τ. Μαστραντώνης – Γ. Μηλιός, «Η θεωρία της Αριστεράς για την εξάρτηση του ελληνικού καπιταλισμού», *Θέσεις*, τ. 2, 1983, σελ. 31-43, 3. Γ. Μαυρίης – Θ. Τσεκούρας, «Το ξένο κεφάλαιο και η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού», *Θέσεις*, τ. 2, 1983, σελ. 45-82.

244. Όπως πολύ χαρακτηριστικά παρατηρούν οι Άιζενσταϊν – Λεμαρσάν, «η πιο πρόσφατη βιβλιογραφία γύρω από τις πελατειακές σχέσεις, αναγνωρίζει πως αυτής της μορφής οι σχέσεις μπορούν να παρατηρηθούν σε πολλές κοινωνίες και πολιτισμούς, διαφορετικών επιπέδων οικονομικής ανάπτυξης». Βλ. S. N. Eisenstadt – R. Lemarchand, «Introduction», στο S. N. Eisenstadt – R. Lemarchand (eds), *Political Clientelism, Patronage and Development*, SAGE Publications, Beverly Hills, 1981, σελ. 2.

των ψηφοφόρων τους.²⁴⁵ Ενώ ο Πάρσονς, μίλησε για την «αγορά της πολιτικής υποστήριξης από τους πολιτικούς ηγέτες», όπου η πολιτική πελατεία αναμένει τη βραχυπρόθεσμη ή μεσοπρόθεσμη εξαργύρωση της πολιτικής της υποστήριξης.²⁴⁶

Επιπρόσθετα, τα τελευταία χρόνια έχει γίνει μία σειρά από μελέτες που αναλύουν τη μορφή των πελατειακών σχέσεων στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού. Συγκεκριμένα, για την περίπτωση της Ιταλίας, οι Κατσιάλι και Μπελόνι, σε ένα πολύ ενδιαφέρον άρθρο τους, παρουσιάζουν τον τρόπο με τον οποίο δημιουργούσε κοινωνικές συμμαχίες η χριστιανοδημοκρατία λειτουργώντας ως μαζικό πελατειακό κόμμα.²⁴⁷

Σχετικά με το γαλλικό γκολικό κόμμα και το θεσμικό πλαίσιο που είχε εγκαθιδρύσει η Ε' Γαλλική Δημοκρατία, ο Μεντάρ παρατηρεί πως: «Ένας βουλευτής εκλεγμένος με μονοσταυρία μέσα σε μία εκλογική περιφέρεια, έχει περισσότερες προσωπικές υποχρεώσεις: κάτι που δεν είχε στην Τέταρτη Δημοκρατία ένας βουλευτής εκλεγμένος με απλή αναλογική, βάσει μιας διαμερισματικής λίστας. Θα είναι εκτεθειμένος, κατά έναν τρόπο περισσότερο άμεσο, σε εκείνους τους ψηφοφόρους που έχουν ανάγκη από μία εξυπηρέτηση ή από μία σύσταση [...] Έτσι, το γκολικό κόμμα, που αρχικά ήταν το κόμμα του ενός άνδρα, μετατράπηκε σταδιακά σε ένα πελατειακό κόμμα».²⁴⁸

Παράλληλα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι θέσεις του

245. M. Weber, *Politische Schriften*, 1971, σελ. 261-270, 324-329, 401-402, 528-529. Αναφέρεται από Ν. Κοτζιά, «Η κοινωνία της συνενοχής», σελ. 139.

246. T. Parsons, «On the Concept of Political Power», στο T. Parsons, *Politics and social Structure*, The Free Press, New York, 1969, σελ. 391.

247. M. Caciagli – F. Belloni, «The New Clientelism in Southern Italy: The Christian Democratic Party in Catania», στο S. N. Eisenstadt – R. Lemarchand (eds), *ό.π.*, σελ. 41-55.

248. F. Médard, «Political Clientelism in France: The Center-Periphery Nexus Re-examined», στο S. N. Eisenstadt – R. Lemarchand (eds), *ό.π.*, σελ. 159.

Λεμιέ, σύμφωνα με τις οποίες οι πελατειακές σχέσεις στις ΗΠΑ εδράζονται κυρίως μέσα στο θεσμικό πλαίσιο του διαχωρισμού των εξουσιών. Κατ' αυτό τον τρόπο, δημιουργείται ένα είδος ανταγωνισμού μεταξύ των Δημοκρατικών και των Ρεπουμπλικανών σχετικά με την επίσημη «εισαγωγή» πελατειακών αιτημάτων στο εσωτερικό των διαφόρων δομών εξουσίας, γεγονός που ενισχύει τις πελατειακές μεθόδους.²⁴⁹

Είδαμε ότι οι πελατειακές σχέσεις αποτελούν ένα σημαντικό κοινωνικοπολιτικό φαινόμενο που συναντάται και στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού. Πρόκειται για μία σημαντική συνιστώσα των σχέσεων πολιτικής αντιπροσώπευσης. Από αυτή την άποψη, αποτελεί αδυναμία των μαρξιστών διανοουμένων το γεγονός της παραγνώρισης του φαινομένου αυτού. Η ύπαρξη των πελατειακών σχέσεων, είτε στην Ελλάδα είτε σε οποιαδήποτε άλλη καπιταλιστική χώρα, δε σημαίνει, σε καμιά περίπτωση, απουσία των «κλασικών» τρόπων πολιτικής αντιπροσώπευσης, όπως οι τελευταίοι έχουν περιγραφεί από τους Πουλαντζά, Μίλιμπαντ, Χιρς κ.ά. Σημαίνει, αντιθέτως, την παρουσία πολλαπλών δικτύων εκπροσώπησης, γεγονός που υπερβαίνει το μονοδιάστατο τρόπο αντανάκλασης ταξικών συμφερόντων.

Πιο συγκεκριμένα, οι πελατειακές σχέσεις δεν υποκαθιστούν την ταξική ανάλυση, αλλά μπορούν να καταδείξουν ορισμένους τρόπους με τους οποίους διατηρείται η ταξική ηγεμονία²⁵⁰ πάνω σε ήδη ιδεο-

249. V. Lemieux, *Le Patronage politique*, Les Presses de l' Université Laval, Québec, 1977, σελ. 183-184.

250. Βλ. S. N. Eisenstadt - R. Lemarchand, «Introduction», στο S. N. Eisenstadt - R. Lemarchand (eds), 1981, σελ. 11-12. Επίσης P. Flynn, «Class, Clientelism and Coercion: Some Mechanisms of Internal Dependency and Control», *Journal of Commonwealth and Comparative Politics*, 12 (2), 1974, σελ. 139 όπως παρατίθεται από τους Αιζενστάιν - Λεμαρσάν.

λογικά ενσωματωμένα ταξικά υποκείμενα.²⁵¹ Με άλλα λόγια, οι πολίτες πρώτα εντάσσονται, με την ευρεία έννοια και βάσει πολιτικών, οικονομικών και ιδεολογικών κριτηρίων, σε ένα κόμμα, και στη συνέχεια μπορεί να αναζητήσουν κάποιες κομματικές «εξυπηρετήσεις». Με αυτή την έννοια, οι πελατειακές σχέσεις εδράζονται στο εσωτερικό των σχέσεων εκπροσώπησης.²⁵² Δεν πρόκειται για λευκούς, κοινωνικά, πελάτες οι οποίοι κατευθύνονται στην αγορά για να επιλέξουν τον ικανότερο πάτρωνα. Ένας τέτοιος ισχυρισμός θα συνέτεινε στην προσωποποίηση των κοινωνικών σχέσεων και, κατά συνέπεια, στην υπερτίμηση της μικροπολιτικής διάστασης ορισμένων κοινωνικών πρακτικών.²⁵³ Αν μάλιστα ακολουθηθεί η συλλογιστική αυτή μέχρι το τέλος, τότε θα οδηγηθούμε στο συμπέρασμα πως οι εκλογικές μετατοπίσεις οφείλονται, κατά κύριο λόγο, στην επιτηδειότητα ορισμένων πολιτευτών να ικανοποιούν τα αιτήματα των ψηφοφόρων τους,²⁵⁴ γεγονός που παραγνωρίζει μία σειρά από σημαντικά ζητήματα όπως είναι οι γενικότερες αναδιατάξεις των κοινωνικών συσχετισμών, η ταξική πάλη, οι ιδιαίτερες μορφές του κράτους, οι ενδοκρατικοί ανταγωνισμοί κ.λπ. Η υπερτίμηση της σημασίας των πελατειακών σχέσεων συνδέεται με τη «θεατότητα» που παρουσιάζει η εκδήλωση του φαινομένου αυτού, αφού αφορά προσωπικές σχέσεις ατόμων, αναφορικά με την έννοια της ταξικής εκπροσώπησης, η οποία ανήκει σε υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης.²⁵⁵

Τέλος, δε θα πρέπει να υποτιμάται η σημασία που έχει η άσκη-

251. X. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρίης, «Οι ταξικοί αγώνες στη μεταπολίτευση», β' μέρος, *Θέσεις*, τ. 16, 1986, σελ. 84.

252. Γ. Μαυρίης, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες...*, Α' τόμος, σελ. 97.

253. X. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά κόμματα...*, Α' τόμος, σελ. 14.

254. X. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά κόμματα...*, Β' τόμος, τεύχος β', σελ. 582.

255. Γ. Μαυρίης, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες...*, Α' τόμος, σελ. 97.

ση από την πλευρά του Κράτους μίας διπλής «πελατειακής» λειτουργίας: Από τη μία, προσφέρει εξυπηρετήσεις προς τους ψηφοφόρους, η πραγματοποίηση των οποίων ενσωματώνει ακόμη περισσότερο τους πολίτες στους στόχους και στις ιδέες των κυρίαρχων τάξεων,²⁵⁶ και από την άλλη, αγοράζει υπηρεσίες από ορισμένες μερίδες του κεφαλαίου, συχνά χωρίς τη χρησιμοποίηση ιδιαίτερα ορθολογικών κριτηρίων.²⁵⁷ Στην περίπτωση αυτή πρωτεύοντα ρόλο έχουν συγκεκριμένες υλικές ανάγκες αναπαραγωγής του συνασπισμού εξουσίας κι όχι η βελτίωση των λειτουργιών του κρατικού μηχανισμού.

Όπως και να έχει το θέμα, το φαινόμενο των πελατειακών σχέσεων, όπου εμφανίζεται, είναι συνάρτηση ταξικών σχέσεων, πολιτικής συγκυρίας και ιστορικής εμπειρίας ενός κοινωνικού σχηματισμού. Έτσι, όπως έχει παρατηρηθεί για την αμερικανική κοινωνία, αλλά έχει και μία ευρύτερη ισχύ, τα λιγότερο εύπορα στρώματα έχουν χρησιμοποιήσει τους μηχανισμούς αυτούς για να ξεφύγουν από τη φτώχεια τους ή, τουλάχιστον, για να τη μειώσουν.²⁵⁸

Συμπερασματικά, η θέση που υποστηρίζεται στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι ότι οι πελατειακές σχέσεις δεν αποτελούν αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο κι ούτε μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως βασικό αναλυτικό εργαλείο ερμηνείας για σύνθετα ζητήματα, όπως το ελληνικό πολιτικό σύστημα, η διαμόρφωση της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ ή της ΝΔ, οι ειδικές σχέσεις εκπροσώπησης που αναπτύσσει κάθε

256. Ν. Κοτζιάς, *Η κοινωνία...*, σελ. 140.

257. Ν. Κοτζιάς, «Η μεθοδολογία του ύστερου κρατισμού», *Θέσεις*, τ. 45, 1993, σελ. 76.

258. V. Lemieux, *Le Patronage politique*, σελ. 196.

κόμμα ξεχωριστά κ.λπ. Αλλιώς, δεν είναι δυνατό να εξηγηθούν φαινόμενα όπως η υπερψήφιση των αντιδεξιών κομμάτων από τα εργατικά στρώματα, η δημιουργία ενός καινούριου αριστερού κόμματος (ΠΑΣΟΚ), η διάλυση ενός «παραδοσιακού» κόμματος (ΕΔΗΚ)²⁵⁹ κ.λπ. Η διαφορά που χαρακτήριζε ορισμένες μορφές πελατειακών σχέσεων που παρατηρούνται στη μεταπολεμική Ελλάδα σε σχέση με τις μορφές που παίρνουν οι αντίστοιχες σχέσεις στις Δυτικές χώρες, έχει να κάνει με το διαχωρισμό τους σε παραδοσιακού και νεωτερικού τύπου.²⁶⁰ Η απουσία Κράτους Πρόνοιας από τον ελλαδικό χώρο, τόσο για μία σειρά από κοινωνικούς όσο και για μία σειρά από ιστορικούς λόγους (συντριβή των εργατικών αντιστάσεων, συχνή μεταβολή των εθνικών συνόρων, διαρκής εμπλοκή σε πολεμικές αναμετρήσεις, διαταραγμένο πολιτικό σκηνικό, δικτατορίες, κινήματα κ.λπ.) συνετέλεσε στην εξάπλωση πελατειακών σχέσεων παραδοσιακού χαρακτήρα, οι οποίες πήραν τη μορφή δικτύων συγκρότησης κοινωνικών συμμαχιών.²⁶¹ Ωστόσο, το φαινόμενο, όπως διαπιστώθηκε, δεν είναι καινοφανές. Εμφανίζει ορισμένα πρωτογενή και άναρχα χαρακτηριστικά σε αντιδιαστολή με τα ισχύοντα στον κύριο τρόπο εφαρμογής, κυρίως νεωτερικού χαρακτήρα, των πελατειακών σχέσεων που παρουσιάζονται στις χώρες του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Εκεί, οι πελατειακές σχέσεις εμφανίζουν ένα

259. Γ. Μηλιός, «Η υπανάπτυξη της θεωρίας ως απολογητική», σελ. 60-61.

260. Ο Ν. Κοτζιάς, εμβαθύνοντας στο φαινόμενο, υποστηρίζει πως μπορούν να γίνουν τεσσάρων ειδών διαχωρισμοί: α. σε πελατειακές σχέσεις μακροχρόνιου και βραχυχρόνιου χαρακτήρα, β. σε χειροτεχνικού και καπιταλιστικού τύπου γ. στις διαμεσολαβούμενες και στις αδιαμεσολάβητες, δ. στις ατομικές και στις συλλογικές. Για τη σημαντική συνεισφορά του Ν. Κοτζιά βλ. *Η κοινωνία...*, σελ. 139-140.

261. Όλο το οικοδόμημα του κράτους των εθνικοφρόνων βασίστηκε στη δυνατότητα διορισμών και κρατικών παροχών σε στρώματα, που κατ' αυτό τον τρόπο, αποτέλεσαν τις τάξεις-στηρίγματα του καθεστώτος.

πολύ πιο εκουυγχρονισμένο περιεχόμενο όπου το κύριο βάρος δεν πέφτει σε διορισμούς και μικροδιευκολύνσεις ψηφοφόρων, αλλά σχετίζεται με τις αναλήψεις μεγάλων έργων, προμήθειες του Δημοσίου, δανειοδοτήσεις κ.λπ. Οι επιχειρήσεις που εμπλέκονται σε αυτές τις συναλλαγές έχουν ήδη υπολογίσει το ύψος των δαπανών ως *faux frais* του κόστους παραγωγής. Η δημιουργία των λόμπι, των χορηγών, αλλά και η ενίσχυση της εξουσίας των ιδιωτικών ΜΜΕ, συντελούν στην ενδυνάμωση του πλαισίου διαπλοκής μεταξύ της Κυβέρνησης, της κρατικής γραφειοκρατίας και των επιχειρήσεων. Τα διακυβεύματα είναι ιδιαιτέρως υψηλά, πολύ συχνά εμπλέκονται και περισσότερες από μία κυβερνήσεις, και γι' αυτό η σημασία τους για την κατανόηση των πολιτικών και οικονομικών εξελίξεων ξεπερνά κατά πολύ την αντίστοιχη του «ρουσφετιού» και των υπεράριθμων προσλήψεων. Βεβαίως, αυτό δε σημαίνει ότι φαινόμενα παραδοσιακών πελατειακών σχέσεων δε λαμβάνουν χώρα στις Δυτικές κοινωνίες. Ωστόσο, πρόκειται για δευτερεύουσες όψεις του φαινομένου...

Επιπρόσθετα, πρέπει να σημειωθεί πως η έννοια «πελατειακός» χρησιμοποιείται κυρίως από τους Έλληνες μελετητές αλλά όχι μόνο από αυτούς, σε αντιδιαστολή με τις έννοιες «αξιοκρατικός» και «ορθολογικός» που «κανονικά» θα «έπρεπε» να ισχύουν. Ωστόσο, η παρεμβολή δεοντολογικών κρίσεων στην προσπάθεια ερμηνείας ενός φαινομένου αποτελεί εγκεφαλικό κατασκευάσμα και δε βοηθά στην κατανόηση της υφιστάμενης πραγματικότητας. Με αυτή την έννοια, δεν υπάρχει κάποια «παντοδυναμία», ούτε στην Ελλάδα ούτε στο εξωτερικό, των πελατειακών σχέσεων. Πελατειακές πρακτικές δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν παρά μόνο μέσα σε ορισμένα όρια που καθορίζει το εκάστοτε νομικό πλαίσιο. Για κάθε ενέργεια υπάρχουν ορισμένες προδιαγραφές και περιορισμοί οι οποίοι δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να υπερκεραστούν. Η «υπογραφή» των αρμόδιων διοικητικών υπαλλήλων έχει ακριβώς αυ-

τή την έννοια: την ανάληψη της ευθύνης για μία σειρά από διοικητικές πράξεις. Με αυτό τον τρόπο, οι πελατειακές σχέσεις δεν είναι παντοδύναμες αλλά αντανακλούν ένα συσχετισμό δύναμης, πράγμα που φαίνεται ιδιαίτερα κι από τις πιθανές τροποποιήσεις του θεσμικού περιγράμματος είτε προς μία «ελαστικοποίηση» των περιορισμών είτε προς την ενίσχυση των υπάρχοντων περιορισμών. Με αυτή την έννοια, ακόμη και το πιο «πελατειακό» ελληνικό κόμμα δεν μπορεί να υπερβεί ορισμένα όρια που του θέτουν οι υπάρχοντες συσχετισμοί δύναμης. Το ζήτημα λοιπόν δεν είναι η διαπίστωση των πελατειακών πρακτικών, αλλά η κατανόηση των λόγων που επιτρέπουν την υιοθέτηση μίας συγκεκριμένης πελατειακής πολιτικής, καθώς και των δυνατοτήτων αναθεώρησης των εκάστοτε θεσμικών περιορισμών. Σε άλλη περίπτωση είναι σαν να δεχόμαστε πως όλα τα κόμματα είναι ίδια αφού συνάπτουν πελατειακές σχέσεις, μένοντας έτσι αδιευκρίνιστα τα αίτια που συντελούν στις εκλογικές μεταπολίσεις και στις κυβερνητικές εναλλαγές.

Τέλος, αυτό που δεν πρέπει να παραγνωρίζεται είναι τα ευρύτερα, με τη γενικότερη έννοια πολιτικά, δεδομένα, βάσει των οποίων πραγματοποιούνται οι πελατειακές σχέσεις. Το θεωρητικό ερώτημα περί αξιοκρατίας απαντάται, στο επίπεδο της πράξης, με το συσχετισμό με τη δυνατότητα ενίσχυσης των θέσεων του «πάτρωνα». Ουσιαστικά, πρόκειται για μία συστημική λογική όπου άξιος είναι εκείνος που συντελεί στην ομαλή λειτουργία και στην αναπαραγωγή του όλου συστήματος κι όχι εκείνος που φαίνεται άξιος για τη λειτουργία ενός επιμέρους τομέα. Εννοείται ότι στο ρόλο του «πάτρωνα» μπορεί να είναι η Κυβέρνηση, ένα κόμμα, τμήματα της διοίκησης που επιχειρούν να αυξήσουν τα όρια της αυτονομίας τους κ.λπ.

Η μεθοδολογική αυτή παρένθεση που είχε ως αντικείμενο το φαινόμενο των πελατειακών σχέσεων, έγινε για να αποσαφηνιστούν ζητήματα που σχετίζονται με το τρίτο ερώτημα που τέθηκε στην αρχή του Δεύτερου Μέρους και αφορά το χαρακτήρα της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ, ανεξάρτητα από την κοινωνική προέλευση των ψηφοφόρων του και τον τρόπο παραγωγής που κυριαρχεί στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Διαπιστώθηκε πως η εφαρμογή της πελατειακής πολιτικής δεν μπορεί να καθιερωθεί ως το καθοριστικό στοιχείο για την ερμηνεία της πρακτικής ενός κόμματος, ενώ στην προηγούμενη ενότητα υποστηρίχθηκε πως το ΠΑΣΟΚ δεν πληροί τα δεδομένα για να χαρακτηριστεί ως λαϊκιστικό. Με τον τρόπο αυτό, ξεφεύγει η ανάλυση από εκείνες τις απόψεις που θεωρούν το ΠΑΣΟΚ απότοκο των μικροαστικών-πελατειακών-λαϊκιστικών πλευρών της «καθυστερημένης» ελληνικής κοινωνίας και γίνεται δυνατό το πέρασμα στη μελέτη των λειτουργιών του σύγχρονου κράτους. Έτσι, στην επόμενη παράγραφο θα ασχοληθούμε με την άποψη που έχει διατυπωθεί από το περιοδικό *Θέσεις*, η οποία χρησιμοποιεί στοιχεία από τη μαρξιστική θεωρία του Κράτους για να αναλύσει τη θέση του ΠΑΣΟΚ στην ελληνική κοινωνία. Η αναφορά στην άποψη των *Θέσεων* γίνεται τόσο γιατί, παρά τις αδυναμίες της, αποτελεί την πιο τεκμηριωμένη προσέγγιση του ζητήματος όσο και γιατί με τον τρόπο αυτό γίνεται εισαγωγή στην προβληματική του σύγχρονου κράτους – όρου απαραίτητου για να γίνει κατανοητή η ανάπτυξη που θα ακολουθήσει από τη μεθεπόμενη παράγραφο και μετά.

2.5 Η άποψη του περιοδικού *Θέσεις*

Η πιο συγκροτημένη άποψη που έχει διατυπωθεί για τη φύση του ΠΑΣΟΚ είναι αυτή του περιοδικού *Θέσεις*.

Η συντακτική ομάδα του περιοδικού αυτού θεωρεί ότι το ΠΑΣΟΚ, το 1981 που καταλαμβάνει την κυβερνητική εξουσία, αποτελεί ένα αριστερό κόμμα. Κι αυτό γιατί μία σειρά από ιδεολογικές θέσεις του ΠΑΣΟΚ εντάσσονται στο κοινό θεωρητικό μοντέλο της παραδοσιακής Αριστεράς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η κοινή πεποίθηση ότι η Ελλάδα είναι μία εξαρτημένη χώρα, χαμηλού επίπεδου ανάπτυξης. Για να ξεφύγει από το καθεστώς αυτό θα πρέπει να συγκροτηθεί ένα πλατύ μέτωπο –των μη προνομιούχων για το ΠΑΣΟΚ, αντιμονοπωλιακού χαρακτήρα για την κομμουνιστική Αριστερά– ενάντια στα μονοπώλια και τις σχέσεις εξάρτησης. Η αντιπαράθεση αυτή γίνεται από τη σκοπιά της ανάπτυξης της ελληνικής (καπιταλιστικής) οικονομίας, της σταθεροποίησης της (αστικής) δημοκρατίας και της ενίσχυσης του ρόλου της Ελλάδας σε διεθνές επίπεδο (στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα).

Βέβαια υπάρχουν και διαφορές. Οι επαφές του ΠΑΣΟΚ με διάφορα αραβικά και αφρικανικά καθεστώτα αποτρέπουν από την πιθανότητα ταύτισης με τα –λίαν απωθητικά για τον ελληνικό λαό– καθεστώτα της Α. Ευρώπης. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η δυναμική έκφραση του μεταπολιτευτικού αντιιμπεριαλισμού με περισσότερη αξιοπιστία και μεγαλύτερη ευχέρεια κινήσεων από ό,τι το φιλοσοβιετικό ΚΚΕ και το ακραία φιλοευρωπαϊκό ΚΚΕ(εσ).²⁶²

262. Για μία εξαιρετική ανάλυση των ομοιοτήτων μεταξύ ΠΑΣΟΚ και παραδοσιακής Αριστεράς, βλ. Γ. Μηλιός, «Εκσυγχρονισμός και οικονομική ανάπτυξη», *Θέσεις*, τ. 1, 1982, σελ. 26-27 και Γ. Κυπριανίδης – Θ. Τσεκούρας, «ΠΑΣΟΚ, μύθος και ιστορία», *Θέσεις*, τ. 12, 1985, σελ. 8-9.

Η ανάλυση αυτή έχει μία πληρότητα και δε χρειάζεται μεγαλύτερη επέκταση. Τα προβλήματα εμφανίζονται όταν οι *Θέσεις* επιχειρούν να ερμηνεύσουν το ΠΑΣΟΚ ως ένα χώρο συγχώνευσης αστικού εκσυγχρονισμού και αριστερών οραμάτων.²⁶³

Συγκεκριμένα, οι *Θέσεις* υποστηρίζουν ότι το ΠΑΣΟΚ δημιουργεί «μία τομή στα πλαίσια της εκσυγχρονιστικής στρατηγικής».²⁶⁴ Η εκσυγχρονιστική πολιτική αποτελεί το σχέδιο δημιουργίας των πολιτικών και ιδεολογικών όρων που θα αποτρέπουν την πιθανότητα εκδήλωσης κρίσης παρόμοιας με αυτή του 1965 και που θα λειτουργούν σταθεροποιητικά για την αστική εξουσία.²⁶⁵ Βάση της ιδιαίτερης τομής που πραγματοποιεί το ΠΑΣΟΚ παραμένει η στρατηγική της διατήρησης του Κράτους Δικαίου, μεταβάλλεται, όμως, ο τρόπος διαχείρισής του.²⁶⁶ Στο ιδεολογικό επίπεδο το παραπάνω επιτυγχάνεται μέσω της υιοθέτησης του τετράπτυχου δημοκρατία – ανεξαρτησία – ανάπτυξη – αξιοκρατία.²⁶⁷ Η διαφορά με την Κυβέρνηση της ΝΔ έγκειται στο γεγονός πως το ΠΑΣΟΚ προτάσσει τη διεύρυνση της εμβέλειας του κυρίαρχου ιδεολογικού λόγου, προκρίνοντας το στοιχείο της δημοκρατίας σε σχέση με αυτό της οικονομικής ανάπτυξης.²⁶⁸ Πρόκειται για την πραγματοποίηση μίας εναλλακτικής πολιτικής, η οποία μέσα από τη διεύρυνση της συναίνεσης των κυριαρχούμενων τάξεων προς

263. Τ. Κυπριανίδης – Θ. Τσεκούρας, «Το ΠΑΣΟΚ και η νέα ιδεολογική συγκυρία», *Θέσεις*, τ. 3, 1983, σελ. 58.

264. Γ. Μηλιός, «Εκσυγχρονισμός και οικονομική ανάπτυξη», *Θέσεις*, τ. 1, 1982, σελ. 29.

265. Χ. Θεοχαράς, «Πολιτική εξουσία, ΠΑΣΟΚ και ανένταχτη Αριστερά», *Θέσεις*, τ. 4, 1983, σελ. 17.

266. Τ. Κυπριανίδης – Θ. Τσεκούρας, «Το ΠΑΣΟΚ και η νέα ιδεολογική συγκυρία», *Θέσεις*, τ. 3, 1983, σελ. 53.

267. Τ. Κυπριανίδης – Θ. Τσεκούρας, στο ίδιο, σελ. 56.

268. Χ. Θεοχαράς, «Πολιτική εξουσία, ΠΑΣΟΚ και...», σελ. 19.

την αστική εξουσία, αποσκοπεί στη σταθεροποίηση της ελληνικής, καπιταλιστικής οικονομίας, στην παγίωση των σχέσεων κυριαρχίας του κεφαλαίου πάνω στην εργασία και στην ανάπτυξη της διεθνούς ανταγωνιστικότητας του ελληνικού καπιταλισμού. Συνολικά, επιχειρείται η διαχείριση της δυναμικής του λαϊκού κινήματος μέσω της ένταξης της στην προοπτική ανάκαμψης του ελληνικού καπιταλισμού.²⁶⁹ Το ενδιαφέρον είναι πως κατά την άποψη των *Θέσεων* η ελληνική άρχουσα τάξη υποστήριξε την εναλλακτική πολιτική πρόταση που εξέφρασε το ΠΑΣΟΚ.²⁷⁰ Με αυτή την έννοια, το κοινωνικό συμβόλαιο που θα συνάψει το ΠΑΣΟΚ με τις λαϊκές τάξεις θα καταστεί συστατικό της ηγεμονίας των κυρίαρχων τάξεων.²⁷¹ Ταυτόχρονα, η πολιτική του ΠΑΣΟΚ επιδιώκει να περιορίσει την κεφαλαιοκρατική τάση για ένταση των ρυθμών εκμετάλλευσης μέσω του προσανατολισμού σε μία διαφορετική για το κεφάλαιο κατεύθυνση, που θα στηρίζεται στην αύξηση της σχετικής υπεραξίας βάσει της ανόδου της παραγωγικότητας καθώς και στη στροφή των επενδυτικών δραστηριοτήτων σε νέους, δυναμικά αναπτυσσόμενους τομείς.²⁷²

269. Γ. Μηλιός – Μ. Σπαθής, «Η πολιτική εξουσία μετά την απομάκρυνση του Καραμανλή», *Θέσεις*, τ. 11, 1985, σελ. 11.

270. Στο άρθρο των Τ. Κυπριανίδη – Θ. Τσεκούρα, «ΠΑΣΟΚ, μύθος και ιστορία», *Θέσεις*, τ. 12, 1985, σελ. 11-12, αναφέρεται ότι: «Η κρίση της πολιτικής της ΝΔ αναδείκνυε ταυτόχρονα το ΠΑΣΟΚ σε "πρόταση" και πιθανή προοπτική και στους κόλπους της αστικής τάξης, αφού φαινόταν να απαντά στο ερώτημα της ανανέωσης της κοινωνικής βάσης στήριξης της εξουσίας, μετά την συρρίκνωση και την αναταραχή που προκαλούσε η προηγούμενη πολιτική. Το σιόχημα της ουσιαστικής ανανέωσης της ηγεμονίας των κυρίαρχων τάξεων, αποτέλεσε το βασικό σπουδαιότερο που κατέγραφε το ΠΑΣΟΚ σαν πιθανό και εναλλακτικό κόμμα της εξουσίας. Η ανάδειξή του σε κίνημα-συνασπισμό με την ευρύτατη λαϊκή αποδοχή και υποστήριξη, αντί να συναντά την υπερίσχυση των κυρίαρχων τάξεων, δημιουργεί τους όρους αποδοχής του, από τη μεριά τους».

271. Τ. Κυπριανίδης – Θ. Τσεκούρας, «ΠΑΣΟΚ, μύθος και ιστορία», *Θέσεις*, τ. 12, 1989, σελ. 13.

272. Τ. Κυπριανίδης – Θ. Τσεκούρας, «ΠΑΣΟΚ, μύθος και...», σελ. 15.

Η προσέγγιση αυτή παρουσιάζει μία ενότητα και μία πειστικότητα. Δεν παύει, όμως, να βλέπει τα πράγματα κατά τρόπο μερικό και ορισμένες φορές δογματικό. Έτσι, αγνοείται τελείως το γεγονός ότι το ΠΑΣΟΚ καταλαμβάνει την κυβερνητική εξουσία τη στιγμή που η αστική τάξη γνωρίζει μία σημαντική κρίση τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Μία κατάσταση που έχει τα αίτια της στην εκδήλωση της κρίσης υπερουσώρευσης και ως συνέπειες εμφανίζει την πτώση των ποσοστών κέρδους, μία υποχώρηση σε ζητήματα εργασιακών σχέσεων προς όφελος των αιτημάτων εργαζομένων, την κρίση προσανατολισμού έστω και δευτερευουσών όψεων της στρατηγικής της –όπως είναι η εγκατάλειψη της επιχειρούμενης επέκτασης των δραστηριοτήτων της στις περιοχές της Μ. Ανατολής και της Β. Αφρικής–, καθώς και μία γενικότερη αδυναμία άμεσης εκπόνησης ενός σχεδίου εξόδου από την κρίση.

Μέσα σε αυτή τη συγκυρία το ΠΑΣΟΚ θα κατακτήσει την κυβερνητική εξουσία, εκμεταλλευόμενο, από τη μία, την υποχώρηση των αστικών δυνάμεων και στηριζόμενο, από την άλλη, στις διεκδικητικές διαθέσεις των μισθωτών και των αγροτών. Πρόκειται για το αποτέλεσμα μίας κοινωνικής δυναμικής η οποία θα πρέπει να προσεγγίζεται με βάση τη συνείδηση των ιδιαίτερων ιστορικών και κοινωνικών προϋποθέσεων που οδήγησαν στην εκδήλωσή της.

Βάσει αυτής της οπτικής, ακόμη και αν περιοριστούμε στην ανάλυση των βασικών αξόνων πολιτικής παρέμβασης που το ΠΑΣΟΚ υιοθέτησε με την αποδοχή του πολιτικοϊδεολογικού τετράπτυχου (δημοκρατία – ανεξαρτησία – ανάπτυξη – αξιοκρατία) –που λειτουργήσει ως βασικό ενοποιητικό στοιχείο της κοινωνικής συμμαχίας που αντιπροσώπευσαν οι Έλληνες σοσιαλιστές–, τα πράγματα λαμβάνουν εντελώς διαφορετική διάσταση. Κι αυτό γιατί οι ίδιες έννοιες αποκτούν άλλο περιεχόμενο. Η «δημοκρατία» σημαίνει την ενίσχυση της πολιτικής ισχύος και την επέκταση των θεσμικών δικαιωμάτων από

την πλευρά των λαϊκών τάξεων. Η «ανεξαρτησία» ερμηνεύεται ως συμπίκνωση στο συμβολικό επίπεδο του αιτήματος υιοθέτησης μίας εναλλακτικής εθνικής πορείας μακριά από τις πιέσεις των μεγάλων ιμπεριαλιστικών δυνάμεων. Η «ανάπτυξη» υποδηλώνει την επιλογή ενός διαφορετικού μοντέλου λειτουργίας της οικονομίας, το οποίο ερχόταν σε ευθεία αντίθεση με το καθεστώς υπερεκμετάλλευσης των μετεμφυλιακών χρόνων. Προέβλεπε δε ένα ευρύ πρόγραμμα εθνικοποιήσεων ενός σημαντικού αριθμού επιχειρήσεων, οι οποίες σταδιακά θα περνούσαν σε καθεστώς αυτοδιαχείρισης. Η «αξιοκρατία», τέλος, σημαίνει τον οριστικό τερματισμό των συνεπειών του Εμφυλίου και του διαχωρισμού των πολιτών σε δύο κατηγορίες, όπου οι «εθνικόφρονες» είχαν όλες τις δυνατότητες επαγγελματικής εξέλιξης, ενώ το «φιλοεαμικό» στοιχείο καταδικαζόταν σε οικονομικό μαρasmus.

Έτσι, και τις τέσσερις έννοιες τις διαπερνά το γεγονός της μετατόπισης του συσχετισμού δύναμης. Αναμφίβολα, ακόμη και αυτή η μετατόπιση εμπεριέχει σε σημαντικό βαθμό τα υλικά αγχάρια της αστικής κοσμοθεωρίας αποκτώντας, στην πραγματικότητα, ένα διττό περιεχόμενο που, από τη μία, ξεπερνά τα όρια των παραχωρήσεων που θα μπορούσε να αποδεχτεί η κυρίαρχη τάξη, και από την άλλη, το εύρος των μεταρρυθμίσεων αυτών, ακόμη και αν αυτές συναντούν την έντονη αντίδραση των κυρίαρχων στρωμάτων, είναι πολύ περιορισμένο για να θέσει σε ριζική αμφισβήτηση το υπάρχον πλαίσιο κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων κυριαρχίας. Με αυτό τον τρόπο, η πίστη στη «δημοκρατία» δεν ακυρώνει το περιεχόμενό της, που δεν είναι άλλο από αυτό της αστικής δημοκρατίας. Η «ανεξαρτησία» λαμβάνει έναν εθνοκεντρικό χαρακτήρα και δεν αποσκοπεί στη ρήξη ενός κρίκου της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Η «αξιοκρατία» αναδιατάσσει τις συνθήκες ένταξης στην αγορά εργασίας και συντελεί στην άνοδο της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Η «ανάπτυξη» δεν αφορά παρά τον περιορισμό των «παρασιτικών» και «με-

ταπρατικών» λειτουργιών των ελληνικών επιχειρήσεων, με την παράλληλη απόδοση στο ελληνικό Δημόσιο των «προβληματικών» εκείνων εταιρειών που συσώρευαν κάθε χρόνο νέες οφειλές στο ελληνικό κράτος.

Θα ήταν άδικο, όμως, να χρεωθούν τα παραπάνω ως πολιτικοϊδεολογικές μετατοπίσεις ή ως υλικές αποκρυσταλλώσεις της αντανάκλασης της κυρίαρχης ιδεολογίας, οι οποίες αφορούν αποκλειστικά το ΠΑΣΟΚ. Αφορούν μία συνολικότερη τάση ενσωμάτωσης των δυνάμεων της Αριστεράς, κι όχι μόνο της ελληνικής, σε όψεις της αστικής κοσμοθεωρίας. Κι αυτό ανεξάρτητα από τις όποιες προθέσεις. Η πίστη στην ουδέτερη ανάπτυξη της επιστήμης, ο οικονομισμός, η αποδοχή του σχήματος της φιλελεύθερης δημοκρατίας, ο αταξικός χαρακτήρας του κράτους, δεν αποτελούν μονάχα κοινές ιδεολογικές αντιλήψεις μεταξύ αριστερών και συντηρητικών κομμάτων. Έχουν και σημαντικά πρακτικά αποτελέσματα στην άσκηση πολιτικής.

Βέβαια, για την περίπτωση της Ελλάδας, το παραπάνω ενισχύεται ακόμη περισσότερο αν ληφθεί υπόψη και η γενική συμφωνία μεταξύ των δυνάμεων της Αριστεράς για τον «εξαρτημένο» χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού και την ανάγκη υιοθέτησης μίας «απεξαρτημένης» και αυτόνομης οικονομικής πορείας. Πολύ περισσότερο που η πεποίθηση στην κοινοβουλευτική μετάβαση στο σοσιαλισμό –είτε αυτή έπαιρνε τη μορφή του «τρίτου δρόμου», είτε αυτή της αντιμονοπωλιακής συμμαχίας–, έχοντας ως θεωρητικό υπόβαθρο μία εργαλειακή αντίληψη του κράτους, όπου η κατοχή της κυβερνητικής εξουσίας αποτελεί καθοριστικό όρο για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, πρόκρινε μία σειρά από τροποποιήσεις (αύξηση των εισοδημάτων, βελτίωση των συνθηκών εργασίας, ενίσχυση του Κράτους Πρόνοιας) που μπορεί μεν να βελτιώνουν τη θέση των εργαζομένων, αλλά απέχουν πολύ από τη ριζική μετατροπή των υφιστάμενων παραγωγικών σχέσεων.

Σε ό,τι αφορά την ιδιαίτερη περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, αυτό που πρέπει να παρατηρηθεί είναι πως τόσο η υιοθέτηση του τετράπτυχου που αναφέραμε πιο πάνω όσο και η πολιτική του πρακτική, συνιστούν δύο όψεις της ίδιας πραγματικότητας. Από τη μία, όπως ήδη υποστηρίχθηκε, η όλη κίνηση της σοσιαλιστικής Κυβέρνησης αποσκοπεί στη μετριοπαθή αναδιάρθρωση των όρων της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης προς όφελος των λαϊκών τάξεων με παράλληλη ενίσχυση των δημοκρατικών θεσμών. Από την άλλη, οι στόχοι αυτοί εμφανίζονται ενδεδυμένοι με το μανδύα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, της κοινωνικής απελευθέρωσης, όχι για να «πλανέψουν» το εκλογικό σώμα, αλλά αντιθέτως, γιατί η ηγετική ομάδα του ΠΑΣΟΚ θεωρούσε ότι η πραγμάτωσή τους θα γινόταν μέσω αυτής της πολιτικής.

Ωστόσο, και οι δύο όψεις αυτής της διττής πραγματικότητας συνάντησαν, όπως θα δούμε και παρακάτω (βλ. και το Τρίτο Μέρος), την έντονη αντίθεση της ελληνικής αστικής τάξης. Η τελευταία, πέραν των παραχωρήσεων στις οποίες είχε προβεί στη διάρκεια των πρώτων μεταπολιτευτικών χρόνων, δεν ήταν διατεθειμένη να συναινέσει σε τίποτε άλλο. Πολύ περισσότερο που οι προτεινόμενες τροποποιήσεις συντελούσαν στην ανατροπή του συσχετισμού δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας μέσα σε μία περίοδο οικονομικής κρίσης. Ξεπερνούσαν δε κατά πολύ τα πλαίσια και τα όρια μίας κλασικής σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής. Δεδομένου μάλιστα ότι το ζήτημα δεν είναι τόσο ο «γενικός και αόριστος» χαρακτηρισμός της φύσης του ΠΑΣΟΚ όσο η θέση που κατέχει μέσα στους κοινωνικούς συσχετισμούς και στην πάλη των τάξεων, δεν πρέπει κανείς να παραμένει, κατά τρόπο φορμαλιστικό, αποκλειστικά στις προθέσεις του ΠΑΣΟΚ, αλλά στις αντιδράσεις που δημιουργεί η πολιτική αυτή στην πλευρά της άρχουσας τάξης. Μεταφερόμενο το αφηρημένο αυτό σχήμα στην ιστορική πραγματικότητα, σημαίνει πως η Κυβέρνηση του

ΠΑΣΟΚ, ως πολιτικό αποτέλεσμα της ταξικής πάλης, καταλαμβάνει μία θέση στο εσωτερικό του αστικού κράτους και γίνεται δέκτης των δομικών καταναγκασμών που απορρέουν από αυτό, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τα όρια της αυτονομίας της ως κυβερνητικού κόμματος.

Με τον τρόπο αυτό, η εξέλιξη του σοσιαλιστικού εγχειρήματος καθορίζεται από τη διεξαγωγή και αντανάκλαση της πάλης των τάξεων σε δύο επίπεδα: α. μεταξύ του κοινωνικού μπλοκ (περιλαμβανομένου του κυβερνητικού μηχανισμού) που εκφράζει το ΠΑΣΟΚ και της αστικής τάξης και β. στο ίδιο το εσωτερικό του κοινωνικού μπλοκ του ΠΑΣΟΚ μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων και των ταξικών μερίδων που το απαρτίζουν. Το αντικείμενο αυτής της διαμάχης είναι η δημιουργία ενός νέου τρόπου ρύθμισης της διαδικασίας κεφαλαιουχικής συσσώρευσης, ο οποίος περιλαμβάνει και μία σειρά από σημαντικές παραχωρήσεις προς τις κυριαρχούμενες τάξεις, τροποποιώντας το συσχετισμό δύναμης υπέρ της ζωντανής εργασίας.

Η διαφορά με τις *Θέσεις* είναι πως, έχοντας επιλέξει την αποδοχή του εκουγχρονιστικού ρόλου του ΠΑΣΟΚ, η οποία στην ουσία αποτελεί μεταλλαγμένη συνέχεια της πολιτικής της ΝΔ –έστω και προς πιο φιλολαϊκές θέσεις–, δίνουν την έμφαση στη συνέχιση της πορείας του Κράτους Δικαίου κι όχι στην τομή την οποία επιχειρεί το ΠΑΣΟΚ. Γιατί η Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ δεν είναι απλά μία άλλη συντηρητική Κυβέρνηση αλλά, αντιθέτως, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αριστερής κυβερνητικής εξουσίας η οποία επιδιώκει τη σταδιακή κοινωνική μεταρρύθμιση μέσω της χρήσης του «υπερταξικού» κρατικού μηχανισμού. Από αυτή την άποψη, συνιστά τομή στην ελληνική πολιτική ιστορία αλλά και στην ιστορία της Αριστεράς. Υποστηρίζουμε ότι και οποιοδήποτε άλλο κόμμα της Αριστεράς, έχοντας ταυτώσιμες αντιλήψεις για τον κρατικό μηχανισμό, επιχειρούσε μία

παρόμοια προσπάθεια, θα αντιμετώπιζε τα ίδια προβλήματα. Έτσι, ο αυτομετασχηματισμός του ΠΑΣΟΚ σε αστικό κόμμα, που θα πραγματοποιηθεί από το 1985 κι έπειτα, αποτελεί το πολιτικό παράγωγο των αδιεξόδων που δημιούργησε η δομή του αστικού κράτους καθώς και έκφραση των περιορισμών που δημιουργούν οι μηχανισμοί οικονομικής βίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Με αυτή την έννοια, η στροφή των σοσιαλιστών, που ξεκίνησε με τα νέα οικονομικά μέτρα τον Οκτώβριο του 1985, δεν αποτέλεσε κεραυνό εν αιθρία αλλά μάλλον αναμενόμενη κατάληξη των πραγμάτων. Αντίθετα, μία τυπική σοσιαλδημοκρατική διαχείριση θα ακολουθούσε μία πιο «προβλεπόμενη» πολιτική, η οποία σε καμία περίπτωση δε θα την οδηγούσε σε ριζικές μεταστροφές, όχι μόνο στην πολιτική πρακτική της αλλά και στη συνολική πολιτική και ιδεολογική φυσιογνωμία του κόμματος.

Όπως θα υποστηριχθεί στο επόμενο τμήμα, υπάρχουν περιπτώσεις αριστερών σοσιαλιστικών κομμάτων που σε μία συγκυρία υποχώρησης των κυρίαρχων τάξεων καταλαμβάνουν την κυβερνητική εξουσία διατρανώνοντας την πίστη τους στο μετασχηματισμό του συστήματος, στην ενδυνάμωση του λαϊκού παράγοντα κ.λπ. Ωστόσο, και χωρίς να υποτιμάται η σημασία αυτών των εγχειρημάτων που συμβυκνώνουν τη λαϊκή δυναμική, τέτοιες προσπάθειες είναι καταδικασμένες σε αποτυχία γιατί εφαρμόζονται στο φαλκιδευμένο έδαφος των αστικών κρατικών μηχανισμών. Το αποτέλεσμα είναι οι γρήγορες και ριζικές μετατοπίσεις προς την παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία. Χαρακτηριστικότερα παραδείγματα τέτοιων κομμάτων αποτελούν το ΠΑΣΟΚ, το σοσιαλιστικό κόμμα Γαλλίας στην αρχή της δεκαετίας του '80 και το εργατικό κόμμα στη Μ. Βρετανία μετά το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου. Πρόκειται για κόμματα που λειτουργούν ως αυτόνομες κυβερνώσες κατηγορίες. Χρησιμοποιούμε τον όρο αυτό γιατί αυτοί οι σχηματισμοί υιοθετούν μία αυτόνομη πο-

λιτική παρέμβαση, το περιεχόμενο της οποίας ξεπερνά κατά πολύ τη δεδομένη σχετική αυτονομία που διακρίνει τη δράση όλων των κυβερνητικών σχηματισμών. Κυβερνώσα, γιατί ασκεί την κυβερνητική εξουσία. Κατηγορία, λόγω της ειδικής και υπερπροσδιοριστικής σχέσης της με την πολιτική δομή.

Με το ζήτημα της αυτόνομης κυβερνώσας κατηγορίας, έννοιας κομβικής σημασίας για την κατανόηση των εξελίξεων στην ελληνική κοινωνία μέχρι το 1985, ασχολούμαστε στα επόμενα τμήματα της εργασίας, όπου εξετάζονται οι λειτουργίες του σύγχρονου κράτους και επιχειρείται να αποσαφηνισθεί ο χαρακτήρας του ΠΑΣΟΚ.

2.6 Θεωρίες περί Κράτους

Στην παράγραφο αυτή θα εξεταστεί ο ορισμός της «κλασικής» μορφής του Κράτους στην περίοδο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, έτσι ώστε να υπάρξει το γενικό περίγραμμα της λειτουργίας του σύγχρονου Κράτους, που θα επιτρέψει την κατανόηση της εμφάνισης του φαινομένου της αυτόνομης κυβερνώσας κατηγορίας.

Αρχικά, για την ανάλυση των λειτουργιών του σύγχρονου Κράτους, θα αναφερθούμε σε ορισμένες πολύ σημαντικές παρατηρήσεις του Ν. Πουλαντζά, οι οποίες, στη συνέχεια, θα μας διευκολύνουν, παρά τα όποια σημεία διαφωνίας μας, να προσεγγίσουμε το Κράτος κάτω από το δικό μας πρίσμα – αυτό που το ερμηνεύει ως το υλικό αποτέλεσμα της ταξικής πάλης.

Σύμφωνα με τον Ν. Πουλαντζά, «η πολιτική εξουσία κατέχει έναν ει-

δικό χώρο και είναι συγκεντρωμένη και υλοποιημένη στο Κράτος». ²⁷³ Ο μηχανισμός αυτός, το Κράτος, «έχει ως βασικό οργανωτικό ρόλο την οργάνωση και εκπροσώπηση του μακροπρόθεσμου πολιτικού συμφέροντος του συνασπισμού εξουσίας. Αυτή η οργάνωση των αντιτιθέμενων συμφερόντων του συνασπισμού εξουσίας γίνεται κάτω από τη διεύθυνση της ηγεμονικής μερίδας της άρχουσας τάξης». ²⁷⁴

Η ηγεμονία, όμως, της αστικής τάξης δε σημαίνει σε καμιά περίπτωση πως η τελευταία μεταχειρίζεται το Κράτος σαν όργανό της. Αντίθετα μάλιστα, «το Κράτος πρέπει να θεωρείται, όπως και το κεφάλαιο, ως σχέση, ακριβέστερα ως υλική συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα σε τάξεις και μερίδες τάξεων, έτσι όπως αυτός εκφράζεται πάντοτε με ειδικό τρόπο μέσα στο Κράτος». ²⁷⁵

Αυτό συμβαίνει γιατί οι ταξικές αντιφάσεις διαπερνούν «το Κράτος, κι αυτό γιατί το Κράτος συμπυκνώνει όχι μόνο το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα σε μερίδες του συνασπισμού εξουσίας, αλλά και το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στον τελευταίο και στις δυναστευόμενες τάξεις». ²⁷⁶

Έτσι, το Κράτος δεν αποτελεί παρά τον τόπο στρατηγικής οργάνωσης των συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης στη σχέση της με τα συμφέροντα των δυναστευόμενων τάξεων. ²⁷⁷

Η ιδιαιτερότητα του αστικού Κράτους είναι πως τα αστικά συμφέροντα «δε μεταφέρονται ως τέτοια στο εσωτερικό του Κράτους, αλλά πρέπει να προσλάβουν μια διαμεσολαβημένη μορφή, καθαυτή πολιτική, και να παρουσιαστούν σαν ενσάρκωση του γενικού συμφέροντος όλης της κοινωνίας. Το ίδιο το Κράτος δεν παρουσιάζεται σαν ο τόπος συγκρότησης της δημόσιας κυριαρχίας κάποιου προνομιούχου ιδιωτικού αλλά σαν εκφραστής του καθολικού και –μέ-

273. Ν. Poulantzas, *L'Etat, le Pouvoir, le Socialisme*, PUF, Paris, 1978, σελ. 49.

274. Ν. Poulantzas, ό.π., σελ. 182.

275. Ν. Poulantzas, ό.π., σελ. 184.

276. Ν. Poulantzas, ό.π., σελ. 202.

277. Ν. Πουλαντζάς, *Για τον Γκράμσι*, σελ. 42.

σω της πολιτικής συγκρότησης των κυρίαρχων τάξεων— σαν εγγυητής του γενικού συμφέροντος».²⁷⁸

Και' αυτό τον τρόπο, το Κράτος δε λειτουργεί παρά ως ο θεσμοποιημένος απρόσωπος εκφραστής του γενικού καλού, ο οποίος παρεμβαίνει για να ρυθμίσει διαφορές που προκύπτουν μεταξύ ελεύθερων και ίσων πολιτών. Το Κράτος νομιμοποιείται να παρεμβαίνει σε τέτοιες περιπτώσεις διότι η δύναμή του εκπορεύεται από το θεσμό της καθολικής ψηφοφορίας. Με το θεσμό αυτό τα επιμέρους άτομα ενσωματώνονται σε μία καθολική ενότητα, το Κράτος.²⁷⁹

Στη θεωρία του Ν. Πουλαντζά, παρά τον αναμφίβολα πλούσιο προβληματισμό της, έχει ασκηθεί κριτική για υπερβολικό τονισμό των πολιτικών λειτουργιών του Κράτους (πολιτικισμός). Με άλλα λόγια, θεωρείται ότι ο Ν. Πουλαντζάς έχει παραγνωρίσει τη σημασία που έχουν πρωτίστως οι οικονομικές λειτουργίες αλλά και οι αντίστοιχες ιδεολογικές, του σύγχρονου Κράτους,²⁸⁰ επιμένοντας στην παρουσίαση των πολιτικών του όψεων.

Παράλληλα, η θέση του Ν. Πουλαντζά για τη σχετική αυτονομία του Κράτους²⁸¹ δημιουργεί ένα συγκεκριμένο μεθοδολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο στηρίζεται η ανάπτυξη των πολιτικών λειτουργιών και των ορίων του Κράτους.

Έτσι, η θέση ότι το Κράτος εξυπηρετεί τα μακροπρόθεσμα πο-

278. N. Poulantzas, *L'Etat...*, σελ. 45.

279. N. Πουλαντζάς, *Για τον Γκράμσι*, σελ. 49-50.

280. B. Jessop, *The Capitalist State*, Martin Robertson, Oxford, 1982, σελ. 181.

281. «Το Κράτος μπορεί να εκπληρώνει τούτο το ρόλο οργάνωσης και ενοποίησης της αστικής τάξης και του συνασπισμού εξουσίας, εφόσον κατέχει μια σχετική αυτονομία απέναντι στη μία ή την άλλη μερίδα και συνιστά αινού του συνασπισμού, απέναντι σε τούτα ή σε εκείνα τα ιδιαίτερα συμφέροντα. [...] Το Κράτος [...] οφείλει να εκπροσωπεί το μακροπρόθεσμο πολιτικό συμφέρον της αστικής τάξης». N. Poulantzas, *L'Etat...*, σελ. 140-141.

λιτικά συμφέροντα της αστικής τάξης εμπεριέχει δύο αδυναμίες: α. Επικεντρώνεται στα πολιτικά συμφέροντα της άρχουσας τάξης, υποβαθμίζοντας τη σημασία που έχουν ορισμένες λειτουργίες του Κράτους που αποσκοπούν στην αναπαραγωγή της ιδεολογίας και των οικονομικών πρακτικών του συνασπισμού εξουσίας. β. Θεωρεί ότι οι πολιτικές του Κράτους είναι, βραχυπρόθεσμα, αντιφατικές και ασυνάρτητες, αλλά μακροπρόθεσμα στοχεύουν στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης—θέση ιδιαίτερα ντετερμινιστική, η οποία στην πραγματικότητα υπερτονίζει τα όρια της σχετικής αυτονομίας. Με άλλα λόγια, υπάρχουν πολλά ιστορικά παραδείγματα για τα οποία η ασφαλιστική δικλίδα της σχετικής αυτονομίας δε λειτούργησε και οι εξελίξεις έθεσαν σε αμφισβήτηση τους όρους μακροπρόθεσμης αναπαραγωγής της κεφαλαιακής σχέσης.

Βεβαίως, η παραπάνω κριτική σε καμία περίπτωση δεν αποσκοπεί στην υποτίμηση της σημασίας της σχετικής αυτονομίας του κρατικού μηχανισμού, η οποία αποτελεί πολύ σημαντική συμβολή του Ν. Πουλαντζά στη μαρξιστική θεωρία του Κράτους, αλλά επιδιώκει να προσδιορίσει το πλαίσιο αυτής της αυτονομίας σε συσχετισμό με την ένταση της ταξικής πάλης. Μίας αυτονομίας που, σε μεγάλο βαθμό, στηρίζει την ύπαρξή της στο γεγονός της λειτουργίας του κατώτερου διοικητικού προσωπικού μέσα σε ένα ιδεολογικό περιβάλλον που εντείνει την πεποίθηση των δημοσίων υπαλλήλων πως αποτελούν τα συστατικά ενός ουδέτερου υπερταξικού μηχανισμού. Όσο περισσότερο το πιστεύουν οι ίδιοι οι εργαζόμενοι και όσο περισσότερο η μορφή λειτουργίας των κρατικών θεσμών φαίνεται να ανταποκρίνεται σε αυτό το πρότυπο, τόσο περισσότερο διαχέεται η δεδομένη πλευρά της κυρίαρχης ιδεολογίας. Κάτω από αυτό το πρίσμα, το καθεστώς ιδεολογικής ενσωμάτωσης, το οποίο στην ανάλυση του Ν. Πουλαντζά λόγω της έμφασης στο πολιτικό στοιχείο εμφανίζεται υποβαθμισμένο, θωρακίζεται κατά το πλείστον στις περιπτώσεις εκείνες που

το κράτος διαθέτει ισχυρά περιθώρια αυτονομίας και δυνατότητες σχεδιασμού και άσκησης μίας μακροπρόθεσμης στρατηγικής αναπαραγωγής των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων.²⁸²

2.6.1 Η παρέμβαση του Α. Αλτουσέρ

Από το εισαγωγικό τμήμα της προσπάθειας προσέγγισης του κρατικού φαινομένου δε θα μπορούσε να απουσιάζει μία σύντομη αναφορά στις απόψεις του Αλτουσέρ, ο οποίος δίνει μία διαφορετική διάσταση του κρατικού φαινομένου στα πλαίσια του στρουκτουραλισμού.

Η πρώτη παρέμβαση του Γάλλου φιλοσόφου για το Κράτος, το συνδέει με τη λειτουργία των μηχανισμών καταστολής και των ιδεολογικών μηχανισμών του (βλ. το οικείο τμήμα για την καταστολή).²⁸³ Η δεύτερη, και πιο τεκμηριωμένη, θεώρηση του κρατικού φαινομένου διευρύνει περισσότερο τους προβληματισμούς. Σε μία πρώτη απόπειρα ορισμού, το Κράτος είναι μηχανισμός, κι όπως κάθε μηχανισμός, αποτελείται από επιμέρους στοιχεία που λειτουργούν για την εκπλήρωση ενός κοινού στόχου: τη διατήρηση της εξουσίας της κυρίαρχης τάξης.²⁸⁴ Ωστόσο και ο όρος «μηχανισμός» δεν αντικατοπτρίζει με ακρίβεια το περιεχόμενο και τη λειτουργία του Κράτους. Πιο σωστό, υποστηρίζει ο Αλτουσέρ, είναι να αντιληφθούμε το Κράτος ως μηχανή. Κι αυτό γιατί η έννοια «μηχανή» προσθέτει κάτι το

282. Πρβλ. Ν. Κοτζιάς, *Κράτος και...*, σελ. 136.

283. Αναφερόμαστε στο κλασικό κείμενο του Αλτουσέρ, «Ιδεολογία και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους», στο *Θέσεις*, «Θεμέλιο», Αθήνα, 1990.

284. L. Althusser, *Écrits philosophiques et politiques*, tome I, STOCK/IMEC, Paris, 1994, σελ. 439.

ουσιαστικό σε σχέση με το «μηχανισμό»: προσθέτει την ιδέα του μετασχηματισμού της ενέργειας μέσω της απλής χρήσης της αρχικής ενέργειας. Έτσι, στην περίπτωση ενός μηχανισμού περιοριζόμαστε σε μία μορφή ενέργειας, ενώ στην περίπτωση της μηχανής έχουμε να κάνουμε τουλάχιστον με δύο μορφές ενέργειας και κυρίως με το μετασχηματισμό της μίας στην άλλη.²⁸⁵ Με αυτή την έννοια, το Κράτος είναι μία μηχανή που παράγει εξουσία –πρόκειται άλλωστε και για το μόνο τομέα όπου το Κράτος δρα ως παραγωγός– και κατά κύριο λόγο νομιμοποιημένη εξουσία. Το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητάς του συνίσταται στη θέσπιση νόμων, διαταγμάτων, αποφάσεων. Το υπόλοιπο τμήμα έχει ως αντικείμενο τον έλεγχο της εφαρμογής τους μέσω των κρατικών λειτουργιών.²⁸⁶ Ταυτόχρονα, σε περίπτωση που αποδεχθούμε πως το Κράτος είναι μία μηχανή που παράγει εξουσία, αυτό συμβαίνει γιατί μετασχηματίζει σε ενέργεια-εξουσία μία προηγούμενη ενέργεια, την ενέργεια-δύναμη ή, αλλιώς, ενέργεια-βία. Πρόκειται για τη δύναμη ή τη βία της ταξικής πάλης²⁸⁷ που δεν έχει ακόμη μετασχηματισθεί σε Εξουσία, που δεν έχει μετατραπεί σε νόμους και Δίκαιο.²⁸⁸ Από τη στιγμή που η Εξουσία αυτή μεταβάλλεται σε κρατική εξουσία, απαρνείται, μέσω των ποικίλων μηχανισμών διάδοσης της ιδεολογίας, την ταξική της φύση, αρνούμενη με αυτό τον τρόπο την ύπαρξη της ταξικής πάλης –για το κράτος δεν υπάρχουν τάξεις αλλά μόνο πολίτες– και αναγνωρίζοντας μία μόνο μορφή εξουσίας, την κρατική εξουσία.

Στις θέσεις αυτές του Αλτουσέρ θα ασκηθεί αυστηρή κριτική από τον Ν. Πουλαντζά –άλλωστε η συστηματοποίηση των θέσεων του Αλ-

285. L. Althusser, *Écrits philosophiques...*, σελ. 441.

286. L. Althusser, ό.π., σελ. 465.

287. L. Althusser, ό.π., σελ. 469.

288. L. Althusser, ό.π., σελ. 467.

τουσέρ για το Κράτος μπορεί να ερμηνευθεί και ως απόπειρα απάντησης στα πρώτα έργα του Ν. Πουλαντζά. Μία κριτική που θα επικεντρωθεί όχι τόσο σε αυτό καθαυτό το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας του Αλτουσέρ αλλά, κυρίως, στον περιορισμένο τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν, σύμφωνα με τον Ν. Πουλαντζά, το κρατικό φαινόμενο. Ο Αλτουσέρ, κατά τον Ν. Πουλαντζά, υποβαθμίζει την παρουσία του Κράτους περιορίζοντάς τη στο χώρο των κατασταλτικών και ιδεολογικών λειτουργιών, με τέτοιο τρόπο μάλιστα που αναδεικνύεται, αποκλειστικά, η «αρνητικότητα»²⁸⁹ της κρατικής παρέμβασης: Το Κράτος οριοθετεί το χώρο του απαγορευμένου και συγκροτεί τους μηχανισμούς χειραγώγησης. Παράλληλα, ο ρόλος του Κράτους στην οικονομία φαίνεται να περιορίζεται στη ρύθμιση των κανόνων της αγοράς, παραγνωρίζοντας τη σημαντική θέση που κατέχει το σύγχρονο Κράτος στην οικονομία, τόσο ως παραγωγός όσο και ως καταναλωτής.

Στην πραγματικότητα συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο. Η κύρια όψη της κρατικής δραστηριότητας διακρίνεται από τη «θετικότητα» της. Το Κράτος δεν αποκλείει και απαγορεύει μόνο, αλλά κυρίως «δημιουργεί, μεταμορφώνει, φτιάχνει πραγματικότητες».²⁹⁰ Με αυτή την έννοια, το Κράτος συνιστά ένα υλικό αποτέλεσμα ενός συσχετισμού δύναμης στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής που, λειτουργώντας δυναμικά στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού, αποτελεί παραγωγό της κοινωνικής πράξης.²⁹¹ Παρεμβαίνει ενεργά στην κοινωνία και δέχεται την αντανάκλαση της παρέμβασής του, τροποποιώντας, μετασχηματίζοντας ή και αναθεωρώντας την πολιτική του.

289. N. Poulantzas, *L'Etat...*, σελ. 33.

290. N. Poulantzas, ό.π., σελ. 34.

291. A. Bihr, *Entre Bourgeoisie et...*, σελ. 96.

Κατ' αυτό τον τρόπο, το Κράτος ενσωματώνει τα λαϊκά στρώματα, πρωτευόντως μέσω της συναίνεσης και δευτερευόντως μέσω του καταναγκασμού. Μίας συναίνεσης που θεμελιώνεται κυρίως λόγω της δημιουργίας μίας σχέσης υλικών συμφερόντων μεταξύ εξουσίας και κυριαρχούμενων τάξεων.²⁹²

Τέλος, η διάκριση από την πλευρά του Αλτουσέρ σε μηχανισμούς που λειτουργούν με κυρίαρχα και δευτερεύοντα στοιχεία²⁹³ (π.χ. ο Στρατός έχει ως κυρίαρχο στοιχείο την καταστολή και ως δευτερεύον την ιδεολογία), γεννά πολλαπλά προβλήματα στην απόπειρα κατανόησης των κρατικών λειτουργιών. Κι αυτό γιατί δε γίνεται αντιληπτό το φαινόμενο της μετάθεσης της εξουσίας από τον ένα μηχανισμό στον άλλο, του μεταμορφισμού του χαρακτήρα τους ανάλογα με τις αλλαγές που φέρνει η συγκυρία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Στρατός που, σε περιπτώσεις κρίσης, πέρα από την ανοικτά κατασταλτική του λειτουργία, αναδεικνύεται σε κυρίαρχο κέντρο εξουσίας στο εσωτερικό του κράτους λειτουργώντας ως ιδεολογικός και οργανωτικός μηχανισμός που επιτελεί το ρόλο του κόμματος της αστικής τάξης.²⁹⁴

2.6.2 Η συζήτηση «γκραμισιανών» και θεωρητικών της «λογικής συναγωγής» για το Κράτος

Είναι φανερό πως τόσο ο Ν. Πουλαντζάς όσο και ο Λ. Αλτουσέρ, αλλά και γενικότερα το σύνολο των στρουκτουραλιστών, έχουν επηρεαστεί σημαντικά από τις θέσεις του Α. Γκράμσι. Σύμφωνα με τον

292. N. Poulantzas, *L'Etat...*, σελ. 34.

293. Λ. Αλτουσέρ, «Ιδεολογία και...», σελ. 85.

294. N. Poulantzas, *L'Etat...*, σελ. 37.

Ιταλό μαρξιστή, το Κράτος, από τη μία, αποτελεί την υλική αποκρυστάλλωση των προσπαθειών της άρχουσας τάξης να ενσωματώσει ιδεολογικά τις κυριαρχούμενες τάξεις και στρώματα ενώ, από την άλλη, όταν οι προσπάθειες αυτές αποτυγχάνουν, αποτελεί το μηχανισμό άσκησης κατασταλτικού πια ελέγχου στη δράση και στις πρακτικές των κυριαρχούμενων.

Η σημαντικότερη ένσταση στις «γκραμισιανές» και «νεογκραμισιανές» θεωρίες περί Κράτους προέρχεται από το χώρο του γερμανικού μαρξισμού, και συγκεκριμένα από τους λεγόμενους υποστηρικτές της θεωρίας της λογικής συναγωγής – derivation (Αλτφάτερ, Χιρς, Γιούργκενς κ.ά.).

Οι θεωρητικοί αυτοί εκτιμούν πως οι «νεογκραμισιανοί», και ειδικότερα ο Ν. Πουλαντζάς, παραβλέπουν τον καθοριστικό παράγοντα που επηρεάζει τη μορφή του Κράτους, που είναι οι σχέσεις μεταξύ Κράτους και κεφαλαιακής συσσώρευσης. Με τον τρόπο αυτό, «η ανάλυση του πολιτικού στοιχείου συνεχίζεται αποκομμένη από τις αναγκαιότητες και τους περιορισμούς που επιβάλλουν στο πολιτικό στοιχείο αυτοί ακριβώς οι νόμοι κίνησης».²⁹⁵

Ασκέεται, δηλαδή, κριτική στη λεγόμενη «γαλλική» σχολή του μαρξισμού για υπερβολική έμφαση στο πολιτικό και στο ιδεολογικό στοιχείο, ενώ υποβαθμίζεται η καθοριστική σημασία του οικονομικού στοιχείου.

Ας δούμε λίγο πιο αναλυτικά την άποψη των Γερμανών θεωρητικών.

Ο Χιρς ξεκινάει –σε τρία πολύ σημαντικά άρθρα του– την ανάλυσή του διατυπώνοντας έναν ενδιαφέροντα ορισμό του αστικού Κράτους,

295. J. Holloway – S. Picciotto (eds), «Introduction», στο *State and Capital*, Edward Arnold, London, 1978, σελ. 6 και J. Holloway – S. Picciotto, «Capital, Crisis and the State», *Capital and Class*, No. 2, 1979, σελ. 81-83.

σύμφωνα με τον οποίο το αστικό Κράτος «είναι η έκφραση μιας ιστορικά καθορισμένης μορφής της ταξικής πάλης»²⁹⁶ και αποτελεί το αποτέλεσμα των ταξικών συγκρούσεων.²⁹⁷

Ενώ όμως οι παρατηρήσεις αυτές οδηγούν τη μελέτη του κρατικού φαινομένου σε έναν ενδιαφέροντα δρόμο, στη συνέχεια ο Χιρς παρασύρεται σε ενός είδους «οικονομικό ντετερμινισμό» όπου «η έρευνα των κρατικών λειτουργιών πρέπει να βασίζεται στην ακριβή ανάλυση της διαδικασίας καπιταλιστικής αναπαραγωγής και συσσώρευσης».²⁹⁸ Έτσι, «ο ακριβής προσδιορισμός των νόμων της καπιταλιστικής συσσώρευσης και αναπαραγωγής, αποτελεί την πρώτη προϋπόθεση για την ανάλυση των οικονομικών κινήσεων, των ταξικών δομών των μορφών του Κράτους και των σχέσεων κυριαρχίας που αναπτύσσονται».²⁹⁹ Πιο συγκεκριμένα, «ο αντιφατικός χαρακτήρας της καπιταλιστικής σχέσης δεν επέτρεψε ποτέ η προστασία της αστικής κυριαρχίας να παραμείνει απλώς στα πλαίσια της κρατικής εξασφάλισης της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, της εξασφάλισης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και του σεβασμού στους κανόνες των εμπορικών ανταλλαγών, της ενδυνάμωσης των δυνατοτήτων για ίσες ευκαιρίες στο πεδίο του ανταγωνισμού κ.λπ. Αντίθετα, πάντοτε χρειάστηκαν συγκεκριμένες παρεμβάσεις των κρατικών μηχανισμών, τόσο στις υλικές προϋποθέσεις της παραγωγικής διαδικασίας όσο και στο επίπεδο της σύγκρουσης μεταξύ των τάξεων, έτσι ώστε οι διαδικασίες οικονομικής αναπαραγωγής να παραμένουν αδιατάρακτες και η ταξική πάλη να βρίσκεται σε λανθάνουσα κατάσταση. Οπωσδήποτε, η ψύση των παρεμβάσεων αυτών αλλάζει καθώς τροποποιείται η οικονομική και κοινωνική βάση από τη διαδικασία της συσσώρευσης

296. J. Hirsch, 1978, «The State Apparatus and Social Reproduction», στο J. Holloway – S. Picciotto, ό.π., σελ. 63.

297. J. Hirsch, «Eléments pour une théorie materialiste de l'Etat», στο J.-M. Vincent (édit.), *L'Etat contemporaine et le marxisme*, Maspero, Paris, 1975, σελ. 35.

298. J. Hirsch, «The State Apparatus and...», σελ. 82.

299. J. Hirsch, «Eléments pour une...», σελ. 35.

του κεφαλαίου, από την τεχνολογική επαναστατοποίηση του εργασιακού προτοσές, καθώς και από την εξέλιξη των καπιταλιστικών κρίσεων [...] υπάρχουν 3 στιγμές που προκύπτουν από τη διαδικασία καπιταλιστικής συσσώρευσης και κρίσης, οι οποίες είναι σημαντικές για την ανάπτυξη των κρατικών λειτουργιών: 1. Η επιβολή της καπιταλιστικής ταξικής δομής [...] 2. Η συγκέντρωση και η συγκροτοποίηση του κεφαλαίου και ο σχηματισμός της παγκόσμιας ιμπεριαλιστικής αγοράς [...] 3. Η αύξηση της σημασίας των τεχνολογικών επαναστάσεων του εργασιακού προτοσές και της διαδικασίας κυκλοφορίας»³⁰⁰ και «Μέσα σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο μπορούμε να προσδιορίσουμε τη σπουδαιότητα του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους για μια υλιστική θεωρία του Κράτους: σαν κεντρικός νόμος της καπιταλιστικής συσσώρευσης αποτελεί το βασικό σημείο εκκίνησης για μια θεωρία της κίνησης των τάξεων».³⁰¹

Βέβαια, με αυτό τον τρόπο ο Χιρς αντιστρέφει τη σχέση πτωτικής τάσης/πάλης των τάξεων δίνοντας την πρωτοκαθεδρία στον κεντρικό νόμο της καπιταλιστικής συσσώρευσης, υπερτονίζοντας έτσι τον οικονομικό παράγοντα και καταλήγοντας σε ανάλογα συμπεράσματα για τη φύση του Κράτους: «[...] η θεωρία του Κράτους είναι πριν από όλα η οικονομική πολιτική του μηχανισμού του Κράτους»³⁰² και «η θεμελιώδης λειτουργία του Κράτους είναι η διασφάλιση των γενικών και εξωτερικών συνθηκών της διαδικασίας αναπαραγωγής και των καπιταλιστικών σχέσεων».³⁰³

Ο Αλτφάτερ, κινούμενος στο ίδιο μήκος κύματος με τον Χιρς, χρησιμοποιεί ως μεθοδολογικό θεμέλιο την κίνηση των ατομικών κεφαλαίων μέσω του ανταγωνισμού. Ο ρόλος του Κράτους είναι η υλοποίηση των αναγκαιών προϋποθέσεων για την ομαλή λειτουργία του

300. J. Hirsch, «The State Apparatus and...», σελ. 83.

301. J. Hirsch, «Θεωρητικές παρατηρήσεις πάνω στο αστικό Κράτος και στην κρίση του», στο Ν. Πουλαντζάς (επιμ.), *Η κρίση του Κράτους*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σελ. 108.

302. J. Hirsch, «Eléments pour une...», σελ. 31.

303. J. Hirsch, ό.π., σελ. 62.

ανταγωνισμού – προϋποθέσεων που δεν μπορεί να θεσπίσει από μόνος του ο ανταγωνισμός.³⁰⁴

Κατά τον τρόπο αυτό, δημιουργούνται τέσσερις βασικές κρατικές λειτουργίες, οι οποίες δεν αποτελούν αντικείμενα ανταγωνισμού μεταξύ των διαφόρων καπιταλιστών αλλά, παράλληλα, είναι απαραίτητες για την ομαλή λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και των οποίων η πραγματοποίηση εξασφαλίζεται από το Κράτος. Αυτές οι λειτουργίες είναι: α. Η μέριμνα για πραγματοποίηση έργων υποδομής. β. Η δημιουργία ενός συγκεκριμένου νομικού πλαισίου μέσω του οποίου θα ρυθμίζονται οι σχέσεις των νομικών υποκειμένων. γ. Η παρέμβαση στις συγκρούσεις μεταξύ κεφαλαίου – εργασίας, κι αν κρίνεται απαραίτητο, η πολιτική καταστολή της εργατικής τάξης, όχι μόνο μέσω του νόμου αλλά και μέσω της Αστυνομίας και του Στρατού. δ. Η προστασία του συνολικού εθνικού κεφαλαίου στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά.³⁰⁵ Ο Αλτφάτερ, τέλος, θεωρεί πως οι τέσσερις αυτές λειτουργίες συντελούν στην ανάπτυξη της ιστορικής βάσης της συσσώρευσης του κεφαλαίου.³⁰⁶

Το τελικό συμπέρασμα του Αλτφάτερ για το Κράτος είναι ταυτόσημο με αυτό του Χιρς: «Δεν πρέπει να αντιλαμβανόμαστε το κράτος ούτε

304. Ν. Κοτζιάς, *Η διαλεκτική...*, Α' τόμος, σελ. 155.

305. E. Altwater, «Some Problems of State Interventionism», στο Holloway – Picciotto, *State and...*, σελ. 43.

306. Από την πλευρά του ο Χιρς υποστηρίζει πως οι κρατικές λειτουργίες σχετίζονται με τη διασφάλιση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και τον έλεγχο των κανόνων που διέπουν τις ανταλλαγές, την ομοιογένεια στους νόμους για τον ανταγωνισμό, την προστασία των εθνικών κεφαλαίων στο εξωτερικό, τη διατήρηση του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης σε συνθήκες κερδοφορίας για το κεφάλαιο, καθώς και τη δημιουργία της απαραίτητης υλικοτεχνικής υποδομής για την πραγματοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας (J. Hirsch, «Eléments pour une...», σελ. 64). Για μία πολύ καλή παρουσίαση των απόψεων του J. Hirsch βλ. B. Jessop, *The Capitalist State*, σελ. 101-106.

ως ένα απλό πολιτικό όργανο ούτε ως ένα θεσμό εγκαταστημένο από το κεφάλαιο, αλλά περισσότερο ως μία ιδιαίτερη όψη της κοινωνικής ύπαρξης του κεφαλαίου σε σχέση με τον ανταγωνισμό, ως μία ουσιαστική στιγμή του κοινωνικού προτού αναπαραγωγής του κεφαλαίου». ³⁰⁷

Παράλληλες θέσεις με αυτές των Χιρς και Αλτφάτερ έχουν οι Ομνιράντι, Λοτιέ και Τορταχάδα. Υποστηρίζουν πως η μισθωτή σχέση αποτελεί το βασικό θεμέλιο του Κράτους ως ξεχωριστού θεσμού ταξικής κυριαρχίας. ³⁰⁸

Κάπως διαφορετική παρουσιάζεται η θέση του Ζάουερ. Ο συγγραφέας αυτός θεωρεί ότι το Κράτος και οι λειτουργίες του μπορούν να ερμηνευτούν σε σχέση με την αντίφαση που υπάρχει μεταξύ της υλικής ουσίας (substance) της παραγωγής και της κοινωνικής μορφής που καθορίζει την παραγωγή-υπεραξία. ³⁰⁹

Τέλος, ενδιαφέρον εμφανίζει η διατύπωση των Μπλάνκε, Κάστεντιεκ και Γιούργκενς, η οποία βασίζεται σε τρία επίπεδα ανάλυσης. Ως αφετηρία χρησιμοποιούν το εμπόρευμα στο επίπεδο της απλής κυκλοφορίας. Από το επίπεδο αυτό μετατοπίζουν την ανάλυσή τους στο Δίκαιο ως απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγμάτωση της διαδικασίας ανταλλαγής. Τα υποκείμενα που συμμετέχουν στη διαδικασία αυτή, διαπιστώνουν την ανάγκη ύπαρξης ενός οργάνου ελέγχου που θα λειτουργεί εξωτερικά και θα επιτελεί το ρόλο του συνολικού εγγυητή του υπάρχοντος κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. ³¹⁰ Ουσιαστικά, πρόκειται για μία μετακίνηση της μεθοδολογίας από το Εμπόρευμα στο Δίκαιο και από το Δίκαιο στο Κράτος. Μίας

307. E. Altwater, 1975, «Remarques sur quelques problèmes posés par l'interventionisme étatique», στο J.-M. Vincent, *L'Etat contemporain et...*, σελ. 138.

308. B. Jessop, *The Capitalist State*, σελ. 92.

309. B. Jessop, ό.π., σελ. 93.

310. Ν. Κοτζιάς, *Η διαλεκτική...*, Α' τόμος, σελ. 156.

μεθόδου που συνίσταται από τρεις διαφορετικές στιγμές μίας ενιαίας διαδικασίας.

Κοντολογίς, η γερμανική σχολή, βασιζόμενη στις θέσεις αυτές, επιχειρεί να εξηγήσει την εξέλιξη των κρατικών μορφών βάσει της προσπάθειας του κεφαλαίου να αντιδράσει στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, η οποία προέρχεται εγγενώς από την ανταγωνιστική καπιταλιστική ανάπτυξη μέσω, από τη μία, των κρατικών δαπανών για έργα υποδομής και θεσμούς αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (εκπαίδευση, υγεία κ.λπ.) και, από την άλλη, της μέριμνας για τη δημιουργία ενός συγκεκριμένου θεσμικού πλαισίου αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων.

Έτσι, η μορφή που παίρνει το Κράτος βρίσκεται σε συνάρτηση με τη λειτουργία του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και των προσπαθειών που επιχειρεί το Κράτος για τη δημιουργία αντίρροπων τάσεων.

Ο Χολογουέι, επιχειρώντας να κάνει μία διαφορετική ανάγνωση της σχολής της λογικής συναγωγής, υποστηρίζει πως το Κράτος πρέπει να το ερμηνεύουμε σαν μία διαφορετική μορφή της σχέσης «κεφάλαιο» με την κοινωνική σημασία της, ως ταξική σχέση, ως σχέση κυριαρχίας μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Το κεφάλαιο δε θεωρείται εξωτερικό στην ταξική πάλη, αλλά η ιστορική μορφή που παίρνει η ταξική πάλη. Έτσι, το πολιτικό δεν καθορίζεται από το οικονομικό, αλλά το οικονομικό και το πολιτικό αποτελούν τις ιστορικά διαμορφωμένες μορφές της ταξικής κυριαρχίας. ³¹¹

311. Για τις ενδιαφέρουσες θέσεις του Χολογουέι βλ. J. Holloway, «The Great Bear: Post-Fordism and Class Struggle», στο W. Bonefeld – J. Holloway (eds), *Post-Fordism and Social Form*, Macmillan, London, 1991, σελ. 95-96 και J. Holloway, «The State and Everyday Struggle», στο S. Clarke (ed.), *The State Debate*, Capital and Class/Macmillan Series, London, 1990, σελ. 228-229.

Αναμφίβολα, η υπεράσπιση των θέσεων της σχολής της λογικής συναγωγής από τον Χολογουέι παρουσιάζει ενδιαφέρον. Αποτελεί μία προσπάθεια υπέρβασης του «οικονομικού» χαρακτήρα των θέσεων των Γερμανών θεωρητικών και σχηματισμού «υλιστικής», κι όχι «οικονομικής», θεωρίας για το Κράτος.

Εντούτοις, δεν κατορθώνει να εξηγήσει την εμμονή στην ανάλυση του Κράτους με όρους που έχουν ως βασική διάσταση το οικονομικό στοιχείο (συσσώρευση του κεφαλαίου, υπεραξία, πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους κ.λπ.). Γεγονός που δίνει την εντύπωση πως κάθε κοινωνική εξέλιξη είναι συνδεδεμένη με τις ανάγκες της καπιταλιστικής συσσώρευσης,³¹² επιταχύνοντας ή καθυστερώντας τες.³¹³

Με τον τρόπο αυτό, παραβλέπονται βασικές συνισταμένες του υλικού-κοινωνικού όπως είναι η ιδεολογία, η συνείδηση, η πολιτική εκπροσώπηση κ.λπ. Για να το διατυπώσουμε διαφορετικά: όπως οι πολιτικές σχέσεις κυριαρχίας μπορούν να λάβουν υλική μορφή μέσα από την κοινωνική σχέση «κεφάλαιο», με τον ίδιο ακριβώς τρόπο οι οικονομικές σχέσεις κυριαρχίας μπορούν να λάβουν υλική μορφή μέσα από την κοινωνική σχέση «ιδεολογία». Με την έννοια αυτή, ερμηνευτικά σχήματα του τύπου Εμπόρευμα-Δίκαιο-Κράτος, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτό των Μπλάνκε, Κάστεντιεκ και Γιούργκενς, παρουσιάζουν μία ιδιαιτέρως «στεγνή» απόπειρα εξήγησης σύνθετων φαινομένων, όπως είναι ο σχηματισμός της κυρίαρχης ιδεολογίας, ο αντιφατικός χαρακτήρας των κοινωνικών λειτουργιών του σύγχρονου κράτους, η διττή λειτουργία των πολιτικών κομμάτων ως φορέων αντιπροσώπευσης των κοινωνικών τάξεων και «φιλτραρίσματος» των λαϊκών αιτημάτων κ.ά.

312. B. Jessop, *Putting the Capitalist State in its Place*, Polity Press, 1990, σελ. 37.

313. W. Bonefeld, 1991, «The Reformulation of State Theory», στο W. Bonefeld - J. Holloway, ό.π., σελ. 44.

Παράλληλα, δεν εξηγείται από τους υποστηρικτές της σχολής της λογικής συναγωγής γιατί η συσσώρευση του κεφαλαίου εξυπηρετείται από τη μορφή του σύγχρονου καπιταλιστικού Κράτους κι όχι από κάποιο άλλο Κράτος.³¹⁴ Πολύ περισσότερο που, παρά την κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στις χώρες της Δύσης, η ίδια η μορφή του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους διαφέρει από χώρα σε χώρα ακριβώς λόγω της διαφορετικής ιστορικής διαδρομής κάθε ξεχωριστού κοινωνικού σχηματισμού.³¹⁵

Είναι προφανές ότι ο σχηματισμός του αστικού κράτους συνδέεται με την αναπαραγωγή ενός συγκεκριμένου τρόπου κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Για την επίτευξη του στόχου αυτού είναι αναγκαία η θεομοθέτηση συγκεκριμένων λειτουργιών από την πλευρά του κράτους. Ωστόσο, κάτι τέτοιο μόνο σε ένα πολύ υψηλό επίπεδο αφαίρεσης μπορεί να υποστηριχθεί. Στην πραγματικότητα, ο βαθμός ανταπόκρισης των κρατικών λειτουργιών στις ανάγκες της κεφαλαιακής συσσώρευσης εξαρτάται από την ένταση της ταξικής πάλης και από τα πολιτικά αποτελέσματα που η τελευταία παράγει.³¹⁶ Εξυπακούεται ότι η έκβαση της ταξικής πάλης μέσα σε μία δεδομένη χρονική συγκυρία δεν εξαρτάται μόνο από οικονομικούς παράγοντες αλλά και από την εξέλιξη της μορφής του πολιτικού συστήματος, τις ιδεολογικές ανακατατάξεις κ.λπ.³¹⁷ Φαινόμενα που μπορεί να σχετίζονται με τη γενικότερη κίνηση του κεφαλαίου, αποκτούν ωστόσο μία ιδιαίτερη δυναμική από τη στιγμή που διαπλέκονται με τις δομές του κοινωνικού συστήματος. Πολύ περισσότερο που οι διαφορετικές στρατηγικές του κεφαλαίου καθώς και η εγγραφή των λαϊκών διεκδικήσε-

314. N. Poulantzas, *L'Etat...*, σελ. 56-57.

315. R. Scase, «Introduction», στο R. Scase (ed.), *The State in Western Europe*, Croom Helm, London, 1980, σελ. 14.

316. Πρβλ. B. Jessop, *The Capitalist State*, σελ. 135.

317. R. Scase, «Introduction», σελ. 13.

ων στο εσωτερικό του Κράτους δημιουργούν αντιφατικά αποτελέσματα στη στρατηγική του. Πιο συγκεκριμένα, η ένταση των λαϊκών κινητοποιήσεων τροποποιεί τους συσχετισμούς δύναμης, βελτιώνοντας, έστω και βραχυπρόθεσμα, τη θέση των κυριαρχούμενων στρωμάτων, σε αντίθεση με τις επιδιώξεις της άρχουσας τάξης. Από την άλλη, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται η ύπαρξη διαφορετικών μερίδων του κεφαλαίου, τόσο από πλευράς θέσης στην παραγωγή όσο και από πλευράς μεγέθους, που επιδιώκουν διαφορετικούς και πολύ συχνά αντιμαχόμενους στόχους, γεγονός που λειτουργεί παραλυτικά για όλο το σύστημα.

Το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία μίας κρατικής πολιτικής η οποία, στην ουσία, αποτελεί τη σύνθεση της επιρροής του κάθε ξεχωριστού παράγοντα ανάλογα με τη δύναμη που διαθέτει στους συσχετισμούς εξουσίας. Η παρατήρηση αυτή αξίζει μίας προσοχής. Όταν γίνεται λόγος για τη λειτουργία του κράτους ως συλλογικού κόμματος της αστικής τάξης κ.λπ., αυτό που εννοείται είναι πως ο ρόλος του κρατικού μηχανισμού σχετίζεται με τη σύνθεση και επανοριοθέτηση των επιμέρους ταξικών συμφερόντων ανάλογα με την ειδική δύναμη που το καθένα εκπροσωπεί. Το γεγονός πως το κρατικό φαινόμενο προσδιορίζεται από τα υλικά στοιχεία και τους υπάρχοντες ταξικούς συσχετισμούς ενός δεδομένου τρόπου παραγωγής στο εσωτερικό ενός ιστορικά διαμορφωμένου κοινωνικού σχηματισμού, φανερώνει και τα δομικά όρια δράσης που διαθέτει ο μηχανισμός αυτός. Το παραπάνω αφορά την απόπειρα συγκρότησης μίας «εσωτερικής» περιγραφής της λειτουργίας του Κράτους και αποτελεί τη μοναδική περιγραφή που μπορεί να γίνει κατανοητή ως το αποτέλεσμα της ταξικής πάλης στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού.³¹⁸ Αντιθέτως, η προσέγγιση του ρόλου του Κράτους ως

318. Βέβαια, η θέση που λαμβάνουν τα κράτη στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα συνιστά

ρόλου υπερβατικού, που ξεπερνά τα επιμέρους συμφέροντα θέτοντας σε πρώτη μοίρα μια ακαθόριστη και γενική έννοια «των αναγκών της κεφαλαιακής συσσώρευσης», μας φέρνει πολύ κοντά στη λογική του ρεύματος της λογικής συναγωγής, αλλά μας απομακρύνει πολύ από τη λειτουργία και τη σημασία της ταξικής πάλης. Αναναμφίβολα, το κεφάλαιο είναι ταξική πάλη, αλλά ταξική πάλη δεν είναι μόνο το κεφάλαιο.

Συμπερασματικά, οι θεωρητικοί της λογικής συναγωγής μπορούν να ελεγχθούν για οικονομισμό, και αυτοί της γαλλικής εκδοχής του στρουκτουραλισμού για υπερπολιτικισμό. Πράγματι, ο έντονος τονισμός της συσσώρευσης του κεφαλαίου από τη μία πλευρά, και της σχετικής αυτονομίας του κράτους από την άλλη, είναι δυνατό να οδηγήσουν σε απλουστεύσεις και λανθασμένες κρίσεις. Η αδυναμία της γαλλικής σχολής του στρουκτουραλισμού βρίσκεται στο ότι παραγνωρίζεται η σημασία που έχουν οι οικονομικές λειτουργίες του Κράτους, ενώ οι θεωρητικοί της λογικής συναγωγής παραβλέπουν τη μεγάλη σημασία που έχουν οι ιδεολογικοί και οι πολιτικοί μηχανισμοί του Κράτους στην αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.³¹⁹

μία «εξωτερική» περιγραφή του Κράτους, γεγονός που ξεφεύγει από το περιεχόμενο αυτής της ανάλυσης. Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση που αφορά τη θέση και την πολιτική των εθνικών κρατών σε διεθνές επίπεδο, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και ο τρόπος που ενσωματώνονται οι «εξωτερικές» αντιθέσεις στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού. Ουσιαστικά, πρόκειται για την ιδιαίτερη μορφή που λαμβάνει κάθε φορά η διαπλοκή εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων.

319. Όπως πολύ ορθά παρατηρεί ο Καρνόι, ο Χιρς υποβαθμίζει το ζήτημα της εξοικονομικής λειτουργίας του Κράτους αφιερώνοντας μία μόνο φράση. Βλ. Μ. Καρνόι, *Κράτος και Πολιτική Θεωρία*, «Οδυσσέας», Αθήνα, 1990, σελ. 207.

Η θέση που υποστηρίζεται στα πλαίσια αυτής της εργασίας, και θα αναλυθεί διεξοδικά στην επόμενη παράγραφο, είναι πως το Κράτος θα πρέπει να θεωρηθεί ως το υλικό αποτέλεσμα της ταξικής (πολιτικής, ιδεολογικής, οικονομικής) πάλης όπως αυτή διαμορφώνεται στα πλαίσια των δομών ενός τρόπου παραγωγής, αποκρυσταλλώνοντας τα υλικά όρια δράσης του κρατικού μηχανισμού και συμπυκνώνοντας, παράλληλα, την ιστορική εμπειρία ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού. Με άλλα λόγια, το Κράτος είναι υλικό αποτέλεσμα και χώρος συνάρθρωσης της πάλης των τάξεων.

2.6.3 Το Κράτος ως χώρος συνάρθρωσης οικονομικών, ιδεολογικών και κατασταλτικών λειτουργιών

Πιστεύουμε ότι τα προβλήματα που αναφέρθηκαν στο τέλος της προηγούμενης παραγράφου θα μειώνονταν αν, κατ' αρχήν, προσδιοριζόταν ο νόμος εκείνος ο οποίος διέπει την ιστορία όλων των τρόπων παραγωγής, που δεν είναι βέβαια αυτός της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και, στη συνέχεια, επιχειρούνταν να αποσαφηνιστούν τα βασικά ερωτήματα γύρω από το Κράτος, ώστε να μπορέσει να γίνει κατανοητή η σημασία του κρατικού φαινομένου.

Ας πάρουμε λοιπόν τα πράγματα από την αρχή. Ο Κ. Μαρξ, στο κομμουνιστικό μανιφέστο αναφέρει: «Μέχρι τώρα η ιστορία όλης της κοινωνίας είναι ιστορία ταξικών αγώνων».³²⁰ Μερικά χρόνια αργότερα, στο περίφημο γράμμα του προς τον Βαϊντεμάγερ, ο Μαρξ υποστηρίζει πως η θεωρητική συνεισφορά του δε συνίσταται στο ότι ανακάλυψε την ύπαρξη των τάξεων, αλλά στο ότι ανακάλυψε

320. Κ. Μαρξ – Φ. Ένγκελς, *Το Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, «Θεμέλιο», Αθήνα, σελ. 41.

πως ο κινητήριος μοχλός της Ιστορίας είναι η πάλη των τάξεων.³²¹

Με τη θέση αυτή ο Μαρξ αποδίδει στην πάλη των τάξεων την καθοριστική σημασία που της αντιστοιχεί θέτοντάς τη στην πρώτη γραμμή³²² των αναλυτικών εργαλείων του μαρξισμού.

Επιχειρώντας την περιγραφή του περιεχομένου της πάλης των τάξεων μπορεί να υποστηριχθεί πως η ταξική πάλη αποτελεί την ειδική συμπύκνωση της οικονομικής, πολιτικής και ιδεολογικής πάλης μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών τάξεων στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού στα πλαίσια ενός τρόπου παραγωγής. Έτσι, «τα οικονομικά [...] φαινόμενα αποτελούν διαδικασίες που πραγματοποιούνται κάτω από ένα συσχετισμό κοινωνικών δυνάμεων που είναι [...] ταξικός συσχετισμός, σχέσεις ανταγωνιστικών κοινωνικών τάξεων, δηλαδή σχέσεις της ταξικής πάλης. [...] Αν το διαβάσουμε με τον τρόπο αυτό, το Κεφάλαιο παύει να είναι μία θεωρία “πολιτικής οικονομίας” του καπιταλισμού, και γίνεται η θεωρία των υλικών, νομικοπολιτικών και ιδεολογικών μορφών ενός τρόπου παραγωγής».³²³

321. Ο Κ. Μαρξ έγραφε στον Βαϊντεμάγερ στις 5/3/1852: «Σε ό,τι με αφορά, δεν ανήκει σε μένα η τιμή να έχω ανακαλύψει ούτε την ύπαρξη των τάξεων στη σύγχρονη κοινωνία ούτε την πάλη μεταξύ τους. Πολύ καιρό πριν από μένα αστοί ιστορικοί είχαν καταγράψει την ιστορική ανάπτυξη της πάλης μεταξύ των τάξεων και αστοί οικονομολόγοι είχαν κάνει την οικονομική της ανατομία. Το καινούριο που έφερα και εγώ ήταν: 1) να δείξω ότι η ύπαρξη των τάξεων είναι προσημασμένη σε συγκεκριμένες φάσεις ιστορικής ανάπτυξης της παραγωγής, 2) ότι η πάλη των τάξεων οδηγεί αναγκαστικά στη δικτατορία του προλεταριάτου, 3) ότι η δικτατορία αυτή δεν αποτελεί παρά τη μετάβαση από την κατάργηση όλων των τάξεων σε μία κοινωνία δίχως τάξεις». Κ. Μαρξ, «Lettre à Weydemeyer du 5 mars 1852», στο Μαρξ – Ένγκελς, *Oeuvres choisies*, tome I, σελ. 549.

322. L. Althusser, *Réponse à John Lewis*, Maspero, Paris, 1973, σελ. 30.

323. Λ. Αλτουσέρ, «Μαρξισμός και πάλη των τάξεων», στο *Θέσεις*, «Θεμέλιο», Αθήνα, 1990, σελ. 65, 67. Αποψη με την οποία συμπλέει κι ο Κλαρκ όταν δέχεται πως δεν υπάρχει οικονομική σχέση μεταξύ του κεφαλαίου και της εργασίας, αλλά κοινωνική σχέση που συνδυάζει την οικονομική, την πολιτική και την ιδεολογική διάσταση. Βλ. S. Clarke (ed.), «Εισαγωγή», στο *The State Debate*, Capital and Class/Macmillan Series, 1991, σελ. 9.

Στηριζόμενοι σε αυτή τη βασική θεωρητική αρχή όπου όλη η προβληματική επικεντρώνεται στο ζήτημα της πρωτοκαθεδρίας της πάλης των τάξεων, μπορούμε να εξετάσουμε τη φύση του κρατικού φαινομένου.

Έτσι, καθώς η ταξική πάλη είναι το διακυβευόμενο, το Κράτος δεν μπορεί να αποτελεί παρά το υλικό αποτέλεσμα της ταξικής πάλης στα πλαίσια ενός τρόπου παραγωγής. Αυτό σημαίνει ότι, όπως σωστά έχει επισημάνει ο Ν. Πουλαντζάς, η ταξική πάλη εγγράφεται στο εσωτερικό του Κράτους και συνεπώς τα αποτελέσματά της τροποποιούν τη μορφή του Κράτους προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση (π.χ. ενίσχυση του παρεμβατικού ή του αυταρχικού κράτους κ.λπ.).³²⁴

Επειδή τα κράτη στον καπιταλισμό παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές, ως συνέπεια τόσο της ξεχωριστής ιστορικής πορείας του κάθε κοινωνικού σχηματισμού όσο και του διαφορετικού τρόπου εγγραφής της ταξικής πάλης στο εσωτερικό τους, κρίνεται σκόπιμο εδώ να γίνει μία αναφορά στο ζήτημα αυτό. Ο Ν. Κοτζιάς διατυπώνει την πιο πλήρη πραγμάτευση αυτού του θέματος.³²⁵

Πιο συγκεκριμένα, για τον Ν. Κοτζιά κάθε είδος Κράτους χαρακτηρίζεται από την παρουσία τριών συστατικών στοιχείων: της μορφής, του τύπου και της δομής.

Με τον όρο «τύπος» εννοούμε το σύνολο των εσωτερικών στοιχείων, διαδικασιών και σχέσεων ενός Κράτους. Ο τύπος καθορίζει τις δομές μέσα στις οποίες κινείται η μορφή του Κράτους. Ταυτόχρονα, αντιστοιχεί στον τρόπο εκμετάλλευσης όπως έχει διαμορφωθεί στο ε-

324. Όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Κάστελς, «το κράτος διαμορφώνεται από τις αντιθέσεις της κοινωνίας και επηρεάζεται συνεχώς από τους μεταβαλλόμενους συσχετισμούς εξουσίας». Για το ζήτημα αυτό βλ. Μ. Castells, *The Economic Crisis and American Society*, Princeton University Press, Princeton, 1980, σελ. 153.

325. Για την πολύ σημαντική συμβολή του Ν. Κοτζιά βλ. Ν. Κοτζιάς, *Η διαλεκτική...*, Α' τόμος, σελ. 197-200.

σωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού στα πλαίσια ενός τρόπου παραγωγής. Με αυτή την έννοια, ο τύπος συνιστά την υλική υπόσταση του Κράτους.

Με τον όρο «μορφή» εννοείται η εξωτερική φυσιογνωμία, οι μηχανισμοί και οι λειτουργίες του Κράτους. Η μορφή δεν περιορίζεται στην περιγραφή της εξωτερικής μορφής του Κράτους, αλλά περιλαμβάνει και το βαθύτερο τμήμα αυτής της εξωτερικότητας στο οποίο εδράζονται ποικίλες και, πολύ συχνά, αντιφατικές κοινωνικές σχέσεις. Έτσι, η μορφή περιλαμβάνει την οργάνωση του συνόλου των ενδοκρατικών σχέσεων, οι οποίες καθορίζονται από τον τύπο του Κράτους και αρθρώνονται στο χώρο-χρόνο από τη δομή του. Πιο συγκεκριμένα, η μορφή αποτελεί τη δημόσια έκφραση της οργάνωσης του πολιτικού συστήματος και των τρόπων διακυβέρνησης. Ταυτόχρονα, είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις λειτουργίες που επιτελεί η κρατική δομή για να εκπληρώσει τους στόχους της.

Η ενότητα της μορφής διατηρείται λόγω της ύπαρξης των εξής στοιχείων: της γεωγραφικής διάρθρωσης του Κράτους, της μορφής της Κυβέρνησης, της μορφής του πολιτικού συστήματος, της μορφής του κομματικού συστήματος, καθώς και του ιστορικού πλαισίου συγκρότησης και κυριαρχίας της αστικής τάξης.

Τέλος, με τον όρο «δομή» εννοείται η οργάνωση στο εσωτερικό του τύπου και της μορφής καθώς και η οργάνωση της διαλεκτικής τους σχέσης. Η μορφή μαζί με τη δομή καθορίζουν τη διάρθρωση των βασικών χαρακτηριστικών του τύπου αποδίδοντάς του μία σχετική σταθερότητα.

Εξυπακούεται ότι η ταξική πάλη μετατοπίζει τα επιμέρους χαρακτηριστικά κάθε συστατικού, συντελώντας στη συνολική αλλαγή του τρόπου άρθρωσης της δομής, της μορφής και του τύπου, τροποποιώντας έτσι το είδος της κρατικής οργάνωσης. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση αυτοί οι μετασχηματισμοί δεν μπορούν να ακυρώσουν το

γεγονός πως το Κράτος συγκροτεί το υλικό αποτέλεσμα της ταξικής πάλης στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής, με συνέπεια οι όποιες τροποποιήσεις των δομικών του στοιχείων να μην μπορούν να επεκταθούν πέρα από τα όρια που ο ίδιος ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας θέτει. Στη θεωρητική περίπτωση που κάτι τέτοιο επιχειρηθεί να συμβεί, είτε αλλάζει ο τρόπος διάταξης των συστατικών του Κράτους – με την εμφάνιση φαινομένων όπως αυτό του μη κοινοβουλευτικού Κράτους – είτε γίνεται λόγος για άλλο είδος Κράτους που αντιστοιχεί σε διαφορετικές σχέσεις παραγωγής.

Συμπερασματικά, βάσει των όσων αναφέρθηκαν, διαπιστώνουμε πως η λειτουργία του καπιταλιστικού Κράτους, ανεξάρτητα από τη δομή, τη μορφή και τον τύπο του, είναι διττή. Από τη μία, συνιστά την υλική οργάνωση ενός συγκεκριμένου τρόπου κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, συγκροτώντας τους πραγματικούς όρους κυριαρχίας της άρχουσας τάξης.³²⁶ Από την άλλη, οργανώνει θεσμούς που αφορούν το σύνολο της κοινωνίας. Η λειτουργία αυτών των θεσμών αποσκοπεί είτε στην κυριάρχηση/υποταγή των κυριαρχούμενων στρωμάτων είτε στη βελτίωση των όρων διαβίωσης των πολιτών ακόμη και με θεσμοθέτηση μέτρων τα οποία έρχονται σε αντίθεση με τα βραχυπρόθεσμα συμφέροντα ορισμένων μερίδων του κεφαλαίου, προκαλώντας ορισμένες τροποποιήσεις τόσο στην παραγωγική διαδικασία όσο και στη μορφή του κρατικού φαινομένου.

Υπάρχει, εντούτοις, ένα όριο στις μετατροπές που μπορεί να πραγματοποιηθούν μέσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, το οποίο σχετίζεται με την αναπαραγωγή των σχέσεων ιδιοκτησίας των μέσων

326. Πρβλ. Ε. Μπαλιμπάρ, *Για τη δικτατορία του προλεταριάτου*, «Οδυσσέας», Αθήνα, 1978, σελ. 81.

παραγωγής και απόσπασης υπεραξίας. Οι συσχετισμοί δύναμης μεταξύ των κοινωνικών δυνάμεων κρίνουν κάθε φορά ποιες υποχωρήσεις είναι διατεθειμένη να κάνει η αστική τάξη. Όμως, σε καμία περίπτωση οι συμβιβασμοί αυτοί δεν μπορούν να υπερβούν το παραπάνω όριο. Για να το πούμε διαφορετικά, κι ίσως λίγο σχηματικά, σε μία μακρόχρονη ιστορική περίοδο, η κυριαρχία ενός τρόπου παραγωγής οδηγεί στην πολιτική εξουσία μία κοινωνική τάξη η οποία συγκροτεί ένα θεσμικό πλαίσιο που εξυπηρετεί καλύτερα, αλλά όχι απόλυτα, τα συμφέροντά της. Οποιοσδήποτε τροποποιήσεις του θεσμικού πλαισίου δεν μπορούν να έρχονται σε αντίθεση με τις ανάγκες διαίωνασης αυτού του τρόπου παραγωγής. Οι κοινωνικές τάξεις που επιδιώκουν την αλλαγή του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής δεν μπορούν παρά να στοχεύουν στην ανατροπή του θεσμικού του πλαισίου.

Μετά την προσπάθεια οριοθέτησης της έννοιας και των συστατικών του Κράτους, μπορούμε να προχωρήσουμε στην προσπάθεια αποσαφήνισης ορισμένων μεθοδολογικών συγχύσεων που σχετίζονται με το περιεχόμενο της συζήτησης του γαλλικού στρουκτουραλισμού και της σχολής της λογικής συναγωγής. Ίσως οι διαφορές που υπάρχουν μεταξύ των δύο σχολών να ήταν πολύ λιγότερες αν τα ερωτήματα που σχετίζονται με το Κράτος είχαν τεθεί με διαφορετικό τρόπο. Συγκεκριμένα, ο Πουλαντζάς ασχολείται με τον ορισμό του Κράτους, ο Αλτφάτερ με τις λειτουργίες που επιτελεί το αστικό Κράτος κι ο Χιρς με τους σκοπούς που επιτελούν αυτές οι λειτουργίες. Πρόκειται, δηλαδή, για τρία διακριτά επίπεδα ανάλυσης ενός φαινομένου, τα οποία καταλήγουν σε διαφορετικές απαντήσεις. Πιστεύουμε πως αν επιχειρήσουμε μία σύνθεση των απόψεων των δύο σχολών, λαμβάνοντας υπόψη την ανάγκη διατύπωσης καθολικής απάντησης, θα μπορούσαμε να αποφύγουμε κατηγορίες είτε για οικονομισμό είτε για υπερπολιτικισμό.

Έτσι, το Κράτος δεν αποτελεί απλώς μία σχέση αλλά ένα αποτέλεσμα της ταξικής πάλης στα πλαίσια ενός τρόπου παραγωγής. Ο

σκοπός του αστικού Κράτους συνίσταται στη μακροπρόθεσμη εκπροσώπηση των συμφερόντων της αστικής τάξης. Πράγμα που σημαίνει αναπαραγωγή των αστικών σχέσεων παραγωγής, ενσωμάτωση των κυριαρχούμενων τάξεων στην κυρίαρχη ιδεολογία, δημιουργία αντίρροπων τάσεων στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, παραγωγή έργων υποδομής, παρέμβαση στις εργασιακές συγκρούσεις κ.λπ. Είναι προφανές ότι η όλη μέριμνα του Κράτους δεν αποκτά στατικά χαρακτηριστικά, αλλά λαμβάνει διαρκώς υπόψη τις τροποποιήσεις στους ενδοαστικούς συσχετισμούς δύναμης, την αναβάθμιση και την υποβάθμιση μερίδων του κεφαλαίου, το σύνολο των εκφάνσεων της ταξικής πάλης. Αυτό που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι πως το γεγονός ότι το Κράτος λειτουργεί σκοπεύοντας στη μακροπρόθεσμη αναπαραγωγή των κεφαλαιακών σχέσεων δε σημαίνει ότι το επιτυγχάνει πάντα. Οι οικονομικές, κοινωνικές και διεθνείς κρίσεις αυτό πιστοποιούν. Εκείνο που κυρίως επιτελεί το καπιταλιστικό Κράτος είναι πως δημιουργεί τις υλικές προϋποθέσεις για το ξέπέρασμα της κρίσης. Ο τρόπος με τον οποίο θα πραγματοποιηθεί κάθε φορά αυτό και οι κοινωνικές επιπτώσεις που θα επιφέρει, εξαρτώνται από τα χαρακτηριστικά της ιστορικής συγκυρίας.

Για να επιτευχθούν οι στόχοι που ιεραρχούνται ως πρωτεύοντες, το Κράτος επιτελεί τρεις βασικές λειτουργίες: τη συναινετική λειτουργία, την κατασταλτική λειτουργία και την οικονομική λειτουργία. Εννοείται ότι δεν υπάρχει ευθύγραμμη αντιστοίχιση μεταξύ των τριών κρατικών λειτουργιών και των τριών μορφών της ταξικής πάλης. Πιο σωστά, η κάθε λειτουργία ξεχωριστά, είναι δυνατό να επάγει οικονομικά, πολιτικά και ιδεολογικά αποτελέσματα. Με αυτή την έννοια, μία αύξηση των δαπανών (οικονομική λειτουργία) για την υγεία έχει και οικονομικά (μείωση των ιδίων εξόδων για περίθαλψη) αλλά και ιδεολογικά αποτελέσματα (βελτίωση της εικόνας της Κυβέρνησης) στα λαϊκά στρώματα.

2.7 Προλεγόμενα στην κατασταλτική, ιδεολογική (συναινετική) και οικονομική λειτουργία του Κράτους

Η οποιαδήποτε αναφορά σε κάποια από τις τρεις εξειδικευμένες λειτουργίες του καπιταλιστικού Κράτους δε θα πρέπει να παραγνωρίζει το γεγονός πως αυτές αποσκοπούν³²⁷ στην εκπλήρωση ενός θεμελιώδους στόχου: της μακροπρόθεσμης αναπαραγωγής των αστικών συμφερόντων. Ουσιαστικά, η κάθε λειτουργία δρα συμπληρωματικά προς τις άλλες δύο και όλες μαζί συντονίζονται, όχι ως αυτόβουλα υποκείμενα αλλά ως δομές, για την επίτευξη του κοινού σκοπού.

Ας γίνουμε πιο συγκεκριμένοι παίρνοντας ως παράδειγμα τη φαινομενικά αντιφατική σχέση μεταξύ της κατασταλτικής και της ιδεολογικής (συναινετικής) λειτουργίας: Η καταστολή δεν αποτελεί κάτι εξωτερικό και διαφορετικό από τη λειτουργία της συναίνεσης. Το αντίθετο μάλιστα. Η καταστολή προϋποθέτει τη συναίνεση! Διότι μόνο μέσω της ύπαρξης κοινωνικής συναίνεσης μπορεί να κατασταλεί π.χ. μια ομάδα απεργών. Η δυνατότητα του κράτους –της πολιτικής εξουσίας– να καταστέλλει, εκπορεύεται μέσω της νομιμοποίησης που απολαμβάνει λόγω της εκλογής αυτής της εξουσίας από ένα καθολικό εκλογικό σώμα.

Βέβαια, η συγκέντρωση της προσοχής από την πλευρά των πολιτών στο –αντικειμενικά υπαρκτό– γεγονός της τυπικής ισοδότησης κατά τη διάρκεια της ψηφοφορίας, αποκρύπτει το –εξίσου υπαρκτό– γε-

327. Χρησιμοποιείται επίτηδες η λέξη «αποσκοπούν» που περιγράφει το δυνητικό, την τάση των λειτουργιών του σύγχρονου Κράτους. Ο βαθμός επιτυχίας εξαρτάται από την ένταση της ταξικής πάλης, αφενός, από την πλευρά των κυριαρχούμενων τάξεων και, αφετέρου, από το επίπεδο των αντιφάσεων που θα χαρακτηρίσει την πολιτική της ηγετικής μερίδας του συνασπισμού εξουσίας.

γονός μιας προηγηθείσας διαδικασίας πολιτικής επιρροής, ιδιαίτερα άνιση.³²⁸ Για να το διατυπώσουμε διαφορετικά: οι εκλογές δεν αποτελούν παρά μία φωτογραφία στάσεων, διαθέσεων και αντιλήψεων των κοινωνικών ομάδων, που διαμορφώνονται «μέσα στις κοινωνικές πρακτικές όπως αυτές δομούνται μέσα στις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις και στους θεσμούς που τις αποκρυσταλλώνουν».³²⁹

Στο ζήτημα όμως αυτό θα γίνει αναλυτική αναφορά όταν θα εξεταστεί ο τρόπος σχηματισμού της κοινωνικής συναίνεσης.

Ας επανέλθουμε τώρα στο δίπολο συναίνεση – καταστολή. Ήδη αναφέρθηκε ότι η ταξική πάλη διαπερνά το Κράτος και επιφέρει υλικά αποτελέσματα στο εσωτερικό του. Είναι προφανές ότι το ίδιο συμβαίνει και με τις δύο αυτές λειτουργίες του. Με άλλα λόγια, τα όρια μέσα στα οποία κινούνται η καταστολή και η συναίνεση δεν καθορίζονται παρά από το συγκεκριμένο συσχετισμό δυνάμεων που αποκρυσταλλώνεται μέσα σε μια συγκυρία. Έτσι, η ανάπτυξη των λαϊκών αγώνων αντανάκλαται στο εσωτερικό του Κράτους και ανάλογα με την πολιτική που θα επιλεγεί, η οποία μπορεί να αποδειχθεί επιτυχημένη ή αποτυχημένη, το βάρος θα πέσει είτε στους κατασταλτικούς είτε στους ιδεολογικούς μηχανισμούς. Δεν αποκλείεται δε, να είναι τέτοια η ένταση της λαϊκής δυναμικής, που οι κυρίαρχες τάξεις να εξαναγκαστούν σε παραχωρήσεις προς τους εργαζόμενους βελτιώνοντας τα εισοδήματά τους ή ενισχύοντας μηχανισμούς κοινωνι-

328. Μίλιμπαντ, *Το Κράτος στην...*, σελ. 260.

329. H. Weber, «Τακτική και στρατηγική της Αριστεράς στη Δ. Ευρώπη», *Θέσεις*, τ. 18, 1987, σελ. 21. Ο Αλτουσέρ θεωρεί τη διαδικασία των εκλογών ως Ιδεολογικό Μηχανισμό που εγκλείει και ενσωματώνει τους πολίτες, χωρίς καμία μεσολάβηση, στις διαδικασίες της πολιτικής αναπαραγωγής. Οι εκλογείς αποδέχονται τους κανόνες λειτουργίας ως απόλυτα «κανονικούς» και επωφελείς για τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους. Βλ. Α. Αλτουσέρ, «Σημείωση σχετικά με τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους», *Θέσεις*, τ. 21, 1987, σελ. 43.

κής πρόνοιας. Με αυτή την έννοια, δεν είναι καθόλου σίγουρο πως η αστική τάξη θα αποδεχόταν, αν αυτό ήταν δυνατό, μία μορφή Κράτους όπως αυτή του Κράτους στον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό.

Ωστόσο, το γεγονός πως η ταξική πάλη εγγράφεται στο εσωτερικό του Κράτους, σε καμιά περίπτωση δε σημαίνει ότι το Κράτος παύει να οργανώνει την αναπαραγωγή της αστικής εξουσίας. Στο εσωτερικό του Κράτους εδράζεται ο λεγόμενος «σκληρός πυρήνας», ο οποίος συγκροτείται κατά απόλυτα ιεραρχημένο και γραφειοκρατικό τρόπο. Χαρακτηρίζεται δε, από την κυριαρχία μίας φαινομενικά «αταξικής» λειτουργίας, η οποία στηρίζεται στην ιδεολογία του «κοινού εθνικού συμφέροντος» και εντοπίζεται κυρίως στους κατασταλτικούς μηχανισμούς (Στρατός, Αστυνομία, ΕΥΠ), στους μηχανισμούς άσκησης οικονομικής πολιτικής, στη δικαστική εξουσία, καθώς και στα ανώτερα επίπεδα άσκησης της κρατικής-εθνικής πολιτικής, στελέχη υπουργείων, τεχνοκράτες της δημόσιας διοίκησης.³³⁰

Σε περίπτωση που ένα αριστερό κόμμα καταλάβει την κυβερνητική εξουσία, η ανατροπή της συμβαίνει ύστερα από μετατόπιση της εξουσίας από το ένα κέντρο στο άλλο.³³¹ Έτσι, μπορεί π.χ. ο Αλιέντε να κατέλαβε την πολιτική εξουσία στη Χιλή, ήταν όμως η μετατόπιση της πραγματικής εξουσίας στο Στρατό αυτή η οποία επέφερε την ανατροπή του.

Επιπρόσθετα, για να δούμε και την αντίστροφη πλευρά, το γεγονός πως η ταξική πάλη εγγράφεται στο εσωτερικό του Κράτους, μας βοηθά να κατανοήσουμε πως ορισμένες οικονομικές λειτουργίες –πέ-

330. Γ. Μηλιός, «Από τη συντριβή της κρατικής μηχανής στην κρίση και μετεξέλιξη του Κράτους», *Θέσεις*, τ. 30, 1990, σελ. 66-67.

331. Όπως πολύ ορθά παρατηρεί ο Βέμπερ: «Δεν επαρκεί η κατάληψη της κορυφής για να καταληφθεί ολόκληρος ο μηχανισμός εξουσίας. Αν η κορυφή χαθεί, το κέντρο άσκησης της πραγματικής εξουσίας μετατοπίζεται». H. Weber, «Eurocommunism, Socialism and Democracy», *New Left Review*, No. 100, 1978, σελ. 10.

ρα από αυτές της δημιουργίας έργων υποδομής του σύγχρονου Κράτους— ξεκίνησαν σαν κατακτήσεις της εργατικής τάξης. Όμως, στη συνέχεια, το Κράτος κατόρθωσε να τις ενσωματώσει στους μακροπρόθεσμους στόχους του.

Έτσι, η δημιουργία της κοινωνικής ασφάλισης, η γενίκευση της δωρεάν εκπαίδευσης κ.λπ., όταν θεσμοθετήθηκαν, αποτέλεσαν παραχωρήσεις της αστικής προς την εργατική τάξη. Με το χρόνο, όμως, πήραν τη μορφή προϋποθέσεων και συνιστωσών της διαδικασίας αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης.³³²

Με αυτή την έννοια, οι οικονομικές λειτουργίες έχουν διττό χαρακτήρα: από τη μία, λειτουργούν ενισχυτικά για τις διαδικασίες συσσώρευσης και, από την άλλη, ενσωματώνουν λαϊκά στρώματα βελτιώνοντας τις συνθήκες διαβίωσής τους.

Με την ανάλυση όμως των οικονομικών λειτουργιών του Κράτους θα έχουμε την ευκαιρία να ασχοληθούμε, αφού πρώτα εξετάσουμε, πιο αναλυτικά, τις κατασταλτικές και ιδεολογικές-συναινετικές λειτουργίες του.

Αυτό που προκύπτει από τα παραπάνω και το οποίο θα μας βοηθήσει στην κατανόηση όσων θα υποστηριχθούν στις επόμενες παραγράφους, είναι πως το περιεχόμενο των κρατικών λειτουργιών συνδέεται με τις στρατηγικές των κυρίαρχων τάξεων, αλλά επηρεάζεται μέχρι ενός σημείου και από την εισδοχή των κοινωνικών αγώνων στο εσωτερικό του Κράτους. Το γεγονός μάλιστα της συμπληρωματικότητας των τριών λειτουργιών, όπου η ύπαρξη της μίας προϋποθέτει και την παρουσία των άλλων δύο, διευκολύνει τη διαχείριση των λαϊκών αιτημάτων μετατοπίζοντας το ερώτημα στο πιο ευνοϊκό, για το κράτος, πεδίο. Με αυτό τον τρόπο, μία απεργία μπορεί να αντιμετωπιστεί από την οικονομική λειτουργία μέσω της παροχής αυξήσε-

332. Γ. Μηλιός, «Από τη συντριβή...», σελ. 68.

ων, από την κατασταλτική λειτουργία είτε μέσω της αστυνομικής βίας είτε μέσω της θέσπισης αντιαπεργιακών νόμων, και από την ιδεολογική (συναινετική) λειτουργία μέσω των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους οι οποίοι θα αναλάβουν να προβάλουν και να δικαιολογήσουν την άρνηση της Κυβέρνησης να ικανοποιήσει τους απεργούς. Η συλλογιστική αυτή βοηθά να γίνεται κατανοητός ο λόγος για τον οποίο αυτό που προέχει δεν είναι το ποια λειτουργία ή ποιος θεσμός αναλαμβάνει να εκτελέσει μια πολιτική απόφαση—δεδομένου μάλιστα ότι οι περισσότεροι κρατικοί θεσμοί επιτελούν και τις τρεις λειτουργίες—, αλλά το ταξικό περιεχόμενο αυτής της απόφασης. Ωστόσο, τα όρια παραχωρήσεων προς τις λαϊκές τάξεις, αν και επηρεάζονται από την ιστορική συγκυρία, είναι δομικά προσδιορισμένα από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και, σε κρατικό επίπεδο, καθορίζονται από τη λειτουργία των μηχανισμών του σκληρού πυρήνα του Κράτους.

Μετά από αυτή τη σύντομη αλλά απαραίτητη εισαγωγή, μπορούμε να περάσουμε στη διεξοδική περιγραφή των τριών κρατικών λειτουργιών ξεκινώντας από την κατασταλτική λειτουργία.

2.8 Η κατασταλτική λειτουργία

Τη σχέση Κράτους και μηχανισμών καταστολής την περιγράφει, κατά έξοχο τρόπο, ο Αλτουσέρ: «*Το Κράτος είναι, πριν απ' όλα, αυτό που οι κλασικοί του μαρξισμού ονόμασαν μηχανισμό του Κράτους. Με τον όρο αυτό νοείται όχι μόνον ο ειδικευμένος μηχανισμός (με τη στενή έννοια), του οποίου α-*

να γνωρίσαμε την ύπαρξη και την αναγκαιότητα από τις απαιτήσεις της δικαιοσύνης πρακτικής, δηλ. την αστυνομία, τα δικαστήρια, τις φυλακές, αλλά επίσης, το στρατό που [...] επεμβαίνει άμεσα σαν κατασταλτική δύναμη αιχμής, σε τελευταία ανάλυση, όταν η αστυνομία και τα βοηθητικά της σώματα έχουν μια "ξεπεραστεί από τα γεγονότα". [...] Ο μηχανισμός του Κράτους, που ορίζει το Κράτος σαν εκτελεστική δύναμη και σαν δύναμη καταστολής και καταπίεσης "στην υπηρεσία των κυρίαρχων τάξεων" μέσα στην ταξική πάλη, είναι το ίδιο το Κράτος, του οποίου ορίζει τη βασική λειτουργία». ³³³

Το Κράτος, λοιπόν, σύμφωνα με τον Αλτουσέρ, σημαίνει καταστολή. Δε σημαίνει, όμως, μόνο βία-καταστολή. Σημαίνει μονοπώλιο της νόμιμης βίας (Βέμπερ). Σε αντίθεση με το μεσαιωνικού τύπου Κράτος, όπου οι διάφοροι φεουδάρχες κατείχαν ανεξάρτητους-τοπικούς μηχανισμούς καταναγκασμού, το αστικό Κράτος δεν ανέχεται άλλη βία, εκτός από αυτή που το ίδιο ασκεί και που μόνο αυτό διαθέτει. ³³⁴

Μια άλλη διαφορά με το μεσαιωνικό Κράτος αλλά και με το α-πολυταρχικό Κράτος είναι πως τα όρια της κρατικής εξουσίας καθορίζονται από νομικούς κανόνες, γεγονός που σημαίνει αυτοδέσμευση και, κατά συνέπεια, νομιμοποίηση. ³³⁵ Η διάμετρος των ορίων αυτών εξαρτάται κάθε φορά από τη μορφή που παίρνουν οι συγκεκριμένοι συσχετισμοί δύναμης ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Ό-

333. Αλτουσέρ, «Ιδεολογία και Ιδεολογικοί...», σελ. 78.

334. Ο Βέμπερ θεωρεί πως «πρέπει να αντιλαμβανόμαστε το σύγχρονο Κράτος ως μία ανθρώπινη κοινότητα που, μέσα στα καθορισμένα όρια ενός γεωγραφικού χώρου, [...] διεκδικεί με επιτυχία για λογαριασμό της το μονοπώλιο της νόμιμης φυσικής βίας. Στην πραγματικότητα, αυτό που αποτελεί την ιδιαιτερότητα της εποχής μας, είναι το γεγονός πως δεν παραχωρεί σε άλλες ομαδοποιήσεις, ή σε μεμονωμένα άτομα, το δικαίωμα προσφυγής στη βία παρά μόνο στο βαθμό που το Κράτος το ανέχεται». Μ. Weber, *Le Savant et le Politique*, σελ. 112-113.

335. Α. Μάνεσης, «Κρίση νομιμότητας - κρίση νομιμοποίησης», στο ΚΜΑΣ, *Η σημερινή κρίση του καπιταλισμού*, «Θεμέλιο», Αθήνα, 1982, σελ. 145-146.

πως και να έχει όμως το θέμα, το σημαντικό σε μία νομιμοποιημένη εξουσία δεν είναι μόνο η σύναψη ενός κοινωνικού συμβολαίου με τα κυριαρχούμενα στρώματα, από το οποίο θα πηγάζει η δυνατότητα άσκησης της πολιτικής της, αλλά και η υποταγή της ίδιας, έστω και φαινομενικά, ³³⁶ στο θεσπισμένο και συνταγματικά κατοχυρωμένο νομικό πλαίσιο. ³³⁷

Μέσω αυτής της αυτοδέσμευσής του το Κράτος καταφεύγει στη χρήση της βίας σε βαθμό πιο περιορισμένο σε σχέση με το παρελθόν, ³³⁸ λόγω της αυξημένης πολιτικής συναίνεσης που απολαμβάνει στην εποχή μας. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι η φυσική βία έχει εξαφανιστεί από το οπλοστάσιο του Κράτους. ³³⁹ Το αντίθετο, μάλιστα, συμβαίνει. Η συναίνεση στηρίζεται από τη διακριτική, αλλά υπαρκτή, παρουσία του κρατικού μονοπωλίου της βίας. Είναι γενικά αισθητό ότι μία ευρεία αμφισβήτηση του υπάρχοντος κοινωνικού πλαισίου ρύθμισης των ταξικών σχέσεων θα επιφέρει, πιθανότατα, την αντίδραση των κατασταλτικών μηχανισμών.

Οι λειτουργίες αυτές του Κράτους σε καμία περίπτωση δεν επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων περί δήθεν ουδέτερης λειτουργίας της δικαιοσύνης, που προκύπτει από την «αρχή της διάκρισης των εξουσιών», όπως αποφαίνονται ορισμένες κλασικές πο-

336. Λέμε «φαινομενικά» γιατί, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η ύπαρξη των λεγομένων «χασμάτων του νόμου» επιτρέπει στο ίδιο το Κράτος να καταλύει τη δική του νομιμότητα. Εντούτοις, οι περιπτώσεις που συμβαίνει κάτι τέτοιο μπορούν να χαρακτηριστούν ως οριακές και αφορούν ιστορικές «στιγμές», όπου τα διακυβεύματα είναι ιδιαίτερα σημαντικά για το συνασπισμό εξουσίας.

337. Πρβλ. Ν. Κοτζιάς, *Κράτος και Πολιτική*, Εκδόσεις «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1993, σελ. 254.

338. Poulantzas, *L'Etat...*, σελ. 87-89.

339. Βλ. και P. Anderson, «The antinomies of Gramsci», *New Left Review*, No. 100, 1977, σελ. 41-43.

λειτουργικές θεωρίες. Στην πραγματικότητα συμβαίνει ακριβώς το αντίστροφο: Το βασικό χαρακτηριστικό της οργάνωσης της κρατικής εξουσίας είναι η ενότητά της σε επίπεδο σκοπών και λειτουργιών και η ενιαία άσκησή της από το σύνολο των κρατικών μηχανισμών. Αυτή η λειτουργία πραγματοποιείται τόσο μέσω της δικαστικής επίλυσης των «ιδιωτικών» διαφορών όσο –κι αυτό είναι το σημαντικότερο– και μέσω της δικαστικής επιβολής του έννομου κρατικού καταναγκασμού, στην κοινωνική ειρήνευση μέσα από την επιβολή του κρατικού μονοπωλίου της βίας.

Με τον τρόπο αυτό παίρνει σάρκα και οστά το δίπολο συναίνεσης – καταστολής που χαρακτηρίζει τη λειτουργία του αστικού Κράτους. Η συναίνεση επιτυγχάνεται γιατί ο μεμονωμένος πολίτης αισθάνεται ότι έχει τη δυνατότητα της άμεσης προσφυγής στη δικαιοσύνη κάθε φορά που αισθάνεται ότι καταστρατηγούνται θεμελιώδη δικαιώματά του, ενώ η επιβολή της κρατικής βίας προσδιορίζει κάθε φορά τα «νομιμοποιημένα όρια» μέσα στα οποία πραγματοποιείται ο θεμελιώδης σκοπός της αστικής δικαιοσύνης, που δεν είναι άλλος από την αναπαραγωγή των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων.

Με άλλα λόγια, η Δικαιοσύνη στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής λειτουργεί, από τη μία, ως μήτρα αναπαραγωγής του θεσμικού πλαισίου αποκοπής των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής και, από την άλλη, ως φορέας νομιμοποίησης αυτού του διαχωρισμού.

Για να μπορεί να επιτελεί η Δικαιοσύνη αυτή τη λειτουργία ανεμπόδιστα, και συνεπώς κατά τρόπο κοινωνικά αποδεκτό, πρέπει να τηρεί μία σειρά από προϋποθέσεις, οι οποίες δεν αποτελούν παρά τα υλικά αποτελέσματα που είχε η πάλη των τάξεων στο πέρασμα από το απολυταρχικό στο φιλελεύθερο αστικό Κράτος.

Συγκεκριμένα, η αστική δικαιοσύνη πρέπει να: α. εμφανίζεται ως λειτουργία κοινωνικά ουδέτερη, αμερόληπτη στις διαφορές που προκύπτουν μεταξύ ίσων νομικά πολιτών, β. αυτοπεριορίζεται στα όρια

παρέμβασης που η πολιτική εξουσία τής έχει καθορίσει έτσι ώστε οι πολίτες να απολαμβάνουν ανεμπόδιστα τα συνταγματικά τους δικαιώματα χωρίς να παρατηρούνται παρεκτροπές και αυθαιρεσίες από την πλευρά του Κράτους, γ. πείθει για την αυτονομία της από την εκτελεστική εξουσία.

Τα τρία αυτά στοιχεία έχουν σημαντικότερα πολιτικοϊδεολογικά αποτελέσματα διότι συντελούν αποφασιστικά στη νομιμοποίηση όλου του θεσμικού πλαισίου που περικλείει αυτό το κομμάτι του σκληρού πυρήνα του αστικού Κράτους.

Εντούτοις, πρέπει να διευκρινιστεί πως η ύπαρξη αυτών των τριών λειτουργιών και τα δικαιώματα που απορρέουν είναι, ως ένα βαθμό, πραγματικά, δεν αποτελούν φενάκη. Με την έννοια αυτή, δε θα πρέπει να αποκλείεται, εκ των προτέρων, η πιθανότητα ο δικαστικός αγώνας ενός ή περισσότερων εναγόντων ενάντια σε μία μεγάλη πολυεθνική εταιρεία για μόλυνση του περιβάλλοντος να τελεσφορήσει, υποχρεώνοντας την επιχείρηση σε καταβολή αποζημιώσεων – γεγονός που θα αποτελέσει πλήγμα στα ποσοστά κερδοφορίας της.

Αυτό που πρέπει να γίνει κατανοητό είναι πως η Δικαιοσύνη του αστικού κράτους ξεπερνά ως θεσμός τόσο το επιφανειακό επίπεδο των προσωπικών σχέσεων μεταξύ κρατικών αξιωματούχων, επιχειρηματιών και δικαστικών³⁴⁰ όσο και μία ανελαστική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία οι δικαστικές αποφάσεις υπαγορεύονται από τα συμφέροντα του κεφαλαίου.

Υποστηρίζεται ότι η Δικαιοσύνη ξεπερνά τις δύο αυτές απλοϊκές αντιλήψεις γιατί οι ταξικοί αγώνες, καθώς εγγράφονται στο εσωτερικό

340. Από την άποψη αυτή, περιέχει σημαντικές αδυναμίες η θέση του Μίλιμπαντ, σύμφωνα με την οποία «οι δικαστές [...] σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να είναι ανεξάρτητοι απ' τις πολλαπλές επιρροές, κυρίως από την ταξική προέλευση, την εκπαίδευση, την ταξική κατάσταση και την επαγγελματική τους στάση, που συμβάλλουν στη διαμόρφωση του συνόλου των αντιλήψεων τους για τον κόσμο».

του Κράτους, μπορούν να έχουν και θετικά αποτελέσματα προς όφελος των κυριαρχούμενων τάξεων. Έτσι, η πολυεθνική εταιρεία μπορεί να καταδικαστεί επειδή μολύνει το περιβάλλον.

Παράλληλα, οι ταξικοί αγώνες επιβάλλουν τα όρια μέσα στα οποία μπορεί το Κράτος να ασκεί τις κατασταλτικές του λειτουργίες. Έτσι, οποιοσδήποτε περιορισμός σε θέματα ατομικών και συλλογικών ελευθεριών επιχειρηθεί να τεθεί από την πλευρά του Κράτους, δεν μπορεί –σε κανονικές συνθήκες– παρά να έχει έναν πρόσκαιρο χαρακτήρα, αλλιώς κινδυνεύει να αναιρέσει τη φαινομενικά ουδέτερη λειτουργία της Δικαιοσύνης που εγγυάται την ιδεολογική ενσωμάτωση των κυριαρχούμενων τάξεων.³⁴¹ (Είναι προφανές ότι σε μια φάση επαναστατικής κατάστασης τα πράγματα είναι διαφορετικά.)

Διαφορετικά ειπωμένο: οι ταξικοί αγώνες σημειώνουν συγκεκριμένα υλικά αποτελέσματα τα οποία αντανakλώνται με ειδικό τρόπο στο εσωτερικό του Κράτους και τροποποιούν συσχετισμούς δυνάμεων αφού λαμβάνουν υπόψη τις αντιδράσεις των κυριαρχούμενων τάξεων.³⁴² Αυτό που πρέπει να γίνει κατανοητό είναι πως μία συνεχής

Κι αυτό γιατί, παρ' ότι οι παράγοντες που περιγράφει ο Μίλιμπαντ παίζουν ρόλο στον τρόπο άσκησης της δικαιοσύνης, δεν παύουν να κινούνται στο επίπεδο των δευτερευουσών αιτιών, αφού ο κύριος λόγος αυτής της μορφής λειτουργίας της δικαστικής εξουσίας είναι η προστασία των σχέσεων εκείνων που αποχωρίζουν τους εργαζόμενους από τα μέσα παραγωγής. Αυτό που είναι απαραίτητο είναι μία δομικού, κι όχι περιγραφικού, χαρακτήρα ανάλυση του δικαστικού συστήματος. Αλλιώς, κινδυνεύουμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα πως μία ομάδα δικαστών λαϊκής προέλευσης και αριστερών-ριζοσπαστικών αντιλήψεων είναι δυνατό να στρέφουν τα δικαστήρια στα οποία προϊστανται στην υιοθέτηση φιλολαϊκών αποφάσεων...

Για περισσότερα για τη θέση του Μίλιμπαντ βλ. Ρ. Μίλιμπαντ, *Το Κράτος...*, σελ. 195.

341. Όπως πολύ ορθά παρατηρεί ο Ν. Πουλαντζάς: «Ο καπιταλιστικός νόμος είναι κατά κάποιον τρόπο ο αποσβεστήρας και ο παροχευτής των πολιτικών κρίσεων». Poulantzas, *L'Etat...*, σελ. 100.

342. Poulantzas, ό.π., σελ. 101.

ανάπτυξη των λαϊκών αγώνων δε θα είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή μετατροπή της αστικής δικαιοσύνης σε θεσμό υποστήριξης των εργατικών συμφερόντων. Υπάρχει ένα όριο στη δυνατότητα παρέμβασης των εργατικών αγώνων: η αναπαραγωγική λειτουργία της Δικαιοσύνης ως προς τις συγκεκριμένες μορφές σχέσεων παραγωγής που χαρακτηρίζουν τον καπιταλισμό καθώς και των «δικαιωμάτων» που απορρέουν από τις σχέσεις αυτές. Οι κοινωνικοί αγώνες μπορούν να τροποποιήσουν αυτή την πραγματικότητα, αλλά όχι να την καταργήσουν.³⁴³

Σε περίπτωση όμως που διάφορες μορφές πολιτικής δράσης θέσουν σε σοβαρή αμφισβήτηση μέρος του πλέγματος κοινωνικών σχέσεων που χαρακτηρίζει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, τότε τίθενται σε λειτουργία τα λεγόμενα «χάσματα του νόμου», στοχεύοντας στη μερική υπέρβαση ορίων που θέτει ο νόμος έτσι ώστε να εξουδετερώνεται η οιασδήποτε μορφής προσπάθεια διασάλευσης της τάξης.

Το γεγονός αυτό δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση. Όπως παρατηρεί ο Ν. Πουλαντζάς: «Κάθε νομικό σύστημα επιτρέπει, στο πλαίσιο της συλλογιστικής του και ως μεταβλητή του κανόνα του παιχνιδιού που οργανώνει, τη μη τήρηση από το Κράτος-εξουσία του ίδιου του νόμου του. Αυτό ονομάζεται *raison d'Etat*, λόγος κρατικού συμφέροντος, που σημαίνει στην κυριολεξία όχι ότι απλώς η νομιμότητα αντισταθμίζεται πάντοτε με «επικουρικά» παρανομία, αλλά ότι η παρανομία του Κράτους εντάσσεται πάντοτε στη νομιμότητα που θεσπίζει. [...] Κάθε νομικό σύστημα περιλαμβάνει την παρανομία και με την έννοια ότι εμπεριέχει, ως συστατικό μέρος της λογικής του, κενά και λευκά «χάσματα του νόμου». [...] [πρόκειται] για μηχανισμούς που έχουν σκόπι-

343. Οφείλω να ευχαριστήσω τους συναδέλφους Δ. Μπελαντή και Δ. Σαραφιανό, των οποίων οι κρίσιμες παρατηρήσεις βοήθησαν αποφασιστικά στο σχηματισμό των θέσεών μου για τη δικαιοσύνη στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

μα προβλεφτεί, για ρωγμές που επιτρέπουν την παράκαμψη του νόμου [...] Κάθε Κράτος είναι οργανωμένο, μέσα στο θεσμικό του πλαίσιο, κατά τρόπο που να λειτουργεί (και κατά τρόπο που να λειτουργούν οι κυρίαρχες τάξεις) τόσο σύμφωνα με το νόμο του όσο και ενάντια του. [...] Παρανομία και νομιμότητα αποτελούν μέρος μιας και ίδιας θεσμικής δομής». ³⁴⁴

Έτσι, φαινόμενα όπως των λευκών κελιών και των δολοφονιών μέσα σε αυτά, των φυλακίσεων συνδικαλιστών ηγετών (φαινόμενο ιδιαίτερα συνηθισμένο στις ΗΠΑ), των κακοποιήσεων που φτάνουν ακόμμη και σε περιπτώσεις φόνων διαδηλωτών, αλλά και ολόκληρο το εξουσιαστικό πλαίσιο που χαρακτήρισε τη μεταπολεμική Ελλάδα με την παντοδύναμη δράση παρακρατικών «εξωθεσμικών» μηχανισμών άσκησης βίας, αποτελούν όψεις αυτών των χασμάτων του νόμου. ³⁴⁵

Βέβαια, σε περίπτωση που οι επιμέρους δυναμικές αμφισβητήσεις αποκτήσουν μία ομοιογένεια αιτημάτων που κατευθύνονται ενάντια στο ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα και επεκταθεί η απήχρησή τους σε ευρύτερα λαϊκά στρώματα, τότε η πολιτική του Κράτους αλλάζει ριζικά απέναντι στις αντιτιθέμενες κοινωνικές δυνάμεις. Υιοθετείται η ανοικτή χρήση βίας, η απροκάλυπτη καταστολή των λαϊκών κινητοποιήσεων, χωρίς να κρίνεται πάντα αναγκαία η επίκληση κάποιου νομικού επικαλύμματος πέραν μιας γενικόλογης υπεράσπισης «του νόμου και της τάξης».

Αυτή η δραστηριότητα του Κράτους έχει να κάνει με την «πραγματική» φύση του κρατικού φαινομένου που δεν είναι τίποτε άλλο παρά το υλικό θεσμοποιημένο αποτέλεσμα της ταξικής πάλης στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής. Έτσι, το Κράτος

344. Poulantzas, *L'Etat...*, σελ. 93.

345. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι η σκλήρυνση των διαφόρων μεθόδων καταστολής συμβαίνει πάντοτε σε περιόδους όπου σημειώνεται σημαντική ανάπτυξη των λαϊκών αγώνων. Έτσι π.χ., ποτέ η αστυνομία δεν επιτέθηκε σε μία πορεία 100 απόμων!

στον καπιταλισμό δεν παύει να είναι αστικό Κράτος και να μεριμνά για την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος. Ο νόμος, σε περιόδους έντονων κοινωνικών αναταραχών, μπορεί είτε να τροποποιείται είτε να παραμερίζεται από την πλευρά του Κράτους. Αυτό συμβαίνει γιατί το Κράτος ως θεσμός «έχει πάντοτε το προβάδισμα έναντι του νόμου». ³⁴⁶

Με άλλα λόγια, μπορεί το Κράτος να είναι συνυπόστατο με το νόμο αφού κάθε αλλαγή του νόμου επιφέρει μειζόνες ή ελάσσονες αλλαγές στη μορφή του Κράτους, χωρίς όμως την υπαρκτή υλικότητα του μονοπωλίου της έννομης βίας που διαθέτει το Κράτος, ο νόμος παραμένει στη σφαίρα του «καθαρού διαλογισμού». ³⁴⁷

Όσον αφορά τώρα το εσωτερικό του Κράτους, η νομική λειτουργία προσδιορίζει το πλαίσιο εξουσιών της γραφειοκρατίας επιβάλλοντας την ιεραρχική οργάνωση, κατανέμοντας τις αρμοδιότητες των διαφόρων μηχανισμών και ορίζοντας το χώρο της θεσμικής αδιαφάνειας και του κρατικού απορρήτου. Παράλληλα, επιβάλλει το συντεταγμένο διακανονισμό των ενδοκρατικών αντιθέσεων είτε αυτές έχουν να κάνουν με τους εργαζόμενους είτε έχουν να κάνουν με τα κέντρα εξουσίας και τα όρια δράσης τους. ³⁴⁸

Δείξαμε λοιπόν πως το Κράτος για να μπορέσει να εφαρμόσει τη λειτουργία της καταστολής, αλλά ταυτοχρόνως και για να ορίσει τα όριά του, θεσπίζει τους νόμους. Έτσι, ο νόμος οργανώνει τις συνθήκες λειτουργίας της φυσικής καταστολής, προσδιορίζει τους τρόπους διεξαγωγής της και πλαισιώνει τους μηχανισμούς άσκησης της ³⁴⁹ μέ-

346. Poulantzas, *L'Etat...*, σελ. 94.

347. Poulantzas, ό.π.

348. Ν. Κοτζιάς, *Κράτος και Πολιτική*, Εκδόσεις «Νέα Σύνορα» – Α. Α. Λιβάνη, 1993, σελ. 259.

349. Poulantzas, ό.π., σελ. 84.

σα στα κοινωνικά όρια που επιτρέπουν οι συσχετισμοί δύναμης την περίοδο θέσπισής του.

2.9 Η κοινωνική συναίνεση

Στο ζήτημα της συναίνεσης είχε αναφερθεί πρώτος ο Α. Γκράμσι, στην προσπάθειά του να ορίσει το Κράτος: «*Κράτος είναι το σύνολο των πρακτικών και θεωρητικών δραστηριοτήτων, που μ' αυτές η κυρίαρχη τάξη διακρίνεται και διατηρεί την κυριαρχία της και, ακόμα πιο πέρα, καταλήγει να πετύχει τη δραστήρια συγκατάθεση των κυβερνωμένων*». ³⁵⁰

Ο Ν. Πουλαντζάς ορίζει τη συναίνεση σαν μία ασταθή ισορροπία συμβιβασμών. Πρόκειται για τη σύναψη ενός συμβολαίου μέσα σε καθορισμένες κοινωνικές συνθήκες όπου οι οικονομικοί συμβιβασμοί που απαιτούνται και από τις δύο πλευρές δε θέτουν σε αμφισβήτηση τη μορφή της πολιτικής εξουσίας. ³⁵¹

Βλέπουμε λοιπόν ότι σύμφωνα με τις απόψεις αυτές, η κοινωνική συναίνεση δεν είναι παρά το αποκρυστάλλωμα αμοιβαίων υποχωρήσεων και παραχωρήσεων, οι οποίες όμως δεν αλλάζουν την ουσία του καπιταλιστικού συστήματος. Γι' αυτό, άλλωστε, πρόκειται για ετεροβαρή συμφωνία όπου η ηγετική μερίδα του συνασπισμού εξουσίας επικαθορίζει το περιεχόμενό της.

Αυτό που πρέπει να γίνει κατανοητό είναι πως η αστική τάξη όσες παραχωρήσεις κι αν κάνει στα πλαίσια συγκρότησης ενός ελάχιστου επιπέδου συναινετικών/ενσωματωτικών λειτουργιών, δεν είναι σε

καμιά περίπτωση διατεθειμένη να διαπραγματευθεί την ύπαρξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, ³⁵² ενώ ενεργώντας από θέση ισχύος, κατορθώνει να επιτυγχάνει τη λιγότερο επιζήμια για τα συμφέροντά της έκβαση.

Διαφορετικά ειπωμένο: η κυρίαρχη τάξη μπορεί να αποδεχθεί, όχι φυσικά με ευκολία, να προχωρήσει σε ορισμένες παραχωρήσεις, τις οποίες στη συνέχεια έχει τη δυνατότητα να ενσωματώσει. Έτσι, η μείωση των ωρών εργασίας, η θέσπιση του Κράτους Πρόνοιας, ο ελάχιστος κατώτερος μισθός, η επιδότηση της ανεργίας κ.λπ. είναι τέτοιες ρυθμίσεις που, αρχικά, αποτέλεσαν παραχωρήσεις της αστικής τάξης. Όμως, στη συνέχεια ενσωματώθηκαν στα πλαίσια του καπιταλιστικού κέρδους. Ο μεγαλύτερος ελεύθερος χρόνος οδήγησε στην αγορά περισσότερων καταναλωτικών αγαθών, ο ελάχιστος κατώτερος μισθός και το επίδομα ανεργίας βοηθούν στο να μη μένει αδιάθετη η παραγωγή, η δωρεάν εκπαίδευση και περίθαλψη συντελούν στην καλύτερη εκπαίδευση και συντήρηση της εργατικής δύναμης και, συνεπώς, στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας.

Για να το αποσαφηνίσουμε περισσότερο, η άρχουσα τάξη, κατέχοντας την ιδεολογική κυριαρχία μέσα σε έναν κοινωνικό σχηματισμό, ³⁵³ προσπαθεί να αναπαράγει την κυριαρχία αυτή μέσω της συγκρότησης ενός πλαισίου ρύθμισης των κοινωνικών αντιθέσεων αποδεκτού και από τα κυριαρχούμενα στρώματα. Αυτό συμβαίνει γιατί οι διαφορετικοί τρόποι άσκησης της αστικής πολιτικής κυριαρχίας αδυνατούν να παραμείνουν εσαεί ως μορφές ανοικτής καταπίεσης στηριζόμενες στην κοινωνική ανισότητα και στην πολιτική βία. Είναι αναγκασμένο κάθε σύστημα οργάνωσης της αστικής εξουσίας

350. Α. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι*, «Στοχαστής», Αθήνα, 1977, σελ. 148.

351. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Β' τόμος, σελ. 18.

352. G. Bonomi, «La théorie gramscienne de l'Etat», *Les Temps Modernes*, No. 343, 1975, σελ. 985.

353. Marx – Engels, *L' idéologie allemande*, Editions Sociales, Paris, 1982, σελ. 111.

να επιζητεί την κοινωνική νομιμοποίησή του.³⁵⁴ Όπως πολύ εύστοχα έχει παρατηρηθεί,³⁵⁵ η κυρίαρχη ιδεολογία παρουσιάζεται μέσα από μία διπλή μορφή, λειτουργική και ψευδαισθησιακή, όπου τα δύο μέρη συναρθρώνονται αλλά το λειτουργικό είναι εκείνο που διαθέτει τον πρώτο ρόλο. Βέβαια, ο όρος «ψευδαισθησιακή» χρησιμοποιείται συμβατικά, σε καμία περίπτωση δε σημαίνει «ψευδής συνείδηση» κ.λπ. Οι όροι ενσωμάτωσης πραγματοποιούνται βασιζόμενοι σε υλικά στοιχεία ή σε μηχανισμούς απόκρυψης ή φετιχισμού του εκμεταλλευτικού χαρακτήρα των παραγωγικών σχέσεων.

Για να επιτευχθεί το καθεστώς συναίνεσης είναι απαραίτητη η κατοχή της ηγεμονίας από το κυρίαρχο μπλοκ. Με τον όρο «ηγεμονία», όπως έχει δείξει ο Γκράμσι, εννοείται η ικανότητα της οργάνωσης, από την ηγεμονική μερίδα της άρχουσας τάξης, των συμφερόντων του συνασπισμού εξουσίας κατά τρόπο που να εμφανίζονται ως συμφέροντα όλου του κοινωνικού συνόλου. Θεμελιακό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία επιτελεί το Κράτος αναδιαρθρώνοντας τις κοινωνικές ιεραρχήσεις και αποσκοπώντας στην αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος και στη μακροπρόθεσμη εκπλήρωση των συμφερόντων της ιθύνουσας τάξης και ιδιαίτερα των πιο ισχυρών μερίδων της. Η ηγεμονία ως μορφή κοινωνικής πρακτικής είναι κάτι ευρύτερο από τη συναίνεση γιατί δεν περιλαμβάνει αναγκαστικά την ενεργό αποδοχή και στάση από την πλευρά των κυριαρχούμενων. Κι αυτό γιατί η ηγεμονία επιτρέπει ακόμη και την ύπαρξη πεδίων αμφισβήτησης του συστήματος.³⁵⁶ Ωστόσο, και αυτή η πλευρά γίνεται αντιληπτή, σε τελική ανάλυση, από τα κυριαρχούμενα στρώματα ως συστατικό της

354. Γ. Πάσχος, *Πολιτική Δημοκρατία και Κοινωνική εξουσία*, σελ. 151.

355. J. Bidet, *Que faire...*, σελ. 174.

356. Ν. Κοτζιάς, *Η Διαλεκτική του Κράτους*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1990, Α' τόμος, σελ. 127-129.

συναίνεσης. Τα κυριαρχούμενα στρώματα συναινούν ακριβώς επειδή θεωρούν πως υπάρχει χώρος δράσης ακόμη και σε εκείνους που αμφισβητούν το σύστημα. Βέβαια, η πραγματικότητα είναι διαφορετική γιατί από τη στιγμή που αυτή η αμφισβήτηση γνωρίσει μία σημαντική ποσοτική και ποιοτική ανάπτυξη, τότε είναι οι μηχανισμοί της καταστολής που τίθενται σε λειτουργία.

Η συγκατάθεση των κυριαρχούμενων λαμβάνεται πρωταρχικά³⁵⁷ με τη χρησιμοποίηση των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους.³⁵⁸

Οι μηχανισμοί αυτοί (Εκκλησία, Εκπαίδευση, Αστικά Κόμματα, ΜΜΕ κ.λπ.) επιχειρούν να πείσουν το ακροατήριό τους για το δίκαιο των αστικών θέσεων που παρουσιάζονται κάτω από το πέπλο του εθνικού-γενικού συμφέροντος, με στόχο ο πολίτης να ανταποκριθεί θετικά σε αυτά τα μηνύματα, αφομοιώνοντάς τα και εκδηλώνοντάς τα ως δικά του συμφέροντα και ανάγκες.

Στη συνέχεια, θα ασχοληθούμε περισσότερο με τους μηχανισμούς απόκρυψης των σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας που διέπουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, προσπαθώντας να αποσαφηνίσουμε τις συνθήκες μέσα στις οποίες οι εκμεταλλευόμενες τάξεις υιοθετούν το συναινετικό πλαίσιο που προωθούν οι μηχανισμοί εξουσίας.

Πιο συγκεκριμένα, το πρώτο πράγμα που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι πως η ίδια η δομή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής

357. Λέμε «πρωταρχικά» κι όχι «αποκλειστικά», γιατί πέρα από τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους δεν πρέπει να υποτιμώνται και τα ιδεολογικά αποτελέσματα που παράγουν κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών που αναπτύσσονται μέσα σε κοινωνικούς χώρους όπως είναι το εργοστάσιο. Για το ζήτημα αυτό βλ. Η. Weber, «Τακτική και στρατηγική της Αριστεράς στη Δ. Ευρώπη», *Θέσεις*, τ. 18, 1987, σελ. 20-21.

358. Α. Αλτουσέρ, «Ιδεολογία και...», σελ. 83-95.

δημιουργεί μηχανισμούς απόκρυψης τόσο σε οικονομικό όσο και σε θεσμικό επίπεδο, οι οποίοι λειτουργούν σαφώς πιο αποτελεσματικά από ό,τι συνέβαινε σε προγενέστερους τρόπους παραγωγής. Σε οικονομικό επίπεδο, η διαδικασία αυτή παίρνει τη μορφή του φετιχισμού του εμπορεύματος, ενώ στο θεσμικό επίπεδο, συγκροτείται γύρω από τη συνταγματική ιδιότητα³⁵⁹ και την κοινωνική κινητικότητα.

Ο Καρλ Μαρξ, είχε επισημάνει την εμφάνιση της παραπλανητικής αυτής λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος: «Στην αγγαρεία, η εργασία που ο δουλοπάροικος κάνει για τον εαυτό του και η αναγκαστική εργασία που κάνει για τον αφέντη της γης ξεχωρίζουν μεταξύ τους χωρικά και χρονικά, δηλαδή με τον πιο χειροπιαστό τρόπο. Στην εργασία του δούλου ακόμα και το μέρος εκείνο της εργάσιμης μέρας, που ο δούλος αναπληρώνει απλώς την αξία των δικών του μέσων συντήρησης, παρουσιάζεται σαν εργασία για τον αφέντη του. Όλη η εργασία του δούλου παρουσιάζεται σαν απλήρωτη εργασία. Αντίθετα, στη μισθωτή εργασία ακόμα και η υπερεργασία, δηλαδή η απλήρωτη εργασία, παρουσιάζεται σαν πληρωμένη εργασία. Εκεί η σχέση ιδιοκτησίας κρύβει την εργασία που κάνει ο δούλος για τον εαυτό του, εδώ η χρηματική σχέση κρύβει την απλήρωτη εργασία του μισθωτού εργάτη.

»Έτσι καταλαβαίνουμε πόσο αποφασιστική σημασία έχει η μετατροπή της αξίας και της τιμής της εργατικής δύναμης στη μορφή του μισθού εργασίας ή σε αξία και τιμή της ίδιας της εργασίας. Όλες οι νομικές αντιλήψεις του εργάτη και του κεφαλαιοκράτη, όλες οι απόψεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, όλες οι απαιτήσεις για ελευθερία που γεννάει ο τρόπος αυτός, όλα τα απολογητικά κουροφέξαλα της χυδαίας οικονομολογίας στηρίζονται πάνω σ' αυτή τη μορφή εμφάνισης, που κάνει αόρατη την πραγματική σχέση και την παρουσιάζει ακριβώς με αντίθετη όψη».³⁶⁰

359. Η καθιέρωση της συνταγματικής ιδιότητας συνέβαλε στο σχηματισμό αντιλήψεων σύμφωνα με τις οποίες, από τη στιγμή που δεν υπάρχουν συνταγματικές διαφορές μεταξύ των ανθρώπων, δεν υπάρχει και άρχουσα τάξη. Βλ. P. Anderson, «The antinomies...», σελ. 28.

360. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Α' τόμος, σελ. 557.

Βάσει αυτής της συλλογιστικής ο Μαρξ ανέλυσε τη φετιχιστική λειτουργία του εμπορεύματος στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Η διάκριση μεταξύ αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας επιτρέπει την κατανόηση του «μυστικού» της εμπορευματικής παραγωγής, σύμφωνα με το οποίο όλα παρουσιάζονται ως οι αξίες χρήσης να εξαφανίζονται μέσα στις ανταλλακτικές αξίες από τη στιγμή που τα εμπορεύματα είναι ισοδύναμα.³⁶¹ Με αυτό τον τρόπο, το προτσές παραγωγής ενσωματώνεται στο εμπόρευμα. Το γεγονός ότι η παραγωγή του εμπορεύματος οφείλεται στο ξόδεμα εργατικής δύναμης παρουσιάζεται ως πραγματική ιδιότητα του εμπορεύματος, σαν το εμπόρευμα να έχει αξία από μόνο του.³⁶² Με άλλα λόγια, βασικό χαρακτηριστικό του φετιχισμού του εμπορεύματος είναι η αντίληψη που απορρέει ότι η αξία παράγει αξία κι ότι ένα μέρος του κέρδους προέρχεται από την εργασία του κεφαλαιοκράτη κι όχι από την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης.³⁶³ Κατά συνέπεια, ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας αποκρύπτεται και παρουσιάζεται ως ιδιότητα των πραγμάτων και οι ανταλλακτικές αξίες ως απόρροια της ιδιότητάς τους ως πραγμάτων.³⁶⁴ Έτσι, οι κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις λαμβάνουν τη μορφή αντικειμένων που υπάρχουν έξω από τα άτομα.³⁶⁵ Πολύ περισσότερο που με την ανάπτυξη του καπιταλισμού ο εργάτης βρίσκει να ορθώνονται απέναντί του όχι μόνο τα άμεσα υλικά πράγματα αλλά και οι μορφές οργάνωσης της εργασίας.³⁶⁶ Επι-

361. G. Labica, «Fetichisme (de la marchandisme)», λήμμα στο G. Labica – G. Bensussan (édits), *Dictionnaire Critique du Marxisme*, PUF, Paris, 1985, σελ. 464.

362. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Β' τόμος, σελ. 385.

363. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Γ' τόμος, σελ. 1018.

364. Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, Γ' τόμος, σελ. 149.

365. Κ. Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Εκδόσεις «Οικονομικής και Φιλοσοφικής Βιβλιοθήκης», Αθήνα, 1956, σελ. 33.

366. Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, Α' τόμος, σελ. 436-437.

τυγχάνεται με αυτό τον τρόπο ο πλήρης διαχωρισμός από τα προϊόντα της ίδιας της εργασίας του.

Η κατάληξη των όσων αναφέρθηκαν είναι η δημιουργία της εντύπωσης, τόσο στον εργάτη όσο και στον κεφαλαιοκράτη, ότι τον αληθινό έλεγχο τον ασκούν τα πράγματα κι όχι οι εκμεταλλευτικές σχέσεις παραγωγής.

Ο Μαρξ, τέλος, επιχειρώντας να συνδέσει το φетиχισμό του εμπορεύματος με τη δημιουργία των κυρίαρχων ιδεολογικών σχέσεων, παρομοιάζει τις εκμεταλλευτικές φεουδαρχικές σχέσεις στην απόρροια της θεικής βούλησης «μυστικοποιώντας» τον πραγματικό τους χαρακτήρα. Με τον ίδιο τρόπο, στον καπιταλισμό, οι σχέσεις ιδιοποίησης και απόσπασης υπερβαζίας εμφανίζονται ως αποτέλεσμα της ελεύθερης λειτουργίας των νόμων της αγοράς,³⁶⁷ οι οποίοι λειτουργούν ανεξάρτητα από την ανθρώπινη παρέμβαση, όπως και η θεική βούληση στη φεουδαρχία.

Συμπερασματικά, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η ιδεολογική συναίνεση επιτυγχάνεται διαμέσου της πίστης ότι οι ελεύθεροι και ίσοι παραγωγοί αμείβονται για όση εργασία προσφέρουν. Στη δουλοπαροικιακή κοινωνία, αντίθετα, η νομιμοποίηση της κατεστημένης εξουσίας πραγματοποιούνταν χάρη στην πίστη ότι όλα σοφά ο Θεός τα εποίησε, και η οποιαδήποτε εναντίωση στο εξουσιαστικό αυτό πλέγμα σήμαινε αυτομάτως τη βλασφημία και την εξέγερση απέναντι στον ίδιο το Θεό. Τόσο στο φεουδαλικό τρόπο παραγωγής όσο και στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αλλά και σε κάθε τρόπο παραγωγής, οι μηχανισμοί ιδεολογικής παγίωσης των ιστορικά προσδιορισμένων εξουσιαστικών δομών δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να συντελούν στο να φαίνονται «φυσικές» στους εκμεταλλεζόμενους οι συνθήκες εκμετάλλευσής τους.³⁶⁸

367. Μ. Φάιν, *Τι είναι το «Κεφάλαιο» του Μαρξ*, «Γλάρος», Αθήνα, 1976, σελ. 61-62.

368. Μ. Harnacker, *Les concepts élémentaires du matérialisme historique*, σελ. 88.

Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ειδικότερα, ο στόχος που προσπαθούν να επιτύχουν οι διάφοροι πολιτικοί και ιδεολογικοί θεσμοί είναι η συγκάλυψη της αντίφασης που προκύπτει ανάμεσα στη φαινομενική ισότητα των πολιτών και στην πραγματική ανισότητα κατανομής της κοινωνικής δύναμης (πολιτικής, οικονομικής, ιδεολογικής) που εκπηγάζει από τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος. Αυτή η αντίφαση μπορεί να τροποποιείται άλλοτε προς όφελος των κυρίαρχων τάξεων και άλλοτε προς όφελος των κυριαρχούμενων ανάλογα με τα αποτελέσματα που έχει η ταξική πάλη. Σε καμία όμως περίπτωση στα πλαίσια του καπιταλισμού δεν μπορεί να ακυρωθεί αυτή η αντίφαση που προκύπτει από τις σχέσεις οικονομικής εκμετάλλευσης και πολιτικής και ιδεολογικής κυριαρχίας που υφίστανται οι κυριαρχούμενοι από τους κυριαρχούντες, διότι κάτι τέτοιο θα σήμαινε την εγκατάλειψη της κοινωνικής εξουσίας από την άρχουσα τάξη.³⁶⁹

Μετά την αναφορά στους μηχανισμούς απόκρυψης που χρησιμοποιούνται για τη συγκάλυψη των οικονομικών σχέσεων εκμετάλλευσης, θα περάσουμε στο θεσμικό επίπεδο συγκρότησης των μηχανισμών απόκρυψης, που έχει να κάνει με την καθιέρωση της συνταγματικής ισοσύτητας και τη λειτουργία των διαδικασιών κοινωνικής κινητικότητας, καθώς και με τη δημιουργία ασφαλιστικών δικλίδων που λειτουργούν ανασταλτικά στην πέρα από ένα όριο-εισβολή των λαϊκών μαζών στο εσωτερικό του Κράτους. Πρόκειται για την ανάγκη περιγραφής των δομών εκείνων που διατηρούν αναλλοίωτη την ουσία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής εμποδίζοντας, σε ό,τι αφορά τη γενίκευση του δικαιώματος της ψήφου, την ανάληψη της πραγματικής εξουσίας από μία αριστερή Κυβέρνηση καθώς και, σε ό,τι σχετίζεται

369. Πρβλ. Γ. Πάσχος, *Πολιτική Δημοκρατία...*, σελ. 152-153.

με την κοινωνική κινητικότητα, τη διεύρυνση της κοινωνικής κινητικότητας σε βαθμό ακυρωτικό για την αναπαραγωγή των σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας.

2.9.1 Ο ρόλος της Συνταγματικής Ισότητας στη συγκρότηση της κοινωνικής συναίνεσης

Η γενίκευση του δικαιώματος της ψήφου, τουλάχιστον για τον ανδρικό πληθυσμό, μετά το 1918, δημιούργησε έναν ιδεολογικό ιστό πάνω στον οποίο στηρίζεται το ένα από τα δύο θεμέλια της συναίνεσης. Η υπαρκτή και σαφής διαφορά στο θεσμικό πλαίσιο που διαχώριζε τον αφέντη από το δούλο, το φεουδάρχη από το δουλοπάροικο, τον ελέω Θεού βασιλιά από τον απλό πολίτη, αντικαθίσταται από το θεσμό της συλλογικής αντιπροσώπευσης.³⁷⁰

Παράλληλα, διασπάται η -υφιστάμενη στο φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής- σύμφυση του πολιτικού με το οικονομικό στοιχείο και αναδεικνύονται δύο διακριτές σφαίρες που περιλαμβάνουν το εμπόριο και τη βιομηχανία από τη μία πλευρά και το κράτος από την άλλη.³⁷¹ Έτσι, καθίσταται πιο εύκολη η διαδικασία νομιμοποίησης της αστικής εξουσίας από τις εκμεταλλευόμενες τάξεις και στρώματα. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της «ουδετεροποίησης» της κοινωνικής και

370. Όπως παρατηρεί ο Σμιτ, «η εξουσία αυτών που άρχουν δεν μπορεί να στηρίζεται στη μία ή στην άλλη ποιοτική ανωτερότητα, απροσπέλαστη στο λαό, αλλά αποκλειστικά στη θέληση, στην εντολή και στην εμπιστοσύνη των κυβερνώντων, οι οποίοι με αυτό τον τρόπο αυτοκυβερνώνται. [...] Όλες οι δημοκρατικές ροπές και οι δημοκρατικοί θεσμοί, όπως η ισότητα στο δίκαιο στους πιο διαφορετικούς τομείς [...] απορρέουν από τη θέληση πραγματοποίησης της ταυτότητας του κυβερνήτη και του κυβερνώμενου». C. Schmitt, *Théorie de la Constitution*, PUF, Paris, 1993, σελ. 371.
371. A. Giddens, *The class structure of the advanced societies*, Hutchinson University Library, London, 1973, σελ. 83.

της πολιτικής ανισότητας, που σημαίνει την ισότητα απέναντι στο νόμο και την ισότητα απέναντι στην ψήφο.³⁷²

Από τη στιγμή που ο εργάτης της Φορντ, για παράδειγμα, πιστεύει ότι μπορεί να επηρεάσει στον καθορισμό της μορφής της πολιτικής εξουσίας όσο και ο ίδιος ο Φορντ (αφού ο καθένας δικαιούται μία και μόνη ψήφο), νιώθει κατά κάποιον τρόπο συν-μέτοχος του πολιτικού συστήματος. Δηλαδή, η εκλογή κοινοβουλίου δεν αφορά μια διαδικασία στην οποία επιχειρεί να παρέμβει, όντας εξωτερικός προς αυτήν, αλλά κάτι το οποίο μπορεί ο ίδιος, συμμετέχοντας σαν ίσος προς ίσο, να συν-διαμορφώσει.

Στην πραγματικότητα, τόσο η συγκρότηση των νέων μορφών πολιτικής εκπροσώπησης όσο και η δημιουργία μίας δαιδαλώδους δημόσιας διοίκησης συντελούν στην απόκρυψη των σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας που διέπουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Πολυποίκιλοι θεσμοί, αλληπάλληλες γραφειοκρατικές ιεραρχίες καθώς και κρατικά στεγανά, καθιστούν απαγορευτική τη διείσδυση των λαϊκών αιτημάτων πέρα από ένα όριο. Το όριο που θέτουν οι λειτουργίες του σκληρού πυρήνα του κράτους. Η ύπαρξη αυτών των μηχανισμών καθιστά πολύ σπάνια τη χρήση της ανοιχτής βίας. Οι συναινετικές λειτουργίες, και ιδιαίτερα ο θεσμός της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, κατορθώνουν να προκαλέσουν το θετικό ενδιαφέρον του Λαού «επειδή οι ψήφοι του μπορούν να κατεβάσουν μια κυβέρνηση».³⁷³

Έτσι, σύμφωνα με την κυρίαρχη άποψη της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας, «η οργάνωση του Κράτους, η λειτουργία του, οι παρεμβάσεις και οι αποφάσεις του, τα έσοδα και τα έξοδά του, ο έλεγχός του, όλα βασί-

372. Γ. Πάσχος, *Πολιτική Δημοκρατία...*, σελ. 336.

373. Κ. Μ. Μακφέρσον, *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, «Γνώση», Αθήνα, 1986, σελ. 81.

ζονται κατά τρόπο θεμελιακό στη θέληση των πολιτών όπως αυτή εκφράζεται μέσω των κοινοβουλευτικών εκλογών».³⁷⁴

Με το ιδεολόγημα αυτό επιχειρείται, όπως έχει ήδη επισημανθεί, να εισέλθει ο «πολίτης» στην πολιτική διαδικασία ουδέτερος, αποκομμένος από τις σχέσεις παραγωγής και τις σχέσεις εκμετάλλευσης που χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Διατυπωμένο διαφορετικά: σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, τα άτομα προσέρχονται στις πολιτικές διαδικασίες όπου ελεύθερα ανταλλάσσονται οι διάφορες απόψεις και ο καθένας φεύγει παίρνοντας κάτι διαφορετικό από αυτό που είχε φέρει αρχικά. Όπως υποστηρίζει ο Πόπερ: «*Η ανοιχτή κοινωνία είναι μία κοινωνία όπου οι άνθρωποι έχουν μάθει να είναι ως ένα βαθμό κριτικοί απέναντι στα ταμπού και να βασίζουν τις αποφάσεις τους στο κύρος της δικής τους νόησης, αφού πρώτα συζητήσουν τα θέματα*».³⁷⁵

Η θεωρία αυτή μοιάζει με εκείνη της υποτιθέμενης ελεύθερης διαπραγμάτευσης στο χώρο της αγοράς μεταξύ του εργαζομένου και του εργοδότη.³⁷⁶ Εντούτοις, όπως στο οικονομικό επίπεδο δεν είναι παρά οι μηχανισμοί οικονομικής βίας που υποχρεώνουν τον προλετάριο να ενταχθεί στο σύστημα μισθωτής εργασίας³⁷⁷ και να υφίσταται εκμετάλλευση αμειβόμενος λιγότερο από όσο εργάστηκε, έτσι και στο θεσμικό επίπεδο, οι πολιτικοϊδεολογικές αποκρυσταλλώσεις δεν

374. J.-P. Benoit, *La démocratie libérale*, PUF, Paris, 1978, σελ. 150.

375. Κ. Πόπερ, *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, Α' τόμος, «Δωδώνη», Αθήνα, 1980, σελ. 326.

376. Πρβλ. Μ. Φάιν, *Οικονομική θεωρία και ιδεολογία*, Εκδόσεις Κάλβου, Αθήνα, χ.χ., σελ. 15.

377. Όπως πολύ σωστά υποστηρίζει ο Φρίντμαν, η νομικίστικη θέση πως ο εργαζόμενος είναι «ελεύθερος» να έρθει σε συμφωνία με τον εργοδότη δεν αποτελεί παρά το ιδεολογικό επικάλυμμα του γεγονότος πως ο εργάτης είναι «ελεύθερος» από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και είναι υποχρεωμένος να εργαστεί για τον καπιταλιστή. Για τη θέση αυτή βλ. F. Friedman, 1975, σελ. 49 όπως το παραπέμπει ο E. O. Wright, «Varieties of...», σελ. 335.

είναι παρά τα αποτελέσματα μίας προηγηθείσας διαδικασίας ιδιαίτερα άνισης, αφού η οικονομικά κυρίαρχη τάξη ελέγχει, ακριβώς λόγω αυτής της οικονομικής υπεροπλίας, τους μηχανισμούς διαμόρφωσης της ιδεολογίας.

Το αποτέλεσμα είναι η ενσωμάτωση των κυριαρχούμενων στρωμάτων σε θέσεις και στόχους που εξυπηρετούν λιγότερο ή περισσότερο τα συμφέροντα της αστικής τάξης.

Εμβαθύνοντας την αναφορά μας στη φιλελεύθερη θεώρηση του κρατικού φαινομένου, μπορεί να υποστηριχθεί πως επιχειρείται, από τους φιλελεύθερους διανοητές, η παραγνώριση της σημασίας των κοινωνικών αντιθέσεων, η οποία νοείται όχι ως το θεμέλιο των κοινωνικών εξελίξεων, αλλά περισσότερο ως συνέπεια της αντιπαράθεσης μεταξύ ασυμφιλίωτων πολιτικών δογμάτων. Γεγονός που συντελεί στην «αποστέωση» του ρόλου και της σημασίας της πολιτικής διαπάλης, η οποία συμπυκνώνει διαφορετικές ταξικές στρατηγικές. Με τον ίδιο τρόπο η λειτουργία της ταξικής ισχύος εξαφανίζεται ταχυδακτυλουργικά μέσω της θέσπισης του νομικού χώρου, ο οποίος υποτίθεται ότι λειτουργεί ανασχετικά στην αποκρυστάλλωση των κοινωνικών συσχετισμών. Έτσι, το Κράτος φαίνεται να αναλαμβάνει το ρόλο του κοινωνικού παιδαγωγού προασπίζοντας την ουδετερότητα της δικαιοσύνης απέναντι στα αντιτιθέμενα δόγματα.³⁷⁸

Για την εκπλήρωση αυτής της αποστολής το Κράτος πρέπει να τηρεί τις εξής προϋποθέσεις: α. να διασφαλίζει σε όλους τους πολίτες τη δυνατότητα πραγματοποίησης των στόχων που οι ίδιοι έχουν υιοθετήσει, β. να μην ευνοεί ένα δόγμα περισσότερο από κάποιο άλλο ούτε ένα σύνολο αντιλήψεων σε σχέση με άλλες, παρά μόνο στην πε-

378. D. Bensaid, *Marx l'interpestif*, Fayard, Paris, 1995, σελ. 174.

ρίπτωση που αυτό γίνεται για να εξισορροπηθούν προϋπάρχουσες ανισορροπίες.³⁷⁹

Πρόκειται βέβαια για μία θέση σαφώς απολογητική των λειτουργιών του σύγχρονου Κράτους που φαίνεται να αγνοεί τόσο τον κατασταλτικό-χειραγωγικό ρόλο του όσο και την άμεση παρέμβασή του στην αναπαραγωγή των υφιστάμενων σχέσεων εκμετάλλευσης.

Ξαναγυρίζοντας στο ζήτημα της συγκρότησης των μηχανισμών απόσπασης της κοινωνικής συναίνεσης από την πλευρά των κυριαρχούμενων στρωμάτων, αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι πως πέρα από τις διαδικασίες ενσωμάτωσης των λαϊκών στρωμάτων μέσα από το θεσμό της γενίκευσης του εκλογικού δικαιώματος, η άρχουσα τάξη έχει δημιουργήσει κι άλλους μηχανισμούς «άμυνας» απέναντι στο ενδεχόμενο ανεξέλεγκτης «εισβολής» των κυριαρχούμενων στο πολιτικό πεδίο. Αυτοί οι μηχανισμοί μπορούν να διαχωριστούν σε δύο κατηγορίες: σε αυτούς που ενεργοποιούνται σε περιπτώσεις «εκτάκτου ανάγκης» και προλειαίνουν το έδαφος για εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό, και σε αυτούς που λειτουργώντας στο πλαίσιο της αστικής δημοκρατίας θωρακίζουν την εξουσία της ιθύνουσας τάξης από την κοινοβουλευτική παρέμβαση των εργατικών κομμάτων.

Διαφορετικά ειπωμένο: το γεγονός της κοινωνικής πλειοψηφίας των εργατικών και αγροτικών στρωμάτων εμπεριείχε τον κίνδυνο, όπως είχε επισημανθεί από τον Μιλ, της μετατροπής της και σε κοινοβουλευτική πλειοψηφία και, κατά συνέπεια, της δημιουργίας σοβαρών κινδύνων για την αναπαραγωγή των υφιστάμενων σχέσεων ι-

διοκτησίας.³⁸⁰ Το υπαρκτό αυτό πρόβλημα επιλύθηκε από τη διαδικασία σταδιακής μετατόπισης από το ευμετάβολο κοινοβούλιο στο εκτελεστικό και από το ασταθές εκτελεστικό, λόγω της –θεωρητικής έστω– εξάρτησής του από τις πολιτικές διαθέσεις του κοινοβουλίου, στους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς της δημόσιας διοίκησης, οι οποίοι «περισσότερο από κάθε τι άλλο ενσαρκώνουν τη σταθερότητα και τη συνέχεια του κράτους».³⁸¹

Αυτό το θεωρητικό σχήμα συγκεκριμενοποιείται αν αναλογιστούμε τη συνεχή αντιστροφή του φιλελεύθερου μοντέλου σύμφωνα με το οποίο το νομοθετικό νομοθετούσε και το εκτελεστικό εκτελούσε τις αποφάσεις της Βουλής. Στην πραγματικότητα, η θεματολογία και το περιεχόμενο των νομοσχεδίων προωθούνται από την Κυβέρνηση, η οποία επιβάλλει την ψήφισή τους με την προσθήκη, από την πλευρά των βουλευτών, ελάχιστων τροποποιήσεων ήσσονος σημασίας. Παράλληλα, προς χάριν της «ευελιξίας» και της αποτελεσματικότητας, ένα μεγάλο τμήμα των αποφάσεων κυρώνεται μέσω υπουργικών αποφάσεων ή προεδρικών διαταγμάτων, περιορίζοντας ακόμη περισσότερο τη δυνατότητα άσκησης κοινοβουλευτικού ελέγχου. Με αυτό τον τρόπο, όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί, το κυβερνητικό έργο καθοδηγείται από μία μικρή ομάδα πολιτικών (υπουργοί-μέλη της εκτελεστικής επιτροπής) και τεχνοκρατών (εμπειρογνώμονες-ειδικοί σύμβουλοι), η οποία πλαισιώνει τον Πρωθυπουργό.³⁸²

Από την άλλη, το γεγονός της μετατόπισης από το εκτελεστικό στη διοίκηση δεν είναι καθόλου τυχαίο. Η τελευταία, ακριβώς λόγω της γραφειοκρατικής της δομής, κατορθώνει να διακρίνεται από μία

380. Πρβλ. Κ. Μ. Μακφέρσον, *Η Ιστορική πορεία της φιλελεύθερης Δημοκρατίας*, «Γνώση», Αθήνα, 1986, σελ. 98-99.

381. Α. Φεραγιόλι, *Ανταρχική Δημοκρατία και κριτική της Πολιτικής*, «Στοχαστής», Αθήνα, 1985, σελ. 41.

382. Πρβλ. Ν. Κοτζιάς, *Η Διαλεκτική του Κράτους*, σελ. 216-217.

379. J. Rawls, *Justice et démocratie*, Seuil, Paris, 1993, σελ. 302 όπως το αναφέρει ο D. Bensaid, ό.π.

ευελιξία, συντελώντας έτσι στη στεγανοποίηση των μηχανισμών της από τον κοινωνικό έλεγχο. Βασικές συνιστώσες και όροι λειτουργίας της διοίκησης όπως το απόρρητο, η θεσμική ανωνυμία, η αποκέντρωση των αρμοδιοτήτων, επιδρούν αποφασιστικά στη διάχυση της εξουσίας και στην επανασυναρμολόγησή της για την πραγματοποίηση των βασικών αστικών στρατηγικών.³⁸³ Το παραπάνω πραγματοποιείται τόσο λόγω των συνεχών μεταθέσεων των πεδίων αρμοδιότητας των διάφορων μηχανισμών, ανάλογα με τη σπουδαιότητα που προσδίδεται σε ένα θέμα από την Κυβέρνηση και τις κυρίαρχες μερίδες του κεφαλαίου, όσο και λόγω της ισχύος και της σχετικής αυτονομίας που έχουν επιτύχει να διαθέτουν ορισμένες διοικητικές κορυφές των γραφειοκρατικών οργανισμών.³⁸⁴ Η αυτονομία αυτή συνίσταται τόσο στο βαθμό –και τους ρυθμούς– προώθησης των κυβερνητικών αποφάσεων από τα γραφειοκρατικά κέντρα, όσο και στο γεγονός της δυνατότητας ερμηνείας των «ασαφών» τμημάτων των νόμων από τη διοίκηση.³⁸⁵ Στην πραγματικότητα, το κοινοβούλιο δεν ψηφίζει παρά τα πλαίσια των αποφάσεων και η διοίκηση αναλαμβάνει την εξειδίκευση και την εφαρμογή τους μέσω της έκδοσης ερμηνευτικών εγκυκλίων.³⁸⁶

Οι συνέπειες της μετάθεσης των εξουσιών από το κοινοβούλιο στο εκτελεστικό και από εκεί στη διοίκηση σχετίζονται με την απίσχυνση της εξουσίας των βουλευτών. Αυτό ισχύει για τους βουλευτές της αντιπολίτευσης και της συμπολίτευσης. Πρόκειται για μία εξέλιξη με σημαντικό αντίκτυπο στον τρόπο οργάνωσης και αντιπροσώπευσης των κοινωνικών συμφερόντων: Περιορίζονται, αν όχι ακυρώνο-

νται, οι εξωθεσμικές (πελατειακές) σχέσεις των βουλευτών με τη γραφειοκρατία. Οι βουλευτές δεν μπορούν πια –ως εκπρόσωποι του Λαού και της Κυβέρνησης– να συνάπτουν σχέσεις με τη διοίκηση, να δημιουργούν δίκτυα εξυπηρέτησης αιτημάτων, ασκώντας το ρόλο του διαμεσολαβητή μεταξύ των κοινωνικών συμφερόντων και των δημόσιων μηχανισμών. Ουσιαστικά, μέχρι πρότινος, οι αποφάσεις αποτελούσαν τη συνισταμένη των αντιθέσεων μεταξύ διοίκησης, Κυβέρνησης, κοινοβουλίου και κομμάτων. Αντιθέτως, μετά τις δομικές αλλαγές στο εσωτερικό του κράτους, οι βουλευτές αποκλείονται από την απευθείας πρόσβαση στη διοίκηση και η προσέγγιση αυτή πραγματοποιείται μόνο μέσω της πυραμίδας της εκτελεστικής εξουσίας, των υπουργικών γραφείων.³⁸⁷

Η τελική απόληξη όσων περιγράφηκαν είναι η συγκέντρωση της εξουσίας σε μηχανισμούς όλο και πιο στεγανοποιημένους και η οριστική εξάλειψη του φαινομενικού χωρισμού των εξουσιών (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική).³⁸⁸

Το ενδιαφέρον είναι ότι όλη αυτή η διαδικασία θα έχει αντίκτυπο στο ρόλο και στη θέση των κομμάτων μέσα στο πολιτικό σύστημα. Τα τελευταία, από μηχανισμούς κοινοβουλευτικού ελέγχου μετατρέπονται σε θεσμούς αναπαραγωγής της πολιτικής νομιμοποίησης.³⁸⁹ Πράγμα που επιτυγχάνεται μέσω της άμβλυνσης των κοινωνικών τριβών και της συνυπευθυνότητας στην εκπόνηση πολιτικών. Με αυτό τον τρόπο τα κόμματα υποβιβάζουν την αντιπροσωπευτική τους λειτουργία σε δευτερεύουσα πλευρά της δράσης τους αναγορεύοντας την ενσωματωτική τους πλευρά σε κυρίαρχη.³⁹⁰

383. Πρβλ. Α. Φεραγιόλι, *Ανταρχική Δημοκρατία...*, σελ. 42-44.

384. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές...*, σελ. 233, υποσημ. 12.

385. Πρβλ. Ν. Κοτζιάς, ό.π.

386. Ν. Poulantzas, *L'Etat...*, σελ. 243.

387. Ν. Poulantzas, ό.π., σελ. 247-248.

388. Ν. Poulantzas, ό.π., σελ. 253.

389. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά κόμματα...*, Α' τόμος, σελ. 5.

390. Χ. Βερναρδάκης, ό.π., σελ. 227-228.

2.9.2 Κοινωνική κινητικότητα και σχηματισμός των νομιμοποιητικών διαδικασιών

Η δυνατότητα πραγματοποίησης κοινωνικής κινητικότητας αποτελεί το δεύτερο θεμελιώδη λίθο της συγκρότησης των συναινετικών μηχανισμών. Από τη στιγμή που οι πολίτες θεωρούνται ίσοι, εξαφανίζονται οι λόγοι που αιτιολογούσαν στο παρελθόν την κοινωνική στασιμότητα. Το «μεσαιωνικό “Εκαστος εφ’ ὧ ἐτάχθη”» (*Unusquisque maneat in ea vacatione in qua dignoscitur vocatus*) αποδεικνύεται αναποτελεσματικό και μη λειτουργικό για το νέο τρόπο παραγωγής. Τα κοινωνικά άβυσσα εξαφανίζονται.

Σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία, ο καθένας μπορεί να ανέβει κοινωνικά εφόσον το αξίζει. Ή σε πιο αφηρημένο επίπεδο: «Μερικά άτομα επιθυμούν να αποκτήσουν ωφέλεια ή δύναμη ανώτερη απ’ αυτή που ήδη έχουν. [...] Μερικά άτομα διαθέτουν ενεργητικότητα, ικανότητα, ή ιδιοκτησία μεγαλύτερη από των άλλων».³⁹¹

Τα άτομα αυτά «είναι ελεύθερα να εκμεταλλευτούν την ενεργητικότητά τους, τις ικανότητες και τα αγαθά τους όπως επιθυμούν».³⁹² Κατ’ αυτό τον τρόπο, οι ελεύθεροι πολίτες εκτιμούν ποια είναι για αυτούς η επωφελέστερη πορεία δράσης και την ακολουθούν.³⁹³

Με άλλα λόγια, «ο φιλελευθερισμός αναγνωρίζει στον καθένα το δικαίωμα να απολαμβάνει τα υλικά οφέλη που μπορούν να του αποφέρουν η αξιοποίηση των ικανοτήτων του [...] [ο] φιλελευθερισμός είναι μία φυσική παρότρυνση έτσι ώστε να τεθούν σε λειτουργία αυτές οι ικανότητες».³⁹⁴

Το γεγονός αυτό δεν είναι αρνητικό, αλλά έχει και θετικότερα απο-

391. Κ. Μ. Μακφέρσον, *Ατομικισμός και ιδιοκτησία*, «Γνώση», Αθήνα, 1986, σελ. 80.

392. A. Giddens, *The Class...*, σελ. 82.

393. Κ. Μ. Μακφέρσον, σελ. 85.

394. J.-P. Benoit, *La démocratie...*, σελ. 268.

τελέσματα και για τα υπόλοιπα άτομα αφού «η δημιουργία ενός εργοστασίου αποτελεί ένα δωρεάν δώρο για όλους εκείνους που δε θα μπορούσαν ποτέ να το κάνουν, και το συνολικό όφελος που αποκομίζουν οι εργάτες από την απασχόληση που τους παρέχει ο επιχειρηματίας είναι σημαντικά μεγαλύτερο από το ατομικό όφελος που ο τελευταίος αποκομίζει από την εργασία των εργατών. [...] Είναι φανερό ότι, από την αρχή του κόσμου, η πρόοδος της ανθρωπότητας δε θα μπορούσε ποτέ να είχε πραγματοποιηθεί παρά από τη δράση των πιο προικισμένων, κι ότι αυτή η πρόοδος ήταν πάντα ωφέλιμη για τους λιγότερο προικισμένους».³⁹⁵

Τη θεωρία αυτή την προχωρούν ακόμη περισσότερο οι Ντέιβις και Μουρ όταν υποστηρίζουν ότι η κοινωνική ανισότητα που δημιουργείται από την άνιση κατανομή της κοινωνικής (πολιτικής, οικονομικής, ιδεολογικής) εξουσίας είναι θετική και αναγκαία για την ομαλή λειτουργία μιας κοινωνίας.³⁹⁶

Συμπερασματικά, οι θεωρίες αυτές προσεγγίζουν την καπιταλιστική κοινωνία ως μία κοινωνία γεμάτη ευκαιρίες για κοινωνική άνοδο των πιο προικισμένων μελών της, ενώ η κοινωνική κινητικότητα είναι το αναγκαίο αποτέλεσμα που προκύπτει από αυτή τη συγκεκριμένη δομή των ίσων ευκαιριών και δυνατοτήτων.

Έτσι, δημιουργείται μια τεράστια φιλολογία γύρω από τις δυνατότητες που έχει στη διάθεσή του ένας άνθρωπος. Το περιβόητο αμερικανικό όνειρο, όπου κάθε φτωχόπαιδο δύναται να γίνει Πρόεδρος των ΗΠΑ ή Ροκφέλερ, λειτουργεί ιδιαίτερα αποτελεσματικά στο συλλογικό υποσυνείδητο.³⁹⁷ Το σημαντικότερο όμως είναι πως η πιθανότητα να σημειώσει κάποιο άτομο κατακόρυφη κοινωνική κινητι-

395. J.-P. Benoit, *La démocratie...*, σελ. 269.

396. K. Davis – W. Moore, «Some principles of stratification», 1945, στο R. Bendix – S. Lipset, *Class, Status and Power*, Free Press, New York, 1966.

397. Ο Αρόνοβιτς προσδιορίζει τον τρόπο με τον οποίο σχηματίστηκαν αυτοί οι μηχανισμοί εμπέδωσης του ιδεολογήματος του «αμερικανικού ονείρου» από την εποχή ακόμη των πρώτων μεταναστών: «Η συμφωνία των φιλελεύθερων ιστορικών που ακο-

κότητα είναι υπαρκτή. Δεν πρόκειται για κάποιο «τέχνασμα» από πλευράς της άρχουσας τάξης. Είναι, εντούτοις, πιο πιθανό κάποιος να συγκαταλεχθεί στα 32,5 εκατ. των φτωχών που διαβίωναν το 1987³⁹⁸ στις ΗΠΑ παρά να γίνει Ροκφέλερ!

Όποια και να είναι η τροπή των πραγμάτων, η δυνατότητα κοινωνικής κινητικότητας λειτουργεί σαν το δεύτερο θεμέλιο της κοινωνικής συναίνεσης. Δεν υπάρχει λόγος να εναντιωθεί κάποιος σε ένα σύστημα όταν πιστεύει ότι μπορεί να προοδεύσει μέσα σε αυτό...

Ένα λάθος που γίνεται συχνά από την πλευρά των μαρξιστών διανοητών είναι η προσπάθεια εμπειρικής επαλήθευσης σχετικά με το αν υπάρχει ή όχι κοινωνική κινητικότητα,³⁹⁹ έτσι ώστε σε περίπτωση που διαπιστωθεί το αντίθετο, να καθίσταται δυνατή η αποκάλυψη

λουθούν τον Τέρνερ είναι ότι η Αμερική έφτασε πολύ κοντά στην εκπλήρωση του κλασικού αστικού ονείρου της δημοκρατίας και της κοινωνικής ισότητας. Σύμφωνα με τους κορυφαίους ιστορικούς σε θέματα μετανάστευσης Όσκαρ Χάντλιν και Μάρκους Λι Χάουσεν, ο συντηρητισμός του μετανάστη εργάτη οφείλεται, μερικώς, στην ανοικτή κοινωνική δομή της Αμερικής και στις ευκαιρίες που ενυπάρχουν σε αυτή για γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα. [...] Ακόμη και αν η Αμερική δεν είχε απελευθερωθεί από τις κοινωνικές ασθένειες, ο μετανάστης γνώριζε ότι εκεί υπήρχε η ευκαιρία να αποκτήσει ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης (πολύ περισσότερο από ό,τι στην προηγούμενη πατρίδα του). Για τα παιδιά του, ο μετανάστης πίστευε ότι το μόνο όριο ήταν ο ουρανός». S. Aronowitz, *False promises*, σελ. 141.

398. Έκθεση για τη φτώχεια, Υπηρεσία Απογραφής ΗΠΑ, 1987.

399. Σε αυτό το σφάλμα υπέπεσε ο Μίλιμπαντ στο βιβλίο του *Το Κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία* (σελ. 85-90), όπου ερευνά κατά πόσο τα παιδιά αστικών οικογενειών στελεχώνουν τις κοινωνικά σημαντικές θέσεις σε σύγκριση με τα παιδιά που προέρχονται από φτωχότερες κοινωνικές τάξεις. Η ουσία του ζητήματος, όμως, δεν είναι εκεί, παρ' ό,τι είναι ενδιαφέροντα τα πορίσματα του Μίλιμπαντ, που δείχνουν ότι, σε αντίθεση με τα αστικά ιδεολογήματα, σε γενικές γραμμές, η κοινωνική κινητικότητα συμβαίνει πολύ σπάνια. Η ουσία έγκειται στο γεγονός πως είναι οι συγκεκριμένες δομές κοινωνικής εξουσίας που αναπαράγουν τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και εκμετάλλευσης.

μέσω των στατιστικών στοιχείων του έωλου των επιχειρημάτων της κυρίαρχης ιδεολογίας. Ωστόσο, η χρήση της παραπάνω μεθοδολογίας, παρά τα θετικά της σημεία, παρουσιάζει σημαντικές αδυναμίες δίνοντας το κύριο, αν όχι το αποκλειστικό βάρος, στην παράθεση αριθμητικών δεδομένων. Η εμπειρική ανάλυση μας βοηθά για να ερμηνεύσουμε όψεις της πραγματικότητας οι οποίες εκπορεύονται από τη συγκεκριμένη μορφή κοινωνικών σχέσεων που υπάρχουν στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού. Δε βοηθά, όμως, στην κατανόηση των αιτίων που οδήγησαν στη διαμόρφωση των συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων ούτε στην προσέγγιση του τρόπου λειτουργίας του όλου συστήματος.

Βάσει αυτής της συλλογιστικής, η οποιαδήποτε μορφή κοινωνικής κινητικότητας δεν αποτελεί στην πραγματικότητα κάποια κοινωνική αλλαγή αλλά μονάχα ατομική αλλαγή, αφού τα άτομα δεν αποτελούν παρά φορείς συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών. Έτσι, δεν είναι οι προσωπικές επιδιώξεις των διαφόρων ατόμων που δημιουργούν τις δυνατότητες κοινωνικής ανόδου αλλά η ανάγκη για την ομαλή λειτουργία αυτού του συστήματος που συντηρεί τις θέσεις αυτές και καλλιεργεί την προσδοκία ανόδου στους εργαζόμενους για να πετύχει τη νομιμοποίησή του. Με άλλα λόγια, αυτό που έχει σημασία για την άρχουσα τάξη είναι η αναπαραγωγή των συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών, πάνω στις οποίες στηρίζεται η κοινωνική της εξουσία κι όχι η νεποτική ή μη νεποτική κατανομή των θέσεων-φορέων κοινωνικής εξουσίας.⁴⁰⁰

400. Όπως πολύ σωστά αναφέρει ο Ν. Πουλαντζάς, «ακόμα και στην παράλογη υπόθεση όπου, από τη μια μέρα στην άλλη (ή από τη μια γενιά στην άλλη), όλοι οι αστοί θα καταλάμβαναν τις θέσεις των εργατών, και αντίστροφα, τίποτα το ουσιαστικό δε θα άλλαζε στο καπιταλιστικό σύστημα, γιατί θα υπήρχαν πάντα θέσεις της αστικής τάξης και του προλεταριάτου, πράγμα που αποτελεί και την κύρια πλευρά της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων». Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές...*, σελ. 41.

Κατ' αυτό τον τρόπο, η κινητικότητα την οποία επιτρέπουν οι γενικότερες οικονομικές αλλά και εκπαιδευτικές διαδικασίες είναι στενά συνδεδεμένη με τις δομικές ανάγκες της παραγωγής και έχει να κάνει περισσότερο με τις προσπάθειες αύξησης της αποδοτικότητας του κεφαλαίου παρά με την όποια βελτίωση του επιπέδου ζωής των εκπαιδευτικά ανιόντων ή την προσωπική ικανότητα οικονομικής ανοδικότητας. Παράλληλα, επιτυγχάνεται η ιδεολογική ενσωμάτωση του καλύτερα εκπαιδευμένου παραγωγικού δυναμικού στις λειτουργίες του κεφαλαίου μέσω της υιοθέτησης της αντίληψης ότι η ένταξη σε –φαινομενικές ή πραγματικές– δραστηριότητες που προϋποθέτουν ένα αναβαθμισμένο μορφωτικό επίπεδο, οδηγεί σε κοινωνική άνοδο και στην ένταξη σε μικροαστικά και μεσοαστικά στρώματα.

Εν κατακλείδι, αυτό που υποστηρίζεται στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι πως η θέσπιση της καθολικής ψηφοφορίας και ο σχηματισμός μηχανισμών κοινωνικής κινητικότητας –παρά την αναμφισβήτητη προώθηση ορισμένων βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων των λαϊκών τάξεων– λειτούργησαν ως τα βασικά θεμέλια συγκρότησης ασφαλιστικών δικλίδων για την παρουσία των λαϊκών αγώνων στο εσωτερικό του Κράτους. Η νομιμοποιητική/ενσωματωτική λειτουργία του σύγχρονου κρατικού φαινομένου στηρίχτηκε στην ύπαρξη αυτών των διαδικασιών κατορθώνοντας να μετατρέψει κάτι που σε πρώτη ανάγνωση φαινόταν να απειλεί τους όρους αναπαραγωγής των σχέσεων κυριαρχίας, σε καθοριστικές συνιστώσες διατήρησης του συστήματος.

2.10 Οι οικονομικές λειτουργίες του σύγχρονου Κράτους

Η αδυναμία εκπλήρωσης από την πλευρά μεμονωμένων κεφαλαίων ορισμένων λειτουργιών απαραίτητων για την ομαλή αναπαραγωγή της κοινωνικής σχέσης «κεφάλαιο», οδήγησε στην ανάγκη παρέμβασης του Κράτους στο οικονομικό επίπεδο.⁴⁰¹

Βέβαια, οι αλλαγές αυτές λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια μιας ιστορικής αλλαγής του καπιταλιστικού συστήματος: της μετάβασης από τον καπιταλισμό της απόλυτης στον καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας. Μετάβαση που χαρακτηρίζεται: 1. από την ευρύτερη εφαρμογή των επιστημονικών γνώσεων στην παραγωγή και από μία συνεχή υποκατάσταση της εργασίας από συστήματα μηχανών, 2. από τη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, τη μείωση του ειδικού βάρους του αγροτικού τομέα και τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, 3. από την αύξηση των εμπορικών ανταλλαγών, 4. από την ενίσχυση του πεδίου οικονομικής παρέμβασης του Κράτους.⁴⁰²

Δημιουργήθηκαν έτσι έξι κρατικές λειτουργίες, έμμεσου ή άμεσου οικονομικού χαρακτήρα, που αποτελούν τις υλικές αποκρυσταλλώσεις δύο διαφορετικών παραγόντων: α. της προσπάθειας των αστικών στρωμάτων, μέσω του Κράτους, να διευκολύνουν τη διαδικασία κεφαλαιακής συσσώρευσης και να δημιουργήσουν αντίρροπες τάσεις στη λει-

401. J. Hirsch, «The State Apparatus and Social Reproduction», στο J. Holloway – S. Picciotto (eds), *State and...*, σελ. 66.

402. Εννοείται ότι η ανάπτυξη αυτού του τεράστιου ζητήματος ξεφεύγει από τα πλαίσια αυτής της μελέτης. Για μία θαυμάσια ανάλυση του θέματος βλ. Ιωακείμoglou, «Ο καπιταλισμός της σχετικής υπεραξίας (1920-1940)», *Θέσεις*, τ. 12, 1985, καθώς και Μηλιός, *Ο ελληνικός...*, 1988, σελ. 100-108.

τουργία του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους,⁴⁰³ συντελώντας κατ' αυτό τον τρόπο στην αύξηση της κερδοφορίας του κεφαλαίου, β. της εγγραφής των ταξικών αγώνων στο εσωτερικό του Κράτους, κατά τρόπο ώστε πολλές εργατικές διεκδικήσεις να παίρνουν τελικά τη μορφή οικονομικών παροχών από την πλευρά του Κράτους προς τα μέλη της εργατικής τάξης και τις οικογένειές τους.

Συγκεκριμένα, το Κράτος επιτελεί τις ακόλουθες οικονομικές λειτουργίες:

1. Ασκει έναν έντονα ρυθμιστικό ρόλο σχετικά με ζητήματα που προκύπτουν στο προτσές της εργασίας. Στην περίπτωση αυτή, το Κράτος δεν παρεμβαίνει ως οικονομικός φορέας αλλά ως θεσμικός υποστηρικτής της κεφαλαιουχικής αναπαραγωγής. Θεσπίζει, έτσι, όρια στους μισθούς, διατηρώντας το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης σε χαμηλά επίπεδα. Συμβάλλει, με την εφαρμογή μέτρων νομοσφαλιστικής πολιτικής, στην επέκταση του εθνικού κεφαλαίου στις διεθνείς αγορές.⁴⁰⁴ Ρυθμίζει, τέλος, θέματα κοινωνικών ασφαλίσεων, ορίων συνταξιοδότησης κ.λπ.

403. Ο Σαλαμά, εξειδικεύοντας περισσότερο την προσπάθεια δημιουργίας αντιτάσεων στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, υποστηρίζει πως σε μακροχρόνιες περιόδους το Κράτος παρεμβαίνει στην τάση εξισωτισμού των ποσοστών κέρδους προκαλώντας μία ιεραρχία των ποσοστών αυτών, ευνοώντας τους τομείς αιχμής. Σε περιόδους κρίσης το Κράτος επιχειρεί να περιορίσει τα καταστροφικά αποτελέσματα για ορισμένες μερίδες του κεφαλαίου και να δημιουργήσει συνθήκες αύξησης της αποδοτικότητάς τους. Για το Γάλλο οικονομολόγο οι τάσεις αυτές του Κράτους είναι αποτέλεσμα τριών παραμέτρων: α. της δυναμικής του καθεστώτος συσσώρευσης, β. του συσχετισμού δύναμης μεταξύ των τάξεων, γ. της έκφρασης, στο πολιτικό επίπεδο, των διαφορετικών μερίδων του κεφαλαίου. Για τις θέσεις του Σαλαμά βλ. P. Salama, «Etat et Capital, L' Etat capitaliste comme abstraction réelle», *Critiques de l' Economie Politique*, Avril-Septembre 1979, σελ. 237-246.

404. E. Altvater, «Some problems of...», σελ. 43.

2. Επιχορηγεί με άμεσους και έμμεσους τρόπους τις ιδιωτικές επιχειρήσεις. Άμεσα, μέσω δανείων και πιστώσεων με όρους ιδιαίτερα ευνοϊκούς.⁴⁰⁵ Έμμεσα, μέσω υιοθέτησης μέτρων φορολογικών απαλλαγών και κινήτρων για το ιδιωτικό κεφάλαιο.⁴⁰⁶

3. Λειτουργεί ως εγγυητής της οικονομικής νομιμότητας προσφεύγοντας, όταν χρειαστεί, στη χρησιμοποίηση των κατασταλτικών μηχανισμών, των οποίων αποτελεί και τον εργοδότη.

4. Δραστηριοποιείται ως άμεσος οικονομικός φορέας-επενδυτής αγοράζοντας και πουλώντας εμπορεύματα, παρεμβαίνοντας ενεργά στην παραγωγική διαδικασία.⁴⁰⁷ Στα πλαίσια αυτής της λειτουργίας πρέπει, κατ' αρχήν, να γίνει αναφορά στο ζήτημα των επιχειρήσεων υποδομής.

Σε όλες τις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού η εκμετάλλευση του σταθερού συλλογικού κεφαλαίου (οδικά δίκτυα, λιμάνια, αεροδρόμια, ηλεκτρισμός, ύδρευση, επενδύσεις για την εκμετάλλευση του ορυκτού και του αγροτικού πλούτου) έχει περάσει στη δικαιοδοσία του Κράτους. Από τη μία, το κρατικό κεφάλαιο, λειτουργώντας ως συνολικός κεφαλαιοκράτης, αναλαμβάνει τη διαχείριση των επιχειρήσεων αυτών έτσι ώστε τα εντελώς απαραίτητα αγαθά τους να παρέχονται σε όλες τις επιχειρήσεις με χαμηλό κόστος.⁴⁰⁸ Από την άλλη, λόγω του χαμηλού ποσοστού κερδοφορίας, σε περίπτωση που το ιδιωτικό κεφάλαιο αναλάμβανε τη διαχείριση των τομέων αυτών,

405. M. Castells, *The economic crisis...*, σελ. 43.

406. Για μία εμπειρική ανάλυση του θέματος βλ. E. Mandel, *Traite d' Economie marxiste*, tome 3, σελ. 210-211.

407. Για συγκεκριμένα στοιχεία σχετικά με τη συμμετοχή του Κράτους στους τομείς αυτούς βλ. το Τρίτο και το Τέταρτο Μέρος της παρούσας εργασίας, όπου εξετάζονται κριτικά οι θεωρίες περί υπερδιογκωμένου δημόσιου τομέα στην Ελλάδα.

408. Τ. Ο' Κόννορ, *Η Οικονομική Κρίση του Κράτους*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1977, σελ. 114.

θα εξωθούνταν είτε σε αύξηση των τιμών είτε σε νόθευση της ποιότητας είτε σε ακανόνιστους ρυθμούς παροχής των υπηρεσιών.⁴⁰⁹ Έτσι, η κρατική παρέμβαση εμφανίζεται σαν η ιδεατή λύση για το σύνολο του κεφαλαιοκρατικού κόσμου. Η μείωση αυτή – του κόστους παραγωγής από τις κρατικές επιχειρήσεις – βοηθά το εθνικό ιδιωτικό κεφάλαιο στον ανταγωνισμό του με τα ξένα κεφάλαια, ενώ το οποιοδήποτε έλλειμμα προκύπτει, χρηματοδοτείται από τη φορολογία των εργατικών στρωμάτων.⁴¹⁰

Εντούτοις, δεν είναι σπάνιες οι φορές που το Κράτος εθνικοποιεί και επιχειρήσεις που δεν εντάσσονται στους τομείς της υποδομής. Πρόκειται είτε για επιχειρήσεις σε τομείς που σημειώνουν ποσοστά κερδοφορίας αισθητά κάτω από το μέσο ποσοστό κέρδους και το ιδιωτικό κεφάλαιο τις εγκαταλείπει, είτε για μία πολιτική στην οποία εξαναγκάζεται το αστικό Κράτος από τους κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες των εργαζομένων.

5. Συντελεί στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης μέσω μίας σειράς κοινωνικών δαπανών – πέραν των θεσμικών ρυθμίσεων. Τέτοιες είναι οι δαπάνες για την υγεία και την ασφάλιση, για την εκπαίδευση, τα επιδόματα ανεργίας, τα προγράμματα ανάπτυξης των δήμων και των κοινοτήτων κ.λπ.

6. Παρεμβαίνει στην επιλεκτική αναδιάρθρωση επιμέρους κεφαλαίων μέσω της χρήσης της κρατικής χρηματοδότησης και της πληθωριστικής, ή αντιπληθωριστικής ανάλογα, πολιτικής.

Η ύπαρξη των έξι αυτών μορφών κρατικής παρέμβασης, η οποία στις περισσότερες περιπτώσεις σημαίνει όχι απλώς θεσμική παρουσία στη διαδικασία της συσσώρευσης αλλά και πραγματοποίηση σημαντικών κρατικών δαπανών, δεν πρέπει να οδηγήσει στο συμπέ-

ρασμα πως βρισκόμαστε μπροστά σε μία υπέρμετρη, και ίσως ανεξέλεγκτη, ανάπτυξη των δημόσιων εξόδων. Αντιθέτως, αυτό που υποστηρίζεται είναι πως η άμεση συμμετοχή του Κράτους στην παραγωγική διαδικασία δεν μπορεί να ξεπερνά ορισμένα όρια που προσδιορίζονται από τους εκάστοτε κοινωνικούς συσχετισμούς. Κι αυτό γιατί οι κρατικές δαπάνες, όσο κι αν αυξάνουν την παραγωγική ικανότητα των εργαζομένων, δεν παύουν να αποσπούν τεράστιες ποσότητες υπεραξίας εκτός των κέντρων συσσώρευσης.⁴¹¹ Έτσι, το ζήτημα των κρατικών δαπανών μεταβάλλεται σε ταξικό διακυβευόμενο όπου κάθε κοινωνική τάξη ή στρώμα επιθυμεί μία διαφορετικού τύπου διαχείριση των οικονομικών του Κράτους ανάλογα με τα ιδιαίτερα συμφέροντά του (αύξηση ή περιορισμός των δαπανών, διαφορετική κατανομή τους κ.λπ.).

Ένα σημαντικό τμήμα των κρατικών εξόδων κατευθύνεται, όπως ήδη αναφέρθηκε, για την ενίσχυση θεσμών κοινωνικής μέριμνας (εκπαίδευση, υγεία, διάφορα επιδόματα, ψυχαγωγία κ.λπ.). Αυτό που πρέπει να γίνει κατανοητό είναι πως οι δαπάνες αυτές χαρακτηρίζονται από μία διπλή λειτουργία. Από τη μία, αποτελούν κατακτήσεις των κυρίαρχομένων στρωμάτων που προέκυψαν μέσα από έντονους κοινωνικούς αγώνες. Από την άλλη, το Κράτος κατόρθωσε σταδιακά να ενσωματώσει στους δικούς του στόχους το μεγαλύτερο μέρος των δαπανών αυτών, αντιστοιχώντας τις στις ανάγκες της κεφαλαιακής αναπαραγωγής. Έτσι π.χ., η ολοένα αυξανόμενη ζήτηση εκπαιδευμένης ερ-

409. Gough, «State Expenditure...», *New Left Review*, No. 92, σελ. 74.

410. Gough, ό.π., σελ. 78.

411. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο Χιρς, οι παρεμβάσεις του Κράτους «παραλύουν, στην πραγματικότητα, τη διαδικασία συσσώρευσης και φέρνουν σε ένα άλλο επίπεδο τις αντιστάσεις που θα έπρεπε να αντισταθίσουν». J. Hirsch, «Éléments pour une théorie matérialiste de l'Etat», στο J.-M. Vincent (édit.), *L'Etat contemporaine et le marxisme*, σελ. 90.

γατικής δύναμης λόγω των νέων αναγκών που επέφερε η τεχνολογική πρόοδος οδήγησε τις ΗΠΑ «στην επέκταση της κατώτερης τεχνικής εκπαίδευσης και στη δημιουργία ενός τεράστιου συστήματος ανώτερης εκπαίδευσης».⁴¹²

Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι πως οι δαπάνες αυτές παρ' ότι σε μία πρώτη φάση είχαν τη μορφή κατακτήσεων των εργαζόμενων στρωμάτων, από ένα σημείο και μετά το Κράτος κατάφερε να τις κατευθύνει για τη βελτίωση των συνθηκών πραγματοποίησης της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Εντούτοις, δεν πρέπει να μείνει η εντύπωση πως η ύπαρξη του Κράτους Πρόνοιας είναι σε όλες της τις μορφές αποδοτική για τα συμφέροντα του κεφαλαίου. Όπως ήδη υποστηρίχθηκε, αν εξαρτιόταν αποκλειστικά από την ιθύνουσα τάξη, το σύγχρονο Κράτος θα είχε εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά. Με αυτή την έννοια, η θέσπιση του Κράτους Πρόνοιας είναι αποτέλεσμα της ταξικής πάλης, αλλά και η διατήρηση, τροποποίηση ή κατάρνηση των λειτουργιών του αποτελεί διακύβευμα της πάλης αυτής.

Με τη σκιαγράφηση των βασικών χαρακτηριστικών του Κράτους Πρόνοιας ασχολούμαστε στην επόμενη παράγραφο.

2.10.1 Το Κράτος Πρόνοιας

Με βάση όσα υποστηρίχθηκαν μέχρι εδώ, η θεσμική συγκρότηση του Κράτους Πρόνοιας είναι απαραίτητο να ιδωθεί κάτω από ένα διπλό πρίσμα: Από τη μία, αποτελεί θεσμό που εξυπηρετεί τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα του κεφαλαίου ενώ, από την άλλη, πολλές από τις λειτουργίες του συνιστούν σημαντικές κατακτήσεις της εργατικής

412. Τ. Ο' Κόννορ, *Η Οικονομική...*, σελ. 130.

τάξης. Με άλλα λόγια, πρόκειται για ένα αντιφατικό φαινόμενο⁴¹³ που το περιεχόμενο των λειτουργιών του συνιστά αποτέλεσμα και δημιουργό της κοινωνικής διαπάλης.

Έχοντας ως δεδομένη τη σημασία των λαϊκών αγώνων στο σχηματισμό του Κράτους Πρόνοιας, αυτό που αποκτά αξία είναι η προσπάθεια προσέγγισης των μηχανισμών με τους οποίους το Κράτος αυτό διευκολύνει τις διαδικασίες της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Βέβαια, δεν πρόκειται για μία στατική αλλά για μία δυναμική διαδικασία που επιχειρεί να αντιστοιχίσει τους ρυθμούς της οικονομίας με τους ρυθμούς ανάπτυξης των λειτουργιών του Κράτους Πρόνοιας.

Σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των λειτουργιών αυτών έχει παίξει η διαφοροποίηση των πρακτικών της σύγχρονης οικογένειας. Συγκεκριμένα, η επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής αναδιάρθρωσε τη μορφή της οικογένειας αφού επέφερε τη μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι εργαζόμενες γυναίκες να αδυνατούν να εκπληρώσουν ρόλους, τους οποίους αναλαμβάνει τώρα το Κράτος (προσχολική εκπαίδευση, δημοτικά ψυχαγωγικά-αθλητικά προγράμματα κ.λπ.). Ταυτόχρονα, οι αναγκαίες βελτίωσης των μεθόδων αναπαραγωγής και εκπαίδευσης της εργατικής δύναμης υποχρεώνουν το Κράτος να αναλάβει την επίβλεψη των τομέων της υγείας και της εκπαίδευσης.

413. I. Gough, *The Political Economy Of The Welfare State*, Macmillan, 1979, σελ. 14. Ο Χιρς από την πλευρά του επιχειρεί να συνδέσει την ανάπτυξη των λειτουργιών του Κράτους Πρόνοιας με την εξάπλωση των φορντιστικών μεθόδων παραγωγής, ορίζοντας το Κράτος Πρόνοιας ως συστατικό του φορντιστικού κράτους. Πιστεύουμε πως με τη θέση του αυτή ο Χιρς υποτιμά το ρόλο που έπαιξαν οι εργατικές διεκδικήσεις στην ανάπτυξη ορισμένων λειτουργιών του Κράτους Πρόνοιας, αλλά και υπονοεί ότι η κατάρνηση των φορντιστικών μεθόδων παραγωγής θα οδηγήσει στην εξάλειψη του Κράτους Πρόνοιας. Για τη θέση του Χιρς βλ. J. Hirsch, «The Fordist Security State and New Social Movements», στο S. Clarke (ed.), *The State debate*, σελ. 145-146.

Παλαιότερα, η μετάδοση βασικών γνώσεων αλλά και η στοιχειώδης υγειονομική περίθαλψη, γινόταν μέσα στα πλαίσια του γενικότερου συγγενικού περιβάλλοντος. Όμως, οι ανάγκες για πρόσθετο, υγιές, εργατικό δυναμικό καθώς και για τη δημιουργία εφεδρικού στρατού ανεργίας με εξομοιωμένο επίπεδο γνώσεων, συνετέλεσαν στην επέκταση των εκπαιδευτικών λειτουργιών και του συστήματος δημόσιας περίθαλψης.⁴¹⁴

Ταυτόχρονα, η ανάγκη συσσώρευσης εργατικού δυναμικού στις πόλεις⁴¹⁵ δημιουργεί και ανάγκες που σχετίζονται με την καλή λει-

414. J. Hirsch, «The Fordist...», σελ. 46-49.

415. Τα αίτια δημιουργίας του φαινομένου της αστυφιλίας δεν μπορούν να αναλυθούν στα πλαίσια αυτής της εργασίας. Πολύ σύντομα μόνο θα αναφέρουμε πως η δημιουργία βασικών μητροπολιτικών και πολεοδομικών αξόνων στην περίοδο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής πρέπει να ιδωθεί ως το αποτέλεσμα της πόλωσης της κεφαλαιακής συσσώρευσης σε περιοχές που είναι πιο προσοδοφόρες για την επέυξη υψηλών ποσοστών κεφαλαιακής κερδοφορίας, γεγονός που επιταχύνεται από τη ροή εργατικής δύναμης προς τις περιοχές αυτές· πράγμα που, από τη μία, διευκολύνει τη δημιουργία εφεδρικού στρατού εργασίας και, από την άλλη, συντηρεί τους μισθούς σε χαμηλά επίπεδα.

Εμβαθύνοντας στο φαινόμενο αυτό μπορεί να παρατηρηθεί ότι η συγκέντρωση του πληθυσμού σε πόλεις, όπως εμφανίζεται από τη Βιομηχανική Επανάσταση και ύστερα, δεν αποτελεί απλώς το φαινόμενο συνάθροισης της εργατικής δύναμης σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο αλλά, ταυτοχρόνως, την ύπαρξη ενός τόπου όπου συντελείται η προσαρμογή της τελευταίας σε αυστηρά καθορισμένες μορφές συμπεριφορών, στάσεων και αντιλήψεων. Με την έννοια αυτή, τα αστικά συγκροτήματα δε θα πρέπει να αντιμετωπίζονται απλά ως χώροι όπου πραγματοποιούνται οι σχέσεις εκμετάλλευσης και η απόσπαση υπεραξίας, αλλά και ως χώροι όπου συγκροτούνται οι σχέσεις κυριαρχίας και ενσωμάτωσης των κυριαρχούμενων στρωμάτων στην εξουσία του κεφαλαίου. Για περισσότερα: 1. Ε. Ανδρικοπούλου-Καυκαλά, «Μαρξιστικές προσεγγίσεις στην ανάλυση των περιφερειακών θεμάτων: μια κριτική παρουσίαση», *Πόλη και περιφέρεια*, τ. 1, 1981, 2. Μ. Στογιαννίδου, «Καπιταλιστική πόλη και αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης», *Θέσεις*, τ. 11, 1985, 3. Σ. Σακελλαρόπουλος, «Η αιρετή νομαρχιακή αυτοδιοίκηση στο πλαίσιο της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης», *Θέσεις*, τ. 56, 1996.

τουργία της ζωής σε αυτές. Έτσι, αναπτύσσονται δραστηριότητες που αφορούν την αποκομιδή των σκουπιδιών, τον έλεγχο της μόλυνσης, τον πολεοδομικό σχεδιασμό κ.λπ. Ο σκοπός των μέτρων αυτών είναι η εξασφάλιση ενός ανεκτού επιπέδου διαβίωσης, ώστε να παραμένει το εργατικό δυναμικό συγκεντρωμένο στις πόλεις, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της κεφαλαιακής συσσώρευσης.⁴¹⁶

Κάτω από αυτό το πρίσμα, μπορούμε να καταλάβουμε και το ζήτημα της πολιτικής των φθηνών, επιδοτούμενων από το κράτος, κατοικιών. Παρά τις θετικές της όψεις, δεν παύει να είναι μία πολιτική που ωθεί τους εργαζόμενους να κατοικήσουν σε περιοχές που βρίσκονται κοντά σε βιομηχανίες. Αντιστρόφως, πολλές φορές το κράτος δίνει σημαντικά κίνητρα σε επιχειρήσεις για να εγκατασταθούν σε περιοχές που υπάρχουν τέτοιες κατοικίες.⁴¹⁷

Όσον αφορά τα επιδόματα ανεργίας, πρέπει να δεχτούμε πως, από τη μία, εξασφαλίζουν τους ανέργους από την εξαθλίωση ενώ, από την άλλη, συντελούν στην αποφυγή φαινομένων πτώσης της κερδοφορίας του κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα: σε περίπτωση που δεν υπήρχαν επιδόματα ανεργίας, οι άνεργοι δε θα μπορούσαν να αγοράζουν προϊόντα, οι επιχειρήσεις θα γνώριζαν μείωση των πωλήσεών τους, με αποτέλεσμα να απολυθεί προσωπικό, άρα να μειωθεί ακόμη περισσότερο η συνολική ζήτηση, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένας φαύλος κύκλος όπου η ανεργία οδηγεί στην πτώση της ζήτησης και η πτώση της ζήτησης στην αύξηση της ανεργίας. Τα επιδόματα ανεργίας, τα οποία αποτελούν ένα σημαντικό ποσοστό του εισοδήματος που είχε ο άνεργος όταν εργαζόταν, λειτουργούν αποτρεπτικά για την εκδήλωση κρίσεων, αφού αντικαθιστούν το μεγαλύτερο μέρος της αγοραστικής δύναμης των ανέργων.⁴¹⁸

416. R. Crompton – J. Gubbay, *Economy and...*, σελ. 117.

417. R. Crompton – J. Gubbay, ό.π.

418. Mandel, *Initiation à la Théorie Economique Marxiste*, σελ. 88-89.

Σχετικά με τις κοινωνικές ασφαλίσεις, μπορεί να υποστηριχθεί ότι σε γενικές γραμμές δεν είναι αντίθετες με τους σκοπούς του κεφαλαίου, αφού τα χρήματα των εισφορών των εργαζομένων που δεν ασθενούν χρησιμοποιούνται για την κάλυψη των εξόδων νοσηλείας άλλων εργαζομένων. Ουσιαστικά, με αυτό τον τρόπο, οι καπιταλιστές αποφεύγουν να πληρώνουν το σύνολο των εξόδων επιδιόρθωσης της εργατικής δύναμης μετακυλώντάς το στους υγιείς εργαζόμενους.⁴¹⁹

Παράλληλα, διατηρείται ένα ελάχιστο επίπεδο αγοραστικής δύναμης για εκείνους που χάνουν την ιδιότητα του εργαζομένου (συνταξιούχους, ανίκανους για εργασία κ.λπ.).⁴²⁰

Πέρα όμως από τις κοινωνικές ασφαλίσεις, το θέμα της υγείας και η διαπλοκή με το Κράτος Πρόνοιας παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον. Ο τομέας της υγείας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής επιτελεί τη λειτουργία της επιδιόρθωσης της εργατικής δύναμης. Επειδή σε κάθε επιχείρηση ο εργαζόμενος αποτελεί άμεση πηγή κέρδους, η απουσία του από την εργασία λόγω ασθένειας μειώνει τα κέρδη για το κεφάλαιο. Η δε αντικατάσταση του εργαζομένου αυτού, είτε δεν είναι πάντα δυνατή (σε περιόδους με χαμηλά ποσοστά ανεργίας) είτε είναι οικονομικά ασύμφορη, αφενός γιατί απαιτεί μακρύ διάστημα κατάρτισης του νέου εργαζομένου, αφετέρου γιατί προβλέπονται σημαντικές αποζημιώσεις για τους απολυόμενους. Συνεπώς, η διατήρηση ενός βασικού επιπέδου σωματικής και ψυχικής υγείας των εργαζομένων, τέτοιου που να τους κάνει να εργάζονται αποδοτικά, αποτελεί κεφαλαιώδες ζήτημα για τη διατήρηση της υψηλής κερδοφορίας του κεφαλαίου.⁴²¹

419. Mandel, ό.π., σελ. 86-87.

420. Ξ. Πετρινιώτη, «Κράτος, εργασιακές σχέσεις και κοινωνική πολιτική: Σε αναζήτηση μιας νέας ισορροπίας», στο Π. Γετίμης - Δ. Γράβαρης, *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: Η σύγχρονη προβληματική*, «Θεμέλιο», Αθήνα, 1993, σελ. 160.

421. Ευχαριστώ πολύ το συνάδελφο Γ. Νικολαΐδη για την πολύτιμη βοήθειά του σχετικά με το ζήτημα της υγείας στο σύγχρονο καπιταλισμό.

Η βελτίωση λοιπόν των συστημάτων ιατρικής περίθαλψης και η διευρυνσή τους και σε τομείς της μη παραδοσιακής ιατρικής (βελονισμός, ψυχανάλυση κ.λπ.) αποτελούν, από τη μία, κατακτήσεις των λαϊκών τάξεων και, από την άλλη, ενσωμάτωση των κατακτήσεων αυτών σε μία πιο ευέλικτη κοινωνική πολιτική από την πλευρά του κεφαλαίου.

Τέλος, δεν πρέπει να υποτιμάται η πολιτικοϊδεολογική σημασία της λειτουργίας του Κράτους Πρόνοιας. Η ύπαρξη θεσμών αναδιανομής του εισοδήματος αλλά και η συγκρότηση κορπορατιστικών δικτύων μέσω της σύνδεσης των συνδικάτων με τους πολιτικούς θεσμούς -γεγονός που συνετέλεσε στη θεσμοποίηση της ταξικής πάλης⁴²² συνέκλιναν στην ενίσχυση των διαδικασιών ενσωμάτωσης/συγκατάθεσης των λαϊκών τάξεων.

Συμπερασματικά, βάσει όσων υποστηρίχθηκαν, προκύπτει ότι η θέσπιση του Κράτους Πρόνοιας, που συνιστά τμήμα των οικονομικών πρακτικών του Κράτους, αποτελεί υλικό αποτέλεσμα της κοινωνικής διαπάλης, που δε θα πρέπει να προσεγγίζεται μονοδιάστατα αλλά διαλεκτικά και το οποίο εγγράφει αντιφατικές στρατηγικές για τα κυρίαρχα στρώματα στην πορεία εξέλιξης και μετασχηματισμού του. Με άλλα λόγια, ούτε στην εγκόλπωση των λαϊκών αιτημάτων στο εσωτερικό του Κράτους αλλά ούτε και στους μακροχρόνιους κρατικούς σχεδιασμούς θα πρέπει να δίνεται το βάρος της ανάλυσης. Το βάρος θα πρέπει να δίνεται στην κατανόηση των αλλαγών που πραγματοποιούνται στο εσωτερικό του θεσμού ως απότοκες των τροποποιήσεων στους γενικότερους κοινωνικούς συσχετισμούς δύναμης. Με αυτή την έννοια, η πορεία, η μορφή και το περιεχόμενό του δεν είναι, σε καμία περίπτωση, προδιαγεγραμμένα.

422. C. von Otter, «Swedish Welfare Capitalism: The Role of the State», στο R. Scase (ed.), *The State in Western Europe*, Croom Helm, London, 1980, σελ. 143.

2.11 Μία εξαίρεση στη λειτουργία του σύγχρονου Κράτους: Η αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία

Στο τμήμα που προηγήθηκε επιχειρήσαμε να δείξουμε, σε αδρές γραμμές, τη συνθήκη λειτουργία του σύγχρονου καπιταλιστικού Κράτους.

Αυτή όμως η μορφή λειτουργίας μπορεί να διακοπεί είτε από την εγκαθίδρυση δικτατορίας είτε από την πολιτική νίκη ενός αντικαπιταλιστικού κόμματος (είτε επαναστατικού είτε μεταρρυθμιστικού). Μπορεί επίσης να τροποποιηθεί μέσω της ανόδου στην κυβερνητική εξουσία μιας κυβερνώσας κοινωνικής κατηγορίας.

Το ζήτημα της δικτατορίας δεν εντάσσεται στα πλαίσια αυτής της μελέτης,⁴²³ ούτε βέβαια αυτό της διακυβέρνησης μίας χώρας από μία επαναστατική Κυβέρνηση που έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με τα αστικά συμφέροντα και επιχειρεί τη συντριβή του αστικού κράτους. Μας ενδιαφέρει, όμως, για να κατανοήσουμε την εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού την περίοδο 1981-1985, η έννοια της κυβερνώσας κατηγορίας. Παράλληλα, θα εξεταστούν και οι περιπτώσεις αριστερών αντικαπιταλιστικών κομμάτων που κατέκτησαν την εξουσία, για να καταδειχθούν οι διαφορές με τις κυβερνώσες κατηγορίες. Συγκεκριμένα, ο Ν. Πουλαντζάς με τον όρο «κοινωνικές κατηγορίες», έννοια που –όπως θα δούμε– παρουσιάζει πολλά κοινά σημεία με την αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία, εννοεί «*κοινωνικά σύνολα με κατάλληλα αποτελέσματα – που μπορούν να γίνουν, όπως έδειξε ο Λένιν, κοινωνικές δυνάμεις, που το διακριτικό τους χαρακτηριστικό βρίσκεται στην*

423. Για το θέμα αυτό βλ. Ν. Πουλαντζάς, *Φασισμός και Δικτατορία*, «Ολκός», Αθήνα, 1975 και Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση των Δικτατοριών*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1975.

ειδική και υπερπροσδιοριστική σχέση τους προς δομές εκτός από τις οικονομικές»,⁴²⁴ κι επιπλέον ότι «*οι κατηγορίες μπορούν συχνά, ανάλογα με τις συγκεκριμένες συγκυρίες, να παίξουν ένα ρόλο αυτόνομων κοινωνικών δυνάμεων*».⁴²⁵

Με άλλα λόγια, η κοινή θέση ορισμένων ατόμων στο εσωτερικό ενός κρατικού μηχανισμού έχει ως συνέπεια την ομοιογενοποίηση της πρακτικής τους ανεξάρτητα από την ταξική τους θέση, γεγονός που σχετίζεται με τα ειδικά αποτελέσματα που δημιουργεί η λειτουργία των μηχανισμών αυτών στην ταξική πάλη. Σε περιπτώσεις κρίσης, οι φορείς αυτοί που αποτελούν μία ενιαία κατηγορία δύναται να συγκροτηθούν σε κοινωνική δύναμη με αυτόνομη πολιτική παρέμβαση.⁴²⁶

Για να ερμηνεύσουμε την περίπτωση του ΠΑΣΟΚ κι όχι μόνο αυτού, προτείνουμε μία πολιτική έννοια κατ' αναλογία με αυτή της κοινωνικής κατηγορίας: την αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία. Η έννοια αυτή αφορά πολιτικούς σχηματισμούς (κόμματα) που, έχοντας μία πολύ ισχυρή λαϊκή υποστήριξη, διαθέτουν μία μεγαλύτερη, από ό,τι συνήθως, αυτονομία απέναντι στην άρχουσα τάξη. Η άνοδός τους στην κυβερνητική εξουσία λαμβάνει χώρα σε συνθήκες κρίσης και χαρακτηρίζεται από έντονες αντιπαραθέσεις με τις ιθύνουσες τάξεις ενώ, παράλληλα, κατέχουν μία ειδική και υπερπροσδιοριστική σχέση με την πολιτική δομή και ιδιαίτερα με το κομματικό και το πολιτικό σύστημα, στο οποίο παρεμβαίνουν δυναμικά επιδιώκοντας να αποφύγουν τα δομικά όρια που θέτουν οι λειτουργίες του αστικού κράτους.

Είναι προφανές ότι πρόκειται για δύο διαφορετικά μεθοδολογικά εργαλεία που παρουσιάζουν, όμως, ορισμένες αντιστοιχίες. Οι

424. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία...*, Α' τόμος, σελ. 114-115.

425. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις...*, σελ. 29.

426. Γ. Μηλιός, «Σχετικά με τη...», σελ. 30.

διαφορές είναι πως στη μία περίπτωση γίνεται λόγος για τμήματα του κρατικού μηχανισμού, ενώ στην άλλη για πολιτικά κόμματα. Παράλληλα, οι κοινωνικές κατηγορίες, λόγω του διαταξικού τους χαρακτήρα, αποτελούν «εγκάρσια» τμήματα του κοινωνικού όλου, ενώ οι αυτόνομες κυβερνώσες κατηγορίες συγκροτούν μέτωπα «κάθετης» ταξικής αντιπαράθεσης. Το κοινό τους σημείο είναι η αυτονομία που διακρίνει τις πρακτικές τους. Είναι μία μορφή αυτονομίας που «κανονικά» δε θα μπορούσαν, και οι δύο περιπτώσεις, να διαθέτουν. Τα τμήματα του κρατικού μηχανισμού δεν αποτελούν, συνήθως, πολιτικό παράγοντα και οι κυβερνήσεις προσαρμόζονται αμέσως στους περιορισμούς που θέτει το σύστημα. Ωστόσο, είναι οι ειδικές συνθήκες κρίσης που συμβάλλουν στην ενδυνάμωση αυτών των παραγόντων και τους δίνουν τη δυνατότητα αποτελεσματικής ενεργοποίησης στο πολιτικό σκηνικό, του οποίου δεν αποτελούσαν μέχρι πρότινος οργανικό τμήμα.

Βάσει των παραπάνω, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία αποτελεί, σε κάθε συγκεκριμένη συγκυρία, έναν πολιτικό σχηματισμό με εξωτερική σχέση προς το σύστημα εξουσίας, το οποίο και προσπαθεί να μεταβάλει μέσω μίας σειράς σημαντικών μεταρρυθμίσεων, οι οποίες συναντούν την έντονη αντίδραση της κυρίαρχης τάξης. Οι μηχανισμοί του αστικού κράτους καθώς και οι συνθήκες οικονομικού καταναγκασμού, θα ωθήσουν τα κόμματα αυτά, σε ένα σύντομο χρονικό διάστημα, σε μία διαδικασία αυτομετασχηματισμού από αυτόνομες κυβερνώσες κατηγορίες σε αστικά κόμματα σοσιαλδημοκρατικής απεύθυνσης.

Τέλος, αξίζει να υπογραμμιστεί πως η χρήση του όρου «αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία» δε γίνεται τυχαία. Είναι αυτόνομη γιατί διαθέτει μία πιο διευρυμένη αυτονομία σε σχέση με τον κρατικό μηχανισμό και την άρχουσα τάξη, σε σύγκριση με τα παραδοσιακά σοσιαλδημοκρατικά και συντηρητικά κόμματα. Είναι κυβερνώσα γιατί

ασκεί την κυβερνητική εξουσία. Είναι κατηγορία γιατί, όντας τμήμα του κρατικού μηχανισμού, επιχειρεί να αναβαθμίσει τη θέση της μέσα σε αυτόν διαθέτοντας μία ειδική υπερπροσδιοριστική σχέση με τις πολιτικές δομές που απορρέει από τη σχέση εκπροσώπησης με τα κυρίαρχουμένα στρώματα.

Συμπερασματικά, μέσα σε ειδικές συνθήκες κρίσης οι οποίες, όπως ήδη αναφέρθηκε, διαπερνούν το εσωτερικό του κρατικού μηχανισμού, είναι δυνατή η κατάκτηση της κυβερνητικής εξουσίας, με κοινοβουλευτικό τρόπο, από δυνάμεις που δεν εκπροσωπούν τα αστικά συμφέροντα. Πρόκειται είτε για αριστερά κόμματα, π.χ. το κόμμα του Αλιέντε στη Χιλή, ή το Λαϊκό Μέτωπο του Μπλουμ, ή το Φρέντε Ποπούλάρ στην Ισπανία, είτε για μη αστικά κόμματα που, όμως, δε διακρίνονται από ένα σαφή αντικαπιταλιστικό προσανατολισμό. Τέτοιες περιπτώσεις είναι οι Εργατικοί στη Μ. Βρετανία το 1945, οι Σοσιαλιστές στη Γαλλία το 1981 και το ΠΑΣΟΚ στην Ελλάδα επίσης το 1981.

Μόνο η δεύτερη κατηγορία κομμάτων μπορεί να συμπεριληφθεί στην έννοια της κυβερνώσας κοινωνικής κατηγορίας. Αντιθέτως, η πρώτη κατηγορία αποτελείται από αριστερά κόμματα με αντικαπιταλιστικό προσανατολισμό. Και οι δύο όμως κατηγορίες αποδεικνύουν ότι κάτω από ειδικές συνθήκες κρίσης της αστικής τάξης μπορεί ένα μη αστικό κόμμα να καταλάβει την κυβερνητική εξουσία.

Εννοείται ότι μια τέτοια κατάσταση δεν μπορεί να διαρκέσει. Πολύ σύντομα, τα άλλα κέντρα εξουσίας του σκληρού πυρήνα του Κράτους θα αντιδράσουν, πολεμώντας την Κυβέρνηση, αντλώντας την ισχύ τους από το γεγονός πως οι κυρίαρχουμένες κοινωνικές τάξεις και στρώματα μπορούν να καταλάβουν μόνο δευτερεύουσας σημασίας θέσεις στο εσωτερικό του αστικού Κράτους.⁴²⁷ Τα στρατηγικά σημεία

427. H. Weber, στο Ν. Πουλαντζάς – H. Weber, «Το Κράτος και η μετάβαση στο σοσιαλισμό», *Θέσεις*, τ. 27, 1989, σελ. 35.

πάνω στα οποία στηρίζεται η αστική εξουσία, παραμένουν άθικτα και όποιες προσπάθειες έγιναν για να τεθούν υπό έλεγχο, επέφεραν την πτώση της Κυβέρνησης.

Έτσι, ο Στρατός θα καταλάβει την εξουσία στη Χιλή⁴²⁸ και στην Ισπανία, ενώ στη Γαλλία του Λαϊκού Μετώπου η γενικότερη κρίση του γαλλικού κοινωνικού σχηματισμού ακολουθείται από τη γερμανική εισβολή. Οι Εργατικοί στη Μ. Βρετανία, αφού πρώτα ακολούθησαν μια «δειλή» πολιτική εθνικοποιήσεων και κοινωνικών παροχών, προχώρησαν στην εφαρμογή μιας πολιτικής λιτότητας, όμοιας με αυτή των Συντηρητικών. Έτσι σύντομα θα χάσουν τις εκλογές από το συντηρητικό κόμμα.⁴²⁹

Η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ και του Σοσιαλιστικού Κόμματος της Γαλλίας μοιάζει αρκετά με αυτή των Εργατικών. Ξεκινώντας ως κόμματα-κυβερνώσες κοινωνικές κατηγορίες θα εξελιχθούν κι αυτά σε αστικά κόμματα.

428. Η διαφορά της Λαϊκής Ενότητας στη Χιλή από το ΠΑΣΟΚ ή από το ΣΚΓ (Σοσιαλιστικό Κόμμα Γαλλίας) φαίνεται ξεκάθαρα από το περιεχόμενο της οικονομικής της πολιτικής. Όπως δήλωνε ο Χιλιανός υπουργός των Οικονομικών Π. Βούσκοβιτς: «Το βασικό μας πρόγραμμα έχει ως θεμελιακό στόχο να μετασχηματίσει το χαρακτήρα του Κράτους, έτσι ώστε να αντικατασταθεί το εξαρτημένο καπιταλιστικό καθεστώς από την οικοδόμηση μιας οικονομίας και μιας κοινωνίας σοσιαλιστικής [...] κατά συνέπεια τίθεται στους υπευθύνους της οικονομίας [...] ένα πρόβλημα βαθύτατα πολιτικό: Αυτό του επαναστατικού μετασχηματισμού». Αναφέρεται από Α. Labrousse, *L'expérience chilienne*, Seuil, Paris, 1972, σελ. 260-261.

Οι σημαντικές διαφορές που διακρίνουν το χιλιανό κόμμα φαίνονται αν μελετηθούν αναλυτικά το πρόγραμμά του, η πολιτική του καθώς και οι λόγοι του Αλιέντε. Για τη Λαϊκή Ενότητα βλ. 1. Η. Vega-Tapia, *L'économie du populisme et le projet du passage au socialisme proposé par l'Unité populaire au Chili*, Institut de Sociologie, ULB, Paris, 1984, 2. Α. Joxe, *Le Chili sous Allende*, Collection Archives, Paris, 1974, 3. Α. Tourraine, *Vie et Mort du Chili Populaire*, Seuil, Paris, 1973, 4. S. Allende, *La voie vers le socialisme*, Gordon & Breach, 1974, 5. C. Lamour, *Le pari chilien*, STOCK, 1972.
429. Ρ. Μίλιμπαντ, *Το Κράτος...*, σελ. 160-165.

Με το ΠΑΣΟΚ και το γαλλικό σοσιαλιστικό κόμμα θα ασχοληθούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια. Προσωρινά, αρκεί να κατανοήσουμε πως κάτω από ορισμένες ιστορικές συνθήκες μπορεί ένα μη αστικό κόμμα να ανέλθει στην κυβερνητική εξουσία. Αυτή η άνοδος, εντούτοις, όταν δε συνοδεύεται από μία πολιτική που θα αγγίζει την ίδια την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, μόνο δευτερεύοντα αποτελέσματα μπορεί να έχει. Κι αυτό γιατί όποια μέτρα κι αν πάρει η «αριστερή» Κυβέρνηση, η εργοδοσία δεν παύει να αποσπά υπεραξία από την εργατική τάξη, ενώ η Αριστερά καλεί τα μέλη της να επιδείξουν μια πιο μετριοπαθή συμπεριφορά και να αναστείλουν τις εργατικές κινητοποιήσεις. Ταυτόχρονα, η αριστερή Κυβέρνηση υπερασπίζεται τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης σε διεθνές επίπεδο ενώ, παράλληλα, ο σκληρός πυρήνας του αστικού Κράτους (Δικαιοσύνη, Στρατός, Αστυνομία) παραμένει άθικτος, στην εξουσία της αστικής τάξης.⁴³⁰

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στην ανάλυση της αυτόνομης κυβερνώσας κατηγορίας. Σε μία περίοδο όπου η αστική τάξη αναγκάζεται να υποχωρήσει, δεν είναι καθόλου προδιαγεγραμμένο ότι θα καταλάβει την εξουσία η εργατική τάξη. Αυτό εξαρτάται από το συγκεκριμένο συσχετισμό δυνάμεων που λαμβάνει χώρα εκείνη την περίοδο, το επίπεδο συνείδησης της εργατικής τάξης κ.λπ. Σε μία τέτοια χρονική στιγμή, μπορεί ένας πολιτικός φορέας που δε στοχεύει στη ριζική αλλαγή των παραγωγικών σχέσεων,⁴³¹ αλλά κατορθώνει να θεωρείται ο εκ-

430. R. Miliband, «State Power and Class Interests», *New Left Review*, No. 138, 1983, σελ. 66.

431. Το 1981, το ΠΑΣΟΚ μιλούσε μόνο στο εσωτερικό του για σοσιαλιστικό μετασχηματισμό και σίγουρα δεν εξελέγη επειδή τον ανέφερε στην ιδρυτική του διακήρυξη. Είναι χαρακτηριστικό πως το 1974 το κόμμα αυτό εμφάνισε ένα σοσιαλρεφορμιστικό πρόγραμμα και έλαβε μόνο το 13,5% των ψήφων.

φραστικής των κυριαρχούμενων τάξεων, να κατακτήσει την εξουσία.⁴³²

Μπορεί, παράλληλα, όπως ορθά παρατηρεί ο Ν. Πουλαντζάς, η αστική τάξη να σημειώσει υποχώρηση στο πεδίο της ιδεολογίας π.χ., αλλά να συνεχίσει να κυριαρχεί στο οικονομικό και στο πολιτικό πεδίο.⁴³³

Εστιάζοντας στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, η αστική τάξη, παρ' ό- τι υποχωρεί στον οικονομικό τομέα, σε καμία περίπτωση δεν παύει να είναι η οικονομικά κυρίαρχη δύναμη. Το ΠΑΣΟΚ θα κρατικοποι- ήσει απλώς τις προβληματικές επιχειρήσεις, που οι ίδιοι οι επιχει- ρηματίες εγκαταλείπουν, θα αυξήσει, σε περιορισμένο βαθμό, τις κρατικές επενδύσεις και θα προχωρήσει σε μία ανακατανομή των ει- σοδημάτων προς όφελος της εργασίας, επιφέροντας, ταυτόχρονα, ο- ρισμένες βελτιώσεις στο πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων στον ι- διωτικό τομέα (για περισσότερα βλ. το Τρίτο Μέρος).

Στο ιδεολογικό πεδίο, οι έννοιες εκσυγχρονισμός, αυτοδύναμη οι- κονομική ανάπτυξη κ.λπ., που θα εισαχθούν από το ΠΑΣΟΚ στην πο- λιτική ζωή, δεν παύουν να βρίσκονται υπό την ηγεμονία της αστικής ι- δεολογίας αφού, από τη στιγμή που δεν αλλάζουν οι παραγωγικές σχέ- σεις, δεν πρόκειται παρά για μία προσπάθεια βελτίωσης της θέσης της Ελλάδας στο διεθνή καπιταλιστικό καταμερισμό της εργασίας.

Εκεί που σημειώνεται μία έντονη διαμάχη είναι σε ό,τι αφορά τους περιορισμούς που ήθελε να θεσπίσει το ΠΑΣΟΚ απέναντι στον επιχει- ρηματικό κόσμο. Μία διαμάχη που περιστρεφόταν γύρω από την προ- σπάθεια του ΠΑΣΟΚ να καθορίσει τα πλαίσια μέσα στα οποία θα λει- τουργήσει το ιδιωτικό κεφάλαιο και που επικεντρωνόταν στο πολιτικό

432. Για την έννοια της πολιτικής εκπροσώπησης των πολιτικών συμφερόντων βλ. και Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρίης, «Η έννοια της σχέσης εκπροσώπησης», *Θέσεις*, τ. 18, 1987.

433. Πουλαντζάς, *Πολιτική...*, Α' τόμος, 1985, σελ. 164.

επίπεδο. Προσπάθεια η οποία γνώρισε τη σφοδρή αντίδραση των κε- φαλαιούχων και που ως πραγματικό διακύβευμα δεν είχε ούτε την πο- λιτική εξουσία ούτε τις σχέσεις παραγωγής, αλλά τα όρια δράσης των επιχειρηματιών και της Κυβέρνησης. Οι εργοδότες στηρίζονταν στην ι- διοκτησία των μέσων παραγωγής και το ΠΑΣΟΚ στην κοινωνική δυνα- μική που απέρρεε από τα αιτήματα δεκαετιών και το κλίμα ριζοσπα- στικοποίησης που εξέφραζε. Αν σε όλα αυτά προσθέσουμε και τις συ- νέπειες που είχε για την οικονομικά κυρίαρχη τάξη η κρίση υπερσυσ- σώρευσης, μπορεί να γίνει κατανοητός ο σύνθετος χαρακτήρας του πλέγματος κοινωνικών σχέσεων που επικρατούσε στην πρώτη περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ.

Όποια και αν είναι η κατάσταση, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως, σε γενικές γραμμές, η μορφή που μπορεί να λάβει η πολιτική ε- ξουσία σε μια χώρα εξαρτάται από το επίπεδο της ταξικής πάλης, δη- λαδή από τη δυνατότητα που έχει μια τάξη, ή ένας συνασπισμός τά- ξεων, να επιβάλει την κυριαρχία του μέσα σε μια δεδομένη ιστορική συγκυρία. Το παραπάνω σε καμία περίπτωση δε σημαίνει ότι μπορεί κατά τρόπο αυτόματο και γραμμικό να μετασχηματισθεί αυτή η δομή. Το αστικό κράτος είναι γέννημα του καπιταλιστικού τρόπου παραγω- γής, έχει «παραχθεί» από τη μήτρα του. Κατά συνέπεια, η οποιαδήποτε άσκηση πολιτικής, ανεξάρτητα από τις προθέσεις μίας αριστερής σο-σιαλιστικής Κυβέρνησης, γίνεται αναγκαστικά στο έδαφος που ορίζει το αστικό κράτος. Πράγμα που σημαίνει ότι δεν αρκεί η σύνταξη του οποιουδήποτε φιλολαϊκού προϋπολογισμού για να αναιρεθεί η ταξική του φύση. Το ίδιο ισχύει και για τη δικαιοσύνη, τη διοίκηση κ.τ.τ.

Με άλλα λόγια, υπάρχουν ορισμένοι περιορισμοί δομικής υφής που δεν μπορεί καμία Κυβέρνηση, οποιασδήποτε προέλευσης κι αν είναι, να υπερκεράσει.⁴³⁴ Σε αντίθετη περίπτωση, παρεμβαίνει κά-

434. Μ. Carnoy, *Κράτος και πολιτική θεωρία*, σελ. 77.

ποιο από τα κέντρα εξουσίας του σκληρού πυρήνα του Κράτους, συνήθως ο Στρατός, και επαναφέρει τα πράγματα στην «κανονική» τους κατάσταση.

Η πιο μεθοδική προσέγγιση του γαλλικού σοσιαλιστικού κόμματος, αλλά και του ΠΑΣΟΚ όπως θα παρουσιαστεί στο Τρίτο Μέρος της εργασίας, δίνει το στίγμα δύο πολιτικών σχηματισμών που από αυτόνομες κυβερνώσες κατηγορίες στις αρχές της δεκαετίας του '80 αυτομετασχηματίζονται σε αστικά κόμματα σοσιαλδημοκρατικής απεύθυνσης.

Ειδικότερα, οι Γάλλοι σοσιαλιστές, αμέσως μετά την κατάκτηση της κυβερνητικής εξουσίας προχώρησαν στη δημιουργία Κυβέρνησης συνασπισμού με τους κομμουνιστές. Η πρώτη κίνηση της νέας γαλλικής Κυβέρνησης ήταν να προχωρήσει σε άμεσες αυξήσεις των εισοδημάτων. Ο κατώτερος ωριαίος μισθός θα αυξηθεί κατά 38% μέσα σε δύο χρόνια, μειώνοντας έτσι την αναλογία του προς το μέσο μισθό από 1,33 σε 1,26.⁴³⁵ Επιπλέον, το κατώτερο επίδομα γήρατος αυξήθηκε κατά 62%. Παράλληλα, οι οικογενειακές παροχές θα αυξηθούν το 1981 κατά 25%.⁴³⁶

Ταυτόχρονα, η Κυβέρνηση αυτή εθνικοποίησε 2 πιστωτικά ιδρύματα και 39 τράπεζες, ούτως ώστε ο πιστωτικός τομέας να περάσει, σχεδόν καθολικά, στην εποπτεία του κράτους. Στο βιομηχανικό τομέα, το κράτος αποκτά κατά 100% τον έλεγχο σε 5 από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις, οι οποίες απασχολούσαν 650.000 άτομα. Πα-

435. P. Hall, 1988, «L' évolution de la politique économique sous Mitterrand», στο S. Hoffmann - G. Ross, *L' expérience Mitterrand*, PUF, Paris, 1988, σελ. 94.

436. P. Faver - M. Martin-Roland, *La décennie Mitterrand*, vol. 1, *Les ruptures (1981-1984)*, Seuil, Paris, 1993, σελ. 75.

ράλληλα, ελέγχει τη βιομηχανία χάλυβα, την παραγωγή πολεμικού υλικού, ένα σημαντικό τμήμα του τομέα των τηλεπικοινωνιών καθώς και πλειάδα άλλων κλάδων (μεταλλουργία, χημική βιομηχανία, βιομηχανία αυτοκινήτων κ.λπ.). Με τον τρόπο αυτό, ο εθνικοποιημένος τομέας φθάνει να παράγει, μαζί με την ενέργεια, το 30% της προστιθέμενης αξίας στη βιομηχανία και να απασχολεί το 22% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.⁴³⁷

Η πολιτική αυτή των εθνικοποιήσεων κόστισε στο γαλλικό κράτος 40 δις φράγκα για αποζημίωση των μετόχων και πληρωμή των ελλειμμάτων των επιχειρήσεων. Το αποτέλεσμα ήταν η σημαντική αύξηση του εξωτερικού χρέους σε 451 δις φράγκα το 1983, που σημαίνει ότι το 1984 η εξυπηρέτησή του έφθασε τα 60 δις, και το 1985 τα 100 δις.⁴³⁸ Παράλληλα, το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών αυξήθηκε από 0,5% που ήταν την περίοδο 1976-1980 σε 1,7% το 1981 και 12,1% το 1982.⁴³⁹

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, η Κυβέρνηση, για να τονώσει την αγορά, θα αναγκαστεί να προχωρήσει σε ένα πρόγραμμα λιτότητας ώστε να επιτευχθεί η αύξηση των κερδών.⁴⁴⁰ Έτσι, στη διάρκεια της τριετίας η πραγματική αύξηση των μισθών υπολείπεται κατά 0,8% του αντίστοιχου μέσου όρου της ΕΟΚ.⁴⁴¹ Το αποτέλεσμα ήταν να βελτιω-

437. Η. Κατσούλης - Γ. Ράσκη (επιμ.), *Τα πολιτικά κόμματα της Δ. Ευρώπης*, Α' τόμος, «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη, 1990, σελ. 306-307.

438. Κατσούλης - Ράσκη, ό.π., σελ. 309.

439. P. Hall, «L' évolution...», σελ. 87.

440. Για την αλλαγή της οικονομικής πολιτικής των σοσιαλιστών βλ. P. Hall, «L' évolution...», σελ. 94 και C. Nay, *Les Sept Mitterrand*, Grasset, Paris, 1988, σελ. 17-18. Για την αύξηση των οικονομικών ανισοτήτων που επέφερε η νέα οικονομική πολιτική των Σοσιαλιστών βλ. τη σημαντική έκδοση του Centre d' Etude des Revenus et des Coûts, *Les Français et leurs revenus*, La Découverte, Paris, 1989.

441. OCDE, *Historical Statistics 1960-1989*, OCDE, Paris, 1991, σελ. 95.

θεί η ανταγωνιστικότητα των προϊόντων, να μειωθεί το εμπορικό έλλειμμα και να αυξηθούν τα κέρδη των επιχειρήσεων.⁴⁴²

Έτσι, πολύ σύντομα, θα αναγκαστεί το Σοσιαλιστικό Κόμμα Γαλλίας, και αφού οι κομμουνιστές έχουν αποχωρήσει από την Κυβέρνηση, να αυτομετασχηματιστεί: από ένα φορέα που δεν υποστήριζε ευθέως τα αστικά συμφέροντα, σε αστικό κόμμα. Στο συνέδριο του 1985 οι σοσιαλιστές θα αποφασίσουν ότι: «[...] η οικονομική κρίση φώτισε αυτή τη σκληρή αλήθεια: μπορείς να μοιράζεις μόνο τα εισοδήματα που είναι το αντίτιμο αυτού που μπόρεσε να παραχθεί και να πουληθεί. Οι σοσιαλιστές κατάλαβαν καλύτερα την αναγκαιότητα ότι πρέπει να μείνουμε ανταγωνιστικοί, να πραγματοποιούμε κέρδη για τις επενδύσεις και να μειώνουμε το κόστος παραγωγής. Αυτή η μετάλλαξη δείχνει [...] την Αλλαγή του Σοσιαλιστικού Κόμματος από ένα κόμμα της αντιπολίτευσης σε ένα κόμμα που θέλει να είναι ικανό να κυβερνήσει».⁴⁴³

Όμως κι ο Φ. Μιτερράν, από την πλευρά του, ήταν ιδιαίτερα σαφής: «Είναι η επιχείρηση που δημιουργεί τον πλούτο, είναι η επιχείρηση που δημιουργεί την απασχόληση, είναι η επιχείρηση που καθορίζει το επίπεδο της ζωής και της θέσης μας μέσα στην παγκόσμια ιεραρχία».⁴⁴⁴

Εντούτοις, και παρά την «αυτοκριτική» τους, οι σοσιαλιστές δε φάνηκαν ικανοί να πείσουν ούτε την αστική αλλά ούτε τις κυριαρχούμενες τάξεις. Το 1986 θα παραχωρήσουν τη θέση τους στη Δεξιά.

442. Από αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστική η μεταβολή της συμμετοχής των μισθών στο σύνολο της προστιθέμενης αξίας: Από 57,4% το 1980, περνά στο 58,5% το 1981, και πέφτει στο 55,6 % το 1985. Βλ. P. Hall, «L' évolution...», σελ. 94.

443. Παρατίθεται από τον C. Lecompte, *Au secours! L' alternance est là*, Messidor/Editions Sociales, Paris, 1986, σελ. 98-99.

444. Αναφέρεται από A. Fonteneau - P.-A. Muet, 1985, *La Gauche face à la crise*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, 1985, σελ. 366.

Το γεγονός δε θα πρέπει να προκαλεί εντύπωση. Οι παλινωδίες και οι συνεχείς πολιτικές μετατοπίσεις δεν έλκουν το εκλογικό ακροατήριο, που προτιμά τους σχηματισμούς με σαφή γραμμή και κατευθύνσεις. Διαφορετικά ειπωμένο: προτιμά τα κόμματα που διαθέτουν την πολιτική και ιδεολογική ηγεμονία και όχι εκείνα που ψάχνουν για το πολιτικό τους στίγμα. Το 1988, επανερχόμενοι στην εξουσία, δε θα είναι παρά ένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα στο οποίο ηγεμονεύουν οι ιεραρχήσεις των κυρίαρχων τάξεων.

Από όσα αναφέρθηκαν, αυτό που μένει είναι, πέρα από την απογοήτευση των λαϊκών στρωμάτων και των οργανωμένων μελών της Αριστεράς, η ελλιπής κατανόηση του κρατικού φαινομένου και η πεποίθηση πως αρκεί μία άνοδος της Αριστεράς στην Κυβέρνηση και μία περαιτέρω επέκταση των κρατικών δραστηριοτήτων για να πραγματοποιηθούν σημαντικές κοινωνικές αλλαγές. Ωστόσο, τίποτε από αυτά δε συμβαίνει γιατί καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής σημαίνει κάτι περισσότερο από την τοποθέτηση ορισμένων ανθρώπων αριστερής αντίληψης σε θέσεις υπουργών και την αύξηση της κρατικής δραστηριότητας κατά μερικές μονάδες του ΑΕΠ. Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής σημαίνει: σχέσεις εκμετάλλευσης και κυριαρχίας, Ιδεολογικοί Μηχανισμοί, σκληρός πυρήνας του Κράτους, κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας...

2.11.1 Αντόνομη κυβερνώσα κατηγορία και βοναπαρτιστικό φαινόμενο

Ένα τελευταίο σημείο που πρέπει να διευκρινιστεί είναι η σχέση της αντόνομης κυβερνώσας κατηγορίας με το φαινόμενο του βοναπαρτισμού. Ο Κ. Μαρξ ορίζει το βοναπαρτισμό ως τη «μόνη δυνατή μορφή διακυβέρνησης, σε μια εποχή που η αστική τάξη έχει χάσει πια τη δυνατότητα

να κυβερνά το έθνος και η εργατική τάξη δεν έχει αποκτήσει ακόμα αυτή την ικανότητα». ⁴⁴⁵

Ο ορισμός αυτός, σε συνδυασμό με την ανάλυση που πραγματοποιεί ο Μαρξ στη *18η Μηνιέρ* και στους *Ταξικούς αγώνες στη Γαλλία* για την εμφάνιση του βοναπαρτιστικού φαινομένου, μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο βοναπαρτισμός και η ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας από μια κυβερνώσα κατηγορία είναι διαφορετικά και σαφώς διακριτά φαινόμενα.

Συγκεκριμένα, ο βοναπαρτισμός εμφανίζεται όταν οξύνεται η ταξική πάλη στη Γαλλία. Γεγονός που προέρχεται από την αδυναμία της αστικής τάξης την εποχή εκείνη να διαμορφώσει ένα μπλοκ κοινωνικής συμμαχίας που να σφυρηλατεί την ηγεμονία της. Αυτή την αδυναμία της αναλαμβάνει να «θεραπεύσει» ο Βοναπάρτης, συντρίβοντας το εργατικό κίνημα, με αντάλλαγμα, όμως, την παραχώρηση της διακυβέρνησης σε αυτόν.

Η άνοδος της αυτόνομης κυβερνώσας κατηγορίας είναι κάτι εντελώς διαφορετικό. Η αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία αναλαμβάνει κυβερνητικές ευθύνες πάντα μέσα από τον κοινοβουλευτικό δρόμο, σε μια φάση όπου η αστική τάξη αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα, λόγω οικονομικής κρίσης ή άλλης σοβαρής κατάστασης, π.χ. λόγω πολέμου. Σε αυτή τη συγκυρία, η κυβερνώσα κατηγορία εκφράζει πολιτικά την πλειοψηφία των κυριαρχούμενων στρωμάτων – των στρωμάτων που δε μετέχουν στο συνασπισμό εξουσίας.

Μετά την κατάληψη της κυβερνητικής εξουσίας, η αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία προβαίνει στη λήψη μέτρων (αυξήσεις μισθών, εθνικοποιήσεις, μεταρρυθμίσεις στις εργασιακές σχέσεις προς όφελος των εργαζομένων, επέκταση του δημοσίου τομέα), που συναντούν την αντίθεση της αστικής τάξης, επιδιώκοντας να περιορίσει την ι-

445. Κ. Μαρξ, *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, «Στοχαστής», Αθήνα, 1986, σελ. 77.

διωτική πρωτοβουλία σε ένα αυστηρό πλαίσιο κρατικού ελέγχου όπου η Κυβέρνηση θα έχει τον κυρίαρχο λόγο. Βέβαια, η πορεία της είναι προδιαγεγραμμένη. Η αδυναμία ανταγωνισμού του κρατικού με το ιδιωτικό κεφάλαιο καθώς και η πρωτοκαθεδρία του οικονομικού επιπέδου στο καπιταλιστικό σύστημα έναντι του πολιτικού επιπέδου, όπως επίσης και –το σημαντικότερο– η συνολική λειτουργία του καπιταλιστικού κράτους ως οργανωτή της αστικής ηγεμονίας, δημιουργούν ανεπίλυτες αντιφάσεις στη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού, με αποτέλεσμα, σε σύντομο χρονικό διάστημα, τα κόμματα αυτά να αυτομετασχηματίζονται σε σοσιαλδημοκρατικά κόμματα όπου κυριαρχεί η ηγεμονία των αστικών στρωμάτων.

2.12 Πολιτικά κόμματα – αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία και σχέση εκπροσώπησης

Η θεωρητική αυτή αναφορά, η οποία στοχεύει μέσα από την ανάλυση γενικότερων μεθοδολογικών ζητημάτων στην κατανόηση του φαινομένου ΠΑΣΟΚ, θα ήταν ατελής αν δεν έθιγε το ζήτημα της σχέσης κόμματος-τάξης, καθώς και αυτό της σχέσης του πολιτικού λόγου με την ταξική απεύθυνση και τον κομματικό μηχανισμό.

Επιχειρώντας, κατ' αρχήν, να προσεγγίσουμε τη σχέση κόμματος-κοινωνικών τάξεων, μπορεί να επισημανθεί πως τα κόμματα αποτελούν πολιτικούς φορείς, οι οποίοι συμπυκνώνουν, κατά τρόπο σχετικά αυτόνομο, ειδικά ταξικά συμφέροντα. ⁴⁴⁶

446. Πάνω σε αυτή την προβληματική βλ. Μ. Σπουρδαλάκης, *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, «Εξάντας», Αθήνα, 1990, σελ. 91.

Με άλλα λόγια, δεν μπορεί κανείς να αναφέρεται σε αμιγή αστικά ή μικροαστικά κόμματα αλλά περισσότερο σε φορείς, οι οποίοι συνθέτουν τα επιμέρους ταξικά συμφέροντα κατά τέτοιο τρόπο που να αντιστοιχεί τόσο στην ιστορία ενός κοινωνικού σχηματισμού όσο και σε ένα συγκεκριμένο και χρονικά προσδιορισμένο συσχετισμό μεταξύ των κοινωνικών δυνάμεων, που αντανακλάται στο εσωτερικό ενός κόμματος ανάλογα με τους δεσμούς κοινωνικής αντιπροσώπευσης που έχει αναπτύξει με ιδιαίτερα κοινωνικά στρώματα. Έτσι, η μορφή που παίρνει η ταξική πάλη καθορίζει τόσο την πολιτική που θα ακολουθηθεί από κάθε κόμμα ξεχωριστά όσο και το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα πραγματοποιηθεί αυτή η πολιτική.⁴⁴⁷

Η πολιτική που ακολουθεί ένα κόμμα διαμορφώνεται σε σημαντικό βαθμό από τις ιδιαίτερες σχέσεις εκπροσώπησης που το χαρακτηρίζουν. Σχέσεις εκπροσώπησης που αποκρυσταλλώνονται σε δύο διακριτά επίπεδα: στην οργανωτική δομή και στο πολιτικό πρόγραμμα. Ο τρόπος με τον οποίο συγκροτείται, οργανώνεται και παρεμβαίνει ένα πολιτικό μόρφωμα, η κοινωνική προέλευση των μελών του, η δημοκρατία στη λήψη των αποφάσεων κ.λπ. αποτελούν την οργανωτική του δομή. Πρόκειται για παράγοντες ιδιαίτερα σημαντικούς για τη διαμόρφωση ιδεολογικών σχέσεων και κοινωνικών πρακτικών. Ταυτόχρονα, το πολιτικό πρόγραμμα συμπυκνώνει την ιδεολογία, τις σχέσεις ταξικής αντιπροσώπευσης καθώς και τις πολιτικές πρακτικές ενός κόμματος. Το γεγονός της συνθετικής λειτουργίας του κομματικού μηχανισμού διαφορετικών αιτημάτων που αρθρώνονται από διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες αποτρέπει την εμφάνιση ενός «καθαρόαιμου» ταξικού προγράμματος.⁴⁴⁸

Με αυτή την έννοια, η σύνθεση των επιμέρους ταξικών συμφερό-

των δεν είναι κοινωνικά ισορροπημένη, αλλά προσδιορίζεται μέσα από μία διαδικασία σύγκλισης-απόκλισης, όπου την επικυριαρχία έχουν οι τάξεις και οι μερίδες τάξεων που μετέχουν στο συνασπισμό εξουσίας, ενώ υποβαθμίζονται τα συμφέροντα τάξεων και μερίδων τάξεων που αποκλείονται από το συνασπισμό εξουσίας. Αυτό σε καμία περίπτωση δε σημαίνει ότι πολύ συχνά, και ιδιαίτερα σε περιόδους όξυνσης της ταξικής πάλης, τα αστικά κόμματα⁴⁴⁹ δεν υποχρεώνονται να προωθήσουν και ορισμένα συμφέροντα των κυριαρχούμενων τάξεων.

Αυτό συμβαίνει γιατί, σε περίπτωση που δεν τίθενται σε αμφισβήτηση στοιχεία του πλέγματος κοινωνικής εξουσίας, τα οποία η άρχουσα τάξη, στις συγκεκριμένες συνθήκες, θεωρεί κεφαλαιώδη για την αναπαραγωγή των σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας, οι πολιτικοί αυτοί φορείς, σε συνδυασμό με τη σχετική αυτονομία που χαρακτηρίζει τη δράση των κομμάτων, προωθούν και αιτήματα των κυριαρχούμενων τάξεων. Ποτέ, όμως, τα αστικά κόμματα δεν πρόκειται να προωθήσουν συμφέροντα που θα μπορούσαν να αμφισβητήσουν κεφαλαιώδεις λειτουργίες του καπιταλιστικού συστήματος. Κι αυτό διότι τα κόμματα ορίζονται κοινωνικά μέσω της στρατηγι-

449. Στα πλαίσια αυτής της μελέτης που αφορά τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό και τον τρόπο με τον οποίο ένα κόμμα –κυβερνώσα κατηγορία αρχικά, αστικό κόμμα στη συνέχεια– παρεμβαίνει σε αυτόν, είναι αδύνατο να εξετάσουμε την περίπτωση των ρεφορμιστικών (κομμουνιστικών) κομμάτων. Πολύ σύντομα, μπορούμε να πούμε πως τα κόμματα αυτά χαρακτηρίζονται από μία προσπάθεια σύμμιξης εργατικών και μικροαστικών αιτημάτων, τα οποία θα πραγματοποιηθούν διαμέσου της κοινοβουλευτικής κατάκτησης της εξουσίας. Αυτή η τάση συγκρότησης κοινωνικοπολιτικών συμμαχιών, όπου δεν προωθείται η αυτονομία της εργατικής τάξης αλλά η ιδεολογική επικυριαρχία ανήκει στη μικροαστική τάξη (αιτήματα προστασίας του μικρού κεφαλαίου, περιορισμός της δράσης των μονοπωλιακών επιχειρήσεων κ.λπ.), μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως πρόκειται για κόμματα με μικροαστικές πολιτικές κατευθύνσεις.

447. Γ. Μηλιός, «Από τη συντριβή...», *Θέσεις*, τ. 30, 1990, σελ. 76.

448. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά κόμματα...*, σελ. 13.

κής⁴⁵⁰ κι όχι της τακτικής την οποία έχουν χαράξει και ακολουθούν.

Αν θέλουμε τώρα να εξετάσουμε τη γενικότερη σχέση κομμάτων και πολιτικής εξουσίας, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι κομματικές σχέσεις και η κομματική εκπροσώπηση εντάσσονται στο γενικότερο πλέγμα δόμησης των πολιτικών δεσμών και των σχέσεων πολιτικής εκπροσώπησης. Κατάσταση που, σε μεγάλο βαθμό, προκύπτει από το γεγονός πως οι κυρίαρχες τάξεις δε βασιίζουν τόσο την πολιτική τους εκπροσώπηση στα αστικά κόμματα αλλά στο ίδιο το αστικό Κράτος (Ν. Πουλαντζάς). Το γεγονός της γενίκευσης του δικαιώματος της ψήφου είχε ως συνέπεια τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης κομμάτων και κρατικής εξουσίας, τροποποιώντας τη λειτουργία των κομματικών σχηματισμών. Η μετάθεση της εξουσίας από το κοινοβούλιο στο εκτελεστικό και από το εκτελεστικό στη διοίκηση συντελεί στην υποβάθμιση του ρόλου των κομμάτων ως εκφραστή κοινωνικών συμφερόντων και θεσμού κοινοβουλευτικού ελέγχου, μετατρέποντάς τα σε μηχανισμούς διάχυσης της πολιτικής νομιμοποίησης και ενσωμάτωσης των αντιπροσωπευόμενων στρωμάτων μέσω της διύλησης των κοινωνικών αιτημάτων. Κατ' αυτό τον τρόπο, η νέα μορφή των πολιτικών κομμάτων είναι το αποτέλεσμα της σύμμειξης των σχέσεων εκπροσώπησης και των σχέσεων νομιμοποίησης⁴⁵¹ και κάθε κόμμα ξεχωριστά είναι η συνισταμένη της κατάστασης ισορροπίας των δύο αυτών παραγόντων. Μίας ισορροπίας ευμετάβλητης που εξαρτάται από ένα σύνολο εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων, άλλων με πρωτεύουσα και άλλων με δευτερεύουσα σημασία και, σε τελική ανάλυση, από την ίδια την εξέλιξη της ταξικής πάλης. Με αυτή την έννοια, η ερμηνεία της εξέλιξης κάθε ξεχωριστού κομματικού

450. Η. Ιωακείμογλου, «Το τέλος της Αριστεράς και η ανάδυση των αντικαπιταλιστικών κινημάτων», *Θέσεις*, τ. 30, 1990, σελ. 28.

451. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά...*, Α' τόμος, σελ. 5.

σχηματισμού απαιτεί τον εντοπισμό των κοινωνικών συμφερόντων που εκπροσωπεί, της ιστορικής του διαδρομής, των μορφών εσωτερικής οργάνωσης, της θέσης του στο κομματικό και στο ευρύτερο πολιτικό σύστημα, των σχέσεών του με την κρατική εξουσία καθώς και του προγράμματος και της στρατηγικής του.⁴⁵²

Συμπερασματικά, τα κόμματα στις σύγχρονες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες λειτουργούν, από τη μία, ως πολιτικοί και ιδεολογικοί οργανωτές μίας κοινωνικής συμμαχίας⁴⁵³ και, από την άλλη, ως φορείς των διαδικασιών ενσωμάτωσης και νομιμοποίησης της πολιτικής της άρχουσας τάξης, όπως αυτή ασκείται μέσω του πραγματικού κόμματός της, του Κράτους. Η κρατική εξουσία, ως αποτέλεσμα της ταξικής πάλης στα πλαίσια ενός τρόπου παραγωγής ο οποίος και την επικαθορίζει, είναι ο μηχανισμός εκείνος που κατορθώνει να ενσωματώνει ταξικά αιτήματα και πρακτικές κατά τέτοιο τρόπο ώστε να συντελούν στην απρόσκοπτη λειτουργία του συστήματος.

Συγκεκριμένα, κι ίσως λίγο σχηματικά, μέχρι τη δεκαετία του '80, όπου η διαδικασία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης περιόρισε τις δυνατότητες άρθρωσης διαφορετικών πολιτικών τόσο από τα φιλελεύθερα όσο και από τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, δύο μπορούσαν να είναι οι εναλλακτικές στρατηγικές άσκησης της αστικής εξουσίας. Αυτή του συντηρητικού-νεοφιλελεύθερου τρόπου διακυβέρνησης από τα δεξιά κόμματα και αυτή του σοσιαλδημοκρατικού-παρεμβατικού μοντέλου του Κράτους Πρόνοιας. Πρόκειται, δηλαδή, για δύο διαφορετικούς τρόπους άσκησης της πολιτικής εξουσίας κι όχι για την ύπαρξη δύο πολιτικών φορέων στο εσωτερικό των οποίων κυριαρχούν διαφορετικές κοινωνικές στρατηγικές, μολονότι η διαφορετική ταξική χαρτογράφηση που χαρακτηρίζει τα φιλελεύθερα (ό-

452. Χ. Βερναρδάκης, *ό.π.*, σελ. 6.

453. Χ. Βερναρδάκης, *ό.π.*, σελ. 8.

που η παρουσία των αστικών και μικροαστικών στρωμάτων εμφανίζεται υπεραντιπροσωπευόμενη) από τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα (όπου κυριαρχούν τα εργατικά στρώματα) επηρεάζει την υιοθετούμενη πολιτική.⁴⁵⁴ Ιδιαίτερα για την ελληνική περίπτωση, η διακυβέρνηση της χώρας από τη ΝΔ μπορεί να ενταχθεί στην πρώτη κατηγορία, ενώ η διακυβέρνηση από το ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1985-1989 μπορεί να ενταχθεί στη δεύτερη κατηγορία. Αντίθετα, το ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1981-1985, όπως έχει ήδη εξηγηθεί, δεν αποτελεί παραδοσιακό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα και συνεπώς δεν μπορεί να ενταχθεί σε καμία από αυτές τις δύο κατηγορίες.

Βάσει όσων αναφέρθηκαν, οι κύριοι πολιτικοί σχηματισμοί σε μία χώρα, και ιδιαίτερα στις Δυτικές κοινοβουλευτικές δημοκρατίες, βρίσκονται υπό την ηγεμονία της κυρίαρχης τάξης, εγγράφοντας, ωστόσο, με ειδικό τρόπο και τα λαϊκά αιτήματα στο εσωτερικό τους. Το μεγαλύτερο, δυνητικά, πρόβλημα για την αναπαραγωγή του συστήματος θα ήταν η συγκρότηση ενός μαζικού πολιτικού φορέα του οποίου την πολιτική και ιδεολογική ηγεμονία θα είχαν τα εργατικά στρώματα.

Αυτό που φαίνεται δύσκολο, αν όχι αδύνατο, είναι η αναφορά σε μικροαστικά κόμματα. Όπως παρατηρεί ο Ν. Πουλαντζάς, αναφερόμενος στη μικροαστική τάξη: «[...] *τάξη ενδιάμεση, τάξη που αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στην εργατική και στην αστική τάξη, εκπροσωπείται συνήθως από τα κόμματα που, βασικά και ενσυνείδητα, εξυπηρετούν τα πραγματικά συμφέροντα της αστικής τάξης και των μερίδων της*».⁴⁵⁵

Με άλλα λόγια, η μικροαστική τάξη αναγνωρίζει ως πολιτικό της εκφραστή έναν κομματικό φορέα όπου ηγεμονεύουν τα αστικά στρώ-

454. Γ. Μηλιός, «Η Υπανάπτυξη...», *Θέσεις*, τ. 45, 1993, σελ. 53.

455. Ν. Πουλαντζάς, «Γύρω από το ζήτημα των συμμαχιών», *Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση*, έκδοση της ΕΚΟΝ-Ρήγας Φεραίος (Β' Πανελλαδική), τ. 7, 1979, σελ. 34.

ματα. Το γεγονός αυτό δεν είναι παράδοξο. Η μικροαστική τάξη, βρισκόμενη σε αδυναμία να ηγεμονεύσει στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού, συμμαχεί με την αστική τάξη. Η συμμαχία αυτή είναι, φυσικά, ετεροβαρής, δεν παύει, όμως, να έχει θετικά στοιχεία και για τις δύο πλευρές.

2.13 Η πορεία μετεξέλιξης του ΠΑΣΟΚ από το 1974 μέχρι το 1981

Σε όλο το Δεύτερο Μέρος της εργασίας ασχοληθήκαμε με τη συγκρότηση ενός θεωρητικού περιγράμματος έτσι ώστε να γίνει κατανοητός ο ρόλος του ΠΑΣΟΚ στο ελληνικό πολιτικό σύστημα την περίοδο 1981-1985. Μένει, ωστόσο, ένα σημείο που πρέπει να αναπτυχθεί και αφορά την πορεία του ΠΑΣΟΚ από το 1974 ως το 1981. Δεν πρόκειται για μία αναφορά στις αλλαγές του κοινωνικού περιβάλλοντος, τις οποίες άλλωστε περιγράψαμε στο Πρώτο Μέρος, αλλά για τη διαδικασία εσωτερικής μετεξέλιξης του ΠΑΣΟΚ από αριστερό σοσιαλιστικό κόμμα με έντονα αντικαπιταλιστικά-αντιιμπεριαλιστικά χαρακτηριστικά σε αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία. Η αναφορά αυτή κρίνεται επιπλέον σκόπιμη για να γίνουν περισσότερο κατανοητά ορισμένα σημεία της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ που θα παρουσιαστούν στο Τρίτο Μέρος.

Πιο συγκεκριμένα, στη διακήρυξη της 3ης Σεπτεμβρίου αναφέρεται ότι το ΠΑΣΟΚ «*εκφράζει τους πόθους και τις ανάγκες του απλού Έλληνα, ενός κινήματος που να ανήκει στον αγρότη, τον εργάτη, το βοιτέχνη, το μεθωτό, τον υπάλληλο, στη θαρραλέα και φωτισμένη νεολαία μας [...] οι οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές επιδιώξεις του εργαζόμενου ελληνικού λα-*

ού, εργατών, αγροτών, μισθωτών, υπαλλήλων, νεολαίας, μικροεπαγγελματιών και βιοτεχνών, η θεμελίωση μιας κοινωνίας χωρίς αλλοτρίωση και γραφειοκρατία, θα πραγματοποιηθούν με τη συνεχή λαϊκή επαγρύπνηση, έλεγχο και κινητοποίηση».

Το εκλογικό πρόγραμμα του 1977 εμφανίζεται σαφώς μετριοπαθέστερο. Για το ξένο κεφάλαιο π.χ., υποστηρίζεται ότι το ΠΑΣΟΚ θα συνέχιζε «να επιδιώκει τις επενδύσεις ξένων κεφαλαίων, αλλά κατά τρόπο που να συμβάλλουν στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας και να μην παρεμποδίζει την ανάπτυξη της ντόπιας επιχειρηματικής πρωτοβουλίας».

Για τις εγχώριες επιχειρήσεις δηλώνεται ότι «το ΠΑΣΟΚ θα δημιουργήσει [...] εννοϊκές προϋποθέσεις από άποψη χρηματοδότησης, υπηρεσιών υποδομής και συνθηκών ανταγωνισμού με το ξένο επενδυτικό κεφάλαιο».⁴⁵⁶ Οι διαφορές με τη διακήρυξη της 3ης Σεπτέμβρη, η οποία όμως παρέμενε η διακήρυξη αρχών του ΠΑΣΟΚ, είναι εμφανείς. Το ενδιαφέρον είναι ότι παρατηρείται παράλληλα μια στροφή προς το χώρο των τεχνοκρατών διανοουμένων⁴⁵⁷ και διακηρύσσεται ότι το ΠΑΣΟΚ θα προωθήσει την εκπαίδευση και τις μελέτες «ενός μεγάλου αριθμού τεχνικών και επιστημόνων [...] για τη μελέτη και την εφαρμογή της σύγχρονης τεχνολογίας».⁴⁵⁸

Το «Συμβόλαιο με το Λαό» είναι ακόμα πιο μετριοπαθές, χωρίς όμως να γίνεται κάποια προσπάθεια να αναθεωρηθεί η 3η του Σεπτέμβρη. Η έννοια «σοσιαλισμός» δεν αναφέρεται ούτε ως «απώτερος μεταβατικός στόχος».⁴⁵⁹ Στο οικονομικό πεδίο, δινόταν η υπόσχεση της παροχής της ΑΤΑ στους μισθωτούς και μεγαλύτερων επιδοτήσεων στους αγρότες, ενώ αναφερόταν η ανάγκη κοινωνικοποίησης ορι-

456. «ΠΑΣΟΚ: Κατευθυντήριες γραμμές Κυβερνητικής Πολιτικής», αναφέρεται από Μ. Σπουρδαλάκης, ΠΑΣΟΚ..., σελ. 214.

457. Papadopoulos, *Dynamique de...*, σελ. 344.

458. Μ. Σπουρδαλάκης, ό.π., σελ. 214.

459. Μ. Σπουρδαλάκης, ό.π., σελ. 259.

σμένων τομέων «κλειδιών» της ελληνικής οικονομίας.⁴⁶⁰ Εννοείται ότι «μια τέτοια πολιτική δε θα ερχόταν σε αντίθεση με τον ιδιωτικό τομέα, ενώ παράλληλα θα βοηθούσε τα συμφέροντα, ιδιαίτερα των μικρομεσαίων επιχειρήσεων».⁴⁶¹

Αυτό που εμφανίζεται αναβαθμισμένο είναι το τεχνοκρατικό προφίλ του ΠΑΣΟΚ. Ο Α. Παπανδρέου χαρακτηριστικά τονίζει: «Δε νομίζω κανένα άλλο ελληνικό κόμμα να έκανε τέτοιες προσπάθειες και να χρησιμοποίησε τόσους ανθρώπους, όσο εμείς, δεν πιστεύω ποτέ να παρουσιάστηκε στον ελληνικό χώρο πρόγραμμα κυβερνητικής πολιτικής τόσο μελετημένο, όσο το δικό μας. Χρειάστηκε γι' αυτό το πρόγραμμα τουλάχιστον ενάμιση χρόνος δουλειάς. Συμμετείχαν σ' αυτό το πρόγραμμα [...] σημαντικός αριθμός δημοσίων υπαλλήλων, με μεγάλη κρατική πείρα, καθηγητές των ΑΕΙ στη χώρα μας, εμπειρογνώμονες, Έλληνες που ζουν στο εξωτερικό και δουλεύουν σε μεγάλους διεθνείς οργανισμούς ή πανεπιστήμια».⁴⁶²

Παράλληλα, είναι ενδιαφέρουσες οι αλλαγές που παρατηρούνται στη μορφή των προεκλογικών λόγων του ΠΑΣΟΚ, οι οποίες έρχονται σε αντιστοιχία με τη συντηρητική μετατόπιση των πολιτικών προγραμμάτων του κινήματος.

Από τον πίνακα 10 του Παραρτήματος, διαπιστώνεται ότι το 1974 ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ διέπεται από την άποψη πως μόνο μέσω της κατάκτησης της εθνικής ανεξαρτησίας θα μπορέσει ο λαός να πραγματοποιήσει το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Χρησιμοποιούνται, δηλαδή, τρεις κατηγορίες όρων: Λαός (που περιλαμβάνει τις έννοιες: κυρίαρχος, γεωργός, εργαζόμενος), Εθνικός (που περιλαμβάνει

460. Στην 3η του Σεπτέμβρη, αντιθέτως, δηλώνεται ότι το ΠΑΣΟΚ θα πραγματοποιήσει «την κοινωνικοποίηση του χρηματοδοτικού συστήματος στο σύνολό του, των βασικών μονάδων παραγωγής καθώς και τον μεγάλο εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου».

461. Μ. Σπουρδαλάκης, ό.π., σελ. 261-262.

462. Μ. Σπουρδαλάκης, ό.π., σελ. 262-263.

τις έννοιες: Έλληνας, κυρίαρχος και ανεξάρτητος) και Σοσιαλισμός (που περιλαμβάνει τις έννοιες: κεφάλαιο, ΠΑΣΟΚ). Γίνεται, με άλλα λόγια, επαναδιατύπωση του γνωστού σχήματος του ΚΚΕ όπου εργάτες, αγρότες, μικροαστοί αλλά και η πατριωτική μερίδα των βιομηχάνων(!), δηλαδή ο Λαός, πρέπει να ανατρέψουν το καθεστώς εξάρτησης από τους ξένους και στη συνέχεια να εγκαθιδρύσουν το Σοσιαλισμό.⁴⁶³ Η μόνη διαφορά είναι πως το ΠΑΣΟΚ, σε γενικές γραμμές, ακολουθεί τις απόψεις περί διαχωρισμού του καπιταλιστικού κόσμου σε Μητρόπολη και Περιφέρεια, όπου η Ελλάδα ανήκει στην Περιφέρεια, ενώ το ΚΚΕ θεωρεί την Ελλάδα ως μια χώρα μέσης ανάπτυξης, που βρίσκεται στην κρατικομονοπωλιακή φάση του καπιταλισμού.

Ο λόγος του 1977 φαίνεται σαφώς μετριοπαθέστερος και μοιάζει να κυριαρχείται από το διπολικό σχήμα: Ο ελληνικός λαός αγωνίζεται ενάντια στους ξένους που τον εκμεταλλεύονται. Ο όρος «Λαός» περιλαμβάνει τις έννοιες Ελλάς, ΠΑΣΟΚ, εθνικό και ο όρος «Ξένο» τις έννοιες ΕΟΚ, ΝΔ, Κυβέρνηση. Το ΠΑΣΟΚ παύει να εμφανίζεται ως σοσιαλρεφορμιστικό κόμμα και μετατοπίζεται δεξιότερα του ΚΚΕ, αποκτώντας μία πιο ξεκάθαρη «εθνική» φυσιογνωμία. Η αντίθεση είναι αντίθεση των Ελλήνων, γενικά και αόριστα, απέναντι στους ξένους.

Αναφορικά με το 1981, παρατηρούμε ότι ένας όρος κυριαρχεί ουσιαστικά. Ο όρος «ΠΑΣΟΚ», που περιλαμβάνει τις έννοιες: Λαός, Ελλάς, εθνικό, αλλαγή, δημοκρατικό. Η αντίθεση στους όρους αυτούς, που είναι οι έννοιες Δεξιά-ΝΔ, εμφανίζεται περιθωριακά, είναι σαν να μην υπάρχει. Το ΠΑΣΟΚ, φθάνοντας στο κατώφλι της κυβερνητικής

463. Σχετικά με αυτές τις θέσεις του ΚΚΕ βλ. την απόφαση της 6ης ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ (1956), στο Π. Δημητρίου (επιμ.), *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, Α' τόμος, «Θεμέλιο», Αθήνα, 1978, σελ. 54-55 καθώς και το Πολιτικό Πρόγραμμα του ΚΚΕ όπως ψηφίστηκε από το 10ο συνέδριο (1978).

εξουσίας, επιλέγει να τονίσει τη θετικότητα της εικόνας του και όχι το αρνητικό προφίλ των αντιπάλων του. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί η απουσία των λέξεων «ΕΟΚ», «κεφάλαιο», «καπιταλισμός», που με διαφορετική συχνότητα αναφέρονταν στους προηγούμενους λόγους, η οποία δείχνει τη δεξιά μεταστροφή των Ελλήνων σοσιαλιστών.

Αυτό που προκύπτει από τη μελέτη της εξέλιξης των θέσεων και του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ είναι ότι ο λόγος του από εθνικοαπελευθερωτικός-σοσιαλρεφορμιστικός μετατρέπεται σε λόγο διαχείρισης του συστήματος από το ΠΑΣΟΚ. Το κύριο βάρος μετατίθεται από την ιδεολογία που κυριαρχεί στο εσωτερικό του κινήματος (διακήρυξη 3ης Σεπτεμβρίου) στον πολιτικό λόγο που απευθύνει το ΠΑΣΟΚ προς το εκλογικό σώμα. Γίνεται προσπάθεια να αφαιρεθούν όλα τα ιδεολογικά καλύμματα και ο προεκλογικός λόγος του 1981 δομείται γύρω από την έννοια ΠΑΣΟΚ για να προσελκυσθούν όσο το δυνατόν περισσότεροι ψηφοφόροι.

Σημαντικό ρόλο σε αυτή την εξέλιξη διαδραματίζει η αντιφατική, και ανισομερής σε τελική ανάλυση, σχέση μεταξύ κοινοβουλευτικής ομάδας και κομματικού μηχανισμού. Μολονότι το κόμμα είναι ο θεσμός που σχεδιάζει το πρόγραμμα και τη στρατηγική του ΠΑΣΟΚ, στο εξωτερικό επίπεδο τα χαρακτηριστικά και η φυσιογνωμία του κινήματος αποκρυσταλλώνονται από τη δράση και την πρακτική των μελών της κοινοβουλευτικής ομάδας. Οι διαφορετικές απόψεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ μένουν απομονωμένες στα πλαίσια του χώρου και της οργάνωσης που διατυπώνονται, δε συντίθενται σε ένα κεντρικό επίπεδο, δε γίνεται προσπάθεια να αποτελέσουν κατευθυντήριες γραμμές της πολιτικής πράξης. Με αυτό τον τρόπο, η πολιτική διαμεσολάβηση με τα στρώματα που το ΠΑΣΟΚ εκφράζει εκλογικά, ή επιδιώκει να εκφράσει, γίνεται μέσω της άρθρωσης ενός διαφορετικού, λιγότερο ριζοσπαστικοποιημένου, λόγου. Είναι οι βουλευτές εκείνοι που αναλαμβάνουν να διαμορφώσουν τους πο-

λιτικούς δεσμούς του ΠΑΣΟΚ δίνοντας τη δική τους διάσταση στη σχεδιαζόμενη πολιτική. Αυτή η διάσταση κινείται σε σαφώς πιο μετριοπαθή πλαίσια σε σχέση με αυτά του κομματικού μηχανισμού, και εκπορεύεται τόσο από το γεγονός της κεντρογενούς-παλαιοκομματικής προέλευσης της πλειοψηφίας των βουλευτών όσο και από την ισχυρή λειτουργία του κομματικού μηχανισμού, γεγονός που έδινε τη δυνατότητα για συχνές αναθεωρήσεις ή για διασταλτικές ερμηνείες της πολιτικής γραμμής χωρίς προηγούμενη συγκατάθεση της κομματικής βάσης. Η κατάσταση αυτή συντελεί αποφασιστικά στη δημιουργία ενός δεύτερου κέντρου εξουσίας,⁴⁶⁴ της ΚΟ, δίπλα στους θεσμούς εσωτερικής οργάνωσης του κινήματος. Σταδιακά, αυτός ο δυϊσμός θα ανατραπεί υπέρ της ΚΟ για μία σειρά από λόγους: α. της πιο συντηρητικής της φύσης που ευνοούσε τα διαρκή ανοίγματα σε πιο συντηρητικά στρώματα και, κατά συνέπεια, σε μεγαλύτερο αριθμό ψηφοφόρων, β. του μικρού, ευέλικτου και, κατά συνέπεια, ελέγξιμου μεγέθους της, γ. της συγκεκριμένης θέσης της ΚΟ μέσα στο πολιτικό σύστημα,⁴⁶⁵ ιδιαίτερα νευραλγικής για την άσκηση είτε, αρχικά, της αντιπολίτευσης είτε, στη συνέχεια, της συμπολίτευσης, και της εξουσίας τόσο σε συμβολικό όσο και σε πραγματικό επίπεδο που απέρρεε από αυτή. Το αποτέλεσμα θα είναι, από ένα σημείο και πέρα, καταλυτικό για το συσχετισμό δύναμης με την επίτευξη της ουσιαστικής πρωτοκαθεδρίας της κοινοβουλευτικής ομάδας.⁴⁶⁶

Η εξέλιξη αυτή αντλεί τη γέννησή της από τη σύνθεση της πρώτης

464. Για μία πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση του όλου θέματος βλ. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά...*, Α' τόμος, σελ. 130-131.

465. Βλ. την ανάλυση του Πρώτου Μέρους για τη συνταγματική αναβάθμιση της ΚΟ σε σχέση με τους άλλους κομματικούς θεσμούς.

466. Για να γίνει κατανοητή αυτή η ουσιαστική πρωτοκαθεδρία αρκεί μία σύγκριση μεταξύ των κοινοβουλευτικών ομάδων του ΚΚΕ, όπου τον πλήρη έλεγχο ασκεί η ΚΕ, και του ΠΑΣΟΚ, γύρω από θέματα εύρους εξουσιών, αρμοδιοτήτων και προβολής.

ΚΟ του ΠΑΣΟΚ, το 1974. Τότε, θα προτιμηθεί η εκλογή παλαιών κοινοβουλευτικών στελεχών, που λίγη σχέση είχαν με το ΠΑΚ εξωτερικού, τα μέλη του οποίου συνέβαλαν σημαντικά στον απογαλακτισμό του ΠΑΚ, αρχικά, και του ΠΑΣΟΚ στη συνέχεια, από τις κεντρώες καταβολές. Οι -κεντρώας προέλευσης- κοινοβουλευτικοί αυτοί διακρίνονται για τη μετριοπάθεια και το σκεπτικισμό απέναντι στα βασικά συνθήματα του ΠΑΣΟΚ υπέρ της αυτοδιαχείρισης, του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, της εναντίωσης στον ιμπεριαλισμό κ.λπ. Η επιλογή αυτή έγινε με το σκεπτικό της μικρής σημασίας που είχε η κοινοβουλευτική δράση και της προτεραιότητας στις κοινωνικές κινητοποιήσεις. Εντούτοις, τόσο η άμβλυνση της ριζοσπαστικοποίησης της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, λόγω κυρίως της αδυναμίας σύνθεσης των επιμέρους κινήματων και συσπείρωσής τους γύρω από ένα πολιτικό πρόγραμμα που θα λειτουργούσε αποσταθεροποιητικά απέναντι στην αστική ηγεμονία, όσο και η ενσωμάτωση του ΠΑΣΟΚ στις κοινοβουλευτικές λειτουργίες, γεγονός που είχε σημαντικότητα, αν κι όχι πάντα άμεσα ορατή, επίδραση στην πολιτική του κινήματος, συνετέλεσαν στην αναβάθμιση της θέσης της ΚΟ και την αποδοχή του κοινοβουλίου ως του κατεξοχήν πεδίου δραστηριοποίησης του ΠΑΣΟΚ.

Ενισχυτικό ρόλο στην παραπάνω εξέλιξη είχε μία σειρά από λόγους, όπως η αδυναμία σύγκλισης των διαφόρων αριστερών τάσεων στο εσωτερικό του κινήματος καθώς και η απουσία παρέμβασης από την πλευρά της παραδοσιακής Αριστεράς στις εσωτερικές αντιφάσεις της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ, το οποίο αντιμετωπιζόταν περισσότερο ως μικροαστικό/ρεφορμιστικό κόμμα παρά ως εκφραστής μίας υπαρκτής λαϊκής δυναμικής.⁴⁶⁷

Από το σημείο αυτό, η μετατροπή του ΠΑΣΟΚ σε πολυσυλλεκτικό κόμμα όπου τον κύριο τόνο δίνει η ενεργοποίηση των βουλευτών και η

467. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά...*, Α' τόμος, σελ. 126.

μεγαλύτερη δυνατή προσπάθεια διεύρυνσης του εκλογικού ακροατηρίου, χωρίς αυτό να γίνεται μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο πολιτικής και ιδεολογικής ηγεμονίας των εργατικών στρωμάτων, δεν πρέπει να προξενεί εντύπωση. Πολύ περισσότερο που η υιοθέτηση της κατεύθυνσης του μαζικού κόμματος αντί αυτής του κόμματος μαζών αντλεί, ως ένα σημείο, τα αίτια της από την απουσία σημαντικής ελληνικής εργατικής παράδοσης,⁴⁶⁸ τόσο για μία σειρά από κοινωνικοϊστορικούς λόγους (αργή ανάπτυξη της βιομηχανίας – και αυτό σε μονάδες μικρής κλίμακας) όσο και για αντίστοιχους πολιτικούς (καθυπόταξη του συνδικαλιστικού κινήματος με θεσμικά και κατασταλτικά μέσα).

Αυτό που πρέπει να υπογραμμισθεί είναι πως η μεταλλαγή του ΠΑΣΟΚ σε πολυσυλλεκτικό μαζικό κόμμα δεν αποτελεί ιδιαίτερο φαινόμενο. Αντιθέτως μάλιστα, πρόκειται για τη μορφή του κόμματος που συναντάται σε όλες τις σύγχρονες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες. Ενός κόμματος που ο Σβάρτζενμπεργκ ορίζει ως κόμμα προσέλκυσης και δεν πρόκειται παρά για τους πολιτικούς φορείς που επιχειρούν ή να γίνουν ή να παραμείνουν κυβερνητικά κόμματα⁴⁶⁹ διεισδύοντας στο μεγαλύτερο δυνατό κοινωνικό εύρος και αδιαφορώντας για τις πολιτικές και ιδεολογικές αλλοιώσεις που επιφέρει η τακτική αυτή.

Έτσι, δημιουργείται μία διαφοροποίηση μεταξύ των ιδεολογικών αφετηριών των κομμάτων αυτών και της ανάγκης προσαρμογής των πολιτικών στόχων που θέτει η συγκυρία. Όσο δε ένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα πλησιάζει το κατώφλι της πολιτικής εξουσίας, τόσο τείνει να τοποθετείται πιο δεξιά στην πολιτική σκηνή από ό,τι ένα αντίστοιχο κόμμα με πολύ μικρότερη πολιτική επιρροή.⁴⁷⁰

Αυτό συμβαίνει γιατί το όφελος που προσδοκά από την προσέλευση ψηφοφόρων αντιπάλων κομμάτων εκτιμάται ως πολύ σημαντικότερο από τις απαιτούμενες ιδεολογικές «θυσίες».⁴⁷¹

Και μόνο η υιοθέτηση αυτής της λογικής αποτελεί μία σημαντική πολιτική και ιδεολογική υποχώρηση που προϊδεάζει για το τι πρόκειται να συμβεί στο μέλλον. Γιατί η άνευ όρων τροποποίηση βασικών αρχών επειδή έτσι εικάζεται ότι θα προσελκυστεί η κρίσιμη μάζα ψηφοφόρων που απαιτείται για την εκλογική νίκη, φανερώνει την έλλειψη ενός σαφούς πολιτικού σχεδιασμού, ο οποίος έχει θέσει στόχους και προτεραιότητες και δεν παλινδρομεί κάθε φορά προσπαθώντας να δελεάσει ακόμη και στρώματα που από στρατηγική άποψη βρίσκονται στον αντίποδα των επιδιώξεων μίας αριστερής Κυβέρνησης.

468. Χ. Βερναρδάκης, ό.π., σελ. 139.

469. Ρ. Σβάρτζενμπεργκ, *Πολιτική Κοινωνιολογία*, τόμος 2, «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη, 1984, σελ. 248.

470. G. Moschonas, *La gauche Française, (1972-1988), à la lumière di paradigme social-démocrate*, Thèse de Doctorat, Université de Paris II, Paris, 1990, σελ. 83-84.

471. G. Moschonas, *La gauche française...*, σελ. 98-99.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΠΑΣΟΚ ΣΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ (1981-1985)

3.1 Εισαγωγή

Η εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981 αποκτά από μόνη της μία ιδιαίτερη πολιτική σημασία, αφού είναι η πρώτη φορά στην ιστορία της νεότερης Ελλάδας που λειτουργεί ο κοινοβουλευτισμός με ομαλή μεταβίβαση της πολιτικής εξουσίας, χωρίς τη δημιουργία κρίσεων, την εκδήλωση στρατιωτικών κινημάτων, το θεσμικό αποκλεισμό τμημάτων του πληθυσμού από το καθεστώς ισονομίας και ισοπολιτείας κ.λπ.

Όπως έχει υποστηριχθεί,¹ παρά το κατ' αρχήν αντιφατικό του πράγματος, η αστική παράταξη ηττήθηκε, φαινομενικά, σε τακτικό επίπεδο με την απώλεια της κυβερνητικής εξουσίας· κατόρθωσε, όμως, να ηγεμονεύσει σε στρατηγικό, επιτυγχάνοντας την παγίωση ενός πολιτικού συστήματος που να μπορεί να ενσωματώσει τους τυχόν κραδασμούς που δημιουργεί η εναλλαγή στη διακυβέρνηση. Ουσιαστικά, με αυτό τον τρόπο απομακρύνεται ο λανθάνων κίνδυνος εξίσω-

1. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά...*, σελ. 61.

σης της κυβερνητικής αλλαγής με την κατάρρευση του συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού συστήματος – κίνδυνος που επηρέαζε τους σχεδιασμούς και τις πράξεις των κυρίαρχων στρωμάτων κατά την προδικτατορική περίοδο. Η μετεξέλιξη αυτή των σχέσεων εξουσίας, βάσει και των συγκεκριμένων υλικών παραχωρήσεων που έκανε η ιθύνουσα τάξη, θωράκιζε μακροχρόνια την αναπαραγωγή των όρων κοινωνικής εκμετάλλευσης και την ενσωμάτωση των πολιτικών προϊόντων του ριζοσπαστισμού της μεταπολίτευσης, σε αντιδιαστολή με τις όποιες μεταρρυθμιστικές προθέσεις της ηγετικής ομάδας του ΠΑΣΟΚ.

Η εξέλιξη αυτή σηματοδότησε δύο ιδιαίτερα σοβαρές συνέπειες: Συμβολίζει το οριστικό τέλος της κυριαρχίας του κράτους των εθνικοφρόνων, με τη συμμετοχή στην κυβερνητική εξουσία δυνάμεων και προσώπων τα οποία στην προδικτατορική περίοδο είχαν τεθεί στο περιθώριο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Συμβολίζει, ακόμη, τη σταθεροποίηση, σε επίπεδο κομματικού συστήματος, του δικομματισμού – αφού τα δύο μεγαλύτερα κόμματα συγκεντρώνουν πάνω από το 83% του εκλογικού σώματος.²

Συνολικά ιδωμένη η κυβερνητική αλλαγή του 1981 συμπυκνώνει τη διάρρηξη των σχέσεων εκπροσώπησης του εαμικού μπλοκ με την παραδοσιακή Αριστερά, τα ιστορικά αιτούμενα όπως εκφράστηκαν με την κοινωνική κίνηση της περιόδου 1964-1966,³ την ανάπτυξη των κοινωνικών αγώνων στη μεταπολίτευση και την εκπροσώπησή τους από το ΠΑΣΟΚ – πόσο μάλλον που οι αλληπάλληλες ήττες των κοινωνικών κινημάτων συνετέλεσαν στην αποδοχή της κοινοβουλευτικής λύσης που οι σοσιαλιστές πρόκριναν,⁴ την κρίση του κεφαλαίου αλλά και την αναζήτηση νέων πεδίων –εντελώς διαφορετικών από ε-

κείνα της προδικτατορικής περιόδου (αρχικά βασιλικό και στη συνέχεια στρατιωτικό πραξικόπημα)– υπέρβασης της κρίσης αυτής. Η επιλογή των κυρίαρχων στρωμάτων, παρά τις οξύτατες αντιπαράθεσεις μεταξύ ΠΑΣΟΚ και κεφαλαιούχων που σημάδεψαν την πρώτη τετραετία σοσιαλιστικής διακυβέρνησης, της αναδιατύπωσης ενός στρατηγικού σχεδίου ανασυγκρότησης των αστικών δυνάμεων, της αναδιάρθρωσης και ενδυνάμωσης του μηχανισμού της ΝΔ, καθώς και η πεποίθηση πως οι μηχανισμοί του Κράτους δε θα επιτρέψουν τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς πέρα από ορισμένα όρια, φανερώνουν την ικανότητα προσαρμογής⁵ της ιθύνουσας τάξης στα νέα ιστορικά και κοινωνικά δεδομένα.

Η συλλογιστική που υιοθετήθηκε θέλει να δείξει πως, παρά τις αριστερόστροφες διακηρύξεις της ηγετικής ομάδας του κινήματος και τις έντονες αντιπαράθεσεις που θα προκύψουν με τον επιχειρηματικό κόσμο σχετικά με όψεις της κυβερνητικής πολιτικής που θα θεωρηθούν ως ιδιαίτερα φιλολαϊκές, τα όρια μεταβολών που μπορούσε να πραγματοποιήσει το ΠΑΣΟΚ ήταν κοινωνικά προδιαγεγραμμένα από τη στιγμή που ως εργαλείο μετασχηματισμού χρησιμοποιούνταν το αστικό Κράτος. Αναμφίβολα, οι εκφραστές της κυρίαρχης τάξης το 1981 επιθυμούσαν σφόδρα την παραμονή της ΝΔ στην Κυβέρνηση. Ωστόσο, οι δομικοί περιορισμοί που θέτουν οι λειτουργίες του κράτους καθώς και οι μηχανισμοί οικονομικής βίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, θα συντελέσουν καθοριστικά στο μετασχηματισμό του ΠΑΣΟΚ και στην ύπαρξη, από το 1985 και ύστερα, δύο ισχυρών αστικών κομμάτων στο ελληνικό κομματικό σύστημα.

2. Χ. Βερναρδάκης, ό.π.

3. Γ. Μαυρής, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες...*, Α' τόμος, σελ. 121.

4. Γ. Μαυρής, ό.π., σελ. 126.

5. Γ. Μαυρής, ό.π., σελ. 126-127. Ικανότητα προσαρμογής που οι δυτικοευρωπαϊκές αστικές τάξεις είχαν, για ιστορικούς λόγους, αποκτήσει αρκετές δεκαετίες πριν.

Το ΠΑΣΟΚ, από την πλευρά του, επιχείρησε να συγκροτήσει μία κοινωνική συμμαχία γύρω από το έργο της Κυβέρνησης, η οποία σε ιδεολογικό επίπεδο συμπυκνωνόταν στο αίτημα της πραγματοποίησης της «Αλλαγής».

«Αλλαγή» που, ως πολιτικός συμβολισμός, παίρνει τη διττή μορφή: της αλλαγής του κόμματος που κατέχει την εξουσία αλλά και της αλλαγής της ζωής των εργαζομένων σε όλα τα επίπεδα. Και οι δύο νοηματικές παραλλαγές της «Αλλαγής» έχουν ιδιαίτερη σημασία γιατί συμπυκνώνουν τα τέσσερα διαφορετικά αιτήματα που δέσποζαν εκείνη την εποχή στην ελληνική κοινωνία και χάρη στην προβολή των οποίων το ΠΑΣΟΚ κέρδισε τις εκλογές του 1981: της δημοκρατίας, της ανεξαρτησίας, της ανάπτυξης και της αξιοκρατίας. Το ενδιαφέρον είναι πως δεν πρόκειται, αναγκαστικά, για τέσσερις αλληλοσυγκρουόμενες έννοιες, αλλά για τέσσερις έννοιες που εκφράζουν τη δυναμική της κοινωνικής συμμαχίας της Αλλαγής.

Η δημοκρατία αφορούσε τα λαϊκά αιτήματα δεκαετιών σχετικά με την αύξηση των εισοδημάτων, τη βελτίωση των συνθηκών απασχόλησης, την ελεύθερη διακίνηση των ιδεών, την ανεμπόδιστη λειτουργία όλων των πολιτικών κομμάτων, την εναλλαγή στην κυβερνητική εξουσία κ.λπ.

Η ανεξαρτησία προσδιόριζε έναν αναπροσανατολισμό των διεθνών σχέσεων της χώρας, ο οποίος θα ερχόταν σε αντιδιαστολή με τη μέχρι πρότινος πολιτική της «εξάρτησης και της υποταγής στους Αμερικάνους και το ΝΑΤΟ που τόσα δεινά προκάλεσαν στον τόπο».

Η ανάπτυξη σχετιζόταν με την προσπάθεια αλλαγής ορισμένων δομών της ελληνικής οικονομίας (χαμηλή ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας, ιδιαίτερο βάρος του τουρισμού και της οικοδομής κ.λπ.), καθώς και με το εγχείρημα της βελτίωσης των αρνητικών όψεων του κρατικού μηχανισμού (γραφειοκρατία, αναποτελεσματικότητα των δημόσιων υπηρεσιών, ανάγκη αναθεώρησης ορισμένων σημείων του

απαρχαιωμένου θεσμικού πλαισίου, π.χ. οικογενειακό δίκαιο κ.λπ.).

Η αξιοκρατία, τέλος, αποσκοπούσε στην άρση των συνεπειών του Εμφυλίου, όπου η νικήτρια παράταξη, επιχειρώντας να διευρύνει τις κοινωνικές της συμμαχίες, συγκρότησε δίκτυα πελατειακών σχέσεων των οποίων τα αντικείμενα δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητα: προσλήψεις στο Δημόσιο, αναθέσεις δημόσιων έργων, ευνοϊκές ρυθμίσεις οικονομικών υποχρεώσεων κ.λπ.

Η παγίωση των κοινωνικών συμμαχιών θα επιχειρηθεί να πραγματοποιηθεί μέσω της δημιουργίας Κράτους Πρόνοιας αλλά και της εφαρμογής ενός ελεγχόμενου κείνσιανισμού, όπου με την άνοδο της αγοραστικής δύναμης των πολιτών θα επερχόταν και τόνωση της ζήτησης, με συνέπεια την ανάκαμψη της οικονομίας.

Τα αποτελέσματα αυτής της πολιτικής τόνωσης της ζήτησης δεν ήταν τα αναμενόμενα.⁶ Και δε θα μπορούσε να είχε συμβεί διαφορετικά. Η αύξηση των μισθών δεν μπορεί να θεραπεύσει τα αίτια που δημιουργούν την κρίση. Ο Κ. Μαρξ, στο *Κεφάλαιο*, αναφέρεται με ιδιαίτερα επικριτικό τρόπο στις απόψεις αυτές: «*Είναι καθαρή ταυτολογία να λέμε πως οι κρίσεις προέρχονται από έλλειψη κατανάλωσης ικανής να πληρώνει, ή καταναλωτών ικανών να πληρώνουν. Το κεφαλαιοκρατικό σύστημα δεν γνωρίζει άλλες μορφές κατανάλωσης, παρά μόνο την κατανάλωση με πληρωμή [...]* Όταν μένουν απούλητα εμπορεύματα δεν σημαίνει άλλο, παρά πως δεν βρέθηκαν αγοραστές ικανοί να πληρώσουν. [...] Αν, όμως, για να δώσουν στην ταυτολογία αυτή μια επίταση βαθύτερης δικαιολόγησης, μας πουν πως η εργατική τάξη παίρνει ένα πολύ μικρό μέρος του προϊόντος της, και επομένως το κακό μπορεί να θεραπευτεί όταν η εργατική τάξη πάρει μεγαλύτερο μερτικό απ' αυτό —όταν, δηλαδή, ο μισθός

6. Για την οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ το 1982 βλ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ...*, σελ. 288-290 και Γ. Αρσένης, *Πολιτική κατάθεση*, «Οδυσσεύς», Αθήνα, 1987, σελ. 69-81.

της αυξηθεί— τότε αρκεί να παρατηρήσουμε μόνο πως κάθε φορά οι κρίσεις προετοιμάζονται ίσα ίσα από μια περίοδο όπου ανεβαίνει γενικά ο μισθός εργασίας και η εργατική τάξη παίρνει πράγματι μεγαλύτερη μερίδα από το μέρος εκείνο του χρονιάτικου προϊόντος που προορίζεται για την κατανάλωση. Αντίθετα, η περίοδος αυτή θα ήρπε —από την άποψη αυτών των υποτιμών τον υγιούς και «απλού» λογικού— να απομακρύνει την κρίση. Φαίνεται, λοιπόν, πως η κεφαλαιοκρατική παραγωγή περικλείει όρους ανεξάρτητους από την καλή ή κακή θέληση που τη σχετική εκείνη ευημερία της εργατικής τάξης την επιτρέπουν μόνο για μια στιγμή και μάλιστα πάντα μόνο σαν το πουλί της καταγίδας που μηνάει την κρίση».⁷

Έτσι, όσον αφορά την Ελλάδα, οι αυξήσεις που δόθηκαν όπως είδαμε την περίοδο 1974-1979, σε τίποτε δεν μπόρεσαν να αποτρέψουν την επέλευση της β' πετρελαϊκής κρίσης στην Ελλάδα καθώς και τις επιπτώσεις της στην ελληνική οικονομία. Δε θα υπάρξει διαφορά ούτε με την αύξηση των εισοδημάτων ορισμένων κατηγοριών εργαζομένων στην πρώτη τετραετία διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ.

Το πρόβλημα με τις απόψεις που υποστηρίζουν τις αυξήσεις των μισθών ως αντίδοτο στην κρίση είναι η αδυναμία κατανόησης της αντίφασης που χαρακτηρίζει τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, όπου ο κάθε μεμονωμένος επιχειρηματίας επιδιώκει τη μεγιστοποίηση των μισθών των εργαζομένων στους άλλους επιχειρηματίες και, παράλληλα, τη μεγαλύτερη δυνατή συμπίεση των μισθών που δίνει στους δικούς του εργαζόμενους. Αυτό δεν είναι βέβαια δυνατό και, συνακόλουθα, προδικάζει την αποτυχία κάθε πολιτικής που επιχειρεί να αντιμετωπίσει την κρίση μέσω της αύξησης των μισθών.⁸

Το δεύτερο στοιχείο που βοήθησε στην παγίωση της κοινωνικής συναίνεσης είναι η αύξηση των κοινωνικών δαπανών, η οποία δημι-

7. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Β' τόμος, σελ. 410-411.

8. Β. Μύλλερ – Κ. Νόιζς, «Σχετικά με τη θεωρία του κράτους κοινωνικής πρόνοιας», *Θέσεις*, τ. 1, 1982, σελ. 90.

ούργησε μία πολύ θετική εικόνα για την Κυβέρνηση. Πολύ περισσότερο που μία σειρά από μέτρα, όπως η θέσπιση των συντάξεων για τους αγωνιστές της εθνικής αντίστασης, είχαν και σημαντικότερα ιδεολογικά αποτελέσματα, αφού φάνηκε να βγάζουν από το περιθώριο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής τους ηττημένους του Εμφυλίου.

Η σημασία των δύο βασικών παραμέτρων της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ στην πρώτη τετραετία (ελεγχόμενη αύξηση των εισοδημάτων ορισμένων κοινωνικών κατηγοριών, ανάπτυξη των κοινωνικών δαπανών και επέκτασή τους σε στρώματα που μέχρι πρότινος δεν ήταν δικαιούχα), καθώς και μία σειρά μεταρρυθμίσεων στο εργασιακό καθεστώς του ιδιωτικού τομέα αλλά και θεσμικών μεταβολών εκσυγχρονιστικού χαρακτήρα (αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου, θέσπιση του πολιτικού γάμου, διεύρυνση του δικαιώματος της ψήφου στα 18 κ.λπ.), όπως επίσης και η κατάργηση των θεσμών-υπολειμμάτων του Εμφυλίου, θα φανεί στην υποστήριξη που διαθέτει το ΠΑΣΟΚ σε ολόκληρη τη δεκαετία του '80. Ακόμη, στις πιο δύσκολες περιόδους, όπου τμήματα του εκλογικού του ακροατηρίου στρέφονταν είτε, κυρίως, προς τη ΝΔ είτε προς τα κόμματα της παραδοσιακής Αριστεράς, ένας συμπαγής πυρήνας εργατικών στρωμάτων θα συνεχίσει να αποτελεί τη ραχοκοκαλιά του ΠΑΣΟΚ, πιστεύοντας ότι η πολιτική της πρώτης τετραετίας μπορούσε να συνεχιστεί και να εμπλουτιστούν τα φιλολαϊκά της χαρακτηριστικά.

3.2 Το ΠΑΣΟΚ και η κρατική εξουσία

Στο Δεύτερο Μέρος της εργασίας υποστηρίχθηκε πως οι όποιες προθέσεις του κομματικού μηχανισμού δεν επαρκούν για την υιοθέτηση

μιας ριζοσπαστικής πολιτικής. Είναι η ίδια η δομή του αστικού Κράτους που αναπλάθει τα αιτήματα και τη δυναμική που εισάγει στο εσωτερικό του η αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία. Το ΠΑΣΟΚ δεν μπορούσε να αποτελέσει την εξαίρεση. Η θρυλούμενη λαϊκή συμμετοχή δε μεταφράζεται σε μία καλύτερη θέση των κυριαρχούμενων στρωμάτων στο εσωτερικό του κρατικού μηχανισμού αλλά στην ενσωμάτωσή τους σε μία σειρά συμμετοχικών δραστηριοτήτων που χειραγωγούσαν την κοινωνική δυναμική και δεν την ενίσχυαν εντάσσοντάς τη σε έναν πόλεμο κινήσεων (δημιουργία συμβουλίων γειτονιάς, συνδιοίκηση φοιτητών – καθηγητών στα πανεπιστήμια, εποπτικά συμβούλια στις επιχειρήσεις κ.λπ.). Αυτό που πρέπει να αποσαφηνιστεί είναι πως όλες αυτές οι μεταρρυθμίσεις συνάντησαν την έντονη αντίδραση των κυρίαρχων στρωμάτων. Ωστόσο, σε ένα μακροπρόθεσμο επίπεδο, το ζήτημα δεν είναι ο βαθμός ενόχλησης της κυρίαρχης τάξης αλλά ο βαθμός δημιουργίας ρήξεων στο εσωτερικό του Κράτους – ρήξεων που δε θα μπορούν εύκολα να ενσωματωθούν. Όμως, πολιτική τέτοιων ρήξεων δεν υιοθετήθηκε από το ΠΑΣΟΚ.

Κατά τον τρόπο αυτό, η πολιτική που ακολουθήθηκε στον κρατικό τομέα δεν παρουσίασε κάποια πρωτοτυπία. Η μετατόπιση των εξουσιών από το νομοθετικό στο εκτελεστικό και από το εκτελεστικό στην κυβερνητική επιτροπή και στη διοίκηση, που παρατηρείται σε όλα τα κράτη του αναπτυγμένου καπιταλισμού, αποτέλεσε χαρακτηριστικό και της σοσιαλιστικής διακυβέρνησης.

Έτσι, οι κυριότερες αποφάσεις λαμβάνονται από το Υπουργικό Συμβούλιο, είτε με τη μορφή προεδρικών διαταγμάτων είτε με τη μορφή υπουργικών αποφάσεων. Ο πίνακας που ακολουθεί είναι χαρακτηριστικός.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Νομοπαρασκευαστική δραστηριότητα 1981-1985

Έτος	Νόμοι	Προεδρικά Διατάγματα	Αναλογία	Υπουργικές Αποφάσεις
1981	114	1.388	1 προς 12	
1982	88	736	1 προς 8	711 (Ιαν.)
1983	99	538	1 προς 5	699
1984	98	595	1 προς 6	861
1985	73	662	1 προς 9	

Πηγή: Τ. Βιδάλης, *Κοινοβουλευτισμός και...*

Ένα άλλο συμπέρασμα που προκύπτει από τη μελέτη του πίνακα 14, πέρα από τη μεγαλύτερη ενδυνάμωση του εκτελεστικού, είναι και η μικρότερη νομοπαραγωγική δραστηριότητα που ανέπτυξε η Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ σε σχέση με τη ΝΔ (πίν. 1). Γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το ΠΑΣΟΚ δεν προχώρησε σε ευρεία αναθεώρηση του νομικού πλαισίου της χώρας.

Η υποβάθμιση του ρόλου του κοινοβουλίου, και επομένως και των βουλευτών του ΠΑΣΟΚ, φαίνεται και από άλλα στοιχεία. Έτσι, ο κανονισμός λειτουργίας της κοινοβουλευτικής ομάδας του ΠΑΣΟΚ απαγορεύει στους βουλευτές του την υποβολή προτάσεων νόμων, τροπολογιών και επερωτήσεων, χωρίς τη συγκατάθεση του αρμοδίου υπουργού. Απαγορεύονται, ακόμη, οι δηλώσεις και συνεντεύξεις, χωρίς προηγούμενη συνεννόηση με το διευθυντή της κοινοβουλευτικής ομάδας.⁹

9. Ν. Αλιβιζάτος, «Κρατική εξουσία και πολιτικοί θεσμοί», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 16, 1982, σελ. 32.

Παράλληλα, θεσπίζονται τρία κυβερνητικά συμβούλια τα οποία έχουν ως αποστολή τον επιτελικό σχεδιασμό των πιο νευραλγικών τομέων της κυβερνητικής πολιτικής: Το ΚΥΣΕΑ, το οποίο αφορούν θέματα εξωτερικής πολιτικής και εθνικής άμυνας, το ΚΥΣΥΜ, που ασχολείται με γενικότερα οικονομικά θέματα και η Επιτροπή Τιμών και Εισοδημάτων, που εξεργάζεται ζητήματα που σχετίζονται με την εισοδηματική και την εργατική πολιτική.¹⁰

Ουσιαστικά, η προσπάθεια παρέμβασης του ΠΑΣΟΚ στον κρατικό τομέα, σε επίπεδο οροφής, επιχειρούσε, από τη μία, να δημιουργήσει με τη θέσπιση των τριών κυβερνητικών συμβουλίων νέα κέντρα εξουσίας που θα υπάγονταν στον πλήρη έλεγχο της νέας Κυβέρνησης και, από την άλλη, την αναδιάρθρωση των κορυφών της διοίκησης είτε με κατάργηση των υφιστάμενων θέσεων (γενικοί διευθυντές, αναπληρωτές γενικοί διευθυντές) είτε με την αντικατάστασή τους με πρόσωπα προσκείμενα στην Κυβέρνηση (διοικητές δημόσιων οργανισμών και των υπό κρατικό έλεγχο τραπεζών, νομάρχες).¹¹

Παράλληλα, σε επίπεδο βάσης, επιλέχτηκε η πρόσληψη στο Δημόσιο ατόμων συνδεδεμένων, είτε προσωπικά είτε οικογενειακά, με το κυβερνών κόμμα, με στόχο την αλλαγή των συσχετισμών στο προσωπικό του κράτους. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι εργαζόμενοι στον ευρύτερο δημόσιο τομέα από 527.000 το 1981 θα φθάσουν τους 570.000 το 1984,¹² ενώ θα αυξηθούν ακόμη περισσότερο το 1985 που είναι και προεκλογικό έτος.

Ωστόσο, το ζήτημα δεν είναι πόσοι διορισμοί έγιναν, που όπως θα δούμε δεν οδήγησαν –παρά τα κοινώς λεγόμενα– σε κάποια διόγκωση του δημόσιου τομέα, ούτε η σφυρηλάτηση των πολιτικών δεσμών

με τα στρώματα εκείνα που οι δεξιές κυβερνήσεις είχαν αποκλείσει από το χώρο αυτό. Το κυριότερο θέμα είναι η φρούδα πεποίθηση πως μερικές χιλιάδες διορισμοί και ορισμένες αντικαταστάσεις δεξιών στελεχών τροποποιούσαν τη δομή του αστικού Κράτους. Πρόκειται για αντίληψη που αδυνατεί να κατανοήσει τη σημασία της διάρθρωσης των κρατικών μηχανισμών, του ρόλου του σκληρού πυρήνα του Κράτους, τις επιπτώσεις που έχει η συμμετοχή σε συγκεκριμένους οργανισμούς ιμπεριαλιστικών και μονοπωλιακών ολοκληρώσεων (ΝΑΤΟ, ΕΟΚ).

Παράλληλα, παραγνωρίζεται εντελώς η βαρύτητα των καταναγκασμών της (καπιταλιστικής) οικονομίας και κυριαρχεί η πεποίθηση πως με ορισμένες κρατικοποιήσεις, την ενίσχυση των εργασιακών δικαιωμάτων και μία ελεγχόμενη βελτίωση των χαμηλών εισοδημάτων, θα γινόταν και μία αριστερόστροφη διαχείριση της κρίσης, αλλά και να αποσπαστεί η συγκατάθεση του επιχειρηματικού κόσμου. Επειδή όμως το ζήτημα είναι πολύ σοβαρό, στην επόμενη παράγραφο θα αναφερθούμε διεξοδικά τόσο στην εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας όσο και στις αντιδράσεις των κοινωνικών τάξεων απέναντι στην πολιτική του ΠΑΣΟΚ.

3.3 Η εξέλιξη της αγροτικής οικονομίας

Θα ξεκινήσουμε την αναφορά μας στην πορεία της ελληνικής γεωργίας εξετάζοντας τους ρυθμούς επενδύσεων. Σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 23 του Παραρτήματος, οι επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στη γεωργία υφίστανται, με έτος αναφοράς το 1970, πτώση της τάξης του 18% το 1980, του 25% το 1981 και του 26% το 1982. Πα-

10. Ν. Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 24.

11. Ν. Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 28.

12. Π. Παπαδόπουλος, *Η ταξική...*, σελ. 271.

ρατηρείται, δηλαδή, μία ραγδαία πτώση που θα πρέπει να συσχετιστεί με τις συνέπειες που είχε για την αγροτική οικονομία η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Συνέπειες που θα επεκταθούν και σε όλες τις παραμέτρους που έχουν να κάνουν με την αγροτική παραγωγή. Γιατί από τη στιγμή που δημιουργείται ένα γενικότερο κλίμα διστακτικότητας απέναντι στη νέα κατάσταση και οι επενδύσεις περιορίζονται κατακόρυφα, είναι αναμενόμενο και οι υπόλοιποι δείκτες να κινηθούν με αρνητικούς ρυθμούς. Γεγονός που δυσχεραίνει την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών σε σχέση με τα κοινοτικά αγροτικά προϊόντα.

Στην πραγματικότητα, αυτό που συμβαίνει είναι πως οι προϋπάρχουσες συνθήκες ανισότητας των συντελεστών παραγωγής μεταξύ της Ελλάδας και των κοινοτικών χωρών λειτουργούν ανασταλτικά, με αποτέλεσμα όχι μόνο να μην επιτυγχάνεται η σύγκλιση των οικονομιών, αλλά να διευρύνονται οι αποστάσεις.

Χαρακτηριστικά είναι τα στοιχεία του πίνακα 24 του Παραρτήματος που αφορούν το μηχανολογικό εξοπλισμό: Ανά 1.000 καλλιεργήσιμα στρέμματα στις χώρες της ΕΟΚ χρησιμοποιούνται 4,9 τρακτέρ και 2,0 θεριζοαλωνιστικές μηχανές. Τα αντίστοιχα μεγέθη για την Ελλάδα είναι 2,1 και 0,4. Παράλληλα, το 1982 στην Ελλάδα καταναλώνονται μόνο 550 κιλά λίπασμα ανά στρέμμα, έναντι 1.640 που καταναλώνονται στις χώρες της ΕΟΚ.¹³

Ο χαμηλός μηχανολογικός εξοπλισμός και η μικρή κατανάλωση λιπασμάτων συντελούν στη διαφορά αποδοτικότητας όπως δείχνουν και τα στοιχεία του πίνακα 15.

13. Ν. Μαραβέλιας, *Η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα: Επιπτώσεις στον αγροτικό τομέα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1989, σελ. 467.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

Στρεμματική απόδοση ορισμένων αγροτικών προϊόντων (1982)

	ΕΟΚ	Ελλάδα
Δημητριακά	438	324
Πατάτες	2.680	1.676
Τομάτες	4.476	3.877
Καπνός	180	126

Πηγές: Μαραβέλιας, *Η ένταξη...*, σελ. 464, Eurostat, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3/4/88.

Εξαιτίας του αποεπενδυτικού κλίματος, οι ρυθμοί ανάπτυξης θα κινηθούν σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Από το 1,3%, για την περίοδο 1975-1980, ο ρυθμός αύξησης των γεωργικών προϊόντων θα πέσει στο 0% την περίοδο 1980-1984.¹⁴

Το γενικότερο πρόβλημα ανταγωνιστικότητας της αγροτικής οικονομίας θα εμφανιστεί ανάγλυφα στο ισοζύγιο των αγροτικών προϊόντων, όπως δείχνουν και τα στοιχεία του πίνακα 25 του Παραρτήματος.

Κατ' αρχήν παρατηρείται ένας αναπροσανατολισμός τόσο των εξαγωγών όσο και των εισαγωγών από τρίτες χώρες προς τις χώρες της ΕΟΚ. Συγκεκριμένα, οι εισαγωγές γεωργικών προϊόντων από τις χώρες της ΕΟΚ αυξάνουν τη συμμετοχή τους στο σύνολο των εισαγωγών γεωργικών προϊόντων από 29,6% (1980) σε 65,2% (1985)! Ταυτόχρονα, οι εξαγωγές προς τις χώρες της ΕΟΚ αυξάνουν τη συμμετοχή τους στο σύνολο των εξαγωγών από 39,1% το 1980 σε 55,7% το 1985. Το αποτέλεσμα είναι να μεταβληθεί το ισοζύγιο εμπορίας γεωργικών προϊόντων από θετικό σε αρνητικό. Αυτό θα συμβεί διότι η αύξηση των ανταλλαγών με τις χώρες της ΕΟΚ ζημίωσε τα ελληνικά προϊό-

14. Γ. Κουτσουμάρης, *Γεωργική ανάπτυξη και Γεωργική Οικονομική Πολιτική*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1987, σελ. 146.

ντα και οι εισαγωγές από τις χώρες αυτές υπερκάλυψαν τις εξαγωγές.

Αυτή η εξέλιξη οφείλεται σε πολλούς και ποικίλους λόγους: α. στη χαμηλότερη ανταγωνιστικότητα της ελληνικής γεωργίας λόγω της χαμηλής παραγωγικότητας και των μεγαλύτερων ρυθμών πληθωρισμού,¹⁵ β. στην υψηλότερη τιμή των ευρωπαϊκών προϊόντων λόγω των υποχρεωτικά υψηλότερων κοινοτικών τιμών σε σχέση με τις αντίστοιχες διεθνείς¹⁶ (δεδομένης της ύπαρξης των αντισταθμιστικών εισφορών) και γ. στην άρση του καθεστώτος προστασίας της ελληνικής γεωργίας, που προέκυψε από την κατάργηση των εξαγωγικών και παραγωγικών επιδοτήσεων και το δασμολογικό αφοπλισμό.¹⁷

Το πρόβλημα του αγροτικού εμπορικού ισοζυγίου, και της προσαρμογής γενικότερα των δομών της ελληνικής γεωργίας, επιχειρήθηκε να επιλυθεί, κατά ένα μέρος μέσω των επιδοτήσεων του κοινοτικού προϋπολογισμού. Αυτές οι επιδοτήσεις, χωρίς να επιλύουν το πρόβλημα, είχαν θετικό αντίκτυπο στο ύψος του αγροτικού εισοδήματος. Ωστόσο, το γεγονός της εισδοχής στην Κοινότητα, πέρα από τις επιπτώσεις στους αγρότες, έχει και παρενέργειες και για τα εισοδήματα του συνόλου των Ελλήνων καταναλωτών αφού επιβλήθηκαν δασμοί σε αγροτικά προϊόντα που προέρχονταν από χώρες εκτός ΕΟΚ, με αποτέλεσμα οι καταναλωτές να κατευθύνονται προς την αγορά των –στην πραγματικότητα– πιο ακριβών, κοινοτικών προϊόντων.

Κατ' αυτό τον τρόπο, για να μπορέσει να γίνει κατανοητό το μέγε-

15. Γ. Λιοδάκης, *Διεθνής καταμερισμός εργασίας και ελληνική γεωργία*, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα, 1991, σελ. 250.

16. Για το θέμα αυτό βλ. Π. Πάσχος, «Εισοδηματικές μεταβιβάσεις μεταξύ Ελλάδος και Ευρωπαϊκής Κοινότητας και επιπτώσεις της ένταξης στο ισοζύγιο γεωργικών προϊόντων», στο Η. Κατσούλης – Τ. Γιαννίσης – Π. Καζάκος (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000*, Εκδόσεις Παπαζήση – Friedrich Herbert Stiftung, 1988, σελ. 241-244 και Δ. Χριστοδούλου, *Αγροτική και συνεταιριστική ανάπτυξη*, «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη, 1987, σελ. 223-224.

17. Γ. Λιοδάκης, *Διεθνής καταμερισμός...*, σελ. 250.

θος του οφέλους ή του κόστους της ελληνικής γεωργίας από την ένταξη στην ΕΟΚ, δεν αρκεί η κατασκευή ενός πίνακα όπου θα παρουσιάζονται οι ενισχύσεις από τον κοινοτικό προϋπολογισμό, θα αφαιρούνται οι μεταβιβάσεις και θα προκύπτει το πιθανό όφελος ή η ζημία.¹⁸

Ειδικότερα, θα πρέπει να συνεκτιμηθούν, από ποιοτική και όχι ποσοτική άποψη, οι κοινοτικές επιδοτήσεις, το συνολικό αντισταθμιστικό κόστος, το έλλειμμα του συνολικού εμπορικού ισοζυγίου με την ΕΟΚ, σε συνδυασμό με τα γενικότερα πολιτικοϊδεολογικά αποτελέσματα που είχε στην ελληνική κοινωνία το γεγονός της ένταξης, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το γεγονός της ιδεολογικής χρήσης των κοινοτικών επιδοτήσεων από τους ΙΜΚ (Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους) κατά τρόπο ώστε να νομιμοποιείται κάθε απόφαση της ΕΟΚ λόγω της ύπαρξης αυτών των επιδοτήσεων. Πρόκειται για σαφή υπέρτονισμό μίας μορφής οικονομικών μεταβιβάσεων που λόγω του μικρού τους μεγέθους μόνον οριακή επίδραση είχαν στην ελληνική οικονομία. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, οι συνολικές καθαρές εισπράξεις της χώρας από την ΕΟΚ ανέρχονταν (1986) μόλις στο 2,8% του ΑΕΠ. Παράλληλα, οι καθαρές απολαβές που προήλθαν από την εφαρμογή της κοινής αγροτικής πολιτικής δεν ξεπερνούν το 13,5% (1985) του καθαρού προϊόντος της ελληνικής γεωργίας.¹⁹ Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι μόνο ένα μικρό ποσοστό (18,7% στο διάστημα 1981-1986) των δαπανών του τμήματος εγγυήσεων απορροφήθηκε από τους άμεσους παραγωγούς, ενώ το μεγαλύτερο μέρος κατευθύνθηκε προς τα εμποροβιομηχανικά κυκλώματα.²⁰

18. Για παρουσίαση στοιχείων σχετικά με το δημοσιονομικό όφελος, τη ζημία άμεσων μεταβιβάσεων και το καθαρό όφελος βλ. Π. Πάσχος, «Εισοδηματικές μεταβιβάσεις...», πίν. 6.

19. Γ. Λιοδάκης, *Διεθνής καταμερισμός...*, σελ. 254.

20. Γ. Λιοδάκης, *ό.π.*, σελ. 255.

Αυτό που μένει να διευκρινιστεί αφορά τους λόγους για τους οποίους επιλέχτηκε από τα πολιτικά και οικονομικά επιτελεία της ελληνικής άρχουσας τάξης η είσοδος της χώρας στην ΕΟΚ, δεδομένου ότι υπήρχε πολύ σοβαρό ενδεχόμενο να εμφανιστούν οι αρνητικές επιπτώσεις του εγχειρήματος σε τόσο μεγάλο βαθμό και σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα. Η θέση που υποστηρίζεται στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι πως δεν πρόκειται για κάποια λανθασμένη επιλογή αλλά για τμήμα της γενικότερης προσπάθειας αναβάθμισης του ελληνικού καπιταλισμού στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Οι αλλαγές στην αγροτική παραγωγή προωθούν και δεν εμποδίζουν αυτόν το στόχο.

Ειδικότερα, η ένταξη της ελληνικής γεωργίας στο ανταγωνιστικότερο περιβάλλον της ΕΟΚ επιλέχτηκε από τις κυρίαρχες οικονομικά τάξεις για τους εξής λόγους:

α. Παρά τη διαφαινόμενη ανάδειξη προβλημάτων στο χώρο της αγροτικής οικονομίας αυτό που ιεραρχούνταν περισσότερο ήταν οι δυνατότητες που δίνονταν στους άλλους δύο τομείς της οικονομίας, όπου οι επιπτώσεις από το ενταξιακό σοκ εκτιμήθηκαν, σωστά κατά τη γνώμη μας, ως πολύ μικρότερες. Είναι ενδεικτικό ότι, ενώ η αναλογία εξαγωγών/εισαγωγών αγροτικών προϊόντων πέφτει μετά τον πρώτο χρόνο ένταξης από 1,39 σε 0,74, η αντίστοιχη αναλογία για το σύνολο των προϊόντων αυξάνει από 0,37 σε 0,42. Ταυτόχρονα, σε ό,τι αφορά το εμπορικό κεφάλαιο, εισαγωγικού και εξαγωγικού προσανατολισμού, συμφέρει η αύξηση των συναλλαγών που επιφέρουν οι εντεινόμενοι ρυθμοί διεθνοποίησης, ανεξάρτητα από το αν τμήματα του εγχώριου βιομηχανικού κεφαλαίου υφίστανται τις επιπτώσεις του ενταξιακού σοκ.

β. Αυτό που προκρινόταν ήταν να ενεργοποιηθούν οι εκκαθαριστικές λειτουργίες της κρίσης έτσι ώστε οι μη ανταγωνιστικοί μικροκαλλιεργητές να αναγκαστούν να πουλήσουν τη γη τους, συντελώντας

στη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, στη μείωση του μοναδιαίου κόστους παραγωγής και στη συνακόλουθη αύξηση της παραγωγικότητας. Μία τέτοια εξέλιξη θα λειτουργούσε και περιοριστικά στον πολύ υψηλό αριθμό αγροτών που υπήρχαν στην ελληνική οικονομία, συμβάλλοντας στην αύξηση του εφεδρικού στρατού εργασίας. Παράλληλα, η μείωση των εξόδων παραγωγής των προϊόντων θα συνέβαλλε και στη συστολή του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης.

γ. Τέλος, αλλά όχι έσχατο, οι αναδιαρθρώσεις που θα πραγματοποιούνταν στη γεωργία θα λειτουργούσαν ενισχυτικά στις βιομηχανίες αγροτικών προϊόντων και μηχανολογικού εξοπλισμού. Αφενός, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελώντας το βασικό πόλο προσέλκυσης των δαπανών του ΓΕΟΓΑ. Αφετέρου, η ανάγκη ανταπόκρισης στην εντατικοποίηση της παραγωγής που επιφέρει η εντεινόμενη διεθνοποίηση, οδήγησε τους καλλιεργητές στη συνεχή ανανέωση του μηχανολογικού τους εξοπλισμού αλλά και στον περιορισμό των απαιτήσεών τους επί των τιμών που έπαιρναν από τις βιομηχανίες τροφίμων για την πώληση των προϊόντων τους.

Βέβαια το όλο εγχείρημα, το οποίο έχει μακροπρόθεσμο κι όχι βραχυπρόθεσμο χαρακτήρα, έπρεπε να πραγματοποιηθεί χωρίς κοινωνικούς κραδασμούς, γι' αυτό είχαν προβλεφθεί και παροχές του κοινοτικού προϋπολογισμού που, παρ' ό,τι αντιπροσώπευαν μικρότερο μέγεθος από ό,τι τους είχε αποδοθεί, λειτουργήσαν ενισχυτικά σε ό,τι αφορά τα αγροτικά εισοδήματα αλλά και ενσωματωτικά σε ό,τι αφορά τη συναίνεση απέναντι στην εφαρμοζόμενη πολιτική. Στην πραγματικότητα, βοήθησαν στο να μη σημειωθεί η πτώση των εισοδημάτων που έλαβε χώρα στα υπόλοιπα κοινοτικά κράτη.

Παράλληλα, το γεγονός της ανόδου του ΠΑΣΟΚ στην Κυβέρνηση, όσο κι αν σε μία πρώτη ανάλυση φαίνεται παράδοξο, επέδρασε θετικά στην αποδοχή των μεταβολών που επέφερε η ένταξη στην Κοι-

νότητα. Η πεποίθηση, από τη μία, πως η σταθεροποίηση των αγροτικών εισοδημάτων οφειλόταν στη φιλολαϊκή πολιτική του ΠΑΣΟΚ και, από την άλλη, η «απελευθέρωση» που αισθάνθηκαν οι κάτοικοι της υπαίθρου μετά την ήττα της ΝΔ, σε συνδυασμό με τη θέσπιση νόμων φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος λειτουργίας των συνεταιρισμών και του συνδικαλιστικού κινήματος των αγροτών (Ν. 1361/83), συνετέλεσαν στη δημιουργία ενός κλίματος συναίνεσης απέναντι στη νέα πραγματικότητα.

Από αυτή την άποψη, είναι ενδεικτική η κοινωνική και πολιτική στάση των αγροτικών στρωμάτων απέναντι στην Κυβέρνηση. Τα διαθέσιμα εμπειρικά δεδομένα δείχνουν ότι, ενώ το 1981 σημειώθηκαν 13 μεγάλες αγροτικές κινητοποιήσεις (άνω των 1.000 ατόμων), το 1982 θα σημειωθούν μόνο δύο, όπως και το 1983, το 1984 τέσσερις και το 1985 πέντε. Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι, παρά τη στασιμότητα των εισοδημάτων και τη διατήρηση σημαντικών ανισοτήτων μεταξύ των καλλιεργητών, οι αγρότες δεν προχώρησαν σε κινητοποιήσεις και στήριξαν την Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Το γεγονός αυτό επαληθεύεται και από τα αποτελέσματα στις εκλογές της ΠΑΣΕΓΕΣ το 1983, όπου το ΠΑΣΟΚ έλαβε το 54,5%, η ΝΔ 31,2% και το ΚΚΕ 14,3%.²¹

Φαίνεται ότι οι αγρότες αναγνώρισαν στο ΠΑΣΟΚ τον πολιτικό εκείνο φορέα του οποίου, κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεών τους στη δεκαετία του '70, έτυχαν της υποστήριξης. Με την έννοια αυτή, το νόημα της ψήφου των αγροτών ξεπερνά κατά πολύ ένα στενό οικονομικό πλαίσιο και παίρνει το χαρακτήρα μνήμης και ιστορικής αντιπαράθεσης με το χώρο της Δεξιάς. Πρόκειται για ουσιαστική πολιτικοϊδεολογική τομή σε σχέση με την προγενέστερη εκλογική συ-

μπεριφορά των αγροτών. Ταυτόχρονα, η επιλογή αυτή, όπως εξηγήθηκε, υποκρύπτει και μία «αμυντική» διάσταση. Κι αυτό γιατί η ένταξη στην ΕΟΚ υποδήλωνε μία σειρά από κινδύνους, τουλάχιστον για τους μικρομεσαίους αγρότες. Κατ' αυτό τον τρόπο, η υπερψήφιση του ΠΑΣΟΚ από τα αγροτικά στρώματα και στις εκλογές του 1985, έρχεται ως φυσικό επακόλουθο.²² Αποδεικνύει, παράλληλα, ότι τα στρώματα αυτά αποτελούν βασική κοινωνική συνιστώσα του κινήματος.

3.3.1 Οι αγρότες μέσα στη συγκυρία

Ασχοληθήκαμε στο προηγούμενο τμήμα με τις εξελίξεις στην ελληνική αγροτική οικονομία. Στο τμήμα αυτό θα μας απασχολήσει η κοινωνική κατάσταση των αγροτών την περίοδο 1981-1985.

Το πρώτο σημείο στο οποίο πρέπει να αναφερθούμε είναι η ανισοκατανομή της γης μεταξύ των αγροτικών νοικοκυριών. Τα στοιχεία του πίνακα 26 του Παραρτήματος βοηθούν στην εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων για την εξέλιξη της ανισοκατανομής κατά τα χρόνια 1977-1983.

Παρατηρείται ότι το 1977 το 22,31% των νοικοκυριών κατείχε το 57,23% της γης. Το 1983 το ίδιο περίπου ποσοστό νοικοκυριών (21,66%) κατείχε το 60,92% της γης, ενώ το υπόλοιπο 78,34% μόνο το 39,08% της γης. Γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα πως η ανισότητα αυξάνει με αρκετά γοργούς ρυθμούς. Το σημαντικότερο, ωστόσο, στοιχείο είναι ότι οι ρυθμοί συγκέντρωσης και συγκεντρο-

21. Γ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμνη και Προκρούστη*, «Οδυσσέας», Αθήνα, 1988, σελ. 66.

22. Το ΠΑΣΟΚ θα λάβει το 1985 46,5% στις αγροτικές περιοχές. Βλ. Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και κόμματα...*, σελ. 221.

ποίησης της καλλιεργήσιμης γης αυξάνουν ραγδαία, συνεχίζοντας την πορεία που χαρακτήριζε την περίοδο 1961-1977. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με στοιχεία του ίδιου πίνακα, το 1977 το 5,64% των καλλιεργειών ξεπερνούσε τα 100 στρέμματα και το 28,53% της συνολικής καλλιεργούμενης γης. Τα αντίστοιχα μεγέθη για το 1983 είναι 6,39% και 32,36%. Η εξέλιξη αυτή εντείνει τον ανταγωνισμό μεταξύ καπιταλιστικά οργανωμένης γεωργίας και οικογενειακής παραγωγής, δυσχεραίνοντας τις δυνατότητες επιβίωσης της τελευταίας.

Όσον αφορά τώρα τα αγροτικά εισοδήματα, αναφέρθηκε ήδη στο Πρώτο Μέρος της μελέτης ότι την περίοδο 1975-1979 σημειώθηκε αύξηση των αγροτικών εισοδημάτων, ενώ το 1980 και 1981 πτώση. Την περίοδο 1981-1985 θα παρατηρηθεί μικρή μείωση στις πραγματικές απολαβές των παραγωγών, της τάξης του 0,81%. Βέβαια η μείωση αυτή είναι πολύ χαμηλή σε σχέση με τον αντίστοιχο μέσο όρο των χωρών της ΕΟΚ, όπου η μείωση των πραγματικών απολαβών φθάνει το 10,4%.²³ Ωστόσο, οι ανισότητες μεταξύ των Ελλήνων καλλιεργητών συνέχισαν να κινούνται σε υψηλά επίπεδα. Έτσι, σύμφωνα με τα υπάρχοντα δεδομένα το έτος 1982-1983 το 9,66% των ευπορότερων νοικοκυριών απολάμβανε το 25,36% του συνολικού εισοδήματος, ενώ το 11,76% των φτωχότερων νοικοκυριών κατείχε μόνο το 3,46% του συνολικού εισοδήματος.²⁴ Επιπρόσθετα, το γεγονός ότι τα αγροτικά εισοδήματα δεν ακολούθησαν την πτώση των αντίστοιχων ευρωπαϊκών, δεν εξαλείφει τις μεγάλες εισοδηματικές ανισότητες που υπάρχουν μεταξύ Ελλήνων και Ευρωπαίων αγροτών.

23. Ν. Μαραβέλιας, *Η ένταξη της Ελλάδας...*, σελ. 467.

24. Π. Λαζαρίδης - Θ. Παπαηλίας - Μ. Σακέλλης, *Κατανομή του Εισοδήματος στην Ελλάδα*, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα, 1989, σελ. 101, πίν. VI.1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

Κατά κεφαλήν γεωργικό εισόδημα στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ (1981-1985)

Βέλγιο	216,8
Δανία	180,9
Δ. Γερμανία	98,1
Ελλάδα	63,6
Γαλλία	103,1
Ιρλανδία	57,1
Ιταλία	84,0
Λουξεμβούργο	114,1
Ολλανδία	222,6
Ηνωμ. Βασίλειο	140,0
ΕΟΚ	100,0

Πηγές: European Commission και Μοσχονάς, *Ταξική...*, σελ. 358.

Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά η Ελλάδα είναι, μετά την Ιρλανδία, η χώρα με το πιο χαμηλό αγροτικό εισόδημα και υπολείπεται κατά πολύ του μέσου όρου της ΕΟΚ. Επιμένουμε τόσο πολύ στην παράθεση συγκριτικών στοιχείων με τις άλλες χώρες της ΕΟΚ γιατί είναι σημαντικό να παρουσιαστεί η μεγάλη διαφορά που υπάρχει στα εισοδήματα. Διαθέτοντας πιο περιορισμένη οικονομική εμβέλεια, οι Έλληνες αγρότες αδυνατούν να ανταγωνιστούν τους αντίστοιχους Ευρωπαίους στην αγορά σύγχρονου μηχανολογικού εξοπλισμού, με αποτέλεσμα τα προβλήματα χαμηλής ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων να παραμένουν, καθώς και τα ελλείμματα του εμπορικού ισοζυγίου.

3.4 Η πτώση των επενδύσεων και τα αποτελέσματά της για την ελληνική οικονομία

Στην προσπάθειά της η Κυβέρνηση να αντιμετωπίσει, αφενός, την οικονομική κρίση και, αφετέρου, το σοκ της ένταξης στην ΕΟΚ, επιλέγει τον περιορισμό των οικονομικών πιστώσεων προς τον ιδιωτικό τομέα, με στόχο τη χρηματιστική εξισορρόπηση και, μέσω αυτής, την εξωτερική χρηματιστική προσαρμογή.²⁵ Η πολιτική αυτή ακολουθήθηκε σε πολλές χώρες, με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία. Στην Ελλάδα οι πραγματικές τραπεζικές πιστώσεις ακολούθησαν τους εξής ρυθμούς: 1970-1974: 10,8%, 1975-1979: 9%, 1980-1984: 0%.²⁶

Η μείωση αυτή είχε σοβαρότατες συνέπειες στην εξέλιξη των μακροοικονομικών μεγεθών στην Ελλάδα. Κι αυτό, γιατί η μεταπολεμική ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας στηρίχθηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό, από τη μία, στην υψηλή κρατική χρηματοδότηση²⁷ και, από την άλλη, στις επενδύσεις χαμηλής τεχνολογίας, οι οποίες στήριζαν την ανταγωνιστικότητά τους στην περιορισμένη συμμετοχή των μισθών στο συνολικό προϊόν. Μόνη εξαίρεση στάθηκε η περίοδος 1965-1973, οπότε παρατηρείται στροφή προς τις επενδύσεις έντασης κεφαλαίου.²⁸ Παρ' όλα αυτά, η κρίση του 1973 θα αναγκάσει τους Έλληνες επιχειρηματίες σε αναδίπλωση και εκ νέου στροφή προς τις επενδύσεις έντασης εργασίας. Με το ξέσπασμα της β' πετρελαϊκής κρίσης,

25. Για το ενδιαφέρον αυτό θέμα βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Η αποανάπτυξη...*, σελ. 69-87.

26. Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σελ. 82.

27. Ο Ν. Βερναρδάκης στο βιβλίο του *Το τρένο της ανάπτυξης και η Ελλάδα του πέμπτου Kondratieff*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1987, σελ. 202, υπολογίζει ότι η σχέση ιδίων προς συνολικό κεφάλαιο πέφτει από 31% που ήταν το 1969-1973, σε 26,8% το 1979 και σε 12,6% το 1985, λόγω της συνεχούς αύξησης των χρεών των επιχειρήσεων.

28. Τ. Φωτόπουλος, *Εξαρτημένη ανάπτυξη*, «Εξάντας», Αθήνα, 1985, σελ. 140-146.

η περικοπή των πιστώσεων θα δυσχεράνει περισσότερο την κατάσταση, με συνέπεια το βασικό ενισχυτικό στοιχείο της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων να είναι το χαμηλό εργατικό κόστος.

Επανερχόμενοι στο ζήτημα της επίδρασης που είχε στις ιδιωτικές επενδύσεις η μείωση των κρατικών πιστώσεων, διαπιστώνουμε πως, σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 27 του Παραρτήματος, το 1981 η πτώση των ιδιωτικών επενδύσεων φθάνει το 9,9%, το 1982 το 5,0%, το 1983 το 6,1% και το 1984 το 14,2%.

Βλέπουμε, δηλαδή, ότι η πτώση των ιδιωτικών επενδύσεων ακολουθεί μια συνεχή πορεία μέχρι το 1984. Οι Έλληνες επιχειρηματίες εμφανίζονται διστακτικοί στην πραγματοποίηση επενδύσεων μέσα σε συνθήκες γενικής κρίσης, έντασης του ανταγωνισμού εξαιτίας της ένταξης στην ΕΟΚ και αντιπαράθεσης με την Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Το γενικό αποεπενδυτικό κλίμα φαίνεται αν εξετάσουμε και την αναλογία ιδιωτικών επενδύσεων προς ΑΕΠ, η οποία πέφτει από 0,19% το 1979, σε 0,11% το 1985²⁹ ενώ, ειδικότερα στον τομέα της μεταποίησης, την περίοδο 1980-1985 εμφανίζεται μια πτώση των επενδύσεων της τάξης του 25,8%.³⁰

Σε όσα υποστηρίχθηκαν είναι πιθανό να αντιπαρατεθεί το επιχείρημα πως υπερτονίζεται ένα γενικευμένο φαινόμενο, από τη στιγμή που τάσεις αποεπένδυσης παρατηρούνται σε όλες τις Δυτικές χώρες.

Εντούτοις, τα στοιχεία του πίνακα 28 του Παραρτήματος δείχνουν πως η πορεία των ελληνικών επενδύσεων δεν είναι ανάλογη με αυτή των επενδύσεων στις χώρες της ΕΟΚ, στην Ιαπωνία και στις ΗΠΑ. Συγκεκριμένα, οι ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου σημειώνουν συνεχή πτώση κατά τη διάρκεια των ετών 1981-1984, ενώ στις

29. *Εθνικοί Λογαριασμοί*, 1987.

30. *Ό.π.*

υπόλοιπες χώρες της ΕΟΚ και στις ΗΠΑ η μείωση αφορά μόνο τα έτη 1981 και 1982, στη δε Ιαπωνία υπήρξε μία ανεπαίσθητη μείωση κατά 0,3%, μόνο το 1983.

Τα δεδομένα αυτά αφορούν το σύνολο των επενδύσεων και όχι μόνο τις ιδιωτικές επενδύσεις. Έχουν όμως μια ιδιαίτερη σημασία αφού δείχνουν ότι στην Ελλάδα η κρίση αποεπένδυσης εμφανίζεται με μεγαλύτερη ένταση και διάρκεια. Πολύ περισσότερο που οι επενδύσεις στις χώρες της ΕΟΚ ακολουθούν μία αυξητική πορεία σε σχέση με την Ελλάδα, όπου η κατάσταση εμφανίζεται πιο ασταθής.

Όσον αφορά, τώρα, τις εξελίξεις στην παραγωγή, η κατάσταση, σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 29 του Παραρτήματος, εμφανίζεται ως εξής:

Παρατηρείται ότι καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '70 το ΑΕΠ της ελληνικής οικονομίας αναπτύσσεται με γρηγορότερους ρυθμούς σε σύγκριση με το μ.ό. των χωρών του ΟΟΣΑ και της ΕΟΚ. Από το 1981 μέχρι το 1984 η κατάσταση αντιστρέφεται και η αύξηση του ελληνικού ΑΕΠ υπολείπεται των ρυθμών αύξησης των χωρών του ΟΟΣΑ.

Παράλληλα, σε ό,τι αφορά το εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας, οι ρυθμοί ανάπτυξης στη γεωργία, στη βιομηχανία, στις υπηρεσίες και στις κατασκευές είναι αισθητά μικρότεροι από ό,τι στη δεκαετία του '70.

Μετά την παράθεση των στοιχείων αυτών, γίνεται φανερό ότι την περίοδο 1981-1985 η κρίση αποεπένδυσης έχει σοβαρές επιπτώσεις και στην αύξηση της παραγωγής. Στο επόμενο τμήμα θα ασχοληθούμε με την αντίδραση του ΠΑΣΟΚ στην κατάσταση αυτή.

3.5 Το ΠΑΣΟΚ και η κρατική παρέμβαση στην οικονομία

Στην παράγραφο αυτή θα επιχειρήσουμε να ερμηνεύσουμε τα αίτια που οδήγησαν στη μεγέθυνση της κρατικής παρέμβασης και την αύξηση των δημοσίων ελλειμμάτων ξεκινώντας από την ανάπτυξη των κρατικών επενδύσεων.

Το ΠΑΣΟΚ, λοιπόν, μπροστά στην άρνηση πραγματοποίησης επενδύσεων από τον ιδιωτικό τομέα, υποχρεώθηκε να καταφύγει σε μία προσπάθεια οικονομικής ανάκαμψης μέσω της παρέμβασης του κρατικού τομέα. Οι λόγοι που συνετέλεσαν στην υιοθέτηση αυτής της επιλογής σχετίζονται με τους χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, τους κινδύνους γιγάντωσης των ήδη αυξητικών ρυθμών ανεργίας, καθώς και με μία αμοιβαία δυσπιστία που υπήρχε μεταξύ των επιχειρηματιών και της Κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ.

Έτσι, σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 30 του Παραρτήματος, οι ρυθμοί αύξησης των ιδιωτικών επενδύσεων πέφτουν από 3,4% (μ.ό. περιόδου 1971-1980) σε -9,9% το 1981, -5,1% το 1982, -6,1% το 1983 και -14,2% το 1984. Αντίθετα, παρατηρείται μία αύξηση των δημοσίων δαπανών την περίοδο 1981-1985 με ασύγκριτα μεγαλύτερους ρυθμούς σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία.

Έτσι, οι δαπάνες του δημόσιου τομέα παρουσιάζουν, σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 31 του Παραρτήματος, ως ποσοστό του ΑΕΠ την ακόλουθη εξέλιξη: από 35,9% το 1980 φθάνουν το 45,2% το 1983 και το 51,6% το 1985.

Επειδή για το ζήτημα της αύξησης των κρατικών δαπανών έχουν γραφεί πολλά, αυτό που υποστηρίζεται είναι πως ένα τμήμα της αύ-

ξης –όχι το μεγαλύτερο– κατευθύνθηκε προς την ενίσχυση των δημόσιων επενδύσεων καθώς και προς τα έξοδα λειτουργίας των κρατικοποιημένων «προβληματικών» επιχειρήσεων. Ταυτόχρονα, οι κρατικές επενδύσεις αφορούσαν κυρίως δημόσια έργα καθώς και τους τομείς ενέργειας – ύδρευσης, μεταφορών, επικοινωνιών, τον τραπεζικό τομέα και πολύ λιγότερο τη μεταποίηση.³¹ Με την έννοια αυτή, η Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ποτέ δεν «ανταγωνίστηκε» το ιδιωτικό κεφάλαιο αλλά παρενέβη είτε σε τομείς που οι ιδιώτες είχαν εγκαταλείψει είτε σε τομείς της υποδομής όπου τα περιθώρια κέρδους ήταν πολύ χαμηλά για να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των επιχειρηματιών.

Όμως, αυτό που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι πως η αύξηση των δαπανών οφείλεται πρώτιστα στην αύξηση των κοινωνικών δαπανών,³² και μετά ακολουθούν οι αυξήσεις στις δημόσιες επενδύσεις, η αύξηση των στρατιωτικών δαπανών και οι αυξήσεις των τόκων εξυπηρέτησης του δημόσιου χρέους.³³

Η αύξηση αυτή των κρατικών δαπανών είναι εντυπωσιακή γιατί πραγματοποιήθηκε μέσα σε 5 χρόνια. Αλλιώς, η Ελλάδα δεν αποτελεί εξαίρεση σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Σύμφωνα, μάλιστα, με τα στοιχεία του πίνακα 32 του Παραρτήματος, το 1985 τα έξοδα του δημόσιου τομέα ως ποσοστού του ΑΕΠ στην Ελλάδα έφθαναν το 48%, ενώ ο μ.ό. των 9 χωρών της ΕΟΚ ήταν 47,8% και των 12 χωρών της ΕΟΚ 49,1%.

Από τα στοιχεία αυτά δεν προκύπτει κάποια ελληνική ιδιαιτερότητα. Η μόνη ιδιαιτερότητα είναι η ταχύτητα με την οποία αυξήθηκαν τα δημόσια έξοδα μέσα σε μία τετραετία. Η εξήγηση αυτής της αύξησης, μπορεί να βρίσκεται στο ότι, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, «η χρηματιστική πολιτική όφειλε, εξ ορισμού, να είναι συσταλτική και το μόνο μέσο για το μετριασμό των συνεπειών του νέου μονεταρισμού, ήταν το επεκτατικό δημοσιονομικό συμπλήρωμα».³⁴

Το ζήτημα, βέβαια, της αύξησης των κρατικών δαπανών έχει μία γενικότερη σημασία η οποία άπτεται της ίδιας της λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος.

Κατ' αρχήν, πολύ συχνά και συνήθως εσκεμμένα, δημιουργείται σύγχυση μεταξύ δύο διαφορετικών οικονομικών λειτουργιών: Της παραγωγής και του εφοδιασμού της αγοράς. Ο εφοδιασμός της αγοράς μέσω κρατικών δικτύων μπορεί πολύ συχνά να πραγματοποιηθεί με προϊόντα που παράγουν ιδιωτικές εταιρείες.³⁵ Έτσι, το Κράτος αυξάνει τις δαπάνες του όχι ως άμεσος παραγωγός αλλά ως διαμεσολαβητής ιδιωτικών συμφερόντων, λειτουργία που ευθέως στοχεύει στην αναπαραγωγή του ιδιωτικού κεφαλαίου.

Παράλληλα, η εξέλιξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού αναγκάζει το Κράτος να αυξήσει τις δαπάνες του είτε λειτουργώντας ως επενδυτής είτε λειτουργώντας ως φορέας που επιδιώκει την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται έργα υποδομής, μεταφορών, εκπαίδευσης, επικοινωνιών καθώς και ερευνητικά κέντρα, τα οποία, αν και απαραίτητα για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου, δεν επιφέρουν άμεσα κέρδη και το

31. Σ. Μαγκλιβέρας, «Ο κρατικός τομέας της οικονομίας», *Επιστημονική Σκέψη*, τ. 32, 1986, σελ. 4-5.

32. Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ οι κοινωνικές δαπάνες, ως ποσοστό του ΑΕΠ, από 8,8% το 1979-1980, ανέβηκαν σε 14,6% το 1986-1987. Πηγή: OCDE, *Etudes économiques de l'OCDE: GRECE*, OCDE, Paris, 1990.

33. Για περισσότερα βλ. το τμήμα 3 του Τέταρτου Μέρους.

34. Βεργόπουλος, *Η αποανάπτυξη...*, σελ. 99.

35. Δ. Καραγιώργας, *Οι οικονομικές λειτουργίες του Κράτους*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1979, σελ. 174.

κεφάλαιο δεν ενδιαφέρεται να επενδύσει για την πραγματοποίησή τους.

Έτσι, στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού ένα σημαντικό μέρος των τομέων υποδομής βρίσκεται κάτω από τον άμεσο έλεγχο του Κράτους όπως φαίνεται και από τον πίνακα που ακολουθεί:

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

*Ποσοστό παραγωγής προστιθέμενης αξίας
από δημόσιες επιχειρήσεις σε τομείς υποδομής και μεταφορών (1989),
Σύνολο οικονομίας=100*

Χώρες	Τηλεπικοινωνίες	Ηλεκτρισμός	Σιδηρόδρομοι	Αερομεταφορές
ΗΠΑ	0	25	25	0
Καναδάς	25	100	75	75
Ιαπωνία	33	0	25	0
Βέλγιο	100	25	100	100
Γερμανία	100	75	100	100
Γαλλία	100	100	100	75
Ιταλία	100	75	100	100
Ολλανδία	50	75	100	75
Ισπανία	0	40	100	100
Ηνωμ. Βασίλειο	100	100	100	0
Αυστρία	100	100	100	100
Σουηδία	100	50	100	50
Ελβετία	100	100	100	25
Αυστραλία	100	100	100	75

Πηγή: OCDE, Politiques industrielles.

Ταυτόχρονα, το Κράτος κατορθώνει να βελτιώνει τις συνθήκες ζωής των εργαζομένων και συνακόλουθα τη δυνατότητά τους να παράγουν ενσωματώνοντας εργατικά αιτήματα για καλύτερη υγεία, πο-

λιτισμό, στέγαση κ.λπ.³⁶ Έτσι, με τη δημιουργία έργων υποδομής και την αύξηση της παραγωγικότητας των εργαζομένων, το κεφάλαιο κατορθώνει να αυξάνει τα κέρδη του. Αυτή όμως η αύξηση των κρατικών δαπανών πρέπει να κινείται μέσα σε ορισμένα πλαίσια. Μια υπέρμετρη αύξηση των δαπανών αυτών μπορεί να δημιουργήσει προβλήματα στο κεφάλαιο, αφού μπορούν κατ' αυτό τον τρόπο να μειωθούν τα ποσοστά υπεραξίας που πραγματοποιούνται από επιμέρους ιδιωτικά κεφάλαια.³⁷ Αντίστροφα, μία ευρεία ανατροπή του συσχετισμού δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας είναι δυνατό να επιφέρει σημαντικές ανακατατάξεις, και ορισμένα τμήματα και λειτουργίες του δημόσιου τομέα, για μία σειρά από λόγους, να μεταβιβαστούν σε ιδιώτες. Χαρακτηριστικό, από αυτή την άποψη, είναι το κύμα των ιδιωτικοποιήσεων που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη εποχή, το οποίο σημειώνεται σε μία περίοδο κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού και υποχώρησης του αριστερού κινήματος.

Βέβαια, για να επανέλθουμε στην ελληνική περίπτωση, όσα αναφέρθηκαν εξηγούν τα μεγάλα ποσοστά δημόσιων δαπανών που χαρακτηρίζουν τις εθνικές οικονομίες στη σύγχρονη εποχή. Δεν επαρκούν, όμως, για να εξηγήσουν τους λόγους για τους οποίους το έλλειμμα του δημόσιου τομέα παρουσιάζει μεγάλη αύξηση την περίοδο αυτή.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 33 του Παραρτήματος, το 1980 το έλλειμμα του Δημοσίου ως ποσοστού του ΑΕΠ έφθανε στην Ελλάδα το 5,7%, στις χώρες της ΕΟΚ το 3,0% και στις χώρες του ΟΟΣΑ το 2,4%. Το 1985 τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 17,3% για την Ελλάδα, 4,2% για τις χώρες της ΕΟΚ και 3,5% για τις χώρες του ΟΟΣΑ.

36. Δ. Καράγιωργας, ό.π., σελ. 448.

37. Γ. Σταμάτης, «Μη αναπαραγωγικές δαπάνες, κρατικές δαπάνες, κοινωνική αναπαραγωγή και κερδοφορία του κεφαλαίου», *Θέσεις*, τ. 6, 1984.

Παρατηρείται, δηλαδή, μία γενικά αυξητική τάση, με τη διαφορά ότι στις άλλες Δυτικές χώρες έχει ελεγχόμενα χαρακτηριστικά ενώ στην Ελλάδα εμφανίζει κατακόρυφη αύξηση. Η εξέλιξη αυτή, σε λογιστικό επίπεδο οφείλεται στο γεγονός πως τα δημόσια έσοδα δεν ακολούθησαν τους ρυθμούς αύξησης των δημόσιων εξόδων. Κατά συνέπεια, τα δημόσια ελλείμματα δεν οφείλονται, όπως ορισμένοι ισχυρίζονται, στην κακή διαχείριση που έκανε το ΠΑΣΟΚ στην οικονομία, στην υπερδιόγκωση του κράτους κ.λπ., αλλά στο γεγονός της αδυναμίας διεύρυνσης της φορολογικής βάσης, που εκφράζει την επιθυμία της Κυβέρνησης να μην έρθει σε αντιπαράθεση και με την ιθύνουσα οικονομικά τάξη στο πεδίο αυτό.

Έτσι, σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα Ι του Παραρτήματος, κατά τη διάρκεια της περιόδου 1980-1985 τα πιο ισχυρά οικονομικά στρώματα είδαν να μειώνεται η συμμετοχή τους στο σύνολο της φορολογίας, ενώ το αντίστροφο συνέβη με τα φτωχότερα στρώματα. Συγκεκριμένα, η φορολογία των εισοδημάτων μειώθηκε από 5,5% σε 4,4%, των εμπορών-βιομηχάνων από 29,8% σε 20,6% και των ελεύθερων επαγγελματιών από 12,4% σε 8,7%. Ταυτόχρονα, η φορολόγηση των μισθωτών αυξήθηκε από 38,8% σε 48,2% και των συνταξιούχων από 13,3% σε 17,7%.

Κατ' αυτό τον τρόπο, οι μισθωτοί και οι συνταξιούχοι είδαν να αυξάνεται η συμμετοχή τους στο σύνολο της φορολογίας. Με δεδομένο τα συγκεκριμένα όρια μέσα στα οποία μπορούν να αυξηθούν τα έσοδα του κράτους από τη φορολογία των ασθενέστερων οικονομικά στρωμάτων, η αύξηση των ελλειμμάτων δεν πρέπει να προξενεί εντύπωση.

3.6 Η αντίδραση των βιομηχάνων

Οι σχέσεις ΠΑΣΟΚ και βιομηχάνων κατά τη διάρκεια της πρώτης τετραετίας δεν ήταν ανέφελες. Αντιθέτως, χαρακτηρίστηκαν από συνεχείς διαφωνίες και αντιπαράθεσεις. Τα επίδικα αντικείμενα δεν ήταν πάντα ορατά (περικοπή των τραπεζικών πιστώσεων, κατάργηση του λοκάουτ) αλλά πολύ συχνά εξέφραζαν, αφενός τη δυσπιστία του επιχειρηματικού κόσμου απέναντι στο σοσιαλιστικό εγχείρημα, το οποίο συμπύκνωνε μία ιστορική και κοινωνική δυναμική των λαϊκών στρωμάτων και, αφετέρου, τα όρια που μπορούσε να φθάσει η πολιτική του ΠΑΣΟΚ – όρια που δεν μπορούσαν να ξεπεράσουν την πολιτική βελτίωσης των κατώτερων εισοδημάτων και της φιλελευθροποίησης των εργασιακών σχέσεων προς όφελος της εργασίας.

Εκφράζοντας εξ αρχής ο ΣΕΒ την ανησυχία του για τη νέα κατάσταση, στις 19/10/81 δηλώνει: *«Πρωταρχική σημασία έχει η επίτευξη βεβαιότητας και ηρεμίας [...] Χρειάζεται ο άμεσος και σαφής καθορισμός των ορίων επέκτασής του δημόσιου τομέα, του κρατικού παρεμβατισμού και των επιχειρηματικών πειραματισμών»*.³⁸

Η δήλωση αυτή του ΣΕΒ κινείται στα πλαίσια προσπάθειας διερεύνησης των προθέσεων της Κυβέρνησης. Ο Α. Παπανδρέου, με δηλώσεις του στις 24/1/82, θα είναι πιο σαφής για το ζήτημα της οικονομικής ανάκαμψης: *«Θέτουμε πρώτη προτίμηση στην ιδιωτική πρωτοβουλία γι' αυτήν την ανάκαμψη. Αλλά, επίσης, προειδοποιούμε αν μέχρι τον Ιούνιο, παρά τα κίνητρα και τις πιστώσεις, δεν έχει κινηθεί ο ιδιωτικός τομέας, θα αναπληρωθεί από τις Τράπεζες και τις δημόσιες επενδύσεις»*.³⁹

Ένα χρόνο αργότερα, η Κυβέρνηση, διαπιστώνοντας την έκταση

38. Δελτίο ΣΕΒ, τ. 434, Νοέμβριος 1981 και Μοσχονάς, Ταξική..., σελ. 72.

39. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 4/2/82.

του αποεπενδυτικού κλίματος, θεωρεί ότι: «Κάτω από συνθήκες κρίσης και διαρθρωτικής κατάστασης, ο ιδιωτικός τομέας δεν είναι σε θέση να πάρει τις παραγωγικές αποφάσεις που χρειάζονται για να βγάλει την οικονομία από την κρίση».⁴⁰

Συνεπώς, ο ρόλος του Κράτους στην Ελλάδα «δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στη δημιουργία της αναγκαίας οικονομικής και κοινωνικής υποδομής», αλλά θα πρέπει «να επεκταθεί και σε επενδύσεις σε άμεσα παραγωγικούς τομείς που έχουν στρατηγική σημασία για την εκβιομηχάνιση της χώρας ή σε κλάδους που διαπιστώνεται ανεπάρκεια ιδιωτικών επενδύσεων γιατί οι ιδιώτες επιχειρηματίες δεν μπορούν ή διστάζουν να αναλάβουν επιχειρηματικούς κινδύνους».⁴¹

Ύστερα από την παράθεση αυτών των αποσπασμάτων, διαπιστώνεται μία ανησυχία για τους στόχους της νέας Κυβέρνησης από την πλευρά των βιομηχάνων, ενώ από την πλευρά του ΠΑΣΟΚ παρτηρείται μία βεβαιότητα για τη στάση του επιχειρηματικού κόσμου σχετικά με την προοπτική πραγματοποίησης νέων επενδύσεων. Μία βεβαιότητα που σε σημαντικό βαθμό στηρίζεται όχι τόσο στη γνώση πως σε περιόδους κρίσης οι κεφαλαιούχοι δεν προχωρούν εύκολα σε επενδύσεις, αλλά σε κάτι εντελώς διαφορετικό. Στην αντίληψη που είχε το ΠΑΣΟΚ για την ελληνική αστική τάξη, σύμφωνα με την οποία η τελευταία αποτελούνταν από κερδοσκοπούς και κομπραδόρους με ροπή στο εύκολο και γρήγορο κέρδος που είχε θεμελιώσει την κυριαρχία της στο καθεστώς ασυδοσίας που είχε δημιουργήσει το Κράτος της Δεξιάς, καθώς και στην υπερεκμετάλλευση των Ελλήνων εργαζομένων. Σε αυτή την κατάσταση η ηγετική ομάδα του

40. Ομιλία Γ. Αρσένη σε διοργάνωση της ΓΣΕΕ, *Εξόρμηση*, 19/2/83 και Α. Μοσχονάς, *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σελ. 212.

41. Ομιλία Α. Παπανδρέου στη ΔΕΘ, *Το Βήμα*, 11/9/83 και Μοσχονάς, *Παραδοσιακά...*, σελ. 212-213.

ΠΑΣΟΚ πίστευε ότι έπρεπε να δοθεί ένα τέλος. Κι αυτό θα γινόταν μέσω της ανάληψης από το κράτος επιχειρηματικών πρωτοβουλιών, του περιορισμού της δράσης των ιδιωτών μέσα σε ένα αυστηρά ελεγχόμενο από την Κυβέρνηση θεσμικό πλαίσιο και της αναβάθμισης των δικαιωμάτων των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα.⁴²

Βάσει αυτής της συλλογιστικής η Κυβέρνηση προχώρησε στη θεσμοθέτηση του Ν. 1262. Με το νόμο αυτό απαγορεύεται το λοκάουτ και επαναφέρεται η αντιπροσωπευτικότητα στο συνδικαλιστικό κίνημα, μέσω της θέσπισης της απλής αναλογικής.

Στα νέα αυτά δεδομένα οι βιομήχανοι αντέδρασαν με οξύτατες αντικυβερνητικές ανακοινώσεις διαμαρτυρίας⁴³ και με συνέχιση της αποεπενδυτικής τους στάσης. Συγκεκριμένα, ο ΣΕΒ θεωρούσε ότι «αν το νομοσχέδιο ψηφιστεί όπως είναι, θα έχει πολύ σοβαρές οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις οι οποίες δεν είναι δυνατό να παραβλεφθούν. [...] Με τις διατάξεις [...] δημιουργούνται προϋποθέσεις προστριβών και συγκρούσεων. [...] Το νομοσχέδιο για το συνδικαλιστικό, ψηφιζόμενο όπως έχει και προστιθέμενο στις άλλες αρνητικές ρυθμίσεις, θα επιδεινώσει ακόμη περισσότερο τις συνθήκες λειτουργίας των επιχειρήσεων»,⁴⁴ κι επιπλέον ότι «το νομοθέτημα αυτό ενώ εξυπηρετεί και τις πιο προωθημένες συνδικαλιστικές επιδιώξεις [...] διευρύνει, ενισχύει και κατοχυρώνει τα δικαιώματα της μίας πλευράς και αφήνει ανεμπόδιση την καταχρηστική άσκησή τους, εξαφανίζει κάθε δικαίωμα και δυνατότητα προστασίας της άλλης πλευράς».⁴⁵

Με άλλα λόγια, κατηγορεί ο ΣΕΒ την Κυβέρνηση για «παραβίαση βασικών αρχών της οικονομίας μας, απειλούνται και θεμελιώδεις αρχές της ΕΟΚ,

42. Βέβαια, το πόσο εφικτό ήταν κάτι τέτοιο θα φανεί, αφενός, με την περιορισμένη ανάπτυξη των δημοσίων επενδύσεων και τη μικρή αύξηση των εισοδημάτων των εργαζομένων και, αφετέρου, με τη στροφή της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ το 1985.

43. Για τη στάση του ΣΕΒ απέναντι στο Ν. 1262 βλ. *Η Αυγή*, 13/4/82 και 5/6/82.

44. *Δελτίο ΣΕΒ*, τ. 438, Μάρτιος 1982.

45. *Δελτίο ΣΕΒ*, τ. 439, Απρίλιος-Μάιος 1982.

όπως η ελευθερία του ανταγωνισμού, η ίση μεταχείριση ιδιωτικών και δημόσιων επιχειρήσεων [...] Θεωρούμε τουλάχιστον ατυχείς δηλώσεις σαν κι αυτές που έγιναν πρόσφατα στη βουλή [...] οι οποίες βάλλουν συλλήβδην κατά της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, της βιομηχανίας και των φορέων της. Τέτοιες δηλώσεις τροφοδοτούν το αντιεπιχειρηματικό κλίμα, επιτείνουν την αβεβαιότητα των φορέων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας για τη θέση τους στην οικονομία και πλήττουν καίρια την οικονομία στο σύνολό της».⁴⁶

Αδυνατώντας να εμποδίσει, όμως, την ψήφιση του νόμου, ο ΣΕΒ συνεχίζει τις αντιδράσεις του με έντονες διαμαρτυρίες για τη μείωση των παρεχόμενων πιστώσεων⁴⁷ καθώς επίσης και για τη συνεχή, όπως υποστηρίζει, επέκταση των δραστηριοτήτων του κρατικού τομέα στην οικονομία διότι: «[...] παρεμποδίζεται η ιδιωτική πρωτοβουλία, αφού η Κυβέρνηση δεν έχει προσδιορίσει το είδος, την έκταση της κρατικής παρέμβασης».⁴⁸

Η διαμάχη θα οξυνθεί όταν το ΠΑΣΟΚ, επιχειρώντας να περιορίσει περισσότερο το ιδιωτικό κεφάλαιο, θα καταθέσει τους νόμους για τις προβληματικές επιχειρήσεις και τα εποπτικά συμβούλια.

Έτσι, ο ΣΕΒ με ανακοίνωσή του στις 13/6/83, θα τονίσει ότι: «Αυτές οι πολιτικές επιλογές της Κυβέρνησης οδηγούν στον εγκλωβισμό του ιδιωτικού τομέα σ' ένα ασφυκτικό πλαίσιο περιορισμών και ελέγχων, στο οποίο δεν είναι δυνατόν να επιζήσει».⁴⁹

Το 1984, ο πρόεδρος του Συνδέσμου Βιομηχανιών Β. Ελλάδος δηλώνει: «Όλος σχεδόν ο κρατικός μηχανισμός καταβάλλει [...] φιλότιμες προσπάθειες για να υποβαθμίσει, να εξασθενίσει και τελικά να εξαφανίσει την ιδιωτική πρωτοβουλία απ' αυτόν τον τόπο [...] αντί συννεργασίας Κράτους και φο-

46. Δελτίο ΣΕΒ, τ. 445, Δεκέμβριος 1982.

47. Για το θέμα αυτό βλ. *Η Αυγή*, 23/3/82 και 9/3/82, καθώς και *Ριζοσπάστης*, 26/9/84.

48. *Η Αυγή*, 26/5/83.

49. *Η Αυγή*, 14/6/83. Στο ίδιο ύφος κινείται και η ανακοίνωση που δημοσίευσε η *Αυγή* στις 26/7/83.

ρέων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας έχουμε διαμάχες και αντί συμπαρατάξεως έχουμε αντιπαράθεση που περισσότερο θυμίζει σύγκρουση εχθρικών δυνάμεων».⁵⁰

Όλα όσα αναφέρθηκαν εκφράζουν την αντίθεση του ΣΕΒ σχετικά με τους σχεδιασμούς της Κυβέρνησης που αφορούσαν τον τρόπο με τον οποίο θα λειτουργήσει η ιδιωτική πρωτοβουλία στην Ελλάδα.⁵¹ Πράγμα που σημαίνει εντονότερη εποπτεία από την πλευρά του Κράτους, ανάπτυξη των επιχειρηματικών του δραστηριοτήτων, βελτίωση των αποδοχών των εργαζομένων, επέκταση των εργασιακών τους δικαιωμάτων, αλλά και υιοθέτηση, λόγω της κρίσης, συσταλτικής πιστωτικής πολιτικής με στόχο τη χρηματική εξισορρόπηση.

Αυτό που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι η διαμάχη μεταξύ Κυβέρνησης και ΣΕΒ, πέρα από την ανησυχία των επιχειρηματιών για το περιεχόμενο και το εύρος των προτεινόμενων αλλαγών και τη μετεμφυλιακή δυσπιστία απέναντι σε οτιδήποτε απομακρυνόταν από το δεξιό μοντέλο διαχείρισης, είχε και συγκεκριμένα υλικά διακυβεύματα που λειτουργούσαν αποσταθεροποιητικά στο ήδη τεταμένο κλίμα.

Πιο συγκεκριμένα, η κρίση έχει επιπτώσεις και στα κέρδη των επιχειρήσεων, τα οποία, για πρώτη φορά μεταπολεμικά, μεταβλήθηκαν σε ζημιές. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ICAP, η ελληνική βιομη-

50. Δελτίο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσ/κης, Μάιος 1984.

51. Από την άποψη αυτή, σωστά παρατηρεί ο Θ. Σακελλαρόπουλος ότι: «Οι [...] υφηλοί τόνοι, οι βαρύγδουπες προπαγανδιστικές ανακοινώσεις, η [...] ιδεολογική φόρτιση και η συνεχής αναφορά στον επιδιωκόμενο σοσιαλιστικό μετασχηματισμό ενίσχυναν και επέτειναν το κλίμα ανασφάλειας και τις ανησυχίες του επιχειρηματικού κόσμου. Βιομήχανοι και επιχειρηματίες φαίνεται να κατέχονται από το φόβο των κρατικοποιήσεων, του περιορισμού της ατομικής ιδιοκτησίας και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας». Θ. Σακελλαρόπουλος, *Προβληματικές επιχειρήσεις*, «Κριτική», Αθήνα, 1992, σελ. 279.

χανία είχε το 1982 ζημιές 9.640 εκατ. δρχ., το 1983 ζημιές 7.801 εκατ. δρχ., το 1984 ζημιές 18.812 εκατ. δρχ. και το 1985 ζημιές 29.066 εκατ. δρχ.⁵²

Παράλληλα, το ποσοστό του λόγου καθαρά κέρδη/ίδια κεφάλαια πέφτει από 8,0% το 1979 σε -4,7% το 1982 και -3,5% το 1983,⁵³ ενώ ο ρυθμός αποδοτικότητας του κεφαλαίου θα μειωθεί από 16,3% για την περίοδο 1975-1979 σε 10,1% για την περίοδο 1980-1989, τη στιγμή που ο μέσος όρος των χωρών του ΟΟΣΑ για τις ίδιες περιόδους ήταν 13,7% και 13,8% αντίστοιχα.⁵⁴

Επιμείναμε τόσο στην παράθεση ενός σημαντικού αριθμού δηλώσεων των εκπροσώπων των βιομηχάνων γιατί πρέπει το περίγραμμα της σχέσης ΠΑΣΟΚ – βιομηχάνων να φαίνεται ξεκάθαρα, αφού το εύρος της αντιπαλότητας που διαμερίφθηκε μεταξύ ΣΕΒ και ΠΑΣΟΚ αποδεικνύει το εσφαλμένο των απόψεων των *θέσεων* περί αστικού ΠΑΣΟΚ κ.λπ. Η φύση των αντιθέσεων ΠΑΣΟΚ – ΣΕΒ δεν είναι, σε καμία περίπτωση, της τάξης μιας απλής διαφωνίας μεταξύ της αστικής τάξης κι ενός αστικού κόμματος. Το ΠΑΣΟΚ δεν είναι αστικό κόμμα. Αυτό όμως που έχει σημασία να γίνει αντιληπτό είναι η θέση που καταλαμβάνει στο εσωτερικό του καπιταλιστικού κράτους και τα δομικά όρια που απορρέουν από τη θέση αυτή. Τέτοια είναι τα όρια της αυτόνομης λειτουργίας του.

Καθοριστικό ρόλο για την εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ έχει η πάλη των τάξεων που διεξάγεται: 1. μεταξύ του κοινωνικού μπλοκ του ΠΑΣΟΚ, συμπεριλαμβανομένων του κυβερνητικού μηχανισμού και της άρχουσας

τάξης, 2. στο εσωτερικό του ίδιου του κοινωνικού μπλοκ που το ΠΑΣΟΚ εξέφραζε, μεταξύ των κοινωνικών τάξεων και μερίδων που το αποτελούσαν. Το επίδικο αντικείμενο αυτής της διαμάχης είναι η δυνατότητα δημιουργίας ενός νέου τρόπου ρύθμισης των συνεπειών της κρίσης υπερσυσσώρευσης, ο οποίος θα περιελάμβανε πραγματικές παραχωρήσεις προς τα λαϊκά στρώματα.

Αυτή είναι, άλλωστε, η διαφορά του ΠΑΣΟΚ από την Ένωση Κέντρου. Η Ένωση Κέντρου ήταν ένα αστικό κόμμα. Το ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1981-1985 είναι αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία. Δεν είναι τυχαίο ότι ο ΣΕΒ, την επομένη των εκλογών του 1981, ήταν πολύ επιφυλακτικός στις εκτιμήσεις του, ενώ μετά τη νίκη της Ένωσης Κέντρου το 1963 παρατηρούσε ότι το κόμμα της ΕΚ «είναι, εξίσου με το μειοψηφίσαν, κόμμα αστικό, εμπιστεύεται και αυτό την οικονομική ανάπτυξη του τόπου εις την ιδιωτικήν πρωτοβουλία». ⁵⁵

Μέσα από αυτό το πρίσμα της έντονης διαμάχης Κυβέρνησης – ΣΕΒ μπορεί να εξηγηθεί και η ραγδαία μεταφορά κεφαλαίων από την Ελλάδα προς το εξωτερικό κατά τη διάρκεια της περιόδου 1981-1985. Έτσι, το 1985 θα κατευθυνθούν προς τις τράπεζες του εξωτερικού 1.130 δις δολ., ποσό ανάλογο του 1/5 της αξίας των ελληνικών εξαγωγών και το οποίο εκφράζει αύξηση της τάξης του 23,8% σε σχέση με το 1984. Παράλληλα παρατηρείται και πτώση των καταθέσεων για τα έτη 1983 και 1984.⁵⁶

52. ICAP – HELLAS και *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 4/2/88.
53. Για αναλυτικά στοιχεία βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Προβληματικές...*, σελ. 25.
54. Για αναλυτικά στοιχεία βλ. Παράρτημα, πίν. 16.

55. Δελτίο ΣΕΒ, 25/11/63. Το προβλήματα που προέκυψαν στη συνέχεια μεταξύ άρχουσας τάξης και ΕΚ, δεν έχουν να κάνουν με την *a priori* αντίθεση των επιχειρηματιών στο πρόγραμμα της ΕΚ αλλά με την κοινωνική δυναμική που η τελευταία εξέφραζε. Μία δυναμική που έθετε σε ευθεία αμφισβήτηση το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας και το μοντέλο συσσώρευσης που επιβλήθηκε.

56. Γ. Μαυρίης, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες...*, Α' τόμος, σελ. 150.

3.7 Η εξέλιξη των μισθών και των εισοδημάτων την περίοδο 1981-1985

Αναφέρθηκε ήδη πως από την πλευρά της Κυβέρνησης είχε διακηρυχθεί η υιοθέτηση μίας πολιτικής τόνωσης της ζήτησης μέσω της αύξησης των εισοδημάτων των εργαζομένων. Πρόκειται για μία εξαγγελία που συνάντησε την έντονη αντίδραση του επιχειρηματικού κόσμου τόσο γιατί μείωνε τα περιθώρια κέρδους, κατά τη διάρκεια μάλιστα περιόδου κρίσης, όσο και γιατί έθετε σε αμφισβήτηση το συγκεκριμένο μοντέλο συσσώρευσης που ίσχυε από δεκαετίες.

Ωστόσο, το τι έγινε στην πραγματικότητα εμφανίζεται ιδιαίτερα περίπλοκο, καθώς υπάρχει μία πληθώρα στατιστικών πηγών που δίνει αντιφατικά στοιχεία. Η πιο αξιόπιστη πληροφόρηση προέρχεται από τα στοιχεία που παραθέτει ο διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος σύμφωνα με τα οποία, το 1982 το πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα του μέσου μισθωτού του αστικού τομέα αυξήθηκε κατά 2,8%, μειώθηκε το 1983 κατά 3,7%, αυξήθηκε το 1984 κατά 3,1% και το 1985 πάλι αυξήθηκε κατά 2,0%. Το αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν η μέση ετήσια αύξηση των μισθών για την τετραετία 1982-1985 να μην ξεπεράσει το 1,1%, το δε επίπεδο του διαθέσιμου εισοδήματος να βρίσκεται το 1985 σε χαμηλότερο επίπεδο από ό,τι το 1978.⁵⁷

Τα αίτια αυτής της οριακής αύξησης πρέπει να αποδοθούν στη δυναμική που εξέφραζε ο συγκεκριμένος συνασπισμός κοινωνικών δυνάμεων, ο οποίος στήριζε το ΠΑΣΟΚ και η συνοχή του βασιζόταν στην προσδοκία βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου. Ωστόσο, όπως ήδη υπογραμμίστηκε, δε θα πρέπει να υπερτονίζεται το θέμα των υ-

57. Γ. Μαυρίης, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες...*, Α' τόμος, σελ. 219.

ποτιθέμενων «υπέρογκων» αυξήσεων στους μισθωτούς γιατί κάτι τέτοιο δεν επαληθεύεται από τα εμπειρικά στοιχεία.

Αντίθετα, αυτό που φαίνεται όντως να πραγματοποιείται είναι η προσέγγιση που υπήρξε μεταξύ των μισθών. Έτσι, οι αυξήσεις που θα πάρουν οι εργαζόμενοι με υψηλή εκπαίδευση, εξειδίκευση και μεγάλη εμπειρία θα υπολείπονται των αυξήσεων που δόθηκαν στους εργαζόμενους που είναι ανειδίκευτοι, περιορισμένης εκπαίδευσης και χαμηλής εμπειρίας.⁵⁸ Κατ' αυτό τον τρόπο, στο δημόσιο τομέα π.χ., οι μισθολογικές διαφορές μέσα σε 7 χρόνια από αναλογία 4,2 έπεσαν στο 2,4.⁵⁹ Δεν αποκλείεται το γεγονός της πραγματικής βελτίωσης των χαμηλών εισοδημάτων να υπερτονίστηκε εσκεμμένα, για μία σειρά από λόγους,⁶⁰ και να δόθηκε η εντύπωση της κατακόρυφης αύξησης των εισοδημάτων του συνόλου των εργαζομένων.⁶¹

Φυσικά η μείωση των μισθολογικών διαφορών δεν αποτελεί παρά προσπάθεια να ακολουθηθεί η πορεία των υπόλοιπων Δυτικών χωρών.⁶² Το ΠΑΣΟΚ δεν εφαρμόζει μια λαϊκιστική πολιτική στο θέμα αυτό.⁶³ Συνεχίζει, απλώς, την πολιτική που είχε ξεκινήσει από το

58. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κ. Κιουλάφας, *Τα αναπλήρωμα μισθών στην Ελλάδα*, ΙΟΒΕ, Αθήνα, 1985.

59. Καραμπελιάς, *Κράτος...*, σελ. 310-312 καθώς και Αλεξανδρόπουλος, *Συλλογική δράση...*, σελ. 207-208.

60. Αρχικά, το επιχείρημα της γενναίας μισθολογικής αύξησης χρησιμοποιήθηκε από την Κυβέρνηση για προφανείς προπαγανδιστικούς λόγους. Στη συνέχεια, και ιδιαίτερα μετά την οικονομική στροφή του 1985, επιδιώχθηκε σε μεγάλο βαθμό η δικαιολόγηση του εγχειρήματος της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης στις υποτιθέμενες υπέρογκες αυξήσεις που έδωσε η Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, γεγονός που συνετέλεσε στην έλευση της οικονομικής κρίσης.

61. Γ. Μαυρίης, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες...*, Α' τόμος, σελ. 135.

62. Για αντίστοιχες αναλογίες στον ιδιωτικό τομέα σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 11/12/80.

63. Σε αντίθεση με όσα ισχυρίζεται ο Αλεξανδρόπουλος, *Συλλογική δράση...*, σελ. 208.

1975 η ΝΔ,⁶⁴ που είχε σαν στόχο την εξομοίωση με την κατάσταση που επικρατεί στις χώρες της ΕΟΚ.

Οι αυξήσεις όμως των μισθών, αν και υπαρκτές για έναν ορισμένο αριθμό εργαζομένων, δεν ήταν δυνατό να επιλύσουν τα οικονομικά προβλήματα μιας μέσης οικογένειας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

*Συσχέτιση μέσου μηνιαίου μισθού υπαλλήλου και minimum
ορίου διαβίωσης τετραμελούς οικογένειας ανά έτος*

Έτος	Minimum διαβίωσης τετραμελούς οικογένειας	Μέσος μηνιαίος μισθός υπαλλήλου
1980	28.300	26.127
1981	36.000	32.760
1982	44.000	40.128
1983	52.000	45.862
1984	62.000	56.896

Πηγές: Υπουργείο Υγείας, Π. Παπαδόπουλος, *Η ταξική...*, σελ. 310 και Γ. Καραμπελιάς, *Κράτος και...*, σελ. 280.

Σε αυτές τις περιπτώσεις βέβαια, η λύση που επιλέγεται δεν είναι η λιμοκτονία, αλλά είτε η απασχόληση της συζύγου είτε η δεύτερη απασχόληση του συζύγου. Ωστόσο, οι δείκτες αυτοί διατηρούν την αξία τους διότι δείχνουν τα προβλήματα που συνέχιζαν να υπάρχουν παρά την καταβολή ορισμένων αυξήσεων.

Το γεγονός της μικρής βελτίωσης των εισοδημάτων των εργαζομένων είχε και αντίκτυπο στους ρυθμούς ανάπτυξης της κατανάλωσης όπου, σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 34 του Παραρτήμα-

τος, η ιδιωτική κατανάλωση ανά κάτοικο την περίοδο 1982-1985, αυξήθηκε κατά μ.ό. στην Ελλάδα 1,9% και στις χώρες της ΕΟΚ 1,3%. Γεγονός που ενισχύει ακόμη περισσότερο την επιχειρηματολογία περί αυξήσεων οριακής εμβέλειας, οι οποίες μπορεί να ανακούφισαν ορισμένα τμήματα εργαζομένων –ιδιαιτέρως τους πιο χαμηλόμισθους, όπου και οι αυξήσεις ήταν οι μεγαλύτερες–, ωστόσο σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να εκληφθούν ως γενεσιουργός παράγοντας της κρίσης του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών του 1985.

Με το ζήτημα όμως αυτό θα ασχοληθούμε αναλυτικά στο Τέταρτο Μέρος της εργασίας. Αυτό που προέχει, μετά την αναφορά στις εξελίξεις στον αγροτικό και το βιομηχανικό τομέα, είναι η διερεύνηση των εξελίξεων στο χώρο της ναυτιλίας, χώρο όπου παραδοσιακά συγκεντρωνόταν η πιο ισχυρή μερίδα των Ελλήνων κεφαλαιούχων.

3.8 Η κρίση του εφοπλιστικού κεφαλαίου

Το εφοπλιστικό κεφάλαιο αποτελεί την ισχυρότερη μερίδα της οικονομικής εξουσίας στην Ελλάδα. Η σπουδαιότητα της ναυτιλίας φαίνεται από το γεγονός ότι το 1980 π.χ., διακινούνταν μέσω θαλάσσης το 82% των ελληνικών εισαγωγών και το 92% των ελληνικών εξαγωγών.⁶⁵ Σύμφωνα μάλιστα με μία μελέτη, υπολογίζεται ότι η ναυτιλία παράγει προϊόν ίσο με το 8% του ΑΕΠ.⁶⁶

Η σημασία λοιπόν του εφοπλιστικού κεφαλαίου για την ελληνική

65. Μοσχονάς, *Ταξική πάλη...*, σελ. 223.

66. Γ. Μηλιός – Η. Ιωακείμoglou, «Το ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο», *Θέσεις*, τ. 36, 1991, σελ. 86-87.

64. Κιουλάφας, ό.π.

οικονομία είναι μεγάλη, και σχετίζεται τόσο με την εξέλιξη του ναυτιλιακού συναλλάγματος και τη ροή των εμπορευμάτων από και προς την Ελλάδα, όσο και με την ανάπτυξη άλλων, μη ναυτιλιακών, δραστηριοτήτων των εφοπλιστών.⁶⁷ Με τον τρόπο αυτό, το εφοπλιστικό κεφάλαιο διαπλέκεται και με άλλες μερίδες του ιδιωτικού κεφαλαίου (βιομηχανικό, τραπεζικό). Αποκτά έτσι μία ιδιαίτερη ισχύ κι έναν αναβαθμισμένο λόγο απέναντι στην πολιτική εξουσία.

Μετά από αυτή τη σύντομη εισαγωγή, θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε την κατάσταση στην οποία βρίσκεται η ελληνική ναυτιλία την περίοδο 1981-1985 από άποψη χωρητικότητας του ελληνικού και του ελληνόκτητου εμπορικού στόλου, συμμετοχής του τελευταίου στην παγκόσμια χωρητικότητα καθώς και συνολικών εισροών σε ναυτιλιακό συνάλλαγμα.

Παρατηρούμε ότι μεταξύ των ετών 1981-1985 σημειώνεται πτώση της συμμετοχής του ελληνόκτητου εμπορικού στόλου σαν ποσοστό του αντίστοιχου παγκόσμιου, καθώς και πτώση του ελληνικού εμπορικού στόλου.

Το βασικότερο αίτιο που συνετέλεσε στην αποχώρηση των ελληνόκτητων πλοίων από το ελληνικό νηολόγιο είναι η εκδήλωση της β' πετρελαϊκής κρίσης και η όξυνση του διεθνούς ανταγωνισμού. Η ναυτιλιακή κρίση υπήρξε αποτέλεσμα της πετρελαϊκής κρίσης του 1973. Η άνοδος της τιμής του πετρελαίου οδήγησε στη μείωση της ζήτησης –και συνεπώς της μεταφοράς– του πετρελαίου. Παράλληλα, η αύξηση των τιμών των καυσίμων συντελεί σε πτώση της παραγωγής και, επομένως, σε μείωση των μεταφερόμενων εμπορευμάτων.

Έτσι, πριν ξεσπάσει η β' πετρελαϊκή κρίση, υπήρχε ήδη το κακό

67. Έτσι, το 1979, το 6,1% των πάγιων κεφαλαίων της βιομηχανίας και το 10,41% των πάγιων κεφαλαίων των 100 μεγαλύτερων επιχειρήσεων ανήκει στους εφοπλιστές. Τ. Γιαννίσης, *Η ελληνική Βιομηχανία*, Gutenberg, Αθήνα, 1985, σελ. 272-278.

αυτό προηγούμενο, το οποίο λαμβανόταν υπόψη στους διάφορους σχεδιασμούς. Το αποτέλεσμα ήταν, λόγω του φόβου νέας αύξησης της τιμής του πετρελαίου, να δημιουργηθεί μία πλαστική ζήτηση υγρών καυσίμων, για δημιουργία αποθεμάτων. Η πλαστική αυτή ζήτηση οδήγησε στην αληθινή αύξηση του παγκόσμιου εμπορικού στόλου. Όταν, όμως, αυξήθηκαν οι τιμές, τότε οι παραγγελίες ακυρώθηκαν και πολλά πλοία κατέστησαν ανενεργά.⁶⁸ Έτσι, υπολογίζεται πως το 1983 το πλεονάζον δυναμικό των πετρελαιοφόρων έφτανε το 42%.⁶⁹

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

Εξέλιξη ελληνικού και ελληνόκτητου στόλου

Έτος	(1) Χωρητικότητα σε χιλ. g.r.t. ελληνικού εμπορικού στόλου	(2) Χωρητικότητα σε χιλ. g.r.t. ελληνόκτητου εμπορικού στόλου	(2) ως (%) της παγκόσμιας χωρητικότητας	(1)/(2) (%)	Ναυτιλιακό συνάλλαγμα σε εκατ. δολ.
1975	28.420	48.298	12,6	58,8	845
1980	41.229	53.626	12,3	76,9	1.816
1981	42.488	54.318		78,2	1.826
1982	38.128	53.455		71,3	1.657
1983	36.806	56.139		65,6	1.309
1984	32.334	53.601		60,3	1.095
1985	28.646	43.909*	11,2	65,2	1.039

*περιλαμβάνει μόνο τα άνω των 1.000 g.r.t. πλοία.

Πηγή: Μηλιός – Ιωακείμoglou, «Το ελληνικό...», *Θέσεις*, τ. 35, 1991, σελ. 100-103.

68. Είναι χαρακτηριστικό ότι από 198 που ήταν τα αργούντα ελληνικά πλοία το 1979, θα φτάσουν τα 834 το 1983! Βλ. Μοσχονάς, *Ταξική...*, σελ. 241.

69. J.-F. Couvrat – N. Pless, *La face cachée de l'économie mondiale*, Hatier, Paris, 1988, σελ. 34-35.

Παράλληλα, λόγω της τεχνολογικής εξέλιξης, απαιτούνται λιγότερα πλοία για τη μεταφορά της ίδιας ποσότητας φορτίων.⁷⁰ Αυτό είχε σαν συνέπεια ο όγκος των θαλάσσιων μεταφορών να μειωθεί κατά 2% το 1980, 4% το 1981, 8% το 1982 και 1% το 1983.⁷¹

Ειδικότερα, όσον αφορά τον ελληνόκτητο εμπορικό στόλο, η κρίση φαίνεται να τον επηρεάζει και για επιπρόσθετους λόγους. Κατ' αρχήν, τα ελληνικά πλοία είναι πιο γηρασμένα από τα ξένα, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν και υψηλότερα έξοδα λειτουργίας.⁷² Έτσι, ο δανεισμός ορισμένων ναυτιλιακών εταιρειών από τις ξένες τράπεζες και η αύξηση των εξόδων τις οδήγησε στην οριστική πτώχευση.⁷³

Η κατάσταση αυτή επιδεινώθηκε τόσο από την άνοδο της ΕΣΣΔ και των Ανατολικών χωρών, ως πλοιοκτητριών δυνάμεων, όσο και από τη δημιουργία στόλων από τις αναπτυσσόμενες χώρες, που επιδιώκουν να μεταφέρουν εκείνες τα δικά τους εμπορεύματα εκμεταλλευόμενες το συγκριτικά χαμηλότερο εργατικό κόστος. Κατά συνέπεια, οι εξελίξεις αυτές οδηγούν στη μείωση των εσόδων και στη διάγκωση του κόστους μεταφοράς για τους Έλληνες εφοπλιστές. Η προτίμηση, επομένως, προς τις σημαίες ευκαιρίας θα επιλεγεί ως η κατάλληλη απάντηση στην αύξηση του κόστους. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι, το 1983, η ελληνική σημαία ήταν, κατά μέσο όρο, 32% ακριβότερη από μια σημαία ευκαιρίας.⁷⁴

70. Μ. Ζαφειρίου, «Η κρίση στην ελληνική ναυτιλία», *Επιστημονική Σκέψη*, τ. 32, σελ. 78.

71. OCDE, *Les transports maritimes en 1990*, Paris, 1991 και Μ. Karamessini, *Flexibilité du travail et restructuration du capital en Grèce dans les années '80*. Thèse de Doctorat, Université de Paris VII, Paris, 1992, σελ. 37.

72. Α. Πένυς, «Ελληνική Ναυτιλία 2000. Χθες, σήμερα, αύριο», στο *Η Ελλάδα προς το 2000*, Εκδόσεις Παπαζήση – Friedrich Herbert Stiftung, 1988, σελ. 290-309.

73. Μ. Ζαφειρίου, «Η κρίση...», σελ. 81.

74. Α. Μεταξάς, *Η οικονομική των σημαιών ευκαιρίας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1985, σελ. 195.

Η ναυτιλιακή κρίση, όμως, θα είναι ο κύριος αλλά όχι και ο αποκλειστικός παράγοντας που θα οδηγήσει στην εγκατάλειψη του ελληνικού νηολογίου από τους Έλληνες εφοπλιστές. Ο άλλος λόγος είναι η διαμάχη μεταξύ των εφοπλιστών και της Κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Πιο συγκεκριμένα, το ΠΑΣΟΚ λειτουργώντας την περίοδο 1981-1985 ως αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού προσπάθησε να θέσει ορισμένους περιορισμούς στη δράση του βιομηχανικού κεφαλαίου. Η ίδια προσπάθεια (τάση) χαρακτήρισε και τη στάση του απέναντι στο εφοπλιστικό κεφάλαιο. Το ΠΑΣΟΚ ευνόησε το συνδικαλιστικό κίνημα των ναυτικών, ενώ παράλληλα, συνέβαλε στην άρση των αυστηρών κανόνων πειθαρχίας που ίσχυαν στις σχολές του Εμπορικού Ναυτικού. Ταυτόχρονα, ψήφισε το Ν. 1376/83, ο οποίος επέβαλλε την αναγκαστική αντικατάσταση των πληρωμάτων ανά 6 μήνες.⁷⁵

Η πολιτική αυτή συνάντησε την έντονη αντίδραση των Ελλήνων εφοπλιστών. Η στάση των τελευταίων θα είναι η φυγή από τα ελληνικά νηολόγια και οι συνεχείς αντεγκλήσεις με την Κυβέρνηση μέσω των αντιπροσωπευτικών οργάνων τους (Ένωση Εφοπλιστών και Committee).

Το ζήτημα με τους εφοπλιστές, και γι' αυτό έγινε και η ιδιαίτερη αναφορά, είναι πως λόγω του όγκου των ναυτιλιακών και εξωναυτιλιακών δραστηριοτήτων τους επηρεάζουν σημαντικά το πολιτικό κλίμα της Ελλάδας. Η διαφοροποίηση της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ, και μάλιστα μέσα σε μία δύσκολη –λόγω της οικονομικής κρίσης– συγκυρία, από τις θέσεις και επιδιώξεις των πλοιοκτητών, συνετέλεσε στην επιβάρυνση του αρνητικού κλίματος μεταξύ επιχειρηματιών και Κυ-

75. Γ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη...*, σελ. 142-144.

βέρνησης. Γεγονός που θα έχει και συγκεκριμένες οικονομικές επιπτώσεις, αφού η απονηολόγηση θα οδηγήσει σε αύξηση της ανεργίας και σε διόγκωση του ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, όπως θα φανεί και στο Τέταρτο Μέρος της εργασίας.

3.9 Το συνδικαλιστικό κίνημα

Στα πλαίσια μιας αναφοράς στο συνδικαλιστικό κίνημα την περίοδο 1981-1985, το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει είναι πως οι απεργιακές κινητοποιήσεις μειώθηκαν.

Οι λόγοι είναι πολλοί: οι αυξήσεις που δόθηκαν, η συμμαχία ΠΑΣΟΚ-ΚΚΕ στους εργασιακούς χώρους, η θεσμοθέτηση της ΑΤΑ, η αύξηση των κοινωνικών δαπανών, ο φόβος επιστροφής της Δεξιάς, η θέσπιση του φιλελεύθερου Ν. 1264/82, η εβδομάδα των 40 ωρών και η καθιέρωση της άδειας των 4 εβδομάδων, η επέκταση της επικουρικής ασφάλισης, η επικύρωση της αρχής της ισότητας μεταξύ των δύο φύλων στις εργασιακές σχέσεις. Όλα αυτά συνετέλεσαν στη μείωση των απεργιών. Ιδιαίτερα ο Ν. 1264/82 αποτέλεσε την αποκρουστικότητα της μετατόπισης του συσχετισμού δύναμης προς όφελος της εργασίας. Ο νόμος αυτός προέβλεπε τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος (καθιέρωση του ενιαίου εκλογικού μέτρου της απλής αναλογικής και του συνδικαλιστικού εκλογικού βιβλιαρίου), την απαγόρευση του λοκάουτ και της χρησιμοποίησης απεργοσπατών καθώς και την προστασία των συνδικαλιστών.⁷⁶

Το συναινετικό κλίμα που επικράτησε φαίνεται από τα στοιχεία

του πίνακα 35 του Παραρτήματος, όπου διαπιστώνεται, κατά τη διάρκεια της περιόδου 1980-1985, πτώση του αριθμού των απεργιών, των απεργών και των χαμένων ωρών εργασίας. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1980 οι απεργίες ήταν 726 ενώ το 1985 ήταν 453, οι απεργοί 1.407.800 ενώ το 1985 ήταν 785.700 και οι χαμένες ώρες εργασίας ήταν 2.907.400 ενώ το 1985 ήταν 1.094.400.

Η πτώση των κινητοποιήσεων, σε σχέση με το 1980, είναι φανερή. Το consensus γύρω από την Κυβέρνηση και την πολιτική της έχει, σε γενικές γραμμές, παγιωθεί. Μόνο αντικείμενο σοβαρής αντιπαράθεσης αποτελεί η θέσπιση του άρθρου 4 στο δημόσιο τομέα το οποίο περιόριζε δραστικά τις δυνατότητες πραγματοποίησης απεργίας παρά μόνο αν αυτή εγκρινόταν από 50%+1 των εγγεγραμμένων στο συνδικαλιστικό φορέα. Πολύ σύντομα θα αναφέρουμε πως η ρύθμιση αυτή, που καταργήθηκε το 1986, θα πρέπει να θεωρηθεί ως απόπειρα ρύθμισης των εργασιακών αντιδράσεων στο Δημόσιο κατά τέτοιο τρόπο που να μην έρχονται σε αντίθεση με την πολιτική της Κυβέρνησης. Με άλλα λόγια, είχε εκπονηθεί ένας σχεδιασμός που τον αποτελούσε το δίπολο φιλελευθερισμός στον ιδιωτικό τομέα – αυταρχισμός στον αντίστοιχο κρατικό. Με τον τρόπο αυτό γινόταν προσπάθεια να υλοποιηθεί ένα σχέδιο όπου ο εναλλακτικός τρόπος διαχείρισης που εκφράζει το ΠΑΣΟΚ θα στηρίζεται, αφενός, στην ενδυνάμωση του δημόσιου τομέα και στην ενεργό υποστήριξη των εργαζομένων σε αυτόν – δεδομένης της σημαντικής δύναμης της ΠΑΣΚΕ αλλά και των μέτρων ενίσχυσης των σωματείων και των ομοσπονδιών που ελήφθησαν – και, αφετέρου, στην υποστήριξη που θα απολάμβαναν από τους εργαζόμενους στον ιδιωτικό χώρο, λόγω της πολιτικής της φιλελευθεροποίησης των εργασιακών σχέσεων και της βελτίωσης των εισοδημάτων. Εννοείται ότι σε αυτό το σχέδιο το μόνο σημείο που μπορούσε να γίνει πραγματικότητα ήταν ο περιορισμός της απεργιακής δραστηριότητας στο δημόσιο τομέα. Από εκεί και πέρα, μέσα στα πλαίσια των λειτουργιών του α-

76. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά...*, Α' τόμος, σελ. 68.

στικού κράτους, ούτε η επέκταση του πεδίου δράσης του Δημόσιου μπορούσε να είναι απεριόριστη αλλά ούτε και η διαμάχη με τους επιχειρηματίες ήταν δυνατό να έχει μεγάλη διάρκεια.

Όπως όμως και να έχει το ζήτημα, σε γενικές γραμμές, με εξαίρεση τις κινητοποιήσεις ενάντια στο άρθρο 4 την περίοδο αυτή, θα επιδιωχθεί να λυθούν οι υπαρκτές κοινωνικές αντιθέσεις μέσω άλλων δρόμων, τέτοιων που δε θα διαταράσσουν την κυβερνητική πολιτική – ενώ, παράλληλα, θα υπογραμμίζουν τη μετατόπιση του συσχετισμού δύναμης υπέρ των δυνάμεων του κεφαλαίου. Κατ' αρχήν, μεταξύ 1981 και 1982 παρατηρείται κατακόρυφη αύξηση των εργατικών διαφορών από 15.992 σε 24.574,⁷⁷ γεγονός που αποδεικνύει την πεποίθηση που είχαν οι μισθωτοί πως στη νέα συγκυρία θα ήταν πιο εύκολο να δικαιωθούν τα αιτήματά τους. Παράλληλα, και από την πλευρά της κυβερνητικής εξουσίας –και κυρίως του Υπουργείου Εργασίας–, διαπιστώνεται γεωμετρική αύξηση της δραστηριότητας των τεχνικών και υγειονομικών επιθεωρητών εργασίας σε θέματα υγιεινής και ασφάλειας της εργασίας. Η σύγκριση της δραστηριότητας αυτής τόσο μεταξύ των ετών 1981 και 1982 όσο και μεταξύ του 1981 και σύνολης της περιόδου 1982-1985 είναι απολύτως ενδεικτική: Οι επιθεωρήσεις και οι έλεγχοι χώρων εργασίας θα αυξηθούν από 7.810 (1981) σε 22.783 (1982), ενώ ο μ.ό. της περιόδου 1982-1985 θα φθάσει τις 22.432. Οι αυτοψίες εργατικών ατυχημάτων θα αυξηθούν από 1.772 (1981) σε 6.167 (1982), ενώ ο μ.ό. της περιόδου φθάνει τις 6.491. Οι παραστάσεις ενώπιον δικαστικών αρχών θα αυξηθούν από 224 (1981) σε 808 (1982), ενώ ο μ.ό. για την περίοδο 1982-1985 θα φθάσει τις 883. Οι μηνύσεις θα αυξηθούν από 67 (1981) σε 706 (1982), ενώ ο μ.ό. για την περίοδο 1982-1985 θα φθάσει τις 598. Οι απαντητικές αναφορές επί ερωτημάτων και καταγγελιών θα αυξηθούν από 361 (1981) σε 548

77. Γ. Μαυρίης, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες...*, Α' τόμος, σελ. 223, πίν. 6.9.

(1982), ενώ ο μ.ό. της περιόδου 1982-1985 θα φθάσει τις 801.⁷⁸ Τέλος, οι μηνύσεις που υποβάλλει το Υπουργείο Εργασίας θα αυξηθούν από 4.544 σε 9.243, ενώ ο μ.ό. της περιόδου 1982-1985 φθάνει τις 7.430.⁷⁹

Τα στοιχεία αυτά φανερώνουν πως, τόσο από την πλευρά των εργαζομένων όσο και από την πλευρά του ΠΑΣΟΚ, θα επιχειρηθεί ο περιορισμός των παραβάσεων της εργοδοσίας και η προσαρμογή της τελευταίας σε ένα νέο πλαίσιο εργασιακών σχέσεων που, μπορεί να μην έθετε σε αμφισβήτηση την οργάνωση και τις σχέσεις παραγωγής, ενίσχυε, ωστόσο, τα δικαιώματα των εργαζομένων.

Ύστερα από όσα αναφέρθηκαν δε θα πρέπει να προκαλούν εντύπωση οι ισχυροί δεσμοί που θα διατηρήσει το ΠΑΣΟΚ με την εργατική τάξη. Η εμπιστοσύνη άλλωστε στο κυβερνητικό έργο θα φανεί και από τα αποτελέσματα του 22ου Συνεδρίου της ΓΣΕΕ, το 1983, όπου το ΠΑΣΟΚ θα λάβει το 57% των ψήφων, έναντι 39% του ΚΚΕ και 4% του ΚΚΕ(εσ).⁸⁰ Εξάλλου και στο 25ο Συνέδριο της ΑΔΕΔΥ, το 1983, το ΠΑΣΟΚ θα λάβει το 52% των ψήφων, έναντι 31% της ΝΔ, 15% του ΚΚΕ και 1% του ΚΚΕ(εσ).⁸¹

3.10 Το τέλος των μετεμφυλιακών υπολειμμάτων

Υποστηρίχθηκε και σε προηγούμενα τμήματα της εργασίας πως ένας σημαντικός λόγος που πρόκρινε το ΠΑΣΟΚ ως εκφραστή των λαϊκών

78. Γ. Μαυρίης, ό.π., σελ. 220, πίν. 6.5.

79. Γ. Μαυρίης, ό.π., σελ. 221, πίν. 6.6.

80. Γ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 114.

81. Γ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 132.

τάξεων σε σύγκριση με τα κόμματα της παραδοσιακής Αριστεράς είναι η εξαγγελία μίας σειράς θεσμικών μεταρρυθμίσεων που, καταργώντας τα υπολείμματα των μετεμφυλιακών δομών, εκδημοκρατίζουν πτυχές της καθημερινής ζωής των κυρίαρχουμένων στρωμάτων. Μία πρόχειρη ανάγνωση των μεταβολών αυτών που πραγματοποίησε η Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ θα μπορούσε να τις κατατάξει στην κατηγορία των απλών εκσυγχρονιστικών τροποποιήσεων που θα ήταν δυνατό να γίνουν πράξη και από μια δεξιά Κυβέρνηση. Το θέμα είναι πως *δεν* έγιναν από μια δεξιά Κυβέρνηση και αυτό δεν είναι τυχαίο. Οι αλλαγές που υποχρεώθηκε να κάνει η ΝΔ, ύστερα από την πτώση της δικτατορίας, τη διχοτόμηση της Κύπρου και την εισβολή των λαϊκών μαζών στο προσκήνιο, δεν αποτελούσαν, όπως έχει αναφερθεί, παρά μία τομή στη συνέχεια. Το περιεχόμενο των μεταβολών (θεσμικών, οικονομικών, συμβολικών) που ήταν διατεθειμένη να αποδεχτεί η ιθύνουσα τάξη, δεν μπορούσε να αμφισβητεί το καθεστώς ομαλής μετάβασης από το μετεμφυλιακό κράτος στο Κράτος Δικαίου. Οποιαδήποτε μεταλλαγή πέραν αυτών των ορίων, περιείχε τον κίνδυνο ανατροπής ιδιαίτερα ευαίσθητων ισορροπιών.

Αντιθέτως, για το ΠΑΣΟΚ που δε συνάντησε την εύνοια της άρχουσας τάξης ούτε στην προσπάθεια κατάκτησης της κυβερνητικής εξουσίας αλλά ούτε και στην περίοδο της πρώτης τετραετίας διακυβέρνησης, αποτέλεσε σαφή επιδίωξη η πραγματοποίηση των μεταρρυθμίσεων που αναγνώριζαν την ισότιμη παρουσία της μερίδας εκείνης του πληθυσμού που είχε υποστεί διώξεις, φυλακίσεις, εξορίες από το μετεμφυλιακό και το δικτατορικό Κράτος, στην κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας.

Στην πραγματικότητα, υπάρχουν δύο παράμετροι που λαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο υπόψη από τη ΝΔ και το ΠΑΣΟΚ: η ταξική πάλη και ο ρόλος του Κράτους. Η ΝΔ θεωρούσε πως το επίπεδο της ταξικής πάλης θα επιτρέψει μέσω μίας σειράς επιπρόσθετων με-

ταρρυθμίσεων την αύξηση της παρουσίας των κυρίαρχουμένων τάξεων στο εσωτερικό του Κράτους με κίνδυνο την ανατροπή ευαίσθητων ισορροπιών. Το ΠΑΣΟΚ εκτιμούσε πως, πραγματοποιώντας αυτές τις αλλαγές, χειριζόταν την κοινωνική δυναμική και προχωρούσε στην ουσιαστική μεταρρύθμιση του Κράτους. Ωστόσο, η κατάσταση ήταν διαφορετική. Ο τρόπος που λειτούργησε το μεταπολιτευτικό Κράτος έδινε τη δυνατότητα, παρά τις ανησυχίες της ΝΔ και της άρχουσας τάξης, απορρόφησης των πιθανών κραδασμών που θα επέφερε μια σειρά από παρόμοιες μεταρρυθμίσεις. Με αυτή την έννοια, όσα έγιναν από το ΠΑΣΟΚ δεν αποτελούσαν παρά, αντικειμενικά, μία ελάχιστη κίνηση συμβολικής αναγνώρισης του ρόλου και της θέσης των διωχθέντων της μετεμφυλιακής και της αντιδικτατορικής περιόδου. Οι λειτουργίες του ελληνικού καπιταλιστικού Κράτους δεν κινδύνευαν από εκεί. Βέβαια, ακόμη και σε συμβολικό επίπεδο, οι αλλαγές αυτές δημιούργησαν προβλήματα και αντιδράσεις από την πλευρά των κυρίαρχων στρωμάτων. Το διακύβευμα, ωστόσο, είχε ήδη κερδηθεί από την αστική παράταξη.

Οι σημαντικότερες μεταρρυθμίσεις που έγιναν από την Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ήταν η αναγνώριση της εθνικής αντίστασης, η συνταξιοδότηση των αγωνιστών της, καθώς και ο επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων. Παράλληλα, καταργήθηκαν τα διατάγματα «περί κατασκοπίας» και «κατευνασμού των πολιτικών παθών», τα ΤΕΑ, ο εορτασμός της επετείου του Μακρυγιάννη κ.λπ. Τέλος, αποστρατιωτικοποιήθηκε η ΥΕΝΕΔ, εκδημοκρατίσθηκε η είσοδος στις στρατιωτικές σχολές, κατοχυρώθηκαν εργασιακά και οικονομικά δικαιώματα στο κατώτερο στρατιωτικό προσωπικό.⁸²

82. Για μία πιο αναλυτική παρουσίαση βλ. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά...*, Α' τόμος, σελ. 68.

3.11 Η αντιπαράθεση ΠΑΣΟΚ και ΝΔ μεταξύ των ετών 1981-1985

Οι σχέσεις του ΠΑΣΟΚ με το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης καθ' όλη τη διάρκεια της πρώτης περιόδου διακυβέρνησης της χώρας από τους σοσιαλιστές χαρακτηρίστηκαν από εντονότατες αντιθέσεις, διαφωνίες και αντεγκλήσεις. Μέχρι και η πιο ασήμαντη αντίρρηση που εκφραζόταν από την πλευρά της ΝΔ, έπαιρνε το κάλυμμα σοβαρότατης ιδεολογικής ένστασης προερχόμενη από τις, πραγματικές ή ψευδείς, «τεράστιες ιδεολογικές διαφωνίες» που χώριζαν τα δύο κόμματα. Ακόμη και η καθιέρωση της λίστας για την εκλογή των βουλευτών θεωρήθηκε από τον αρχηγό της ΝΔ Ε. Αβέρωφ ως αποτέλεσμα της μουσολινικής(!) νοοτροπίας του Α. Παπανδρέου.

Στην πραγματικότητα, η αρχή της σκληρής αντιπαράθεσης ξεκίνησε αμέσως μετά από την εκλογή του σκληροπυρηνικού δεξιού Ε. Αβέρωφ στην ηγεσία της ΝΔ. Κοινωνικό δε υπόβαθρο της εκλογής αυτής πρέπει να θεωρηθεί η ανάγκη, από την πλευρά των αστικών δυνάμεων, ύπαρξης μίας «δυναμικής» αντιπολίτευσης στο ΠΑΣΟΚ και στις κοινωνικές δυνάμεις που αυτό εκπροσωπούσε.

Ουσιαστικά, η έντονη πολιτική αντίθεση που υπήρξε τα χρόνια αυτά δεν αποτελούσε παρά την ιστορική μετάλλαξη των ιδεών και των πρακτικών δύο εντελώς διαφορετικών κόσμων, των οποίων οι βάσεις δημιουργίας είχαν τεθεί από τον Εμφύλιο.⁸³ Ταυτόχρονα, η αντιπα-

ράθεση αυτή σηματοδοτούσε και τα όρια της παλαιότερης μετεμφυλιακής αντίθεσης. Η ελληνική κοινωνία χρειαζόταν νέα αξιολογικά προτάγματα που να υπερβαίνουν τους μετεμφυλιακούς διαχωρισμούς.

Παράλληλα, η υιοθέτηση ενός δεδομένου «παλαιοδεξιού» προφίλ από τη ΝΔ σχετίζεται με τις επιπτώσεις της κρίσης που επέφερε στο εσωτερικό της η ήττα του 1981. Μίας κρίσης που μπορεί να αναλυθεί σε δύο επίπεδα: σε αυτό που σχετιζόταν με την αναζήτηση αντιπολιτευτικής τακτικής απέναντι στο ΠΑΣΟΚ και σε αυτό που συνδεόταν με την ανάγκη χάραξης συνολικής στρατηγικής για την ανάκτηση της κυβερνητικής εξουσίας. Η ΝΔ, από τις αρχές της δεκαετίας του '80, βρισκόταν σε φάση αναδιαμόρφωσης των λειτουργιών της, από προσωποπαγές κόμμα της λαϊκής Δεξιάς σε σύγχρονο φιλελεύθερο κόμμα.⁸⁴ Ωστόσο, η μετεξέλιξη αυτή δεν είχε γραμμικό χαρακτήρα και το γεγονός της εκλογικής ήττας ώθησε στην επιλογή Αβέρωφ. Η αναδιάρθρωση του κόμματος σε άλλες πιο συγκροτημένες μορφές οργάνωσης παρά την εκλογική αποτυχία του 1984, διευκόλυνε κατά πολύ το έργο του Κ. Μητσοτάκη, ο οποίος διαθέτοντας ένα σφριγηλό κομματικό μηχανισμό μπόρεσε να προχωρήσει στις απαραίτητες πολιτικοϊδεολογικές μετατοπίσεις και στην αποδοχή της νεοφιλελεύθερης πολιτικής ιδεολογίας.

Όσον αφορά τώρα τις συγκεκριμένες μορφές που πήρε η αντίθεση ΠΑΣΟΚ και ΝΔ μπορούμε να μιλήσουμε για μία αφθονία παραδειγμάτων.⁸⁵ Έτσι, η συμμαχία ΠΑΣΟΚ-ΚΚΕ-ΚΚΕ(εσ) που έλαβε χώρα

84. Γ. Μαυρίης, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες...*, Α' τόμος, σελ. 144.

85. Στο απόσπασμα που ακολουθεί φαίνεται σε όλη της την έκταση η οξεία της πολιτικής αντιπαράθεσης: «Τώρα ξέρεις ότι, αν δεν ψηφίσεις σωστά, αυτές θα είναι οι τελευταίες εκλογές όπου θα ψηφίσεις ελεύθερος. Σε όλες τις άλλες, με σοσιαλιστικό σύνταγμα, θα βγαίνει με 95% εκείνος που [...] συμφωνεί με χώρες όπου ο αντίλογος οδηγείται στο εκτελεστικό απόσπασμα». *Η Βραδυνή*, 17/10/81.

83. Για τη δημιουργία δύο διαφορετικών κόσμων στη μετεμφυλιακή περίοδο διαμέσου στοιχείων έντονης πολιτικής, ιδεολογικής και ψυχολογικής πόλωσης βλ. Γ. Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-αριστεράς στη μεταπολίτευση (1974-1990)», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, «Οδυσσέας», Αθήνα, 1994, σελ. 162.

για το β' γύρο των δημοτικών εκλογών του 1982, χαρακτηρίστηκε τόσο από τα στελέχη της ΝΔ όσο και από τον αντιπολιτευόμενο Τύπο ως προσπάθεια αναβίωσης μορφών κοινωνικής συμμαχίας όπως αυτή του «λαϊκού μετώπου».

Κατά τη διάρκεια των εκλογών του 1984 για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, εκτυλίχτηκαν σκληρές έντονης πολιτικής οξύτητας. Στις προεκλογικές συγκεντρώσεις της ΝΔ κυριαρχούσε το σύνθημα «Χούντα είναι θα περάσει», μέσω του οποίου ταυτιζόταν η πολιτική του ΠΑΣΟΚ με αυτή των φασιστικών καθεστώτων. Παράλληλα, η ηγεσία της ΝΔ επιχειρούσε να δώσει χροιά δημοψηφίσματος στις εκλογές όπου ο ελληνικός λαός θα επέλεγε μεταξύ κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και τριτοκοσμικού σοσιαλισμού, μεταξύ ελευθερίας της οικονομικής δραστηριότητας μέσα σε πλαίσιο δικαιοσύνης και περιορισμού της ιδιωτικής πρωτοβουλίας μέσα σε στρατόπεδο συγκέντρωσης. Η στάση αυτή της ΝΔ επαναλήφθηκε και ύστερα από την εκλογή του Χ. Σαρτζετάκη ως Προέδρου της Δημοκρατίας.

Το ΠΑΣΟΚ, από την πλευρά του, επιχείρησε να διατηρήσει σε υψηλούς τόνους το επίπεδο της αντιπαράθεσης. Έτσι, σε οποιαδήποτε κριτική του ασκούσε η ΝΔ, απαντούσε υπενθυμίζοντας τις πιο μελανές στιγμές του μετεμφυλιακού κράτους (εξορίες, διωγμοί, φυλακίσεις). Το αποκορύφωμα της όξυνσης στις σχέσεις των δύο κομμάτων θα έρθει στις βουλευτικές εκλογές τον Ιούνιο του 1985. Τότε το ΠΑΣΟΚ θα κατηγορήσει όχι ευθέως, μέσω δημοσιευμάτων της εφημερίδας *Αυριανή*, το νέο αρχηγό της ΝΔ Κ. Μητσοτάκη ως πράκτορα των Γερμανών στην περίοδο της κατοχής!

Πέρα από τη «γλαφυρή» τους όψη, τα φαινόμενα αυτά έχουν και σαφείς κοινωνικές προεκτάσεις. Ός ένα σημείο αποτελούν την πολιτική έκφραση του υπαρκτού σχίσματος μεταξύ δύο κόσμων εμφορούμενων από διαφορετικές αξίες, αντιλήψεις και νοοτροπίες. Εκτός όμως από την παλαιά πόλωση, η ένταση των πολιτικών αντιθέσεων

έλαβε οξύτερο χαρακτήρα αφομοιώνοντας στοιχεία της μεταδικτατορικής κοινωνικής πάλης.

Συγκεκριμένα, η ανάπτυξη των λαϊκών αγώνων και το γενικότερο κλίμα ριζοσπαστικοποίησης που σημάδεψε την περίοδο μετά το 1974, δημιούργησε τις συνθήκες υποχώρησης των αστικών δυνάμεων και επέτρεψε την κατάκτηση της κυβερνητικής εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ. Το γεγονός αυτό δε σημαίνει πως η αστική τάξη έπαψε να κατέχει τον πραγματικό έλεγχο των κέντρων εξουσίας που εδράζονται στο σκληρό πυρήνα του αστικού κράτους. Σημαίνει, όμως, ότι η κατοχή της κυβερνητικής εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ του επέτρεπε την άμεση παρέμβαση σε όψεις της πολιτικής που χάραζαν οι μηχανισμοί αυτοί.

Για παράδειγμα, οι ελληνικές μυστικές υπηρεσίες δε σταμάτησαν να εργάζονται για την εξυπηρέτηση των στόχων της άρχουσας τάξης, π.χ. συλλογή πληροφοριών για οποιαδήποτε δραστηριότητα κρινόταν ότι είχε, με βάση τα μετεμφυλιακά κριτήρια, αντεθνικούς στόχους, παρακολούθηση αριστερών οργανώσεων κ.λπ. Ωστόσο, η γενικότερη εξωτερική πολιτική που ακολούθησε η Κυβέρνηση (υπεράσπιση της κατάρριψης του νοτιοκορεατικού τζάμπο από τους σοβιετικούς, φιλική στάση απέναντι στο καθεστώς του Καντάφι) επηρέασε τις ανέκαθεν φιλικές σχέσεις της ΚΥΠ με τη CIA.

Παράλληλα, η οικονομική πολιτική (αυξήσεις μισθών ορισμένων εισοδηματικών κατηγοριών, μεταρρυθμίσεις στο καθεστώς ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων, αναδιάρθρωση του συνδικαλιστικού κινήματος, εθνικοποιήσεις) που ακολούθησε το ΠΑΣΟΚ, μακριά από το να προωθεί μορφές σοσιαλιστικής οργάνωσης της παραγωγής, προκάλεσε έντονη δυσαρέσκεια στα μέλη της άρχουσας τάξης. Έτσι, η κυρίαρχη τάξη, σε όλη τη διάρκεια της πρώτης τετραετίας πίεσε το ΠΑΣΟΚ, χρησιμοποιώντας όλα τα μέσα τα οποία διέθετε (οικονομικά κέντρα εξουσίας, Τύπος, το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας, τους

δεξιούς δημάρχους κ.λπ.), προς την υιοθέτηση μιας πιο μετριοπαθούς κυβερνητικής πολιτικής.

Τελικά, η διαμάχη αυτή ανάχθηκε στο πολιτικοϊδεολογικό επίπεδο. Πέρα από το γεγονός πως οι κοινωνικές αντιθέσεις επιλύονται πάντα με πολιτικούς τρόπους, η αντιπαράθεση μεταξύ της Κυβέρνησης και του επιχειρηματικού κόσμου ήταν στην ουσία πολιτική. Το ΠΑΣΟΚ δεν επεδίωκε την εφαρμογή μιας σοσιαλιστικής πολιτικής. Προσπαθούσε, ωστόσο, να θέσει ορισμένους περιορισμούς στη δράση των κυρίαρχων στρωμάτων προωθώντας, ταυτόχρονα, μία σειρά από φιλολαϊκά μέτρα τα οποία τροποποιούσαν, αλλά δεν καταργούσαν, το συσχετισμό δύναμης μεταξύ του κεφαλαίου και της εργασίας προς όφελος της τελευταίας. Η άρχουσα τάξη, από την άλλη, έχοντας πληγεί από την οικονομική κρίση δεν μπορούσε να χρησιμοποιήσει άμεσα τους μηχανισμούς οικονομικής βίας για να πιέσει το ΠΑΣΟΚ. Έτσι, οι διαφορές αφορούσαν, ουσιαστικά, πολιτικές λειτουργίες (πρωτοκαθεδρία στη λήψη αποφάσεων κ.λπ.) και με αυτό τον τρόπο εμφανίστηκαν στο κοινωνικό προσκήνιο. Το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας, έχοντας απολέσει την κυβερνητική εξουσία ύστερα από πολλά χρόνια πολιτικής παντοδυναμίας, αποτέλεσε τον πολιτικό φορέα της αστικής αντίθεσης στην πολιτική του ΠΑΣΟΚ. Ενδιαφέρον, μάλιστα, παρουσιάζουν και οι αλλαγές που σημειώθηκαν, ιδιαίτερα μετά την εκλογή του Κ. Μητσοτάκη στην ηγεσία της ΝΔ, και στο συμβολικό επίπεδο με την αντικατάσταση του «ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού» και την υιοθέτηση του «νεοφιλελευθερισμού». Σε προηγούμενο τμήμα της εργασίας υποστηρίχθηκε πως ο «ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός» αποτελούσε αμυντική ιδεολογία, προϊόν των ευαίσθητων κοινωνικών ισορροπιών της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου. Αντίστοιχα, ο «νεοφιλελευθερισμός» αντανάκλα την ανασυγκρότηση σε πολιτικό και κομματικό επίπεδο της αστικής πα-

ράταξης⁸⁶ και την παρέμβασή της στο κοινωνικό γίγνεσθαι με έντονα δυναμικό και συντεταγμένο τρόπο.

Το αποτέλεσμα ήταν η ζωηρή αμφισβήτηση, έως και ανοιχτή πολεμική, και της παραμικρής κυβερνητικής ενέργειας και η διαμόρφωση μιας ταραγμένης πολιτικής ζωής. Μέσα από αυτό το πρίσμα, η γνώση του περιγράμματος αλλά και του περιεχομένου της πολιτικής ζωής της πρώτης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ είναι απαραίτητη, γιατί μόνο μέσα από την κατανόηση της σκληρής αντιπαράθεσης των ετών 1981-1985 είναι δυνατό να διασαφηνιστεί η ευκολία με την οποία παραπέμφθηκε σε δύο ποινικές δίκες ο Α. Παπανδρέου μετά την ήττα του ΠΑΣΟΚ στις βουλευτικές εκλογές του 1989, καθώς και η μεορική πλειοψηφία αθώωσής του.

3.12 Η νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1985 και η αποπομπή του Κ. Καραμανλή

Βασικό αίτιο που θα οδηγήσει στην εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ το 1985 είναι η διατήρηση σε γενικές γραμμές της συνοχής της κοινωνικής συμμαχίας που το ανέδειξε σε Κυβέρνηση. Το αποτέλεσμα θα είναι να εκλεγεί ξανά πρώτο κόμμα, κατορθώνοντας να ελαχιστοποιήσει τις πολιτικές του απώλειες, σε σχέση με το 1981, μόνο κατά 2,2% του εκλογικού σώματος. Στο μεγαλύτερο βαθμό, τα κοινωνικά στηρίγματα του ΠΑΣΟΚ θα μείνουν σταθερά: εργάτες, εμποροϋπάλληλοι, αγρότες και μικροαστοί αποτελούν την εκλογική βάση του κινήματος. Ωστόσο, η αναλυτική μελέτη των αποτελεσμάτων θα δείξει

86. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά...*, Α' τόμος, σελ. 104.

μία μεταστροφή ορισμένων τμημάτων της μικροαστικής τάξης προς όφελος της ΝΔ. Το γεγονός αυτό δε θα πρέπει να ερμηνευθεί ως φαινόμενο απίσχνανσης του ΠΑΣΟΚ από τη μικροαστική τάξη αλλά περισσότερο ως δείκτης της δυσaréσκειας ενός υπαρκτού μέρους της τάξης αυτής προς την πολιτική του ΠΑΣΟΚ, την οποία αξιολόγησαν ως, πέραν ορισμένων πολιτικοϊδεολογικών συντεταγμένων, αριστερή.⁸⁷

Πιο συγκεκριμένα, τα υπάρχοντα στοιχεία για την εκλογική γεωγραφία του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ στο πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας δείχνουν πως μεταξύ των αναμετρήσεων του 1985 και του 1981, στις καθαρά μικροαστικές περιοχές σημειώθηκε υποχώρηση της επιρροής του ΠΑΣΟΚ κατά 4,9% και αύξηση της δύναμης της ΝΔ της τάξης του 10%.⁸⁸ Το αποτέλεσμα θα είναι οι αποκλίσεις των ποσοστών κομματικής επιρροής στις μικροαστικές περιοχές από το γενικό ποσοστό του κόμματος στο πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας να είναι +8,2% για τη ΝΔ και -4,6% για το ΠΑΣΟΚ.⁸⁹

Η επανεκλογή του ΠΑΣΟΚ πρέπει να συσχετιστεί με το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα που ακολουθήθηκε, το οποίο μπορεί να μην ανταποκρίθηκε σε ένα μεγάλο τμήμα των προσδοκιών που είχαν καλλιεργηθεί από τα λαϊκά στρώματα, πραγματοποίησε, ωστόσο, ένα πρόγραμμα αλλαγών που βελτίωσε, έστω και μερικά, τις συνθήκες διαβίωσής τους. Γι' αυτό άλλωστε εμφανίζει μεγαλύτερη σταθερότητα στις εργατικές και αγροτικές περιοχές παρά στις αντίστοιχες μικροαστικές.

87. Για το φαινόμενο της μετατόπισης προς τα δεξιά μικροαστικών στρωμάτων που το 1981 είχαν υποστηρίξει το ΠΑΣΟΚ βλ. Γ. Μαυρή, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες...*, Α' τόμος, σελ. 156-157 και Β' τόμος, τεύχος α', σελ. 351-352.

88. Για αναλυτικά στοιχεία βλ. Γ. Μαυρή, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες...*, Β' τόμος, τεύχος α', σελ. 338-339, πίν. 9.1.1.

89. Για αναλυτικά στοιχεία βλ. Γ. Μαυρή, *ό.π.*, σελ. 341, πίν. 9.1.3.

Ως συμπύκνωση του περιεχομένου –αλλά και των ορίων– της πολιτικής της «αλλαγής» είναι δυνατό να γίνει κατανοητή και η αποπομπή του Κ. Καραμανλή από την Προεδρία της Δημοκρατίας. Χρησιμοποιείται ο όρος «αποπομπή» γιατί, πέρα από τα παραπολιτικά του τύπου «αν είχε υποσχεθεί το ΠΑΣΟΚ στον Κ. Καραμανλή την επανεκλογή του», η ουσία βρίσκεται στα γεγονότα. Και τα γεγονότα είναι η αντικυβερνητική στάση που κράτησε ο Καραμανλής στις ευρωεκλογές του 1984, όπου δημόσια –γεγονός πρωτοφανές για Πρόεδρο της Δημοκρατίας– είχε θεωρήσει ως πιο πιθανή τη νίκη της ΝΔ, αλλά και η συμβολική επιλογή Σαρτζετάκη. Τα δύο αυτά γεγονότα δείχνουν τις σοβαρές διαφορές που υπήρχαν μεταξύ Κυβέρνησης και Προεδρίας – ο τρόπος δε που ακολουθήθηκε για να γνωστοποιηθεί η επιλογή του ΠΑΣΟΚ, μόνο ως σαφής πολιτική αποδοκιμασία απέναντι στον Καραμανλή μπορεί να εκληφθεί.

Βέβαια, στο πρόσωπο του Κ. Καραμανλή δεν αποδοκιμαζόταν η πολιτική του τελευταίου ως Προέδρου αλλά, κυρίως, το πολιτικό καθεστώς που επικράτησε στη μετεμφυλιακή και δικτατορική Ελλάδα: Το κράτος των εθνικοφρόνων, οι εκτελέσεις, οι εξορίες, οι διωγμοί, το συγκεκριμένο μοντέλο συσσώρευσης το οποίο στηρίχθηκε στη συμπίεση των εισοδημάτων, οι παρακρατικοί μηχανισμοί, ο περιορισμός της ελεύθερης δράσης των πολιτικών κομμάτων, η κατάργηση του υποτυπώδους κοινοβουλευτισμού και, στο τέλος, το Κυπριακό. Όλα αυτά, σε πολλά από τα οποία δεν είχε καμία προσωπική εμπλοκή ο Καραμανλής, αποτελούσαν την ιστορική εξέλιξη της άρνησης των κυρίαρχων τάξεων να δεχτούν τη συμμετοχή του μισού του πληθυσμού στην πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας. Τόσο η ΝΔ όσο και το ΠΑΣΟΚ θα εξαλείψουν αυτές τις μορφές κοινωνικής και κρατικής οργάνωσης, όμως στην περίπτωση της ΝΔ αποτελούν τις *minimum* αλλαγές που ήταν επιβεβλημένες από την κατάσταση των πραγμάτων, ενώ στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ ερμηνεύονται ως η ενεργός μεταλ-

λαγή ενός παρωχημένου και συντηρητικού μοντέλου λειτουργίας της κοινωνίας από τη δυναμική που εξέφραζε η κοινωνική συμμαχία που έφερε τους σοσιαλιστές στην εξουσία.

Υποστηρίχθηκε πως η εκλογή Σαρτζετάκη συμπύκνωνε το περιεχόμενο και τα όρια της «αλλαγής». Το περιεχόμενο, γιατί ερχόταν να επικυρώσει σε ανώτατο πολιτειακό επίπεδο το τέλος των μετεμφυλιακών υπολειμμάτων. Τα όρια, γιατί η όποια κίνηση του ΠΑΣΟΚ γινόταν μέσα σε συγκεκριμένα όρια που καθόριζε η υλικότητα του αστικού κράτους και οι μηχανισμοί οικονομικής βίας του καπιταλιστικού συστήματος. Βέβαια, ακριβώς λόγω του γεγονότος ότι το ΠΑΣΟΚ δεν αποτελούσε ένα συνηθισμένο σοσιαλδημοκρατικό κόμμα αλλά αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία που διαχειριζόταν τη λαϊκή δυναμική, οι πολιτικές πρακτικές των σοσιαλιστών ξεπερνούσαν τα δεδομένα της αστικής διαχείρισης και προξενούσαν, πολύ συχνά, τις έντονες αντιδράσεις των κυρίαρχων στρωμάτων. Παρά τα όσα ισχυρίζονταν οι συντάκτες του περιοδικού *Θέσεις*,⁹⁰ το ΠΑΣΟΚ είχε τη δυνατότητα να υπερβεί το ταξικό πλαίσιο που επικαθόριζε την επανεκλογή Καραμανλή, αδιαφορώντας για τις αντιδράσεις (άμεση παραίτηση Καραμανλή, μη αναγνώριση του νομότυπου χαρακτήρα της εκλογής Σαρτζετάκη από τη ΝΔ, κατηγορίες του δεξιού Τύπου για επικείμενη προσάρτηση της Ελλάδας στο Ανατολικό μπλοκ κ.λπ.).

Η κίνηση αυτή δείχνει πως το ΠΑΣΟΚ υιοθετούσε μία πολιτική

90. Οι Μηλιός – Σπαθής, όντας απολύτως πεπεισμένοι για τα όρια που έθετε η επανεκλογή Καραμανλή στο ΠΑΣΟΚ, υποστηρίζουν: «Ο Κ. Καραμανλής είναι σήμερα κάτι πολύ περισσότερο από ένας πολιτικός με δεξιές καταβολές. Είναι ο αρχηγός του ελληνικού (αστικού) κράτους, ο εγγυητής της (αστικής) συνταγματικής νομιμότητας. Γι' αυτό και η επανεκλογή του σημαίνει κάτι περισσότερο από έναν τακτικό συμβιβασμό της Αλλαγής: Υποδεικνύει τα κοινωνικά-ταξικά (και πολιτικά) όρια της Αλλαγής». Γ. Μηλιός – Μ. Σπαθής, «Κυπριακό, Προεδρικές εκλογές, εκλογικός νόμος: Προς τη δεύτερη φάση της Αλλαγής», *Θέσεις*, τ. 10, 1985, σελ. 17.

πρακτική που ερχόταν σε αντιπαράθεση με την αρχική μορφή που είχε το μεταπολιτευτικό Κράτος. Κι αυτό γιατί με την αποπομπή Καραμανλή δινόταν η ευκαιρία για την αναθεώρηση του Συντάγματος, η οποία προέβαλλε την υποβάθμιση της θέσης του Προέδρου και την ισχυροποίηση της θέσης του Πρωθυπουργού.⁹¹ Με αυτό τον τρόπο, πραγματοποιείται μία αναδιάταξη των συσχετισμών δύναμης στο εσωτερικό του κράτους που αφορά το εύρος των προεδρικών αρμοδιοτήτων, οι οποίες χρησίμευαν ως δικλίδα ασφαλείας για την αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας μέσα σε μία μεταβατική περίοδο. Η κατάργησή τους σηματοδοτεί τις δυνατότητες αλλά ταυτόχρονα και τα όρια της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ.

Αντίθετα, σε περίπτωση που το ΠΑΣΟΚ επανεξέλεγε τον Κ. Καραμανλή, θα βρισκόταν αντιμέτωπο με ένα διπλό πρόβλημα: Από τη μία, θα απογοήτευε ορισμένα από τα αμφιταλαντευόμενα τμήματα των ψηφοφόρων του, τα οποία θα στρέφονταν προς τα δύο κομμουνιστικά κόμματα. Από την άλλη, η εκλογή του Κ. Καραμανλή από τα δύο μεγαλύτερα κόμματα με περισσότερες από 280 ψήφους –ποσοστό πάνω από 90%, αδιανόητο για τις Δυτικές κοινοβουλευτικές δημοκρατίες–, θα είχε ως αποτέλεσμα την ενδυνάμωση της προσωπικής του ισχύος. Θα μετατρεπόταν έτσι ο ιστορικός ηγέτης της Δεξιάς σε ένα αναβαθμισμένο και υπερκυρίαρχο κέντρο εξουσίας.

Βάσει αυτής της συλλογιστικής, η αποπομπή Καραμανλή φανερώνει την αυτονομία που είχε το ΠΑΣΟΚ απέναντι στους σχεδιασμούς της άρχουσας τάξης, αλλά ταυτόχρονα φανερώνει και τα όρια αυτής της αυτονομίας. Γιατί, από τη στιγμή που επιλέγεται η ρήξη με τον Καραμανλή ως η βασική πράξη συμπύκνωσης της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ –ικανή μάλιστα να δημιουργήσει ενθουσιασμό στους αμφιταλαντευ-

91. Για τη συνταγματική αναθεώρηση βλ. Α. Manessis, «L' évolution des institutions politiques de la Grèce», *Les Temps Modernes*, No. 473, σελ. 804-808.

όμενους ψηφοφόρους-, γίνεται φανερό πως η οποιαδήποτε πολιτική εγκλωβίζεται στο εσωτερικό του κράτους, δεν τείνει στο δομικό μετασχηματισμό του αλλά ούτε στην ανατροπή των υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής. Διαφορετικά ειπωμένο: μία κίνηση εκτός των προδιαγεγραμμένων ορίων του αστικού κράτους θα έπρεπε να θέτει σε αμφισβήτηση τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, την ίδια την οργάνωση της παραγωγής. Από εκεί και πέρα, η απίσχναση των αριστερών οραμάτων και ο εγκλωβισμός στη λογική της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, που κυριάρχησαν μετά τις εκλογές του 1985 (βλ. Τέταρτο Μέρος), δεν πρέπει να προκαλούν καμία εντύπωση...

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΣΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ

4.1 Η στροφή του ΠΑΣΟΚ και η επίθεση του κεφαλαίου

Η δεύτερη κυβερνητική τετραετία θα παρουσιάσει σημαντικές ποιτικές διαφορές σε σχέση με την αντίστοιχη πρώτη. Το ΠΑΣΟΚ, έχοντας σε σημαντικό βαθμό εξαλείψει τα υπολείμματα του μετεμφυλιακού κράτους, θα αναγκαστεί σε έναν αναπροσανατολισμό της πολιτικής του, μετασχηματιζόμενο από αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία σε αστικό κόμμα σοσιαλδημοκρατικής απεύθυνσης. Έτσι, τροποποιείται ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο της πολιτικής, στο σχεδιασμό της οποίας λαμβάνονται κυρίως υπόψη οι ιεραρχήσεις των κυρίαρχων στρωμάτων. Επιχειρώντας πιο αναλυτικά να προσδιορίσουμε τους συγκεκριμένους παράγοντες που συνετέλεσαν στη μεταλλαγή αυτή πρέπει να αναφέρουμε:

1. Την ύπαρξη οικονομικών καταναγκασμών που δημιουργούνται από τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος, οι οποίοι δεν είναι δυνατό να αντιμετωπιστούν στο φαλκιδευμένο έδαφος του υποτιθέμενου «ουδέτερου» κράτους.

2. Την «ιδεολογική κρίση» που ξέσπασε ανοικτά από τη στιγμή που ο «προοδευτισμός» του ΠΑΣΟΚ μεταβάλλεται σε επίσημο κρατικό λόγο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η εγκόλπωση από το κράτος του ΠΑΣΟΚ των ιστορικών συμβόλων του λαϊκού κινήματος (Εθνική Αντίσταση, Πολυτεχνείο κ.λπ.) και η συνεπακόλουθη πολιτική τους απίσχναση. Μετά το πέρας κι αυτής της διαδικασίας, αυτό που έμεινε ήταν ένα ερωτηματικό για τους επόμενους πολιτικούς και ιδεολογικούς προσανατολισμούς του ΠΑΣΟΚ. Στην πραγματικότητα, ήταν μία κρίση ταυτότητας – απότοκο των ορίων που επέβαλε η προηγούμενη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ.

3. Την ενδυνάμωση της φιλοαστικής-τεχνοκρατικής πτέρυγας στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ, η οποία στη συνέχεια θα λειτουργήσει, τόσο στο κομματικό όσο και στο κυβερνητικό επίπεδο, ως η αιχμή του δόρατος της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Πρόκειται για μία τάση που θα στελεχωθεί, σε ηγετικό επίπεδο, από τους διανοούμενους του κινήματος και θα διακρίνεται από την έμφαση στη μετριοπάθεια, στο ρεαλισμό και στην πλήρη αποστοίχιση από το λαϊκό κίνημα – την περιβόητη «λογική του πεζοδρομίου». Σύμμαχούς τους, στο πολιτικό επίπεδο, θα έχουν τα περισσότερα παλαιοκομματικά στελέχη της κοινοβουλευτικής ομάδας. Από τη στιγμή που οι υλικές προϋποθέσεις θα το επιτρέψουν (κρίση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών), θα αναβαθμίσουν ακόμη περισσότερο τη θέση τους επιχειρώντας μέσω σύναψης μιας συμμαχίας με την ιθύνουσα κομματική ομάδα – η οποία βρέθηκε σε αδυναμία – να αποκτήσουν την πλήρη πολιτική και ιδεολογική ηγεμονία στο κίνημα.

4. Την ανάπτυξη και παγιοποίηση ενός εσωκομματικού γραφειοκρατικού μηχανισμού,¹ ο οποίος θα λειτουργεί ανασταλτικά σε μία μεγαλύτερη συμμετοχή της βάσης στην επεξεργασία της κομματικής

1. Πρβλ. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά...*, Α' τόμος, σελ. 141.

γραφμής και της σύνθεσής της από τα ανώτερα όργανα. Στην πραγματικότητα, στο ΠΑΣΟΚ υπήρχε ένα χάσμα μεταξύ των δραστηριοτήτων των τοπικών οργανώσεων και των δραστηριοτήτων των καθοδηγητικών οργάνων.

5. Τη σταδιακή ενσωμάτωση της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ – και σε αυτό συνετέλεσαν οι παράγοντες που μόλις απαριθμήθηκαν – στις κυρίαρχες μεταπολιτευτικές κατευθύνσεις που είχαν τη σφραγίδα της αστικής ηγεμονίας (πίστη στο Κράτος Δικαίου, υιοθέτηση της αναγκαιότητας ανάπτυξης της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής – καπιταλιστικής – οικονομίας μέσα στο διεθνή – καπιταλιστικό – καταμερισμό της εργασίας, παραμονή στις δομές του ΝΑΤΟ και της ΕΟΚ για λόγους εθνικού-υπερταξικού συμφέροντος κ.λπ.). Όλα αυτά λειτούργησαν ως αντίβαρο στις όποιες προσπάθειες θέσπισης ενός διαφορετικού, πιο περιοριστικού για τις δυνάμεις του κεφαλαίου, πλαισίου λειτουργίας της οικονομίας. Παράλληλα, μία σειρά από πολιτικές καινοτομίες, όπως η δημιουργία των νομαρχιακών και των συνοικιακών συμβουλίων, από τη στιγμή που δεν άγγιζαν τον πυρήνα του αστικού κράτους, λειτούργησαν ενσωματωτικά για τη δυναμική των λαϊκών στρωμάτων.

Σε ό,τι αφορά το επίπεδο της πολιτικής πράξης, τον Οκτώβριο του 1985 θα ξεκινήσει η ποιοτική αλλαγή στην πολιτική του ΠΑΣΟΚ, με την υιοθέτηση των νέων οικονομικών μέτρων – σαφούς δείγματος στροφής προς νεοσυντηρητικές λογικές. Μάλιστα, υπάρχουν πολλές ενδείξεις ότι το ΠΑΣΟΚ είχε αποφασίσει αυτή την αλλαγή πριν από τις εκλογές. Έτσι, στις 30/5/85 ο διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος επισημαίνει ότι «το κύριο πρόβλημα [...] είναι το συντηρούμενο μεγάλο έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και η συναλλαγματική διόγκωση του εξωτερικού δανεισμού της χώρας. [...] Η τάση αυτή δεν θα ήταν σκόπι-

μο να συνεχιστεί [...] επιβάλλεται να επιδιωχθεί ουσιαστική μείωση της εξάρτησης της ισορροπίας του ισοζυγίου πληρωμών από τον εξωτερικό δανεισμό».²

Λίγες μέρες μετά τις εκλογές, το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας θα εκδώσει μία ανακοίνωση στην οποία αναφέρεται ότι: «Τα βασικά διαρθρωτικά προβλήματα, όπως τα ελλείμματα του δημοσίου τομέα και του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, θα συνεχίζουν να εμποδίζουν την επιτάχυνση του ρυθμού ανάπτυξης. Οι δαπάνες για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους, προβλέπεται να συνεχίσουν την αυξητική τους τάση. Έτσι, η χώρα θα αναγκαστεί να προσαρμόσει το βιοτικό της επίπεδο στις πραγματικές παραγωγικές της ικανότητες».³

Την 1/9/85, ο Α. Παπανδρέου θα προαναγγείλει τα νέα οικονομικά μέτρα με ομιλία του στην έκθεση Θεσσαλονίκης: «Το ισοζύγιο πληρωμών έχει γίνει ο κύριος περιοριστικός παράγοντας στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής. [...] Είναι γεγονός ότι το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών διατηρείται, για πολλά χρόνια, [...] σε υψηλά επίπεδα, με συνέπεια να αυξάνει το εξωτερικό χρέος και να επιτείνεται ο διαρθρωτικός χαρακτήρας του προβλήματος. Η διατήρηση, επί τόσα χρόνια, αυτής της ανισορροπίας του ισοζυγίου πληρωμών μας υποχρεώνει να πάρουμε όλα τα αναγκαία μέτρα, για να μειώσουμε δραστικά το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών».⁴

Με άλλα λόγια, η βασική επιχειρηματολογία της κρατικής εξουσίας είναι πως το υψηλό κόστος παραγωγής δημιούργησε πρόβλημα παραγωγικότητας, το πρόβλημα παραγωγικότητας συνετέλεσε στη χαμηλή ανταγωνιστικότητα, η χαμηλή ανταγωνιστικότητα στην πτώση των εξαγωγών και στην αύξηση των εισαγωγών, η πτώση των εξαγωγών και η αύξηση των εισαγωγών στη μεγέθυνση του εμπορικού ελλείμματος, η μεγέθυνση του εμπορικού ελλείμματος στην κρί-

ση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, η κρίση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών στη γενικότερη κρίση της ελληνικής οικονομίας, η γενικότερη κρίση της ελληνικής οικονομίας στην ανάγκη υιοθέτησης από την Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ μίας διαφορετικής αντίληψης για την οικονομική πολιτική.

Όσον αφορά την αλλαγή της οικονομικής πολιτικής, δεν πρόκειται απλώς για μια μετατόπιση τακτικού χαρακτήρα αλλά για τη σημαντικότερη τομή στη φυσιολογία του ΠΑΣΟΚ. Η υιοθέτηση των νέων μέτρων συμπυκνώνει την αναθεώρηση της στάσης του ΠΑΣΟΚ απέναντι στους επιχειρηματίες, το ρόλο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, τη θέση των δημόσιων επιχειρήσεων στην οικονομική ζωή της χώρας κ.λπ. Το ΠΑΣΟΚ αποδέχεται την πολιτική της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης και μαζί με αυτή υιοθετούνται θέσεις που αποτελούσαν μέχρι τότε ταμπού για το κυβερνών κόμμα.

Έτσι, η υφυπουργός Βιομηχανίας Β. Παπανδρέου δηλώνει στις 26/9/85: «[...] είναι προτιμητέα μια μεσοπρόθεσμη αύξηση της ανεργίας, με το κλείσιμο των μη βιώσιμων επιχειρήσεων, που δεν ανήκουν στους στρατηγικούς τομείς της οικονομίας, προκειμένου να αντιμετωπιστεί, ουσιαστικά, το ζήτημα μέσα από μελλοντικές επενδύσεις».⁵

Ο Α. Παπανδρέου παραδέχεται στις 6/12/85: «Ο ιδιωτικός τομέας αναγκαστικά θα παίξει σημαντικό ρόλο. Είναι όνειρο θερινής νυκτός ότι ο δημόσιος τομέας, όπως είναι σήμερα, είναι σε θέση να αναλάβει τις ευθύνες, που σήμερα έχει ο ιδιωτικός τομέας. Λέμε μια πραγματικότητα».⁶

Για ποιον, όμως, συγκεκριμένο λόγο λαμβάνονται μέτρα τόσο αυστηρά όπως η απαγόρευση των αυξήσεων, η υποτίμηση της δραχμής, η αναπροσαρμογή του ύψους της ΑΤΑ, η αύξηση των τιμών των αγροτικών προϊόντων με ρυθμούς μικρότερους του πληθωρισμού, καθώς

2. Έκθεση του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, 26/5/85.

3. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 6/6/85.

4. Η Αυγή, 1/7/85.

5. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 26/9/85.

6. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 16/1/86.

και η περικοπή των προσλήψεων στο Δημόσιο; Ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας Κ. Σημίτης είναι σαφής: «Οι μισθοί των εργαζομένων, που προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό το κόστος παραγωγής, είναι χαμηλοί μεν, σε σύγκριση με τους μισθούς της Ευρώπης και της Β. Αμερικής, όμως η παραγωγικότητα της εργασίας είναι ακόμα χαμηλότερη, ώστε, παρά τις χαμηλές αμοιβές, τα προϊόντα μας, όταν συγκρίνονται ως προς την ποιότητα είναι ακριβότερα».⁷

Θεωρείται, με άλλα λόγια, ότι έχει ανέβει υπερβολικά το κόστος παραγωγής, λόγω των αυξήσεων που δόθηκαν την προηγούμενη περίοδο, με αποτέλεσμα τα ελληνικά προϊόντα να μην είναι ανταγωνιστικά και να αυξάνεται το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών.

Ας επιχειρήσουμε τώρα να δούμε αν κάτι τέτοιο ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Αν, δηλαδή, έχει αυξηθεί το εργατικό κόστος και παράλληλα έχει μειωθεί η παραγωγικότητα. Ας δούμε πρώτα το θέμα του εργατικού κόστους. Σύμφωνα με τα στοιχεία των αναλυτικών ερευνών της Eurostat, η κατάσταση διαμορφώνεται ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

Εξέλιξη του εργατικού κόστους 1981-1984

Μ.Ο. ΕΟΚ=100	1981	1984
Μηνιαίο εργατικό κόστος εργατών και υπαλλήλων βιομηχανίας σε ECU	52	40
Μηνιαίο εργατικό κόστος εργαζομένων στο εμπόριο σε ECU		33
Μηνιαίο εργατικό κόστος εργαζομένων στις τράπεζες σε ECU		

Πηγή: Eurostat, Έρευνες για το εργατικό κόστος, 1981, 1984, 1988.

7. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 24/10/85.

Παρατηρούμε ότι, παρά τα όσα υποστηρίζουν οι κρατικές αρχές, μεταξύ 1981 και 1984 το εργατικό κόστος στη βιομηχανία σημείωσε κατακόρυφη πτώση. Έτσι, ενώ το 1981 το ύψος του εργατικού κόστους στην Ελλάδα έφθανε το 52% του κοινοτικού μέσου όρου, το 1984 πέφτει μόλις στο 40%, παραμένοντας στα πιο χαμηλά επίπεδα από όλες τις χώρες της ΕΟΚ. Σε παρόμοια χαμηλά επίπεδα κυμαίνεται το 1984 το εργατικό κόστος στο εμπόριο και στις τράπεζες.⁸ Βλέπουμε λοιπόν ότι οι θεωρίες περί υψηλού εργατικού κόστους δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα και ότι το εργατικό κόστος παραμένει ένας σοβαρός παράγοντας ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων. Αυτή η μείωση του απόλυτου κόστους εργασίας είχε ως φυσικό επακόλουθο τη μείωση και του σχετικού κόστους εργασίας, όπως φαίνεται και από τον πίνακα που ακολουθεί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 21

Εξέλιξη του σχετικού κόστους εργασίας στην Ελλάδα 1982-1988

Σχετικό κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος (σε κοινό νόμισμα) 1961-1973=100		
Έτος	Έναντι άλλων χωρών-μελών του ΟΟΣΑ	Έναντι άλλων χωρών-μελών της ΕΟΚ
1982	86,1	82,2
1983	82,2	84,6
1984	81,4	86,2

8. Η μικρή άνοδος του εργατικού κόστους που παρατηρείται μεταξύ των ετών 1984 και 1988 δεν αρκεί για να φτάσει το εργατικό κόστος στο ύψος του 1981· πρέπει δε να οφείλεται στις αυξήσεις που δόθηκαν το 1985 και το 1988.

Σχετικό κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος (σε κοινό νόμισμα) 1961-1973=100		
Έτος	Έναντι άλλων χωρών-μελών του ΟΟΣΑ	Έναντι άλλων χωρών-μελών της ΕΟΚ
1985	80,0	84,7
1986	68,3	70,2
1987	67,0	67,4
1988	69,4	70,1

Πηγή: Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Η οικονομική σύγκλιση στην Κοινότητα: Απαιτούνται αυξημένες προσπάθειες», COM (89), 333 τελικό, 5/7/89, πίν. Α1, σελ. 48 όπως αναφέρεται στο Θ. Μίνογλου, «Ο ρόλος της Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής στην εξέλιξη του εισοδήματος των εργαζόμενων», στο Γ. Σταμάτης (επιμ.), *Οικονομική κρίση και κρατική πολιτική*.

Η μείωση αυτή –του σχετικού εργατικού κόστους– συνέβαλε στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων και στην αύξηση των εξαγωγών (βλ. και παρακάτω).

Κατά συνέπεια, ύστερα από την παράθεση όλων αυτών των στοιχείων, το συμπέρασμα που προκύπτει αβίαστα είναι πως δεν υπάρχει θέμα αιφνίδιας ανάπτυξης του εργατικού κόστους στην Ελλάδα. Τα πραγματικά αίτια της θεωρίας περί «υπέρμετρης αύξησης του κόστους εργασίας» θα πρέπει να αναζητηθούν αλλού. Συγκεκριμένα:

α. Μεγαλύτερη μείωση του κόστους εργασίας για την αστική τάξη σημαίνει μεγαλύτερη αύξηση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων και συνεπώς μεγαλύτερη διείσδυση στις κοινοτικές αγορές.

β. Αύξηση του εργατικού κόστους συνεπάγεται επιβάρυνση των κερδών σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο από τη δυνατή επιβάρυνση της τιμής. Όπως έχει υπολογιστεί,⁹ αύξηση του κόστους εργασίας στην

9. Γιαννίτης, *Η ένατη...*, σελ. 336-338.

ελληνική βιομηχανία κατά 5% επιβαρύνει κατά 2,30% τα κέρδη και μόνο κατά 0,68% την τιμή.

γ. Η μείωση των πραγματικών αποδοχών, πέρα από την οικονομική της διάσταση, έχει μεγάλη σημασία και σε πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, αφού κάμπτεται η δυναμική των εργαζομένων των προηγούμενων ετών και επιχειρείται να επανέρθουν οι εργασιακές σχέσεις στα εργοστάσια στην προ του 1981 κατάσταση.

Κοντολογίς, το ιδεολόγημα της υπέρμετρης ανάπτυξης του εργασιακού κόστους υποκρύπτει την υιοθέτηση από πλευράς του ΠΑΣΟΚ της βασικής συλλογιστικής των κυρίαρχων στρωμάτων, που ως αντίδοτο στην κρίση υπερσυσσώρευσης πρόκριναν την ανατροπή του συσχετισμού μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας μέσα από μία σειρά πρακτικών – μία από τις οποίες είναι και η πτώση των εισοδημάτων των μισθωτών.

Ας περάσουμε τώρα στο ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα της παραγωγικότητας. Σημαντικό, διότι η υποτιθέμενη πτώση της παραγωγικότητας θεωρείται καθοριστικός παράγοντας για την επιβολή των οικονομικών μέτρων του 1985. Πράγματι, τα στοιχεία που παραθέτουν δύο πολύ αξιόπιστες πηγές, ο ΟΟΣΑ και η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων,¹⁰ δείχνουν ότι η παραγωγικότητα στην Ελλάδα αυξήθηκε με βραδύτερους ρυθμούς από ό,τι στις χώρες του ΟΟΣΑ και της ΕΟΚ, γεγονός που οδηγεί στη διατύπωση θεωριών περί χαμηλής αποδοτικότητας των Ελλήνων κ.λπ.

Το ζήτημα, όμως, είναι τι εννοεί κανείς με τον όρο «παραγωγικότητα». Ο ΟΟΣΑ ορίζει την παραγωγικότητα ως το ηλίκο των πωλήσεων προς την απασχόληση. Η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων την ορίζει ως το ηλίκο του ΑΕΠ προς τη συνολική απα-

10. *European Economy*, No. 46, December 1990 και B. Larre – R. Torres, «La convergence est-elle spontanée?», *Revue Economique de l'OCDE*, No. 15, 1991.

σχόληση. Το πρόβλημα με τους δύο αυτούς ορισμούς είναι ότι αδυνατούν να ερμηνεύσουν τα αίτια που οδηγούν στην αύξηση του ΑΕΠ ή των πωλήσεων, διότι όταν λείπει ο κατάλληλος τεχνολογικός εξοπλισμός –και στην Ελλάδα είδαμε ότι δεν έγιναν επενδύσεις στη δεκαετία του '80–, είναι φυσικό η παραγωγή, ανεξάρτητα από τον αριθμό των απασχολούμενων, να κινείται σε χαμηλά επίπεδα.¹¹ Κατά συνέπεια, η χαμηλή ελληνική παραγωγικότητα δεν είναι αποτέλεσμα «τεμπελιάς» αλλά χαμηλού τεχνολογικού εξοπλισμού.

Αλλωστε, όπως δείχνει κι ο πίνακας που ακολουθεί, οι Έλληνες μόνο τεμπέληδες δεν είναι.

ΠΙΝΑΚΑΣ 22

*Μέσος όρος πραγματοποιηθεισών εργατωρών στη βιομηχανία
(Εργάτες και Υπάλληλοι)*

ΕΟΚ=100	
Βέλγιο	97,4
Δανία	96,9
Γερμανία	94,9
Ελλάδα	109,1
Ισπανία	101,5
Γαλλία	97,0
Ιρλανδία	112,2
Ιταλία	100,3
Λουξεμβούργο	98,7
Ολλανδία	92,8
Πορτογαλία	112,6
Μ. Βρετανία	109,3

Πηγή: Eurostat, *Coût de la main d'œuvre* 1988, vol. 1, Bruxelles – Luxembourg.

11. Ο Θ. Πελαγίδης, «Κριτική προσέγγιση της "διείσδυσης εισαγωγών"», *Θέσεις*, τ. 45,

Ανάμεσα στις 12 χώρες της ΕΟΚ οι Έλληνες εργαζόμενοι έρχονται τέταρτοι σε αριθμό πραγματοποιηθεισών εργατωρών και υπερέρχουν κατά 9,1% του κοινοτικού μέσου όρου.

Παράλληλα, η συμμετοχή στο εργατικό κόστος, των αμοιβών για ημέρες που δε λειτούργησαν τα βιομηχανικά καταστήματα, παραμένει στα πιο χαμηλά επίπεδα από όλες τις χώρες της ΕΟΚ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 23

*Συμμετοχή αμοιβών για μη εργατοημέρες στο σύνολο
του εργατικού κόστους*

(Σύνολο εργατικού κόστους= 100)			
Βιομηχανία			
	1981	1984	1988
Γερμανία	11,3	11,4	11,4
Γαλλία	8,1	9,4	9,4
Ιταλία	10,1	10,9	11,4
Ολλανδία	8,3	9,6	11,0
Βέλγιο	9,2	9,1	9,2
Λουξεμβούργο	11,3	11,2	11,2
Ηνωμ. Βασίλειο	10,4	10,4	11,0
Ιρλανδία	9,2	11,7	10,3
Δανία	8,2	8,0	12,3
Ελλάδα	7,0	7,0	7,0

Πηγή: Eurostat, *Coût de la main d'œuvre*, 1981, 1984, 1988.

1993, σελ. 89, υποστηρίζει πως η κατάσταση ανατρέπεται αν στο επίσημο ΑΕΠ προσθέσουμε και το ΑΕΠ που παράγεται στο χώρο της παραοικονομίας. Για να μπορέσουμε, όμως, να υπολογίσουμε την πραγματική παραγωγικότητα, θα πρέπει να έχουμε στοιχεία και για τον οικονομικό πληθυσμό που απασχολείται στο χώρο αυτό. Από τη στιγμή που προσκρούουμε στην έλλειψη τέτοιων στοιχείων, μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν για την πραγματική παραγωγικότητα της ελληνικής οικονομίας.

Είναι δε χαρακτηριστικό ότι μεταξύ των ετών 1981-1988 παρατηρείται, σε γενικές γραμμές, άνοδος του ποσοστού της αμοιβής για μη δεδουλευμένη εργασία στις υπόλοιπες χώρες της ΕΟΚ, ενώ στην Ελλάδα παρατηρείται στασιμότητα του ποσοστού αυτού.

Με τις θεωρίες περί χαμηλής παραγωγικότητας και υψηλού κόστους ξεκινά μια προσπάθεια ιδεολογικής χειραγώγησης των λαϊκών αντιδράσεων, η οποία έχει διττό στόχο. Από τη μία, να αποκρύψει τα πραγματικά αίτια της πρόσκαιρης κρίσης του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών του 1985 που χρησιμοποιήθηκε ως άλλοθι για την εφαρμογή της νέας οικονομικής πολιτικής και, από την άλλη, να αιτιολογηθεί το περιεχόμενο του εγχειρήματος της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, που ξεπερνά κατά πολύ τις συνηθισμένες πολιτικές λιτότητας και εκτείνεται στη μορφή των εργασιακών σχέσεων, του μοντέλου οργάνωσης της παραγωγής, του εύρους των κοινωνικών ασφαλίσεων κ.λπ.

Για να γίνουμε πιο σαφείς: η καπιταλιστική αναδιάρθρωση είναι μία ταξική (πολιτικής, οικονομικής και ιδεολογικής υφής) στρατηγική, η οποία αναδιατάσσει τις παραδοσιακές συμμαχίες μεταλλάσσοντας το χαρακτήρα των μεγαλύτερων πολιτικών κομμάτων. Το τέλος της α' φάσης της αναδιάρθρωσης (1989), σε ό,τι αφορά το πολιτικό επίπεδο, θα σημάνει και μία σαφή μετατόπιση του πολιτικού σκηνικού προς τα δεξιά. Η μετατόπιση αυτή είναι η αναμενόμενη επιπτώση των βασικών συνιστωσών που εμπεριείχε το εγχείρημα από τη στιγμή της γέννησής του. Οι σημαντικότεροι στόχοι του είναι οι ακόλουθοι: αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ του κεφαλαίου, μείωση των κοινωνικών παροχών, χειραγώγηση του συνδικαλιστικού κινήματος, στηλίτευση του «συντεχνιακού» χαρακτήρα των εργατικών κινητοποιήσεων, περιορισμός των προσλήψεων στο Δημόσιο μέσω του ιδεολογήματος της περιστολής του «πελατειακού κρά-

τους» κ.λπ.¹² Παράλληλα, έντονη χρήση των ΙΜΚ για να γίνουν το ταχύτερο δυνατό αποδεκτά τα νέα μέτρα. Από αυτή την άποψη, η δημιουργία της ιδιωτικής ραδιοφωνίας είχε βαρύνουσα σημασία.

Εννοείται ότι όλα αυτά δεν μπορούσαν να εμφανιστούν στην «καθαρή» τους μορφή από τη μια μέρα στην άλλη – πολύ περισσότερο αν λάβουμε υπόψη το πολιτικό πλαίσιο της τετραετίας που είχε προηγηθεί. Ωστόσο, η ανακοίνωση των νέων οικονομικών μέτρων της Κυβέρνησης τον Οκτώβριο του 1985 σήμανε μία τομή. Από εκεί και ύστερα, θα σημειωθούν παλινδρομήσεις – χαρακτηριστικότερο παράδειγμα η παραίτηση Σημίτη και το «χαλάρωμα» της οικονομικής πολιτικής το 1988–, καθυστερήσεις, τακτικοί ελιγμοί, στην πραγματοποίηση αυτής της πολιτικής. Οι εξελίξεις όμως αυτές δε θα εμποδίσουν τη σταδιακή και σταθερή εμπέδωση των όρων της αναδιάρθρωσης.

Οι επιπτώσεις για τη θέση των κομμάτων στον πολιτικό άξονα ήταν κάθε άλλο παρά αμελητέες. Πέρα από τη δεδομένη μετακίνηση του ΠΑΣΟΚ προς συντηρητικότερες ατραπούς, το ενδιαφέρον είναι η μεταστροφή και των άλλων κοινοβουλευτικών κομμάτων. Η ΝΔ απορρίπτει το χαρακτήρα της λαϊκής Δεξιάς –η οποία συνδύαζε τον παραδοσιακό αντικομμουνισμό με την ύπαρξη παροχών προς ορισμένες μερίδες των λαϊκών τάξεων– με την αποδοχή των βασικών ιδεολογημάτων του νεοφιλελευθερισμού. Η Αριστερά, τέλος, δημιουργεί το σχήμα του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου, έναν πολιτικό χώρο σαφώς μετατοπισμένο προς μετριοπαθέστερες θέσεις, η πολιτική δράση του οποίου αναθεωρούσε όχι μόνο τις παραδοσιακές θέσεις του ΚΚΕ αλλά και αυτές του ενιαίου ΚΚΕ(εσ). Αυτό που πρέ-

12. Δ. Μπελαντής, «Η "μαχητικότητα" της ελληνικής Δημοκρατίας: Ο κρατικός λόγος για τον "έσωτερικό εχθρό" στη Μεταπολίτευση», Μέρος Β', *Θέσεις*, τ. 54, 1995, σελ. 50.

πει να υπογραμμισθεί είναι πως η παγίωση του εγχειρήματος της αναδιάρθρωσης δεν οφείλεται σε κάποιου είδους «προδοσία» από την πλευρά της ηγεσίας του ΠΑΣΟΚ, αλλά ούτε και σε ένα «λάθος» το οποίο θα μπορούσε να διορθωθεί ύστερα από άσκηση μίας «καλόπιστης κριτικής». Πρόκειται, στην πραγματικότητα, για την ανοιχτή εκδήλωση των αδιεξόδων της πολιτικής της «Αλλαγής», του κυβερνητικού δρόμου για το σοσιαλισμό. Η υποτίμηση, από το σύνολο της Αριστεράς, του χαρακτήρα και της λειτουργίας του αστικού κράτους, δεν είχε μόνο θεωρητική αξία· πολύ σύντομα, φανέρωσε και τα όρια της πολιτικής πρακτικής της.

Μετά από αυτή την εισαγωγή, όπου αναφέρθηκε η επιχειρηματολογία υιοθέτησης των νέων οικονομικών μέτρων από την Κυβέρνηση, διαπιστώθηκε το έωλο των ισχυρισμών περί υψηλού εργατικού κόστους και αναδείχθηκε το κύριο πλαίσιο της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Πριν ασχοληθούμε με την ουσία του εγχειρήματος αυτού, θα εξετάσουμε την πορεία του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Κατ' αυτό τον τρόπο θα γίνει εμφανές πως δεν υπήρχε, το 1985, κάποια διαρθρωτική κρίση εξαγωγών αλλά κυρίως μία παροδική αύξηση του ελλείμματος του ισοζυγίου συναλλαγών, η οποία λειτούργησε ως θρυαλλίδα για τις περαιτέρω εξελίξεις.

4.2 Σχετικά με το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών

Η εξέλιξη του ισοζυγίου, καθώς και των βασικών μεγεθών που το απαρτίζουν, έχει ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 24
Εξέλιξη Ισοζυγίου Τρεχουσών Συναλλαγών
(εκατ. δολ.)

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
Εξαγωγές	4.093	4.771	4.141	4.105	4.394	4.293	4.512	5.599	5.934
Εισαγωγές	10.903	11.468	10.068	9.491	9.745	10.561	10.198	12.542	13.565
Εμπορικό έλλειμμα	6.180	6.697	5.927	5.386	5.351	6.268	5.686	6.943	7.631
Άδηλοι πόροι	6.159	6.482	6.098	5.529	5.289	5.260	6.512	8.566	10.098
Άδηλες πληρωμές	1.566	2.206	2.056	2.019	2.068	2.268	2.598	2.843	3.424
Ισοζύγιο αδήλων	4.593	4.276	4.042	3.510	3.221	2.992	3.914	5.723	6.674
Έλλειμμα Ισοζυγίου Τρεχουσών Συναλλαγών	2.216	2.421	1.885	1.876	2.130	3.276	1.772	1.219	957
Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών /ΑΕΠ	5,4	6,4	4,9	5,4	6,4	10,0	4,5	2,7	1,9
Δανειακές ανάγκες Δημοσίου /ΑΕΠ			14,3		11,3		17,9	13,5	16,0
Ακαθάριστο χρέος κεντρικής διοίκησης /ΑΕΠ				44,3	53,2	62,5	63,3	71,5	79,7

Πηγές: Τράπεζα της Ελλάδος και *European Economy*, No. 46, December 1990, πίν. 65.

Μια επιφανειακή μελέτη των στοιχείων αυτών μπορεί να οδηγήσει στα εξής συμπεράσματα: Υπάρχει μεγάλο έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, που οφείλεται στο μικρό όγκο των εξαγωγών, σε σχέση με τις εισαγωγές, λόγω της μη ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων. Το μεγάλο αυτό έλλειμμα καλύπτεται εν μέρει από το ισοζύγιο αδήλων. Όμως η κάλυψη αυτή δεν είναι επαρκής. Γι' αυτό το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών είναι πάντα ελλειμματικό. Το πρόβλημα, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, εστιάζεται στην κακή ποιότητα και στη χαμηλή ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων, που είναι αποτέλεσμα της χαμηλής παραγωγικότητας, του υψηλού κόστους κ.λπ. Έτσι, η Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ θα «υποχρεωθεί» να αλλάξει οικονομική πολιτική τον Οκτώβριο του 1985.

Ωστόσο, η πραγματικότητα είναι εντελώς διαφορετική. Όπως ήδη δείξαμε πρόβλημα υπέρμετρης αύξησης του εργατικού κόστους δε σημειώθηκε στη δεκαετία του '80. Τα προβλήματα παραγωγικότητας δεν έχουν να κάνουν με το εργατικό δυναμικό αλλά με τη μείωση επενδύσεων σε μηχανολογικό εξοπλισμό. Σε ό,τι αφορά την αύξηση του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, αυτή δε συνδέεται με την πτώση της παραγωγικότητας αλλά με ειδικότερα προβλήματα της δομής του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, που για να γίνουν κατανοητά θα πρέπει να ακολουθήσει μία πιο διεξοδική ανάλυση τόσο του εμπορικού ισοζυγίου όσο και του ισοζυγίου αδήλων πόρων.

4.2.1 Το εμπορικό ισοζύγιο

Ας επιχειρήσουμε κατ' αρχήν μια διαφορετική ανάγνωση του εμπορικού ισοζυγίου αναφέροντας και παραλείποντας την αξία των καυσίμων. Η μελέτη των στοιχείων του πίνακα 36 του Παραρτήματος μας οδηγεί στα ακόλουθα συμπεράσματα:

1. Με αργούς, αλλά υπαρκτούς ρυθμούς, αυξάνουν οι εξαγωγές σε σχέση με τις εισαγωγές. Μόνη εξαίρεση σε αυτή την τάση αποτελούν τα έτη 1985 και 1988. Η αύξηση αυτή δείχνει ότι η ελληνική οικονομία καταφέρνει όχι μόνο να σταθεί, αλλά και να επεκταθεί μέσα σε περίοδο κρίσης.¹³ Το φαινόμενο αυτό είναι, αναμφίβολα, εντυπωσιακό. Έτσι, η άνοδος του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, κατά 53,1% το 1985, σε ένα μόνο βαθμό μπορεί να εξηγηθεί από την περιορισμένη πτώση των εξαγωγών (-2,3%) και την άνοδο των εισαγωγών (+8,4%). Τα βασικά αίτια θα γίνουν κατανοητά όταν αναφερθούμε στην εξέλιξη του ισοζυγίου αδήλων πόρων.

2. Σημαντικό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας αποτελεί η έλλειψη καυσίμων. Αν η Ελλάδα δεν ήταν υποχρεωμένη να εισάγει καύσιμα, το ισοζύγιο θα ήταν λιγότερο ελλειμματικό. Αντιθέτως, το 1986 που η τιμή του πετρελαίου πέφτει, το εμπορικό ισοζύγιο βελτιώνεται κατά 1,4 δις δολ.¹⁴

13. Σημαντικό ρόλο στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας είχε και η πολιτική υποτίμησης της δραχμής. Βλ. Μηλιός, *Ο ελληνικός...*, σελ. 403-407 και Γ. Μηλιός - Η. Ιωακείμoglou, *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού*, «Εξάντας», Αθήνα, 1990, σελ. 105-107.

Ωστόσο, από το 1986 η νομισματική πολιτική της Κυβέρνησης αλλάζει και υιοθετείται η πολιτική της σκληρής δραχμής, η οποία επιτελεί τις λεγόμενες εκκαθαριστικές λειτουργίες της κρίσης, συντελώντας στην αποβολή των μη ανταγωνιστικών κεφαλαίων από την αγορά. Ο λόγος είναι απλός: Η πολιτική του σκληρού νομίσματος, ακριβαίνοντας την τιμή των αγαθών, εκθέτει με πιο έντονους ρυθμούς τα προϊόντα μιας οικονομίας στο διεθνή ανταγωνισμό. Με αυτό τον τρόπο, οι επιχειρηματίες είναι υποχρεωμένοι να βελτιώσουν την παραγωγικότητά τους και να μειώσουν το κόστος παραγωγής. Επιτυγχάνονται έτσι δύο στόχοι: Από τη μία, εκκαθαρίζονται τα μη ανταγωνιστικά κεφάλαια και, από την άλλη, αυξάνει η εκμετάλλευση των εργαζομένων μέσω των ιδεολογημάτων της προστασίας του εθνικού νομίσματος και της αναβάθμισης της χώρας στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας.

14. Γ. Βαβούρας, «Οι ασυνέπειες της οικονομικής πολιτικής», στο Γ. Σταμάτης (επιμ.), *Οικονομική κρίση...*, σελ. 46-47.

Η αλλαγή της οικονομικής δομής της χώρας ως φορέα εξαγωγών φαίνεται και από τη μελέτη της εξέλιξης του αγροτικού ισοζυγίου της περιόδου 1985-1988.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 37 του Παραρτήματος, η σχέση εισαγωγών/εξαγωγών αγροτικών προϊόντων πέφτει από 0,67 (1985) σε 0,50 (1988). Παράλληλα, το 78,4% των εισαγωγών προέρχεται από τις χώρες της ΕΟΚ και το 76,6% των εξαγωγών κατευθύνεται προς τις χώρες της Κοινότητας (1988). Το αποτέλεσμα είναι να αυξηθεί το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου αγροτικών προϊόντων από 1.164.108.000 δολ. (1985) σε 1.833.315.000 δολ. (1988).

Με άλλα λόγια, γίνεται φανερό ότι από το 1985 μέχρι το 1988 μία πολύ σημαντική αναδιάρθρωση λαμβάνει χώρα. Οι εισαγωγές αγροτικών προϊόντων πολλαπλασιάζονται με ρυθμούς πολύ μεγαλύτερους από ό,τι οι εξαγωγές. Δεδομένου ότι οι εμπορικές ανταλλαγές γίνονται πια κυρίως με τις χώρες της ΕΟΚ, φαίνεται ότι η ένταξη επιτρέπει την ταχύτατη διεύθυνση των κοινοτικών προϊόντων δυσχεραίνοντας την κατάσταση του αγροτικού ισοζυγίου, που μέχρι το 1980 ήταν θετικό.

Εντούτοις, αυτή η αρνητική εξέλιξη στο εμπορικό ισοζύγιο αγροτικών προϊόντων δεν μπορεί να επισκιάσει ένα εξίσου σημαντικό γεγονός: Ότι η κατακόρυφη πτώση της αναλογίας εξαγωγών/εισαγωγών αγροτικών προϊόντων πραγματοποιείται τη στιγμή κατά την οποία στο σύνολο του εμπορικού ισοζυγίου η αναλογία εξαγωγών/εισαγωγών αυξάνει· πράγμα που σημαίνει ότι η συμμετοχή των αγροτικών προϊόντων στο σύνολο των εξαγωγών μειώνεται, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με τις απόψεις περί μη ανταγωνιστικών βιομηχανικών προϊόντων ή περί της υποτιθέμενης μετατροπής της χώρας σε προμηθευτή λαχανικών για την ΕΟΚ.¹⁵

15. Για την επιχειρηματολογία της άποψης ότι η Ελλάδα μετατρέπεται σε γεωργική οικονομία βλ. Γ. Καραμπελιάς, *Κράτος και...*, σελ. 351.

Τα συμπεράσματα αυτά επιβεβαιώνονται και από τα στοιχεία των πινάκων που ακολουθούν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 25
Εξαγωγές προς ΑΕΠ

Έτη	1960-1967	1968-1973	1974-1979	1980-1989
Ελλάδα	9,8	10,9	17,1	21,7

Πηγή: OCDE, *Historical Statistics*.

ΠΙΝΑΚΑΣ 26
Αύξηση όγκου εξαγωγών 1979-1989 (%)

Ελλάδα	5,8
ΕΟΚ	4,0
ΟΟΣΑ (Ευρ)	4,3
ΟΟΣΑ	5,0

Πηγή: OCDE, *Historical Statistics*.

Συμπερασματικά, αυτό που αποδεικνύεται από την παράθεση όλων αυτών των στοιχείων είναι ότι η ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων αυξάνει.¹⁶ Βέβαια, ως ένα σημείο η ανάπτυξη του όγκου των ελληνικών εξαγωγών οφείλεται στο γεγονός της γενικότε-

16. Για δύο πολύ σημαντικές κριτικές της θεωρίας της μείωσης της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων βλ. Κ. Βεργόπουλος, «Η σκοτεινή πλευρά του εκσυγχρονισμού», *Θέσεις*, τ. 39, 1992, σελ. 75-95 και Θ. Πελαγίδης, «Κριτική προσέγγιση...», *Θέσεις*, τ. 45, 1993, σελ. 84-89.

ρης αύξησης των διεθνών συναλλαγών. Ωστόσο, η εξέλιξη αυτή σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αναιρέσει το γεγονός της πραγματοποίησης μεγαλύτερων ρυθμών εξαγωγικής δραστηριότητας της ελληνικής οικονομίας σε σύγκριση με το μέσο όρο των χωρών της ΕΟΚ και του ΟΟΣΑ. Είναι δε χαρακτηριστικό πως οι σημαντικότερες επιδόσεις, σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 9 του Παραρτήματος, σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια της πρώτης τετραετίας σοσιαλιστικής διακυβέρνησης. Με αυτή την έννοια, το γεγονός π.χ. πως το 1983 οι ελληνικές εξαγωγές αυξήθηκαν κατά 8% ενώ οι αντίστοιχες των χωρών-μελών της ΕΟΚ μόνο κατά 2,8%, και το 1984 οι ελληνικές εξαγωγές αυξήθηκαν κατά 16,9% ενώ οι αντίστοιχες των χωρών-μελών της ΕΟΚ μόνο κατά 7,5%, αποδεικνύουν το έωλο των επιχειρημάτων περί χαμηλής ανταγωνιστικότητας, η οποία οφείλεται –υποτίθεται– στις αυξήσεις που δόθηκαν την πρώτη τετραετία του ΠΑΣΟΚ.

4.2.2 Το ισοζύγιο αδήλων πόρων

Αφού εξετάστηκε η εξέλιξη του εμπορικού ισοζυγίου και έγινε κατανοητό πως σε όλη τη δεκαετία δε σημειώθηκε πρόβλημα κρίσης εξαγωγών, μένει να ασχοληθούμε με την αντίστοιχη μελέτη του δεύτερου συστατικού του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, των δεδομένων του ισοζυγίου αδήλων πόρων, έτσι ώστε να μπορέσουν να αποσαφηνιστούν τα αίτια του υψηλού ελλείμματος στο ισοζύγιο συναλλαγών το 1985.

Συγκεκριμένα, η πορεία του ισοζυγίου αδήλων πόρων έχει ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 27
Ισοζύγιο Αδήλων Πόρων
(εκατ. δολ.)

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
Ναυτιλιακό	1.816	1.826	1.657	1.309	1.095	1.039	1.001	1.193	1.380
Μεταναστευτικό	1.084	1.080	1.043	934	921	801	983	1.379	1.727
Τουριστικό	1.734	1.881	1.527	1.176	1.313	1.428	1.834	2.268	1.396
Πόροι ΕΟΚ	0	148	550	834	715	867	1.392	1.666	1.935
Λοιπά	1.526	1.547	1.321	1.277	1.246	1.123	1.302	2.059	2.594
Σύνολο	6.160	6.482	6.098	5.529	5.289	5.260	6.512	8.567	9.032
Αδηλες πληρωμές	1.566	2.206	2.056	2.019	2.068	2.268	2.598	2.843	3.425
Ισοζύγιο αδήλων /εμπορικό έλλειμμα (%)	67	64	68	65	60	48	69	82	87
Εξέλιξη ισοζυγίου αδήλων πόρων	100	93	88	76	70	65	65	125	145

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος.

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη του πίνακα αυτού είναι πολύ σημαντικά. Κατ' αρχήν, όσον αφορά τη μεγάλη αύξηση του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, παρατηρούμε ότι συμπίπτει με τη μεγάλη πτώση του ισοζυγίου αδήλων πόρων. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι, αφού δεν παρατηρούνται μεταπτώσεις στο εμπορικό ισοζύγιο, το πρόβλημα –που εμφανίζεται στη δεκαετία του '80– είναι η πτώση του ισοζυγίου αδήλων πόρων. Με αυτή την έννοια, το 1985 δε συνέβη καμιά «δραματική» υποχώρηση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων ούτε κάποια εντυπωσιακή αύξηση των εισαγωγών. Το 1985, απλώς έγινε αντιληπτό ότι υπήρχε κίνδυνος η πτωτική τάση των αδήλων πό-

ρων να δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα στην ελληνική οικονομία.¹⁷

Η λύση που αποφασίστηκε –καρπός της συναντίληψης ΠΑΣΟΚ και αστικής τάξης– είναι η μεγαλύτερη δυνατή μείωση του εργατικού κόστους έτσι ώστε να μειωθούν οι τιμές των προϊόντων και να αυξηθούν οι εξαγωγές περισσότερο, παράλληλα με μια ανάκαμψη των κερδών.

Οι αστικοί κύκλοι έχασαν την εμπιστοσύνη τους στο ισοζύγιο αδήλων πόρων για τους εξής λόγους:

– Η οικονομική ύφεση που έπληξε τις Δυτικές χώρες δεν επέτρεπε την εργασία αλλοδαπών. Το μεταναστευτικό κύμα είχε ήδη σταματήσει από τα μέσα της δεκαετίας του '70. Από τη δεκαετία αυτή είχε αρχίσει η παλιννόστηση των μεταναστών, ενώ όσοι παρέμειναν, αποκόπηκαν σταδιακά από τους συγγενείς τους στην Ελλάδα. Κατ' αυτό τον τρόπο, περιορίστηκαν οι ροές μεταναστευτικού συναλλάγματος. Έτσι, ενώ μεταξύ 1969-1979 το ναυτιλιακό συνάλλαγμα αυξήθηκε 4 φορές, μεταξύ των ετών 1979-1989 σημείωσε πτώση κατά 18%.

– Η παγκόσμια ναυτιλιακή κρίση οδήγησε, όπως είδαμε, τόσο στη μείωση του ελληνικού εμπορικού στόλου όσο και στη χρησιμοποίηση αλλοδαπών –άρα φθηνότερων– πληρωμάτων. Η συνέπεια ήταν η μείωση και του ναυτιλιακού συναλλάγματος. Είναι χαρακτηριστικό πως μεταξύ 1969-1979 το ναυτιλιακό συνάλλαγμα αυξήθηκε πάνω από 6 φορές ενώ μεταξύ 1979-1989 σημείωσε πτώση της τάξης του 10%.

– Το τουριστικό συνάλλαγμα εμφανίζει προβλήματα τα τελευταία χρόνια. Βασικός λόγος θεωρείται η ανάπτυξη ανταγωνιστικών τουριστικών επιχειρήσεων στις γειτονικές χώρες (Ισπανία,

Τουρκία) καθώς επίσης και το γεγονός της γενικότερης κρίσης που πλήττει τα εισοδήματα των εργαζομένων στις Δυτικές κοινωνίες. Έτσι, κατά την περίοδο 1969-1979 το τουριστικό συνάλλαγμα αυξήθηκε κατά 11 φορές, ενώ κατά την επόμενη ισοδιαρκή περίοδο μόνο κατά 19%.

– Οι πόροι από την ΕΟΚ αποτελούν, αναμφίβολα, ένα σημαντικό παράγοντα ανάκαμψης του ισοζυγίου αδήλων πόρων. Όμως καλύπτουν μόνο ένα μέρος του ελλείμματος και δεν παύουν να είναι ένας εξωγενής παράγοντας, απόλυτα εξαρτημένος από τη διεθνή οικονομική κατάσταση, ο οποίος συνδέεται, κατά κύριο λόγο, με την ανάγκη πραγματοποίησης έργων υποδομής για την ομαλή διακίνηση εμπορευμάτων. Δεν πρόκειται για σταθερό παράγοντα με μακροχρόνια παρουσία.

Συμπερασματικά, η κρίση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών οφείλεται στην πτώση των εσόδων από το ισοζύγιο αδήλων πόρων –έναν οικονομικό δείκτη που δεν έχει σχέση με την κατάσταση της εγχώριας οικονομίας. Το γεγονός, όμως, της κάμψης των αδήλων πόρων ωθεί την Κυβέρνηση και τον οικονομικό κόσμο της χώρας σε ριζικές τροποποιήσεις της οικονομικής πολιτικής και ο στόχος που επιλέγεται είναι η αναβάθμιση της ελληνικής οικονομίας μέσω της βελτίωσης της αποδοτικότητας του κεφαλαίου λόγω της πτώσης των εισοδημάτων, η ιδιωτικοποίηση των κοινωνικών δαπανών αλλά και οι αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις. Με αυτό τον τρόπο επιδιώκεται και η βελτίωση της θέσης της Ελλάδας στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας αλλά και η ανατροπή του συσχετισμού δύναμης προς μεγαλύτερο όφελος του κεφαλαίου – γεγονός που αναμένεται να οδηγήσει στην αύξηση των κερδών των επιχειρήσεων.

17. Μηλιός – Ιωακείμoglou, *Η διεθνοποίηση...*, σελ. 99-104.

4.3 Ένα υπερδιογκωμένο Κράτος;

Σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν, από το 1985 και ύστερα αρχίζει η προπαγάνδισή μίας σειράς απόψεων που σαν κοινή συνισταμένη έχουν το στιγματισμό της «παρασιτικής υπερδιογκώσης» του κρατικού τομέα, η οποία είναι υπεύθυνη για την αύξηση του δημόσιου ελλείμματος και συνακόλουθα για την αύξηση του δημόσιου χρέους κ.λπ.¹⁸ Με άλλα λόγια, ο διακηρυττόμενος γιγαντισμός του Κράτους μαζί με την υποτιθέμενη πτώση της ανταγωνιστικότητας προβλήθηκαν ως οι βασικοί λόγοι νομιμοποίησης της εφαρμογής της πολιτικής της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης στην Ελλάδα.

Με τη διερεύνηση των πραγματικών αιτίων, που δε σχετίζονται με την υποτιθέμενη πτώση της ανταγωνιστικότητας της αύξησης του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών, ασχοληθήκαμε στην προηγούμενη παράγραφο. Στην παράγραφο αυτή θα μας απασχολήσει η αντίκρουση της επιχειρηματολογίας περί διόγκωσης του δημόσιου τομέα λόγω κατασπατάλησης πόρων από την Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ.

Ας πάρουμε λοιπόν τα πράγματα από την αρχή. Υποστηρίζεται ότι το δημόσιο έλλειμμα οφείλεται στον υπερβολικό αριθμό δημοσίων υπαλλήλων, ο οποίος εξαναγκάζει το Δημόσιο στην καταβολή ενός μεγάλου ποσοστού των εσόδων του με τη μορφή μισθών.

Υπάρχουν πράγματι πολλοί δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα;

18. Για την ανάπτυξη αυτής της προβληματικής βλ. τα τεύχη του *Οικονομικού Ταχυδρόμου*, το συλλογικό τόμο *Η Ελλάδα σε κρίση*, «Ροές», Αθήνα, 1986 καθώς και όλα τα τεύχη του *Δελτίου ΣΕΒ*.

ΠΙΝΑΚΑΣ 28

Συνολική απασχόληση στο Δημόσιο ως (%) του ΟΕΠ (1984)

ΗΠΑ	15,3
Ιαπωνία	8,7
Γερμανία	15,5
Γαλλία	22,1
Ιταλία	16,6
Ηνωμ. Βασίλειο	21,8
Καναδάς	20,8
Αυστραλία	17,4
Αυστρία	19,1
Βέλγιο	19,9
Δανία	30,2
Ισπανία	18,9
Φινλανδία	9,4
Ελλάδα	16,2
Ιρλανδία	18,3
Λουξεμβούργο	11,3
Νορβηγία	28,1
Ολλανδία	16,1
Πορτογαλία	13,3
Σουηδία	32,9
Ελβετία	10,2
Μέσος Όρος	18,2

Πηγές: Για όλες τις χώρες εκτός Ελλάδας: OCDE και H. Oxley - J. Martin, «La maîtrise des dépenses et des déficits des administrations publiques: Tendances des années '80 et perspectives pour les années '90», *Revue Economique de l'OCDE*, No. 17, Φθινόπωρο 1991, σελ. 183, πίν. 5. Για την Ελλάδα: Σ. Μαγκλιβέρας, *Ο Δημόσιος...*, σελ. 212, πίν. 54.

Από τον πίνακα αυτό διαπιστώνεται πως η Ελλάδα βρίσκεται κάτω του μέσου όρου του ΟΟΣΑ και στη 13η θέση μεταξύ των 21 εξεταζομένων χωρών, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι απόψεις περί «χώρας δημοσίων υπαλλήλων κ.λπ.» είναι, αν μη τι άλλο, υπερβολικές.

Εντούτοις, τα ελλείμματα του Δημοσίου είναι και υπαρκτά και υψηλά. Τα αίτια, όμως, βρίσκονται αλλού. Είδαμε ότι μια ραγδαία αύξηση των κρατικών δαπανών, ως ποσοστό του ΑΕΠ, έχει σημειωθεί τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα. Πέρα από τους γενικότερους θεωρητικούς λόγους που ήδη εξετάσαμε, πρέπει να δούμε τις συγκεκριμένες μορφές που πήρε αυτή η αύξηση των κρατικών δαπανών.

Μελετώντας τα στοιχεία των εθνικών λογαριασμών παρατηρούμε, για λόγους που έχουμε ήδη εξηγήσει, πως ανάμεσα στα έτη 1980 και 1985 σημειώνεται σημαντική άνοδος των δημόσιων επενδύσεων από 5,6% σε 8,1% του ΑΕΠ. Αυξάνονται, παράλληλα, και οι τόκοι εξυπηρέτησης του δημόσιου χρέους από 2,41% σε 5,35% του ΑΕΠ.¹⁹ Την ίδια περίοδο θα αυξηθούν και οι στρατιωτικές δαπάνες από 5,7% σε 7,1%. Ο σημαντικότερος, όμως, παράγοντας της αύξησης των δημόσιων δαπανών είναι η αύξηση των δαπανών για κοινωνική ασφάλιση: από 7,69% του ΑΕΠ το 1980 ανεβαίνουν στο 13,05% το 1985.

Δύο είναι τα αίτια αυτής της αύξησης: το πρώτο είναι ότι το ΠΑΣΟΚ επιχείρησε να εισαγάγει μία μορφή του Κράτους Πρόνοιας στην Ελλάδα. Πιστεύουμε, εντούτοις, ότι αυτός είναι ο δευτερεύων λόγος. Η αύξηση των κοινωνικών δαπανών οφείλεται κυρίως στην απότομη αύξηση των εξαρτώμενων από την οικογένεια ατόμων, που σημειώθηκε στη διάρκεια της δεκαετίας του '80 και είχε ως αποτέλεσμα την

19. Τα στοιχεία είναι από τους εθνικούς λογαριασμούς και το άρθρο των Μ. Λαμπρινίδη - Θ. Πάκου, «Η Δημοσιονομική κρίση στην Ελλάδα», στο *Η λειτουργία του Κράτους σε περίοδο κρίσης*, Ίδρυμα Σ. Καραγιώργα, Αθήνα, 1990, σελ. 178, πίν. 2.

-αντικειμενικά- αναγκαία αύξηση των κοινωνικών δαπανών (μεγαλύτερες δαπάνες για εκπαίδευση των νεαρότερων ατόμων, για ιατρική περίθαλψη, κοινωνική πρόνοια και συντάξεις για τα γηραιότερα κ.λπ.).

ΠΙΝΑΚΑΣ 29

Ποσοστό πληθυσμού σε ηλικία εργασίας

	Ελλάδα		ΕΟΚ	
	'70	'80	'70	'80
Αύξηση εξαρτώμενων νέων	-12,6	3,4	-6,4	-5,2
Αύξηση εξαρτώμενων ηλικιωμένων	-2,3	5,5	2,0	1,1
Συνολική αύξηση εξαρτώμενων ατόμων	-14,9	8,9	-4,4	-4,1

Πηγές: ΟΟΣΑ και Oxley - Martin, 1991, σελ. 185-186, πίν. 6.

Παρατηρούμε ότι μία αντίθετη τάση λαμβάνει χώρα μεταξύ της Ελλάδας και των χωρών του ΟΟΣΑ. Στη δεκαετία του '70 μειώνονται τα εξαρτημένα άτομα με μεγαλύτερους ρυθμούς από ό,τι στις χώρες του ΟΟΣΑ. Στη δεκαετία όμως του '80, κι ενώ στις χώρες του ΟΟΣΑ συνεχίζεται η απόλυτη μείωση του αριθμού των εξαρτημένων ατόμων, στην Ελλάδα παρατηρείται απόλυτη αύξηση και ιδιαίτερα των ηλικιωμένων ατόμων.

Από τα στοιχεία που παρατέθηκαν προκύπτει το συμπέρασμα πως η αύξηση των κρατικών δαπανών οφείλεται σε μικρό βαθμό στην αύξηση της κρατικής παρέμβασης στη λειτουργία της αγοράς. Άρα οι θεωρίες περί υπερβολικής ανάπτυξης του κρατικού τομέα δε φαίνεται να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Τα διαθέσιμα στοιχεία που υπάρχουν για το 1982 αποδεικνύουν το βάσιμο της θέσης αυτής.

Έτσι, σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 38 του Παραρτήματος, ο δημόσιος τομέας παράγει το 81,6% της προστιθέμενης αξίας στην ενέργεια, το 86,7% στον τραπεζικό τομέα, το 50,6% στις μεταφορές-τηλεπικοινωνίες και μόνο το 7,0% στη μεταποίηση και το 1,1% στο εμπόριο. Αντίστοιχες τάσεις χαρακτηρίζουν και την πραγματοποίηση επενδύσεων στους ίδιους τομείς.

Παρατηρούμε ότι η δραστηριότητα του κρατικού τομέα στρέφεται κυρίως σε μη κερδοφόρους τομείς, τομείς υποδομής (ενέργεια-μεταφορές), όπου και η παραγωγή προστιθέμενης αξίας είναι χαμηλή. Στη μεταποίηση, αντιθέτως, παρατηρούμε μικρή συμμετοχή του κρατικού τομέα.

Δείξαμε λοιπόν ότι η αύξηση των δημόσιων δαπανών δεν οφείλεται τόσο στην αύξηση της παραγωγικής δραστηριότητας του κράτους όσο στην αύξηση των καταναμητικών του λειτουργιών. Μένει να εξηγηθεί η αύξηση του δημόσιου ελλείμματος, όπου από 5,7% του ΑΕΠ το 1980 φθάνει το 17,3% το 1985.

Το πρόβλημα συνίσταται στο ότι τα δημόσια έσοδα δεν ακολούθησαν τους ρυθμούς ανόδου των δημόσιων δαπανών. Έτσι, ενώ το 1980 οι δημόσιες δαπάνες αποτελούσαν το 35,9% του ΑΕΠ, το 1985 φθάνουν το 51,6% του ΑΕΠ και τα δημόσια έσοδα μόλις που αγγίζουν το 34,3% του ΑΕΠ, ακριβώς διότι δε διευρύνθηκε η φορολογική βάση. Η φορολογική βάση δε διευρύνθηκε γιατί το ΠΑΣΟΚ ήταν διστακτικό στο να προχωρήσει σε μεγαλύτερη φορολόγηση επιχειρηματιών και μικροαστών.

Διαπιστώθηκε πως η δημόσια απασχόληση κυμαίνεται στα επίπεδα του μέσου όρου των χωρών του ΟΟΣΑ. Εξηγήθηκε ότι δεν υπάρχει διόγκωση του Δημοσίου ως επιχειρηματία αλλά αύξηση των καταναμητικών δραστηριοτήτων του και αποδείχτηκε, τέλος, ότι η αύξηση των ελλειμμάτων δεν έχει σχέση με το μέγεθος της κρατικής παρέμβασης αλλά με την αδυναμία φορολόγησης των οικονομικά ισχυρότερων στρωμάτων.²⁰

Προκύπτουν, επομένως, δύο ερωτήματα: α. Γιατί αυτή η ιδεολογική εκστρατεία περί πλεονάζοντος δημοσιούπαλληλικού προσωπικού; β. Γιατί δε διευρύνεται η φορολογική βάση έτσι ώστε να μειθούν τα δημόσια ελλείμματα;

Η απάντηση στα δύο αυτά ερωτήματα συνδέεται με την επίθεση του κεφαλαίου που σημειώνεται από το 1985. Η αστική τάξη επιδιώκει να αυξήσει τα κέρδη της μειώνοντας τα ελλείμματα του Δημοσίου μέσω της μείωσης των δημοσίων υπαλλήλων και όχι μέσω της αύξησης των εσόδων. Αυτό επιχειρείται γιατί μείωση των δημοσίων υπαλλήλων σημαίνει, ταυτόχρονα, μείωση των εξόδων του Δημοσίου αλλά και εισόδο των απολυθέντων υπαλλήλων στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας. Αντιθέτως, αύξηση των εσόδων θα σήμαινε αύξηση της φορολογίας και συνακόλουθα μείωση των κερδών των καπιταλιστών.

Από την άλλη, δεν επιδιώκεται μείωση των δημόσιων δαπανών

20. Παραθέτουμε σχολίαστη την ακόλουθη ανακοίνωση του υπουργού των Οικονομικών: «Από τους ελέγχους που έγιναν σε 200 περίπου ανώνυμες εταιρείες για προηγούμενα έτη, προκύπτει ότι ενώ είχαν δηλώσει εισόδημα στην εφορία 3.212 εκατ. δρχ., μετά τους ελέγχους συμβιβάστηκαν οι εταιρείες αυτές ότι είχαν εισόδημα 15.600 εκατ. δρχ. Ο φόρος που αναλογούσε στα εισοδήματα τα οποία είχαν δηλώσει οι επιχειρήσεις αυτές ήταν 1.500 εκατ. δρχ., ενώ μετά τους ελέγχους συμβιβάστηκαν οι ίδιες εταιρείες να πληρώσουν φόρους 6.100 εκατ. δρχ., χωρίς να συνυπολογίζονται τα πρόστιμα και οι προσυζητήσεις για τους άλλους φόρους». Ριζοσπάστης, 24/9/87 και Μαγκλιβέρας, Ο κρατικός..., σελ. 121.

για αγαθά και υπηρεσίες γιατί αυτά τα αγοράζει το Δημόσιο, το οποίο, σε γενικές γραμμές, δεν παράγει εμπορεύματα, όπως ήδη δείξαμε, από τους καπιταλιστές. Έτσι, τα κέρδη των τελευταίων αυξάνονται. Ταυτόχρονα, μείωση του δημόσιου ελλείμματος σημαίνει μείωση των κερδών που αποκομίζει η αστική τάξη δανείζοντας χρήματα στο Δημόσιο, γεγονός που αντισταθμίζεται από την είσοδο των δημοσίων υπαλλήλων στον ιδιωτικό τομέα καθώς και από τη διατήρηση της φορολογίας σε χαμηλά επίπεδα.²¹

4.4 Σχετικά με το δημόσιο χρέος

Ένα επιχείρημα που χρησιμοποιήθηκε για τη δικαιολόγηση του εγχειρήματος της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, πέρα από τη χαμηλή παραγωγικότητα και το υψηλό εργατικό κόστος, είναι και η ύπαρξη μεγάλου δημόσιου χρέους. Ενός χρέους που η διόγκωσή του συνδέεται με την επέκταση του Κράτους Πρόνοιας όπως αυτή πραγματοποιήθηκε στην πρώτη τετραετία του ΠΑΣΟΚ.

Ωστόσο η πραγματικότητα είναι εντελώς διαφορετική. Κατ' αρχήν, και σε αντίθεση με όσα λέγονται, το δημόσιο χρέος δεν έχει φθάσει στη δεκαετία του '80 σε δραματικό επίπεδο. Όπως φαίνεται και από τον πίνακα 6 του Παραρτήματος, η Ελλάδα το 1985 είναι πέμπτη ανάμεσα στις χώρες της ΕΟΚ στο ύψος του δημόσιου χρέ-

21. Για μία εξαιρετική ανάλυση της αστικής στρατηγικής σε σχέση με τα δημόσια ελλείμματα βλ. Γ. Σταμάτης, «Κρίση και ελλείμματα του Δημόσιου τομέα», στο *Οικονομική κρίση...*, σελ. 105-107. Για μία σοβαρή κριτική στις κυρίαρχες απόψεις περί δημοσίων ελλειμμάτων βλ. επίσης Βεργόπουλος, *Η σκοτεινή...*, σελ. 87-88 και Vergopoulos, «Mondialisation et dispersion», 1990, σελ. 20-21.

ους. Και το 1988 ένατη, ξεπερνώντας την Ιταλία(!), το Βέλγιο και την Ιρλανδία. Σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα κυμαίνεται το δημόσιο εξωτερικό χρέος: 36,41% του ΑΕΠ για το 1985 και πτώση του στο 33% το 1988.²²

Αυτό που υποστηρίζεται στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι πως η αύξηση του δημόσιου χρέους στη δεκαετία του '80, αφενός, δεν ήταν τόσο σημαντική όσο παρουσιάστηκε και, αφετέρου, οφειλόταν σε εντελώς διαφορετικά αίτια από αυτά που προβλήθηκαν. Έτσι, ο κυριότερος παράγοντας πρέπει να θεωρείται η αύξηση των δημοσίων ελλειμμάτων. Κι αυτό συνέβη γιατί η ανάπτυξη των δημοσίων εξόδων δεν ακολουθήθηκε από μία ισόρροπη ανάπτυξη των δημοσίων εσόδων – γεγονός που σχετίζεται με την απόφαση της Κυβέρνησης να μην επιβαρύνει φορολογικά τα αστικά και τα μικροαστικά στρώματα. Παράλληλα, η αύξηση των δημοσίων δαπανών συνδέεται πέρα από την κατά ένα μέρος υποχρεωτική αύξηση των κοινωνικών δαπανών λόγω ανόδου του προσδόκιμου της ζωής του πληθυσμού, και με την αποπληρωμή προηγούμενων δανείων, την αύξηση των στρατιωτικών δαπανών, την αύξηση των δημοσίων επενδύσεων κ.λπ. Για να το πούμε διαφορετικά: έγινε μία προσπάθεια εξισορρόπησης από πλευράς του ΠΑΣΟΚ μεταξύ των προσδοκιών των λαϊκών στρωμάτων που επεδίωκαν την ανάπτυξη των κρατικών δαπανών προς μία φιλολαϊκή κατεύθυνση και της επιθυμίας της άρχουσας τάξης να μη διαταραχθεί το υπάρχον φορολογικό καθεστώς. Αυτό που τελικά θα επιλεγεί θα ικανοποιήσει μερικώς τα κυρίαρχοι στρώματα, αλλά σε τελική ανάλυση μεσοπρόθεσμα, αλλά και μακροπρόθεσμα θα λειτουργήσει υπέρ των αστικών στρωμάτων.

Για να γίνει πιο κατανοητό αυτό θα πρέπει να εισαχθούμε σε μία ευρύτερη συζήτηση γύρω από την πολιτική των αστικών στρωμάτων

22. OCDE, *Etudes économiques de l'OCDE: GRECE 1989/1990*.

σε αναφορά με την οικονομική κρίση και την αύξηση του δημόσιου δανεισμού. Πιο συγκεκριμένα, και πέρα από τις ελληνικές ιδιαιτερότητες, η ένταση της κρίσης κάνει πιο διστακτικούς τους κεφαλαιοκράτες να επενδύσουν στη βιομηχανία ή στο εμπόριο. Στρέφονται σε πιο ασφαλείς δραστηριότητες, όπως είναι η αγορά κρατικών ομολόγων, τα οποία αποφέρουν σημαντικό τόκο και πολλαπλασιάζουν το αρχικό κεφάλαιο.

Όπως πολύ ορθά παρατηρεί ο Μαρξ: «*Το δημόσιο χρέος γίνεται ένας από τους πιο δραστικούς μοχλούς της πρωταρχικής συσσώρευσης. Σαν με μαγικό ραβδί προικίζει το μη παραγωγικό χρήμα με παραγωγική δύναμη και το μετατρέπει έτσι σε κεφάλαιο, χωρίς να 'ναι υποχρεωμένο να εκτεθεί στους κόπους και στους κινδύνους που είναι αχώριστοι από τη βιομηχανική μα ακόμα κι από την τοκογλυφική τοποθέτηση. Οι πιστωτές του δημοσίου στην πραγματικότητα δε δίνουν τίποτα, γιατί το ποσό που δανείζουν μετατρέπεται σε κρατικά ευκολομεταβιβάσιμα χρεόγραφα, που στα χέρια τους εξακολουθούν να λειτουργούν, όπως θα λειτουργούσαν αν ήταν ισόποσο μετρητό χρήμα*».²³ Έτσι, «*αν ο βιομήχανος δεν μπορεί να διευρύνει άμεσα το προτασές αναπαραγωγής του, τότε ένα μέρος του χρηματικού του κεφαλαίου αποβάλλεται από την κυκλοφορία σαν περίσσιο και μετατρέπεται σε δανείσιμο χρηματικό κεφάλαιο*».²⁴ Συμπερασματικά, βλέπουμε ότι «*η συσσώρευση κεφαλαίου με τη μορφή ομολογιών του κρατικού χρέους δεν σημαίνει, όπως δείξαμε, παρά μόνο την αριθμητική αύξηση μιας τάξης πιστωτών του κράτους, που έχουν το δικαίωμα να προεισπράτουν για τον εαυτό τους ένα ορισμένο από το συνολικό ποσό των φόρων*».²⁵

Με άλλα λόγια, σε περιόδους κρίσης, οπότε το ύψος του μέσου ποσοστού κέρδους πέφτει, οι καπιταλιστές επινοούν άλλους τρόπους για να εκμεταλλεύονται τις κυριαρχούμενες τάξεις. Επενδύοντας σε

23. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Α' τόμος, σελ. 779.

24. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Γ' τόμος, σελ. 636.

25. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Γ' τόμος, σελ. 600-601.

κρατικά ομόλογα εξασφαλίζουν σίγουρα κέρδη τα οποία τα αποσπών από τους εργαζόμενους μέσω του μέρους της φορολογίας που κατευθύνεται για την αποπληρωμή του δημόσιου χρέους. Εξυπακούεται ότι σε αυτές τις περιόδους το τραπεζικό κεφάλαιο αναβαθμίζει την παρουσία του μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα.

Όσον αφορά την περίπτωση της Ελλάδας, η οξύτητα της κρίσης ώθησε ορισμένες μερίδες του κεφαλαίου στην ανάπτυξη δανειοληπτικών δραστηριοτήτων – πρακτική που βοηθήθηκε από την άνοδο των δημόσιων ελλειμμάτων. Ουσιαστικά, πρόκειται για μία μετατόπιση του πεδίου της ταξικής πάλης από το χώρο της «παραγωγής» στο χώρο της «κερδοσκοπίας».

Για να έχουμε μια συνολικότερη εικόνα της κατάστασης θα πρέπει να γίνει μία σύντομη αναφορά στα βασικά χαρακτηριστικά της οικονομικής πολιτικής των κυρίαρχων στρωμάτων στη δεκαετία του '80, τμήμα της οποίας ήταν και η δανειοδότηση του κράτους για την αποπληρωμή των ελλειμμάτων. Πιο συγκεκριμένα, η κρίση υπερσυσσώρευσης επέφερε τη μείωση των επενδύσεων αλλά και την πτώση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου. Η πολιτική μεταβολή του συσχετισμού δύναμης υπέρ των λαϊκών τάξεων περιόρισε ακόμη περισσότερο τα περιθώρια κέρδους του επιχειρηματικού κόσμου. Απέναντι σε αυτή την κατάσταση αρθρώθηκαν δύο ειδών απαντήσεις, όχι κατ' ανάγκην ανταγωνιστικές μεταξύ τους:

α. Η επέκταση της παραοικονομίας. Σύμφωνα με ορισμένους υπολογισμούς η παραοικονομία αυξήθηκε στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1973-1981 από 19,9% σε 23,5% του ΑΕΠ ενώ για την περίοδο 1982-1988 το αντίστοιχο ποσοστό φθάνει το 31,6% του ΑΕΠ.²⁶ Μέσω

26. Ι. Βαβούρας – Ν. Καραβίτης – Α. Τσούχλου, «Μια Έμμεση Μέθοδος Εκτίμησης του Μεγέθους Παραοικονομίας και Εφαρμογή της στην περίπτωση της Ελλάδας», στο Ι. Βαβούρας (επιμ.), *Παραοικονομία*, «Κριτική», Αθήνα, 1990, πίν. Ι, σελ. 375.

αυτής της πολιτικής επιχειρείται η αύξηση της κεφαλαιακής κερδοφορίας, τόσο λόγω του χαμηλότερου εργατικού κόστους που συνοδεύει την απασχόληση των εργαζομένων στην παραοικονομία όσο και λόγω της ανυπαρξίας φορολόγησης των πραγματοποιούμενων κερδών.

β. Ο δανεισμός του Δημοσίου με όρους που υπερέβαιναν κατά πολύ το μέσο ποσοστό κερδοφορίας,²⁷ γεγονός που καθιστούσε πολύ πιο αποδοτική μία επένδυση σε ομόλογα από τη δημιουργία μίας νέας παραγωγικής μονάδας. Πολύ περισσότερο που «απάλλασσε» τον επενδυτή από την ανάγκη συνδιαλλαγής με την Κυβέρνηση και τους εργαζόμενους σχετικά με το πλαίσιο του εργασιακού προτύπου.²⁸

Κατά συνέπεια, αυτό που διαπιστώνεται είναι πως η αύξηση του δημόσιου χρέους, μολοντί δεν ξεπέρασε τα ανάλογα μεγέθη σημαντικών χωρών της Κοινότητας, οφείλεται στη μη αντίστοιχη ανάπτυξη των δημοσίων εσόδων. Παράλληλα, η οικονομικά ιθύνουσα τάξη καθόλου δε ζημιώθηκε από την πολιτική των ελλειμμάτων αφού δινόταν ευκαιρία για πραγματοποίηση κερδών με υψηλότερα ποσοστά από αυτά που θα απέφερε μία μέση επένδυση στο χώρο της μεταποίησης.

Από το 1985 και ύστερα, θα λάβει χώρα η χρησιμοποίηση της αύ-

27. Για μία πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη σχετικά με την οικονομική λειτουργία του δημοσίου χρέους και για τις συνέπειές του στην ελληνική οικονομία βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το Δημόσιο Χρέος και οι επιπτώσεις του*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1994, σελ. 17-18.

28. Βέβαια, η στροφή προς κερδοσκοπικού χαρακτήρα δραστηριότητες δε σημάδεψε ολόκληρη την οικονομική δραστηριότητα. Απλώς οδήγησε σε μεγαλύτερη πτώση των επενδύσεων και της παραγωγής στην Ελλάδα από ό,τι στο εξωτερικό. Όπως δείχνουν και τα στοιχεία του πίν. 12 του Παραρτήματος, η αύξηση του ΑΕΠ την περίοδο 1981-1985 έφθασε το 1,4% στην Ελλάδα και το 2,5% στις χώρες της ΕΟΚ, ενώ για την περίοδο 1986-1988 τα αντίστοιχα νούμερα είναι 1,6% και 3,1%. Παράλληλα, η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής έφθασε το 1,4% στην Ελλάδα την περίοδο 1981-1985 και το 1,7% στις χώρες της ΕΟΚ, ενώ για την περίοδο 1986-1988 τα αντίστοιχα νούμερα είναι 1,3% και 2,8%.

ξης των ελλειμμάτων ως ιδεολογικού υπόβαθρου για την υιοθέτηση των πολιτικών λιτότητας. Πρόκειται για ιδεολόγημα του τύπου «τα ελλείμματα πρέπει να μειωθούν μέσω της άσκησης μίας πολιτικής γενικευμένης λιτότητας», πράγμα που δεν έχει καμία σχέση με τα αίτια της αύξησης των ελλειμμάτων, αφού η όποια μείωση της πραγματικής αμοιβής των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα καθόλου δε θα συντελέσει στη μείωση των ελλειμμάτων. Αντίθετα, αυτό που θα επιτευχθεί είναι η βελτίωση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου εξαιτίας της μείωσης των πραγματικών μισθών, γεγονός που μόνο έμμεσα συντελεί στην πτώση των ελλειμμάτων, αφού σε ένα δευτερεύον στάδιο επηρεάζει το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και, κατά συνέπεια, τους μισθούς στο δημόσιο τομέα.

Από μία άλλη σκοπιά εξεταζόμενο, το δημόσιο χρέος λειτουργεί και ως μοχλός συγκρότησης κοινωνικής συμμαχίας της οικονομικά κυρίαρχης τάξης με τα μικροαστικά στρώματα. Κι αυτό γιατί σε αυτή την καθαρά χρηματιστική διαδικασία έχουν διεισδύσει και πολυάριθμα στρώματα μικροκαταθετών, οι οποίοι με την αγορά ομολόγων επιτυγχάνουν μεγαλύτερη απόδοση των αποταμιεύσεών τους. Έτσι, δημιουργείται ένα κοινωνικό μπλοκ μεταξύ των πλουσιότερων στρώματων που καταθέτουν ιλιγγιώδη ποσά σε τίτλους του Δημοσίου προποριζόμενα ανάλογους τόκους και σε μικροαστούς που χρησιμοποιούν τη μέθοδο αυτή για να αντισταθμίσουν τα οικονομικά αποτελέσματα της πολιτικής της λιτότητας.

Το πιο σημαντικό, όμως, είναι πως το κόστος πληρωμής του δημοσίου χρέους αναλαμβάνουν να το πληρώσουν τα φτωχότερα λαϊκά στρώματα μέσω της άμεσης φορολογίας. Έχει υπολογιστεί, μάλιστα, πως με τα χρήματα που πληρώνονται οι τόκοι, θα μπορούσαν να αυξηθούν οι μισθοί και οι συντάξεις κατά 40%.²⁹ Ταυτόχρονα, τα κα-

29. *Η Καθημερινή*, 26/6/94.

τώτερα οικονομικά στρώματα λόγω του πενιχρού ύψους των εισοδημάτων τους δεν μπορούν να προβούν σε αγορά ομολόγων και περιορίζονται στις απλές καταθέσεις ταμειευτηρίου. Δεδομένου όμως του ύψους του πληθωρισμού, τα πραγματικά βραχυχρόνια και μακροχρόνια επιτόκια καταθέσεων διαμορφώνονται για όλη τη δεκαετία με αρνητικούς ρυθμούς – γεγονός πρωτοφανές για όλες τις οικονομίες των Δυτικών χωρών.³⁰ Πρόκειται για υιοθέτηση μίας πολιτικής με σαφή αναδιανεμητικά αποτελέσματα υπέρ των αστικών και των μικροαστικών στρωμάτων και εις βάρος των μισθωτών και των αγροτών. Κι αυτό γιατί οι μεγαλοκεφαλαιούχοι έχουν την ικανότητα αύξησης των εισοδημάτων τους είτε μέσω της αγοράς ομολόγων είτε μέσω της μεταφοράς αποταμιευτικών πόρων σε διάφορες χώρες του εξωτερικού. Η μεταφορά αυτή συντελεί στην ακόμη μεγαλύτερη επιδείνωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών³¹ και ο φαύλος κύκλος συνεχίζεται.

Υποστηρίχθηκε αρκετές φορές στα προηγούμενα τμήματα αυτής της εργασίας πως η πολιτική που υιοθετούν οι αυτόνομες κυβερνώσες κατηγορίες πολύ σύντομα τροποποιείται λόγω των οικονομικών καταναγκασμών που θέτει η ίδια η λειτουργία του καπιταλιστικού τρό-

30. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι την περίοδο 1980-1988 το επίπεδο των πραγματικών βραχυχρόνιων επιτοκίων στην Ελλάδα παρουσίασε μείωση της τάξης του 5,5%, ενώ στο σύνολο των Δυτικών χωρών οι μεταβολές ήταν θετικές: π.χ. Δανία 9,4%, Βέλγιο 6%, Νορβηγία 6%, ΗΠΑ 3,9%, Δ. Γερμανία 3,6% κ.λπ. Παράλληλα, κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου, το επίπεδο των πραγματικών μακροχρόνιων επιτοκίων ήταν -4,5% για την Ελλάδα, ενώ για τις ΗΠΑ +5,5%, τη Δανία +7,4%, την Ισπανία +3,7%, την Αυστραλία +4,9%, τον Καναδά +5,9% κ.λπ. Βλ. Γ. Βάμβουκας, «Κρατικά Ελλείμματα: Αίτια, Παρενέργειες, Προτάσεις Οικονομικής Πολιτικής», στο Ν. Τάτσος (επιμ.), *Τα Δημόσια Οικονομικά στην Ελλάδα*, Εκδοτικές επιχειρήσεις «Το Οικονομικό», Αθήνα, 1994, σελ. 431-432.

31. Γ. Βάμβουκας, ό.π., σελ. 432-433.

που παραγωγής. Στις παραγράφους που προηγήθηκαν, διαπιστώθηκαν τα αδιέξοδα που αντιμετώπισε η Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ακολουθώντας μία πολιτική που επιχειρούσε να δημιουργήσει ένα νέο πλαίσιο ρύθμισης των σχέσεων μεταξύ συνασπισμού εξουσίας και κυριαρχούμενων τάξεων. Παρά τις ανησυχίες της άρχουσας τάξης, η επιλογή χρησιμοποίησης του κρατικού μηχανισμού για την εφαρμογή αυτής της πολιτικής είχε προδιαγραφεί και τα όριά της. Η κρίση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών καθώς και η αύξηση του δημόσιου χρέους φανερώνουν τους δομικούς περιορισμούς που ήταν αδύνατον η συγκεκριμένη πολιτική να ξεπεράσει. Κι αυτό γιατί η αύξηση του ισοζυγίου συναλλαγών προέκυψε, παρά τη μετριοπαθή πολιτική του ΠΑΣΟΚ στο ζήτημα της ανόδου των εισοδημάτων, λόγω εξωτερικών παραγόντων που έχουν να κάνουν με πλευρές της διεθνούς οικονομικής κρίσης. Για να μπορούν οι Έλληνες σοσιαλιστές να ξεπεράσουν τα εμπόδια αυτά, θα έπρεπε να είχαν επιλέξει μια διαφορετική πολιτική ανάπτυξης, η οποία θα ήταν στον αντίποδα των υποχρεώσεων, δεσμεύσεων και εξαρτήσεων που δημιουργεί η προσπάθεια βελτίωσης της θέσης της χώρας στο διεθνές (καπιταλιστικό) καταμερισμό της εργασίας. Επιπλέον, η αύξηση του δημόσιου χρέους ως απόρροια πλευρών της λειτουργίας της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας δημιούργησε εγγενή προβλήματα στην άσκηση της κυβερνητικής πολιτικής και ανάγκασε το ΠΑΣΟΚ, σε ένα πρώτο στάδιο, στην υιοθέτηση σημαντικών αλλαγών σε ό,τι αφορά τους οικονομικούς σχεδιασμούς και, σε ένα δεύτερο στάδιο, στη διαχείριση του εγγειρρήματος της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Η καπιταλιστική αναδιάρθρωση, στο οικονομικό επίπεδο στη δεκαετία του '80, θα χρησιμοποιήσει τέσσερις βασικούς άξονες πολιτικής: τη μείωση των εισοδημάτων των εργαζομένων, τον περιορισμό των δημοσίων εξόδων που προορίζονται για τη μισθοδοσία των δημοσίων υπαλλήλων, την αλλαγή των εργασιακών σχέσεων, καθώς και την προσπάθεια αύξη-

σης της γυναικείας απασχόλησης. Με τα δύο πρώτα ζητήματα ασχοληθήκαμε μέχρι το σημείο αυτό, με τα δύο άλλα ασχολούμαστε στις επόμενες δύο παραγράφους.

4.5 Οι νέες μορφές εργασιακής απασχόλησης στο πλαίσιο της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης

Σε ό,τι αφορά το εγχείρημα της αναδιάρθρωσης στο χώρο των εργασιακών σχέσεων, αυτό που επιδιώκεται είναι η αλλαγή των μορφών εργασιακής απασχόλησης³² έτσι ώστε, μέσω μιας ευλύγιστης οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας, να μειώνεται το κόστος παραγωγής και να μεγιστοποιούνται τα κέρδη.

Οι νέες μορφές που επιχειρεί το κεφάλαιο να εισαγάγει είναι οι εξής: 1. η μερική απασχόληση, 2. η τέταρτη βάρδια, 3. η δουλειά με το κομμάτι, 4. η σύνδεση της αμοιβής με την παραγωγικότητα, 5. η δουλειά στο σπίτι, 6. η εργασία κατόπιν κλήσης, όπου ο εργαζόμενος περιμένει στο σπίτι του τη σχετική ειδοποίηση,³³ 7. η παράλληλη χρησιμοποίηση ξένων –ανασφάλιστων– εργατών όπου χρειάζεται ανειδίκευτη εργασία, 8. η ευέλικτη χρησιμοποίηση του συνολικού χρόνου

32. Εννοείται ότι όλη η παρουσίαση που θα ακολουθήσει αφορά τη συνολική προσπάθεια που επιχειρεί το κεφάλαιο στην Ελλάδα για να αναδιαρθρώσει τη μορφή των εργασιακών σχέσεων κι όχι αποκλειστικά την εξέταση φαινομένων ευέλικτης εργασίας, που αποτελούν υποσύνολο αυτής της προσπάθειας της αστικής τάξης. Σε αντίθετη περίπτωση, θα ήμασταν υποχρεωμένοι να προχωρήσουμε σε αναλυτική εξέταση των θεωριών αυτών (Μπουγιέ, Άτκινσον, Ράμπερι, Τάρλινγκ, Γουάκινσον, Μισόν, Μάρει), πράγμα που ξεφεύγει πολύ από τους σκοπούς αυτής της μελέτης.

33. Γ. Μαυρίης, «Η επίθεση του κεφαλαίου», *Θέσεις*, τ. 15, 1986, επίσης Κ. Vergopoulos, «Mondialisation...», σελ. 16.

εργασίας και οι υπερωρίες, 9. τα διάφορα συστήματα πριμ, 10. η δυνατότητα μετακίνησης των εργαζομένων από τομέα σε τομέα απασχόλησης μέσα στο ίδιο το εργοστάσιο.³⁴

Τα επιμέρους αίτια χρησιμοποίησης αυτών των μεθόδων, πέρα από το βασικό που είναι η αύξηση της κερδοφορίας των επιχειρήσεων, σχετίζονται με:

1. Την αύξηση του ανταγωνισμού λόγω του ανοίγματος των συνόρων, σε συγκεκριμένες περιοχές και αγορές με δεδομένες καταναλωτικές δυνατότητες, που υποχρεώνει τις επιχειρήσεις να ελαχιστοποιούν δυσχέρειες στην ομαλή λειτουργία τους, όπως είναι: η καθυστέρηση στην παράδοση εμπορευμάτων, οι μηχανολογικές βλάβες, η αυξημένη ζήτηση σε περιόδους αιχμής, που αναγκάζει τις επιχειρήσεις να μειώνουν τους νεκρούς χρόνους,³⁵ η πραγματοποίηση υψηλών επενδύσεων σε περίπτωση συγκυριακής αύξησης της ζήτησης κ.λπ.³⁶ 2. Την προσπάθεια μείωσης των εξόδων λειτουργίας σε περιόδους χαμηλής ζήτησης. 3. Τη μείωση του εργατικού κόστους που δημιουργούν οι εργοδοτικές εισφορές για κοινωνική ασφάλιση, αποζημίωση, διάφορα επιδόματα κ.λπ. 4. Τη δυνατότητα ταχύτατης απόλυσης εργαζομένων είτε για λόγους χαμηλής παραγωγικότητας είτε λόγω ανάπτυξης συνδικαλιστικής δράσης.³⁷

34. Δ. Στρατούλης, «Νέα φαινόμενα και τάσεις στις μορφές εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης στη χώρα μας», *Επιστημονική Σκέψη*, τ. 35, 1986, σελ. 10-11.

35. Για το σημαντικό αυτό ζήτημα βλ. 1. J. Tomaney, «The reality of workplace flexibility», *Capital and Class*, No. 40, 1990, σελ. 35, 2. *Courrier International*, No. 134, 1993, σελ. 8-9, 3. P. Morville, *Les nouvelles politiques sociales du patronat*, La Découverte, Paris, 1985, σελ. 59-60, 77-78, 4. Α. Λυμπεράκη, «Στον αστερισμό της ευελιξίας», *Θέσεις*, τ. 32, 1990, σελ. 56-57.

36. S. Boutillier – D. Uzunidis, *La Grèce face à l'Europe*, L' Harmattan, Paris, 1991, σελ. 137.

37. *Courrier International*, ό.π.

Κατ' αυτό τον τρόπο, οι επιχειρήσεις κατορθώνουν να μειώνουν τα έξοδα λειτουργίας τους και να αυξάνουν τα κέρδη τους. Ο Κ. Μαρξ, στο *Κεφάλαιο*, είχε προβεί σε ορισμένες σημαντικές διαπιστώσεις για τη λειτουργία του μισθού με το κομμάτι ως μεθόδου αύξησης της εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης από το κεφάλαιο: «Εδώ η ποιότητα της εργασίας ελέγχεται από το ίδιο το προϊόν της, που πρέπει να 'χει τη μέση ποιότητα, αν πρόκειται να πληρωθεί ολόκληρη η τιμή του κομματιού. Από την άποψη αυτή, ο μισθός με το κομμάτι γίνεται η πιο προσοδοφόρα πηγή περικοπής του μισθού και κεφαλαιοκρατικής απάτης.

»Προσφέρει στους κεφαλαιοκράτες ένα ολότελο καθορισμένο μέτρο για την εντατικότητα της εργασίας. Μόνο ο χρόνος εργασίας, που ενσαρκώνεται σε μια από τα πριν καθορισμένη και εμπειρικά διαπιστωμένη ποσότητα εμπορεύματος, θεωρείται κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας και πληρώνεται σαν τέτοιος. [...]

»Όταν είναι δοσμένος ο μισθός με το κομμάτι, έχει φυσικά προσωπικό συμφέρον ο εργάτης να εντείνει όσο το δυνατό περισσότερο την εργατική του δύναμη, πράγμα που ευκολύνει τον κεφαλαιοκράτη ν' ανεβάσει τον βαθμό εντατικότητας. Προσωπικά επίσης συμφέρον έχει ο εργάτης να παρατείνει την εργάσιμη μέρα γιατί έτσι ανεβαίνει ο ημερήσιος ή ο βδομαδιατικός μισθός του». ³⁸

Στο πολύ ενδιαφέρον αυτό απόσπασμα του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ δείχνει πόσο επικερδές για το κεφάλαιο είναι το σύστημα πληρωμής με το κομμάτι, αφού αυτή η μέθοδος προσδένει τον εργαζόμενο στις επιδιώξεις του επιχειρηματία, εξαναγκάζοντάς τον να αυξήσει την παραγωγικότητά του διευρύνοντας τον εργάσιμο χρόνο του και, συνακόλουθα, να μεγαλώσει τη μάζα της υπεραξίας που του αποσπά ο εργοδότης του.

Στις μέρες μας αυτή η μορφή της εργασίας οξύνει ακόμη πιο έντονα το φαινόμενο της εργατικής εκμετάλλευσης διότι:

38. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Α' τόμος, σελ. 571-573.

α. Οι εργαζόμενοι στερούνται νόμιμου μισθού, επιδομάτων, κοινωνικής ασφάλισης, κανονικού ωραρίου εργασίας, ο δε κίνδυνος εργασίας βαρύνει αποκλειστικά τον εργαζόμενο. ³⁹ Ο μισθός τους δε, είναι πιο κάτω από την αξία αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης, αφού δεν υπάγονται στις συλλογικές συμβάσεις εργασίας και οι αμοιβές τους είναι ανάλογες με το γενικό και το τοπικό επίπεδο της ανεργίας καθώς και με το βαθμό αντίστασης των εργαζομένων. ⁴⁰

β. Διασπάται ο ενιαίος χώρος συνδικαλιστικής οργάνωσης, αυτός του εργοστασιακού σωματείου, αφού οι εργαζόμενοι είναι υποχρεωμένοι να δουλεύουν «κατά μόνας» και να μην έχουν καμία προσωπική επαφή με άλλους εργαζόμενους που αντιμετωπίζουν τα ίδια προβλήματα.

γ. Δυσχεραίνεται η συνδικαλιστική δράση των εργαζομένων στην επιχείρηση αφού οι εργαζόμενοι με το κομμάτι μπορούν οποιαδήποτε στιγμή να χρησιμοποιηθούν είτε σαν απεργοσπάστες είτε σαν «κανονικοί» εργαζόμενοι. ⁴¹

Η εξάπλωση του φασόν σε ολοένα και περισσότερους τομείς της παραγωγής δημιουργεί το διαχωρισμό των εργαζομένων με το κομμάτι σε δύο βασικές κατηγορίες: α. στους εργαζόμενους στις παραδοσιακές μορφές φασόν, όπως είναι όσοι ασχολούνται με την κλωστοϋφαντουργία, τα ψεύτικα κοσμήματα, τα παιχνίδια κ.λπ. β. στους απασχολούμενους στις σύγχρονες μορφές του φασόν, όπως είναι οι επιμελητές κειμένων, οι ερευνητές αγοράς, οι μεταφραστές, οι ασφαλιστές, διάφορες κατηγορίες πωλητών κ.λπ. ⁴²

39. Δ. Κατορίδας, «Φασόν: Ζωή και δουλειά με το κομμάτι», *Θέσεις*, τ. 48, 1994, σελ. 33.

40. Για μία εξαιρετικά σημαντική ανάλυση του ζητήματος βλ. Δ. Στρατούλης, «Νέα φαινόμενα...», σελ. 14.

41. Δ. Στρατούλης, ό.π.

42. Δ. Κατορίδας, «Φασόν: Ζωή και...», σελ. 26.

Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι όπως και μεταξύ των εργατών και των εμποροϋπαλλήλων δεν υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές αλλά μόνο ιδεολογικά στερεότυπα για το πού ανήκουν ταξικά, έτσι και στις περιπτώσεις όσων απασχολούνται κυρίως με το κομμάτι, τα κοινά ταξικά στοιχεία μεταξύ των δύο κατηγοριών είναι πολλά και οι διαφορές σχεδόν μηδαμινές. Από την άλλη, διάφορες κατηγορίες εργαζομένων που δουλεύουν με το κομμάτι, είτε ως εξωτερικοί συνεργάτες μίας επιχείρησης αναλαμβάνοντας την εκπλήρωση κάποιας υπηρεσίας, είτε ως εργαζόμενοι της επιχείρησης που παίρνουν επιπρόσθετη εργασία για το σπίτι εκτός του κανονικού ωραρίου, είτε, τέλος, ως «κανονικοί» εργαζόμενοι που η επιχείρηση τους αναθέτει την περάτωση ενός ολόκληρου τμήματος της παραγωγής,⁴³ δε γίνονται αντικείμενο των ίδιων σχέσεων υπερεκμετάλλευσης με τους απασχολούμενους στο σπίτι: πολύ συχνά δε, ανήκουν και σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις. Το γεγονός αυτό, όμως, σε καμία περίπτωση δεν ακυρώνει την επιλογή του κεφαλαίου για μεγιστοποίηση της χρήσης των κατ' οίκον εργαζομένων, με στόχο τη μείωση του εργασιακού κόστους, την ευελιξία στους χρόνους παραγωγής και την εξασθένιση του συνδικαλιστικού κινήματος.

Ένας άλλος, φαινομενικά επωφελής για τους εργαζόμενους, τρόπος εντατικοποίησης των ρυθμών εκμετάλλευσης από την πλευρά του κεφαλαίου είναι αυτός της αύξησης του συνολικού χρόνου εργασίας για ορισμένες περιόδους του χρόνου. Η μέθοδος αυτή αποσκοπεί στην ανταπόκριση της παραγωγής σε περιόδους υψηλής ζήτησης, δεν μπορεί δε να υπερβεί, στην Ελλάδα, τις 48 ώρες την εβδομάδα για ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα, ενώ ο μέσος όρος εργασίας σε ένα τρίμηνο δεν πρέπει να ξεπερνά τις 40 ώρες. Έτσι, το 40ωρο τυπικά δεν παραβιάζεται, ενώ οι επιχειρηματίες πετυχαί-

43. Για μία πιο εκτενή παρουσίαση όλων των κατηγοριών των εργαζομένων με το κομμάτι βλ. Δ. Κατσορίδας, ό.π., σελ. 26-27.

νουν να αυξήσουν την παραγωγή τους τη στιγμή που τους συμφέρει.

Εννοείται ότι με αυτό τον τρόπο εντείνεται η εκμετάλλευση των εργαζομένων αφού αυξάνεται η μάζα της υπεραξίας με ρυθμούς μεγαλύτερους από αυτούς που θα υπήρχαν αν το δωρο ίσχυε για όλο το χρόνο, ενώ και οι βλάβες που μπορεί να προκληθούν στην υγεία των εργαζομένων λόγω της εντατικοποίησης των ρυθμών δουλειάς δεν είναι αμελητέες.

Στην περίπτωση που η περίοδος της υψηλής ζήτησης διαρκέσει για περισσότερο διάστημα από αυτό που νομίμως μπορούν να υπερπαρασποληθούν οι εργαζόμενοι, έχει επινοηθεί το σύστημα των υπερωριών ως μία άλλη μέθοδος αύξησης του βαθμού εκμετάλλευσης των εργαζομένων.

Όπως πολύ ορθά αναφέρει ο Αλτουσέρ για το φαινόμενο των υπερωριών: *«Ανάλογα με το ωράριο πληρώνονται 25%, 50% ακόμα και 100% πάνω από την ταρίφα των "κανονικών ωρών". Εξωτερικά, φαίνεται να "κοστίζουν ακριβά" στην εργοδοσία. Στην πραγματικότητα οι υπερωρίες της είναι ευνοϊκές. Γιατί επιτρέπουν στους καπιταλιστές να δουλεύουν τις πανάκριβες μηχανές τους 24 ώρες το 24ωρο, για να τις αποσβέσουν το ταχύτερο δυνατό, πριν τεθούν εκτός μάχης από άλλες καινούριες μηχανές, ακόμα πιο αποτελεσματικές, που η σύγχρονη τεχνολογία ρίχνει αδιάκοπα στην αγορά. Για το προλεταριάτο οι "υπερωρίες" κάθε άλλο παρά "δωρο" αποτελούν, που τους παραχωρούν δήθεν οι εργοδότες. Οι εργάτες αποκτούν βέβαια, με τον τρόπο αυτό, ένα συμπληρωματικό εισόδημα, που τους είναι απαραίτητο, αλλά η υγεία τους καταστρέφεται. Οι "υπερωρίες" λοιπόν, κάτω από το απατηλό τους προσωπείο, αποτελούν πρόσθετη εκμετάλλευση για τους εργάτες»*.⁴⁴

Σε αυτό το απόσπασμα ο Αλτουσέρ, σωστά επισημαίνει πως οι υπερωρίες δεν αποτελούν παρά μία ακόμη μέθοδο εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης. Διότι η αύξηση της υπεραξίας που καρπώνεται ο ερ-

44. Αλτουσέρ, *Θέσεις*, σελ. 55.

γοδότης είναι πολύ μεγαλύτερη από την αντίστοιχη αύξηση που λαμβάνει ο εργαζόμενος με τη μορφή της υπερωρίας. Δε θα μπορούσαν, άλλωστε, να είναι διαφορετικά τα πράγματα. Ο καπιταλιστής δε χρησιμοποιεί το σύστημα των υπερωριών παρά μόνο γιατί γνωρίζει πως με αυτό τον τρόπο θα κερδίσει περισσότερο. Αν εκτιμήσει πως αυτός ο τρόπος δεν τον συμφέρει, θα τον εγκαταλείψει χωρίς να ενδιαφερθεί για το τι συμφέρει τον εργαζόμενο.

Άλλη μέθοδος που αποσκοπεί στην κατακόρυφη αύξηση της εργατικής εκμετάλλευσης είναι αυτή της εισαγωγής των συστημάτων πριμ – συμφωνιών παραγωγικότητας. Συγκεκριμένα, τα συστήματα αυτά παίρνουν τις εξής μορφές:

α. Τα πριμ παραγωγής, που διακρίνονται στα ατομικά πριμ, στα ομαδικά πριμ και στα πριμ ελαχιστοποίησης των φθορών.

β. Τα πριμ παρουσίας, που δίνονται σε εργαζόμενους που δεν απουσιάζουν καθόλου από τη δουλειά τους ακόμη και αν ασθενούν ή ακόμη και όταν υπάρχει μια απεργιακή κινητοποίηση.

γ. Τα πριμ με ποσοστά επί των κερδών ή επί των πωλήσεων.⁴⁵

Η μέθοδος αυτή, όπως και οι άλλες νέες μορφές εργασιακών σχέσεων που ήδη περιγράψαμε, σκοπεύει στην αύξηση των κερδών μέσω της μεγιστοποίησης του βαθμού εκμετάλλευσης που επιτυγχάνεται χάρη στην εντατικοποίηση της εργασίας. Παράλληλα, με το «δέλεαρ» των πριμ η εργοδοσία κατορθώνει να συντηρεί σε χαμηλά επίπεδα τις «επίσημες» αμοιβές των εργαζομένων, ενώ τα πριμ παρουσίας υποχρεώνουν τους εργαζόμενους να δουλεύουν όντας άρρωστοι ή να μη συμμετέχουν σε απεργιακές κινητοποιήσεις. Ταυτόχρονα, στο ιδεολογικό επίπεδο, οι εργαζόμενοι εκτιμούν ότι ο μισθός τους είναι συνάρτηση του «πόσο παράγουν» κι όχι των κοινωνι-

45. Δ. Στρατούλης, «Νέα φαινόμενα και τάσεις στις μορφές εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης στη χώρα μας», *Επιστημονική Σκέψη*, τ. 36, 1986, σελ. 15-16.

κά αναγκαίων εξόδων αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης.

Σημαντικότερες, όμως, είναι και οι επιπτώσεις που λαμβάνουν χώρα στο επίπεδο της ταξικής ενότητας της εργατικής τάξης. Διότι με τις μεθόδους αυτές οι εργαζόμενοι συνηθίζουν στην ατομική και όχι στη συλλογική προσπάθεια βελτίωσης των εισοδημάτων τους, αφού δεν αισθάνονται ότι αποτελούν το μέρος ενός όλου που έχει τα ίδια προβλήματα και αντιμετωπίζει τις ίδιες δυσκολίες. Από την άλλη, δημιουργείται ο κίνδυνος ανάπτυξης φαινομένων ανταγωνισμού μεταξύ των εργαζομένων, είτε στην περίπτωση των ατομικών πριμ, όπου ο καθένας αγωνίζεται ενάντια σε όλους για την κατάκτηση του πριμ, είτε στα ομαδικά πριμ, όπου μπορεί να ξεσπούν διαμάχες μεταξύ των εργατών σχετικά με τους «γρήγορους» ή τους «αργούς» ρυθμούς δουλειάς που επιλέγει η ομάδα.

Βλέποντας, συνολικά τώρα, τις αναδιαρθρώσεις αυτές στη μορφή των εργασιακών σχέσεων, μπορεί να υποστηριχθεί πως με αυτές τις μεθόδους οδηγούνται οι εργαζόμενοι σε ένα εργασιακό καθεστώς που χαρακτηρίζεται από την αβεβαιότητα σε ό,τι αφορά τη διάρκεια της παρεχόμενης απασχόλησης, την ύπαρξη ασφαλιστικής κάλυψης, αλλά και το ίδιο το ύψος της αμοιβής της εργασίας, το οποίο πάρα πολλές φορές εξαρτάται από μία σειρά πριμ και έξτρα επιδομάτων μη νομοθετικά κατοχυρωμένων και συνεπώς επιδεκτικών σε πολλαπλές μορφές αναιρέσεων από την πλευρά της εργοδοσίας. Παράλληλα, ολόκληρο το πλέγμα σχέσεων που θεσπίζουν οι αναδιαρθρώσεις αυτές, ωθεί τους εργαζόμενους σε μία εξατομικευμένη πρόσληψη της κατάστασής τους και τους απωθεί από τη συμμετοχή σε συλλογικές μορφές οργάνωσης των συμφερόντων.⁴⁶

46. Β. Γεωργιάδου, *Νέα ένδεια και αργωγή*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1992, σελ. 87.

Ο βασικός στόχος που επιδιώκεται μέσα από αυτές τις ρυθμίσεις είναι η αύξηση των κερδών, τόσο μέσα από τη μείωση του εργατικού κόστους όσο και χάρη στην ευέλικτη αύξηση της προσφοράς σε περιόδους υψηλής ζήτησης, ενώ επιτυγχάνονται και σημαντικά ρήγματα στην ταξική συνείδηση των εργαζομένων.

Όσον αφορά, τέλος, το εμπειρικό επίπεδο, τα αποτελέσματα που είχε αυτή η προσπάθεια, μέχρι το 1988, είναι αρκετά ενδιαφέροντα. Σύμφωνα με μια έρευνα της Εμπορικής Τραπεζής υπολογίζεται ότι στο σπίτι δουλεύουν με το κομμάτι 120.000-200.000 άτομα ή το 17,5% των εργαζομένων στη βιομηχανία.⁴⁷ Ο ΟΟΣΑ, από την άλλη, υπολογίζει ότι στην Ελλάδα το 1987 οι μερικά απασχολούμενοι φθάνουν το 7,9% του συνόλου των εργαζομένων ή 300.000 άτομα.⁴⁸

4.6 Η αύξηση της γυναικείας εργασίας

Η τέταρτη πλευρά της προσπάθειας καπιταλιστικής ανασυγκρότησης περιλαμβάνει την αύξηση της γυναικείας απασχόλησης. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα δεδομένα η γυναικεία απασχόληση στην Ελλάδα αυξάνει με πολύ γρήγορους ρυθμούς, γρηγορότερους μάλιστα από τους αντίστοιχους της ΕΟΚ και του ΟΟΣΑ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 30
Εξέλιξη της γυναικείας απασχόλησης

	Ελλάδα		ΕΟΚ		ΟΟΣΑ	
	'74-'79	'80-'89	'74-'79	'80-'89	'74-'79	'80-'89
Γυναικείος πληθυσμός ως (%) του συνολικού ενεργού πληθυσμού	30,0	34,3	35,1	37,9	37,4	40,2
Γυναικεία εργατική δύναμη ως (%) του συνολικού ενεργού πληθυσμού	21,1	26,1	28,7	32,4	32,3	36,3
Γυναικεία εργατική δύναμη ως (%) του γυναικείου πληθυσμού από 15-64 ετών	33,0	40,0	45,6	49,7	50,8	55,7

Πηγή: OCDE, *Historical Statistics*.

Παρατηρούμε ότι η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης αποτελεί μια γενικότερη κίνηση στις χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού.

47. Βλ. *Δελτίο Εμπορικής Τραπεζής*, Οκτ.-Δεκ. 1987 και S. Boutillier - D. Uzunidis, *La Grèce face à l'Europe*, L' Harmattan, Paris, 1991, σελ. 136.

48. *Η Καθημερινή*, 6/9/92.

ομού. Η διαφορά είναι ότι οι ρυθμοί αύξησης της γυναικείας απασχόλησης παρουσιάζονται στην Ελλάδα πιο υψηλοί, σε όλες τις κατηγορίες, από ό,τι στις χώρες της ΕΟΚ και του ΟΟΣΑ. Η σημασία της αύξησης της γυναικείας απασχόλησης είναι μεγάλη διότι οι γυναίκες αμείβονται με σημαντικά χαμηλότερους μισθούς σε σύγκριση με τους άντρες, όπως φαίνεται και από τον πίνακα που ακολουθεί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 31

Μέσες μηνιαίες αποδοχές των γυναικών ως (%) των μηνιαίων συνολικών αποδοχών των αντρών (β' τρίμηνο 1988)

Εργάτριες Βιομηχανίας	76,0
Υπάλληλοι »	67,6
» Ορυχείων – Μεταλλείων	70,2
» Τραπεζών	80,1
» Λιανικού εμπορίου	76,5
» Ασφαλειών	77,0

Πηγή: Ν. Παλαιολόγος, *Συνδικάτα και μισθωτοί εργαζόμενοι*, Αδημοσίευτη Δικτατορική Διστριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1990, σελ. 63, πίν. 2.12.

Μέσω λοιπόν της μαζικής εισόδου των γυναικών στην παραγωγή επιτυγχάνεται η μείωση του εργατικού κόστους, η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων και η μεγαλύτερη δυνατή προσαρμογή των ελληνικών επιχειρήσεων στα πλαίσια του διεθνούς ανταγωνισμού.

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΥΠΟΘΕΣΗ ΚΟΣΚΩΤΑ5.1 Η εξέλιξη των εισοδημάτων και η αντίδραση
των κυρίαρχων τάξεων απέναντι στη νέα
οικονομική πολιτική

Στο Πέμπτο και τελευταίο Μέρος της εργασίας θα γίνει αναφορά στις εξελίξεις που διαδραματίστηκαν μετά την εφαρμογή της νέας οικονομικής πολιτικής. Συγκεκριμένα, θα εξεταστούν οι υλικές συνέπειες της αναδιάρθρωσης στα λαϊκά στρώματα, οι εκλογικές μεταβολές που σημειώθηκαν, η απόκλιση –το 1988– από το πρόγραμμα σύγκλισης με τις κοινοτικές οικονομίες, η διάρρηξη των σχέσεων μεταξύ των δυνάμεων που αποτελούσαν το μπλοκ της «Αλλαγής», ο ρόλος των διανοουμένων, η στάση των κυρίαρχων τάξεων μέσα στη συγκυρία, η εξέλιξη των βασικών οικονομικών μεγεθών και, τέλος, η υπόθεση Κοσκωτά, που σημάδεψε το πέρας της δεύτερης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ.

Η μεταβολή της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ και η προσπάθεια υποστήριξης των αστικών συμφερόντων είχε ως συνέπεια την ανάγκη αλλαγής του ιδεολογικού οικοδομήματος πάνω στο οποίο στηριζόταν η κοινωνική συναίνεση των κυρίαρχων. Το τετράπτυχο (δημοκρατία – ανεξαρτησία – ανάπτυξη – αξιοκρατία) πάνω στο οποίο στηρίχτηκε η εκλογική ενδυνάμωση του ΠΑΣΟΚ είχε φθάσει στα όριά του. Εξέφραζε τις επιδιώξεις μιας άλλης εποχής, όπου το ΠΑΣΟΚ λειτουργούσε με έναν τελείως διαφορετικό τρόπο στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Το νέο ιδεολογικό πλαίσιο θα έπρεπε να εκφράζει, αλλά και να αιτιολογεί, το εγχείρημα της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Έτσι, το πρόβλημα του ισοζυγίου αδήλων πόρων ονομάζεται πρόβλημα ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων και δικαιολογεί την πολιτική περιστολής των εισοδημάτων που υιοθετείται. Η αδυναμία φορολόγησης των κυρίαρχων στρωμάτων αποκρύπτεται και παρουσιάζεται ως κύρια αιτία της αύξησης των δημοσίων ελλειμμάτων η υποτιθέμενη διόγκωση του αριθμού των δημοσίων υπαλλήλων. Οι παράγοντες κάμψης της παραγωγικότητας, τέλος, δεν αναζητούνται στη μείωση των επενδύσεων σε τομείς τεχνολογίας αλλά στη μη αποδεικνυόμενη χαμηλή αποδοτικότητα από την πλευρά των εργαζομένων. Με τον τρόπο αυτό, συγκροτούνται τα νέα πλαίσια του κυρίαρχου λόγου, δημιουργώντας σταδιακά τις προϋποθέσεις σχηματισμού ενός νέου ιδεολογικού συνόλου. Ενός συνόλου που δε θα χαρακτηρίζεται μόνο από «θετικότητα» απέναντι στους όρους της αναδιάρθρωσης αλλά και από «αρνητικότητα» απέναντι σε οποιοδήποτε είδους αντίδραση στην εφαρμογή αυτής της πολιτικής. Μία αρνητικότητα που, όπως θα διαπιστωθεί στη συνέχεια, θα στηριχτεί ιδεολογικά από την πλειοψηφία των διανοουμένων, ενώ θα έχει ως αποτέλεσμα τη διάρρηξη δεσμών αντιπροσώπευσης του ΠΑΣΟΚ με ορισμένα τμήματα των λαϊκών στρωμάτων.

Για να μπορέσουν να γίνουν κατανοητές οι εξελίξεις αυτές είναι αναγκαίο να αναφερθούμε στις συνέπειες που είχε για τα λαϊκά εισοδήματα η αλλαγή της οικονομικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 32

Ακαθάριστη μέση ωριαία αμοιβή εργατών βιομηχανίας (ECU)

	1978	1987	Αύξηση (%)
Βέλγιο	1,30	7,06	443
Δανία	1,99	10,46	426
Δ. Γερμανία	1,66	8,54	414
Ελλάδα	0,52	2,57	394
Ισπανία	0,55	5,16	838
Γαλλία	1,04	5,84	462
Ιταλία	0,99	5,94	500
Ιρλανδία	0,99	6,04	510
Ολλανδία	1,30	7,45	473
Πορτογαλία		1,51	
Μ. Βρετανία	1,19	5,97	402
Μ.Ο. ΕΟΚ	1,06	5,55	424

Πηγή: Eurostat και *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 20/4/89.

Τα στοιχεία του πίνακα 32 μας οδηγούν στα ακόλουθα συμπεράσματα: στην Ελλάδα το 1978 δίνονται οι πιο χαμηλοί μισθοί από όλες τις εξεταζόμενες χώρες. Μετά από 9 χρόνια οι μισθολογικές διαφορές με όλες αυτές τις χώρες, με εξαίρεση τη Μ. Βρετανία, έχουν αυξηθεί. Το χάσμα με την ΕΟΚ έχει μεγαλώσει, όπως φαίνεται και από τον πίνακα 7 του Παραρτήματος. Δεδομένης δε και της οριακής,

αλλά υπαρκτής, μέσης αύξησης που δόθηκε κατά την πρώτη τετραετία, το συνολικό αποτέλεσμα θα πρέπει να έχει επηρεαστεί ιδιαίτερα από τις συνέπειες της αλλαγής της οικονομικής πολιτικής. Ταυτόχρονα, μία σειρά από άλλους δείκτες κάνει ακόμη πιο εμφανή την αύξηση των ανισοτήτων. Έτσι, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας, ενώ το 1981 αποτελούσε το 57,8% του αντίστοιχου κοινοτικού, το 1985 θα πέσει στο 56,8% και το 1988 στο 54,3%.¹ Οι εξελίξεις αυτές θα έχουν συνέπειες και στο επίπεδο της κατανάλωσης: ενώ το 1985 η μέση ιδιωτική κατανάλωση στην Ελλάδα έφθανε το 44,8% της αντίστοιχης κοινοτικής, το 1988 θα πέσει στο 39,8%.²

Η συγκεκριμένη πολιτική μισθών του ΠΑΣΟΚ θα έχει σημαντικές συνέπειες και στην ενίσχυση των υφιστάμενων κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων. Δυστυχώς, σε αντίθεση με τη δεκαετία του '70, για τη δεκαετία του '80 δεν έχουν γίνει μελέτες σχετικές με το θέμα αυτό. Διατηρώντας λοιπόν ορισμένες επιφυλάξεις για την απόλυτη ακρίβεια των συμπερασμάτων, θα χρησιμοποιήσουμε ως πυξίδα τις έρευνες οικογενειακών προϋπολογισμών της ΕΣΥΕ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 33

Κατανομή νοικοκυριών σε κατηγορίες ανάλογα με τη μηνιαία συνολική αξία αγορών (%)

	1981-1982	1987-1988
Ανώτερη κατηγορία	19,9	14,6
Μεσαία 1	28,3	24,1
Μεσαία 2	30,7	33,6
Κατώτερη κατηγορία	19,3	28,0

Πηγή: Πίνακας 11 Παραρτήματος.

1. *European Economy*, No. 46, December 1990, σελ. 229.

2. *European Economy*, ό.π., σελ. 235.

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τον πίνακα 33, παρά τον ενδεικτικό χαρακτήρα τους, δείχνουν κατά τρόπο σαφή ότι οι ανισότητες, σωρευτικά, κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, αυξήθηκαν. Έτσι, στην ανώτερη οικονομική κατηγορία, ενώ το 1981-1982 συμμετείχε το 19,9% των νοικοκυριών, το 1987-1988 συμμετείχε μόνο το 14,6%.

Η αντίστροφη τάση παρατηρείται στην πιο φτωχή κατηγορία, όπου η συμμετοχή των νοικοκυριών αυξάνει από 19,3% σε 28%. Αλλά και στις δύο μεσαίες κατηγορίες παρατηρούνται αλλαγές, όπου μειώνεται η συμμετοχή στην πιο εύπορη μεσαία κατηγορία και αυξάνεται στην πιο φτωχή μεσαία κατηγορία. Πρέπει και εδώ να παρατηρηθεί πως η μείωση των εισοδημάτων των λαϊκών τάξεων στο σύνολο της οκταετίας του ΠΑΣΟΚ, δεδομένου του γεγονότος της βελτίωσης των αποδοχών κυρίως στα στρώματα αυτά κατά την πρώτη τετραετία, φανερώνει το εύρος της μεταφοράς εισοδήματος από την εργασία στο κεφάλαιο, που σημειώθηκε τα έτη 1985-1987 και δείχνει την ουσία του περιεχομένου της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης.

Βέβαια, αυτή η μεταφορά του πλούτου δεν μπορούσε να μην προκαλέσει αντιδράσεις στα στρώματα που κυρίως έπληττε. Έτσι, και παρά τη λειτουργία μηχανισμών ενσωμάτωσης των κοινωνικών κραδασμών και δικαιολόγησης των νέων μέτρων, οι αντιδράσεις που προκλήθηκαν δεν ήταν αμελητέες. Στην προσπάθειά της η Κυβέρνηση να τις περιορίσει, θα χρησιμοποιήσει μία ποικιλία μεθοδεύσεων. Δικαστική παρέμβαση στη ΓΣΕΕ, επιστράτευση απεργών, ποινικοποίηση απεργιών, έξαρση της αστυνομικής καταστολής...

Εντούτοις, η πολιτική αυτή της Κυβέρνησης δε θα αποφέρει τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα και οι απεργιακές κινητοποιήσεις που

θα καταγραφούν θα είναι σημαντικές. Συγκεκριμένα, το 1985 θα σημειωθούν 7.660 χιλ. χαμένες ώρες εργασίας από απεργίες, 8.839 χιλ. το 1986, 16.353 χιλ. το 1987 και 5.596 χιλ. το 1988.³

Η έξαρση του απεργιακού κινήματος θα υποχρεώσει το ΠΑΣΟΚ σε αλλαγή πολιτικής, η οποία θα οδηγήσει σε μία πρόσκαιρη διακοπή του προγράμματος λιτότητας. Γεγονός που είχε ως συνέπεια την αύξηση των μισθών κατά 2,8% το 1988. Η εξέλιξη αυτή μπορεί να μη συνετέλεσε στην αναπλήρωση του 7,5% και του 3,7% των απωλειών των ετών 1986 και 1987, δημιούργησε, ωστόσο, νέα δεδομένα στην Κυβέρνηση, αφού θα αναγκαστεί να παραιτηθεί ο αρμόδιος υπουργός Εθνικής Οικονομίας Κ. Σημίτης διαφωνώντας με την αναστολή του προγράμματος σύγκλισης. Πρόκειται για εξέλιξη που εμφανίζει την Κυβέρνηση να αντιμετωπίζει πρόβλημα προσανατολισμού της πολιτικής της, με την έννοια ότι υπήρχε μία απόκλιση από το περιεχόμενο των μέτρων του 1985 – μία απόκλιση που δημιουργούσε εντάσεις στο εσωτερικό του ίδιου του κυβερνώντος κόμματος και που, για να γίνει κατανοητή, χρειάζεται μία πιο «ευρεία» οπτική των καταστάσεων.

Έτσι, δε θα πρέπει να ξεχνάμε πως η ιστορία του ΠΑΣΟΚ καθώς και ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο που είχαν οι δεσμοί αντιπροσώπευσης με τα λαϊκά στρώματα, δημιουργούσαν το έδαφος για κλυδωνισμούς και αποκλίσεις από την αρχικά σχεδιασμένη πολιτική. Είναι πιθανό και ένα τμήμα της ηγεσίας όντως να πίστευε πως η πολιτική αυτή αποτελούσε ένα είδος τακτικής υποχώρησης από τις βασικές θέσεις του κινήματος και πως σταδιακά θα γινόταν η επιστροφή στην εφαρμογή της πολιτικής της πρώτης τετραετίας. Βέβαια, κάτι τέτοιο ήταν

3. Υπουργείο Εργασίας.

ανέφικτο γιατί, για μια σειρά από λόγους που έχουν διεξοδικά εξηγηθεί, οι μηχανισμοί οικονομικής βίας του καπιταλιστικού συστήματος, καθώς και μία σειρά από λειτουργίες του αστικού κράτους, συνετέλεσαν καθοριστικά στον αυτομετασχηματισμό του ΠΑΣΟΚ σε αστικό κόμμα σοσιαλδημοκρατικής απεύθυνσης.

Παράλληλα, η αμφιταλάντευση αυτή σχετίζεται και με το εύρος της ήττας που γνώρισε το κυβερνητικό κόμμα στις δημοτικές εκλογές του 1986 – γεγονός που έφερε το ΠΑΣΟΚ μπροστά στον κίνδυνο απώλειας σημαντικού μέρους των κοινωνικών του ερεισμάτων. Συγκεκριμένα, στους 299 μεγαλύτερους δήμους το ΠΑΣΟΚ έπεσε 5% σε σχέση με τις δημοτικές εκλογές του 1982 και 13% σε σχέση με τις βουλευτικές εκλογές του 1985. Το σημαντικότερο είναι ότι στο β' γύρο σημειώθηκε μια τάση αποστροφής των ψηφοφόρων της παραδοσιακής Αριστεράς απέναντι στο ΠΑΣΟΚ. Οι αριστεροί ψηφοφόροι, ψηφίζοντας δεξιούς υποψηφίους, αποδεικνύουν όχι μόνο το χαμηλό επίπεδο δημοτικότητας του κυβερνητικού κόμματος αλλά και την άρνηση αναγνώρισης στο ΠΑΣΟΚ του ρόλου του βασικού εκφραστή του μπλοκ της «Αλλαγής». Πρόκειται για την πρώτη σοβαρή εκδήλωση ρήξης του μετώπου των προοδευτικών δυνάμεων, η οποία θα κορυφωθεί λίγα χρόνια μετά με το σχηματισμό της Κυβέρνησης Τζανέτακη.

Έχοντας λοιπόν ως πρώτο δεδομένο τη διάρρηξη της συμμαχίας ΠΑΣΟΚ και παραδοσιακής Αριστεράς και ως δεύτερο δεδομένο τη διευρυμένη δυσανεξία των λαϊκών στρωμάτων για την ακολουθούμενη πολιτική, γίνονται εύκολα κατανοητά τα αίτια που θα συντελέσουν στην υποχώρηση της δύναμης του ΠΑΣΟΚ σε μία σειρά από κοινωνικούς χώρους και κοινωνικές κατηγορίες.

Έτσι, στην ΠΑΣΕΓΕΣ το 1987, το ΠΑΣΟΚ θα πέσει στο 46,5%, από 55% που είχε το 1982. Η εξέλιξη αυτή πρέπει να οφείλεται στη σοβαρή πτώση που γνώρισαν οι τιμές των αγροτικών προϊόντων σε σχέση

με τις άλλες χώρες της ΕΟΚ, κάτι που φαίνεται και στον πίνακα 39 του Παραρτήματος. Συγκεκριμένα, οι τιμές των αγροτικών προϊόντων στην Ελλάδα πέφτουν κατά 8,0% το 1986, 5,7% το 1987 και 1,0% το 1988. Τα αντίστοιχα στοιχεία για τις χώρες της ΕΟΚ είναι 3,6%, 4,2% και 2,3%. Το γεγονός δεν πρέπει να προκαλεί κατάπληξη. Όπως αναφέρθηκε και στο Τρίτο Μέρος της εργασίας, το ΠΑΣΟΚ δε θα μπορούσε σε μακροχρόνια βάση να διατηρεί, από τη μία, το επίπεδο των εισοδημάτων των αγροτών σε ικανοποιητικά επίπεδα και, από την άλλη, να συναινεί στην κοινή αγροτική πολιτική της ΕΟΚ. Οι επιπτώσεις από τη διείσδυση των κοινοτικών ευρωπαϊκών προϊόντων και από την άρση προστασίας της ελληνικής αγροτικής παραγωγής δεν άργησαν να φανούν. Ιδιαίτερο ρόλο σε αυτή την εξέλιξη διαδραμάτισε το γεγονός της ύπαρξης συγκεκριμένων πλεονεκτημάτων σε μία σειρά από κλάδους της αγροτικής παραγωγής των Βορείων χωρών. Οι χώρες αυτές, διαθέτοντας συντριπτικά πλεονεκτήματα στην κτηνοτροφία ή σε κλάδους που ευνοούνται από τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και τις οικονομίες κλίμακας, μπόρεσαν εύκολα να λειτουργήσουν ανταγωνιστικά απέναντι στα ελληνικά προϊόντα.⁴

Παράλληλα, σε ό,τι αφορά τους εργαζόμενους στο δημόσιο τομέα, το ΠΑΣΟΚ θα πέσει στο 28,2% στην ΑΔΕΔΥ το 1987, από 52,9% το 1983. Στην ΟΤΟΕ από 38,7% (1985), θα πέσει στο 33,3% (1987).⁵ Στη ΓΣΣΕ, μετά την αντίδραση τμήματος της ΠΑΣΚΕ που εναντιώθηκε στη νέα οικονομική πολιτική –γεγονός που είχε σαν αποτέλεσμα την απώλεια της πλειοψηφίας για τη φιλοκυβερνητική πτέρυγα των συνδικαλιστών–, το ΠΑΣΟΚ θα επιλέξει μέσα από δικαστικές παρεμβάσεις και συνδικαλιστικά πραξικοπήματα τη συγκρότηση μίας μονο-

4. Γ. Λιοδάκης, *Διεθνής καταμερισμός...*, σελ. 250.

5. Χ. Βερναρδάκης – Γ. Μαυρής, «Πάλη των τάξεων και πολιτικά κόμματα 1985-1987», *Θέσεις*, τ. 22, 1988.

παρταξιακής ΓΣΣΕ που σε τίποτε δε θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εξέφραζε την εργατική τάξη.⁶

Το ενδιαφέρον είναι πως, πέρα από τους μισθωτούς και τους αγρότες, το ΠΑΣΟΚ χάνει την υποστήριξη –όση απελάμβανε– και των μικροαστικών στρωμάτων. Έτσι, το 1987 θα λάβει στους δικηγόρους 14,8% (ΔΣΑ), στους γιατρούς (ΙΣΑ) 16,6% και στους μηχανικούς 20% (ΤΕΕ), ενώ το 1984 είχε στους γιατρούς 20,3% και στους μηχανικούς 22%. Το σημαντικό είναι ότι, σε όλες τις κατηγορίες των αυτοαπασχολούμενων επιστημόνων, το ΠΑΣΟΚ από το 1984 έχει περάσει δεύτερο, μετά τη ΝΔ.⁷

5.1.1 Η θέση των κομμάτων μέσα στη συγκυρία

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες είναι απαραίτητο να γίνει μία αναφορά τόσο στη στάση των δύο μεγαλύτερων κομμάτων της αντιπολίτευσης όσο και στην αντοχή που παρουσίασε το ΠΑΣΟΚ απέναντι στους εσωτερικούς τριγμούς.

Η ΝΔ από την πλευρά της, αν και δεν πρότεινε κάποια διαφορετική οικονομική πολιτική, κατηγορούσε το ΠΑΣΟΚ για επιβολή «ανώφελων θυσιών», επιχειρώντας να εκμεταλλευτεί τη λαϊκή δυσaréσκεια. Η αντίθεση της ΝΔ δεν αφορούσε το περιεχόμενο της

6. Για μία αναλυτική παρουσίαση των διαδραματιζόμενων στο χώρο του συνδικαλιστικού κινήματος την περίοδο 1985-1988 βλ. Γ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πτυνοκάμπη και Προκρούστη*, «Οδυσσέας», Αθήνα, 1988, σελ. 121-127.

7. Μόνο και μόνο το γεγονός αυτό δείχνει πόσο αυθαίρετο είναι να αποκαλεί κανείς το ΠΑΣΟΚ μικροαστικό κόμμα, όταν τα ίδια τα μικροαστικά στρώματα στηρίζουν τη ΝΔ! Πόσο μάλλον που στο Βιοτεχνικό Επιμελητήριο της Αθήνας, το ΠΑΣΟΚ θα λάβει 26% και στο αντίστοιχο Επιμελητήριο της Θεσσαλονίκης 22,8%. Για αναλυτικά στοιχεία βλ. Χ. Βερναρδάκης – Γ. Μαυρής, *ό.π.*

ακολουθούμενης πολιτικής, με το οποίο δεν είχε –και δε θα μπορούσε να έχει– ουσιαστικές αντιρρήσεις, αλλά τους τρόπους με τους οποίους πραγματοποιείται αυτή η πολιτική. Έτσι, η συντηρητική παράταξη κέρδιζε σε τακτικό επίπεδο, αφού καρπωνόταν τις αντιδράσεις που δημιουργούσε η κυβερνητική πολιτική, αλλά έχανε σε στρατηγικό αφού το ΠΑΣΟΚ αναδεικνυόταν ο εκφραστής μιας αστικής πολιτικής, διαθέτοντας ταυτόχρονα ευρύτερα κοινωνικά ερείσματα σε σύγκριση με τη ΝΔ. Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, ιδιαίτερα μετά το 1993 και την επανεκλογή του ΠΑΣΟΚ, η μετατόπιση της πολιτικής ζωής προς τα δεξιά θα δημιουργήσει προβλήματα ταυτότητας στη ΝΔ, μια και την πολιτική που θα ήθελε να υιοθετήσει θα την ασκεί το ΠΑΣΟΚ διαθέτοντας μεγαλύτερα περιθώρια νομιμοποίησης.

Από την άλλη, το ΚΚΕ αναλώθηκε σε μία προσπάθεια αντιπροσώπευσης των στόχων και της πολιτικής που εξέφραζε ο κοινωνικός συνασπισμός της «Αλλαγής» επιχειρηματολογώντας πως μία αριστερή εκδοχή κάτω από τη δική του ηγεμονία θα ωθούσε τις εξελίξεις προς μία διαφορετική κατεύθυνση. Ωστόσο, το εγχείρημα αυτό παρουσίαζε δύο ειδών δυσκολίες: Αφενός, παραγνωριζόταν η σημασία των μηχανισμών εκείνων του καπιταλιστικού συστήματος και του αστικού κράτους που οδήγησαν στα συγκεκριμένα αδιέξοδα το σοσιαλιστικό κίνημα. Αφετέρου, οι δεσμοί που είχαν δημιουργηθεί μεταξύ ΠΑΣΟΚ και λαϊκών τάξεων δεν ήταν εύκολο να διαρραγούν παρά τη μετατόπιση ορισμένων τμημάτων είτε προς τα αριστερά είτε προς τα δεξιά. Διατυπωμένο διαφορετικά: για να μπορέσει να αποτελέσει εναλλακτική λύση το ΚΚΕ αρχικά, και στη συνέχεια ο Συνασπισμός της Αριστεράς και της Προόδου (που δημιουργήθηκε από τη σύμπραξη του ΚΚΕ με την ΕΑΡ), θα έπρεπε να έχει τη δυνατότητα διατύπωσης μίας ολόκληρης διαφορετικής πρότασης που να διακρίνεται από καινοτόμο συλλογιστική, ταξική δυναμική, και που θα έ-

θετε στο επίκεντρο της πρακτικής της τις πραγματικές αντιθέσεις που απέρρεαν από την εφαρμογή της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Όσο αυτό δε γινόταν εφικτό τόσο το ΠΑΣΟΚ θα συνέχιζε να διατηρεί την πρωτοκαθεδρία απέναντι στις δυνάμεις της παραδοσιακής Αριστεράς.

Αξίζει να αναφερθούμε λίγο περισσότερο στα δομικά αίτια, πέρα από τις ιδιαιτερότητες του ίδιου του ΠΑΣΟΚ – στενοί δεσμοί με λαϊκά στρώματα λόγω της πολιτικής που ακολουθήθηκε στην πρώτη τετραετία, που λειτούργησαν αποτρεπτικά για τη δημιουργία διασπαστικών κινήσεων στο εσωτερικό του σοσιαλιστικού κινήματος. Είναι χαρακτηριστικό πως ακόμη και το 1985, όταν αποχώρησαν 500 ανώτερα συνδικαλιστικά στελέχη του ΠΑΣΟΚ και δημιούργησαν την πολιτικοσυνδικαλιστική οργάνωση ΣΣΕΚ,⁸ δεν κατόρθωσαν την πολιτική τους αντίθεση με το ΠΑΣΟΚ να τη μετατρέψουν σε οργανωμένη πολιτική παρέμβαση, με αποτέλεσμα στις εκλογές του 1989 να λάβουν το 0,1% των ψήφων και τελικά να επανέλθουν στο ΠΑΣΟΚ.

Έτσι, από την άποψη του πολιτικού συστήματος, ο σημαντικότερος λόγος που δε διασπάστηκε το ΠΑΣΟΚ το διάστημα 1985-1987

8. Ξεχωρίζουμε την περίπτωση της ΣΣΕΚ από τις περιπτώσεις μικρότερων ομάδων που κατά καιρούς αποχώρησαν από το ΠΑΣΟΚ (Σοσιαλιστική Πορεία, ΕΣΠΕ, ΑΣΚΕ κ.λπ.). Κι αυτό για τρεις λόγους: α. Η συγκρότηση της ΣΣΕΚ ήταν το αποτέλεσμα του αυτομετασχηματισμού του ΠΑΣΟΚ σε αστικό κόμμα και της υιοθέτησης της πολιτικής της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. β. Η μαζικότητα της οργάνωσης ξεπερνούσε κατά πολύ τις αντίστοιχες μαζικότητες άλλων διασπάσεων. γ. Τα μέλη της ΣΣΕΚ ήταν «αληθινοί» εργαζόμενοι στον ιδιωτικό και στο δημόσιο τομέα και όχι μέλη της εργατικής αριστοκρατίας. Ο συνδυασμός των τριών αυτών στοιχείων δημιουργούσε πολλές πιθανότητες επιτυχίας αυτής της πολιτικής προσπάθειας.

έχει να κάνει με την ιδιαίτερη θέση που έλαβαν τα κόμματα, ως γραφειοκρατικοί μηχανισμοί, στο εσωτερικό του πολιτικού συστήματος μετά το 1974. Αναμφισβήτητα, ο ρόλος των πολιτικών κομμάτων παρουσιάζεται ενισχυμένος από την εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας και ύστερα. Στο θεσμικό-συμβολικό επίπεδο, για πρώτη φορά το Σύνταγμα αναγνωρίζει τον πολιτειακό ρόλο των κομμάτων.⁹ Στο κοινωνικό επίπεδο, η λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος συμβάλλει στη μαζική πολιτική οργάνωση πολυάριθμων τμημάτων του πληθυσμού.¹⁰

Το σημαντικότερο αποτέλεσμα των εξελίξεων αυτών είναι η ενίσχυση των κομμάτων ως κύριων μηχανισμών της πολιτικής αντιπροσώπευσης.¹¹

Οι πολίτες, είτε με την άμεση ενασχόλησή τους είτε με την προσωπική τους ταύτιση με έναν κομματικό φορέα, νομιμοποίησαν τα πολιτικά κόμματα ως πολιτικούς τους εκφραστές. Το ζήτημα είναι πολύ σημαντικό γιατί για πρώτη φορά στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας δημιουργούνται οργανωμένα κόμματα μαζών. Η υποστήριξή τους, συνεπώς, από τη συντριπτική πλειοψηφία των κοινωνικών δυνάμεων έδινε στις ιθύνουσες κομματικές ομάδες μία ιδιαίτερη ελευθερία κινήσεων. Οποιαδήποτε κριτική στην εφαρμοζόμενη κομματική πολιτική τίθονταν στο περιθώριο γιατί θεωρούνταν ότι έβαζε σε κίνδυνο την ομαλή λειτουργία του κόμματος και, ως εκ τούτου, τα θεμέλια του ίδιου του κοινοβουλευτικού συστήματος. Γι' αυτόν

ακριβώς το λόγο δεν ευδοκίμησαν πολιτικά τα διάφορα κόμματα και οργανώσεις που προήλθαν από τις διασπάσεις των μεγάλων κομμάτων, π.χ. ΔΗΑΝΑ, ΚΟΔΗΣΟ, ΣΣΕΚ κ.λπ.

Ωστόσο, αυτό που πρέπει να διευκρινιστεί είναι πως αυτές οι αλλαγές στο ρόλο των πολιτικών κομμάτων σε καμία περίπτωση δε σήμαιναν την πιο δημοκρατική οργάνωση της πολιτικής ζωής της χώρας. Στην πραγματικότητα, η αναβάθμιση του ρόλου των κομμάτων ως πολιτικών εκφραστών των κοινωνικών αιτημάτων είχε ως στόχο την ενσωμάτωση-αφομοίωση των λαϊκών αντιδράσεων. Η δε έντονη μαζικοποίηση των κομμάτων που ξεκίνησε ως αποτέλεσμα της ανάγκης για μεγαλύτερη ενασχόληση με τα κοινά, προκύπτοντας από το γενικότερο φιλελεύθερο κλίμα της μεταπολίτευσης, λειτούργησε ανασταλτικά για τις δυνατότητες ανάπτυξης ενός αυτόνομου λαϊκού κινήματος.

Στην ουσία, πρόκειται για μία διπλή κίνηση. Από τη μία, επιχειρείται η γραφειοκρατικοποίηση-εκτόνωση της κοινωνικής δυναμικής που αναπτύχθηκε μετά την πτώση της δικτατορίας. Από την άλλη, η πραγματική πολιτική εξουσία μετατίθεται στο εκτελεστικό, στις ανώτερες βαθμίδες της δημόσιας διοίκησης, στη Δικαιοσύνη, στον Τύπο, καθώς και σε τόπους όπου η λειτουργία της κρατικής εξουσίας προσδιορίζεται από την ύπαρξη των λεγόμενων «χασμάτων» του νόμου.

Μέσα σε αυτό το ασφυκτικό πλαίσιο που είχε δημιουργήσει η αναβάθμιση της εξουσίας των κομμάτων ως μηχανισμών της πολιτικής εκπροσώπησης, η απόπειρα συμπίκνωσης της πολιτικής δυσαρέσκειας από ένα νεοϊδρυθέν κόμμα ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία.

9. Στο άρθρο 29 παρ. 1 του Συντάγματος αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι: «Έλληνες πολίται, έχοντες το δικαίωμα του εκλέγειν δύνανται να ιδρύουν ελευθέρως και να μετέχουν εις πολιτικά κόμματα, η οργάνωσις και η δράσις των οποίων οφείλει να υπηρετεί την ελευθέραν λειτουργίαν του δημοκρατικού πολιτεύματος».

10. Για αναλυτικά στοιχεία σχετικά με την εξέλιξη της δύναμης των κομμάτων βλ. Βερναρδάκης - Μαυρή, «Οι ταξικοί αγώνες...», *Θέσεις*, τ. 16, 1986, σελ. 86.

11. Βερναρδάκης - Μαυρή, ό.π.

5.1.2 Η μεταστροφή της νεολαίας¹²

Ένα στοιχείο που δεν πρέπει να παραγνωρίζει η μελέτη της απώλειας πολιτικών συμμάχων από το ΠΑΣΟΚ, σχετίζεται με την αλλαγή των διαθέσεων της νεολαίας. Το ΠΑΣΟΚ, από το 1985 και ύστερα, βρίσκεται να χάνει σημαντικά στηρίγματα από το χώρο της νεολαίας προς όφελος της ΝΔ, κατά κύριο λόγο, και του ΚΚΕ, δευτερευόντως.

Δεν πρόκειται, βέβαια, για ένα ξαφνικό και ανεξήγητο φαινόμενο. Η ΝΔ είχε αρχίσει αμέσως μετά την ήττα του 1981 να ανασυγκροτεί τις κομματικές της οργανώσεις, δίνοντας το κύριο βάρος της προσπάθειας στις οργανώσεις της νεολαίας. Έτσι, υπολογίζεται πως το 1984 η ΝΔ διέθετε 70.000 οργανωμένα μέλη στο χώρο της μαθητώσας νεολαίας, αριθμός ο οποίος στα επόμενα χρόνια θα αυξηθεί ακόμη περισσότερο.

Η επιρροή, όμως, της ΝΔ φαίνεται ξεκάθαρα μέσα από την εξέλιξη της δύναμής της στις φοιτητικές εκλογές: 10% το 1980, 30% το 1986 και 40% το 1989. Αντίστοιχα, η εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ στους φοιτητές παρουσιάζει την ακόλουθη πορεία: 27% το 1985, 18% το 1987 και 15% το 1989.

Τα αίτια αυτής της μεταστροφής είναι σύνθετα και δεν μπορούν να αναλυθούν στα πλαίσια αυτής της μελέτης. Ωστόσο, τελειώς σχηματικά, αναφέρουμε:

12. Είναι σαφές ότι με τον όρο «νεολαία» δεν εννοούμε κάποια κοινωνικά ομοιογενή τμήματα του πληθυσμού. Η έννοια αυτή απεικονίζει περισσότερο τα νέα σε ηλικία άτομα που περιμένουν να ενταχθούν στην παραγωγή και των οποίων το μορφωτικό, οικονομικό και κοινωνικό τους επίπεδο διαφέρει σημαντικά. Ωστόσο, σε μία κοινωνία που τα εργατικά και τα αγροτικά στρώματα αποτελούν την πλειοψηφία, είναι επόμενο οι όποιες αλλαγές να σχετίζονται με την οικονομική κατάσταση των οικογενειών τους και να επηρεάζουν και την πολιτική στάση των νέων ανθρώπων.

α. Η ΟΝΝΕΔ (Οργάνωση Νέων Νέας Δημοκρατίας), μετά την απώλεια της κυβερνητικής εξουσίας, οργανώθηκε καλύτερα τόσο σε πολιτικό όσο και σε ιδεολογικό επίπεδο.

β. Οι νέοι χαρακτηρίζονται από μία γενικότερη στάση αντίδρασης στις υπάρχουσες μορφές της εξουσίας. Το γεγονός αυτό η Δεξιά κατόρθωσε να το εκμεταλλευτεί.

γ. Η γενικότερη, σε παγκόσμιο επίπεδο, μετατόπιση των πολιτικοϊδεολογικών ρευμάτων προς τα δεξιά.

δ. Η σημαντικότερη αύξηση της ανεργίας και η ακύρωση οραμάτων και προσδοκιών που το φαινόμενο αυτό επέφερε.

ε. Η σκλήρυνση των κατασταλτικών λειτουργιών του Κράτους. Από το 1984 υπήρχε συνεχής παρουσία και δράση των αστυνομικών δυνάμεων σε χώρους που ζούσε, σπουδάζε και δούλευε η νεολαία. Το αποτέλεσμα αυτής της τακτικής ήταν διττό: από τη μία, δημιουργήθηκε έντονη δυσφορία απέναντι στο καθεστώς της διαρκούς αστυνόμευσης και, από την άλλη, τέθηκαν οι όροι, σε δεύτερο χρόνο, για τη μεταστροφή των νέων προς την υιοθέτηση πιο συντηρητικών συμπεριφορών.

στ. Μία γενικότερη, κοινωνικού χαρακτήρα, μεταστροφή της ιδεολογίας των νέων προς πιο μετριοπαθείς αντιλήψεις όπου σημαντικό ρόλο έχουν ζητήματα όπως η καριέρα, ο τρόπος ζωής (lifestyle), μια ειδική σχέση με το design και τη μόδα κ.λπ. Ενισχυτικό, αλλά όχι γενεσιουργό, ρόλο στην ανάδειξη αυτών των φαινομένων διαδραμάτισε η έκδοση νεανικών περιοδικών ανάλογου περιεχομένου – πρωτοπόρος ήταν εδώ ο ρόλος του περιοδικού *Κλικ*–, τα οποία εξέπεμπαν και μία ιδιότυπη αισθητική και σκληρότητα απέναντι σε όσους δεν είχαν τη δυνατότητα ή την επιθυμία να ακολουθήσουν τα κελεύσματα των περιοδικών αυτών. Η διατύπωση απόψεων ότι όποιος στα 40 του χρόνια δεν έχει αποκτήσει περιουσία είναι αποτυχημένος, ή ότι η ενασχόληση με την αριστερή πολιτική αποτελεί πράξη οπισθο-

δρομική και χωρίς νόημα, παράγει ιδεολογικά/ενσωματωτικά αποτελέσματα στο κοινό που τα δέχεται με πολύ πιο αποτελεσματικό τρόπο από ό,τι μία προκήρυξη της ΟΝΝΕΔ.

5.2 Η στάση των διανοουμένων

Πιστεύουμε ότι το εγχείρημα της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης θα είχε πολύ μικρότερες επιτυχίες να επιδείξει εάν δεν είχε υποστηριχθεί με τόσο θερμή από ένα σημαντικό τμήμα των αριστερών διανοουμένων. Μία στάση που μπορεί σε ένα πρώτο επίπεδο να προκαλεί ερωτηματικά, αλλά μία βαθύτερη προσέγγιση του ζητήματος μπορεί, εύκολα, να ερμηνεύσει το φαινόμενο αυτό.

Στην πραγματικότητα, οι περισσότεροι από τους Έλληνες πνευματικούς ταγούς ουδέποτε ήταν αντίθετοι στα βασικά ιδεολογικά σχήματα που υποστήριζε η άρχουσα τάξη. Ο ρόλος του ΚΚΕ(εσ), του κόμματος που συσπείρωνε γύρω του μεγάλα τμήματα της ελληνικής διανόησης, αποδείχθηκε καταλυτικός για την αφομοίωση από την Αριστερά των αστικών οραμάτων.

Το κόμμα αυτό τάχθηκε υπέρ της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, της ανάγκης να εκουγχρονιστεί η ελληνική καπιταλιστική οικονομία, της υιοθέτησης ενός συναινετικού πλαισίου άσκησης της πολιτικής κ.λπ. Παράλληλα, δε δίστασε να στηλιτεύσει τον «πελατειακό» χαρακτήρα των ελληνικών κομμάτων, το «τεράστιο» μέγεθος του δημοσίου τομέα, την έλλειψη παραγωγικότητας, τα μεγάλα οικονομικά ελλείμματα κ.λπ.

Όλες αυτές οι θέσεις, υποστηριζόμενες από τον πολιτικό φορέα της «ανανέωσης» του κομμουνιστικού κινήματος στην Ελλάδα και δια-

τυπωμένες περίτεχνα μέσα από το λόγο των διανοουμένων, επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό τη σκέψη και τις αντιλήψεις μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού.

Δεν πρόκειται, βέβαια, για ένα ξαφνικό φαινόμενο. Η αριστερή ιδεολογία (πριν ακόμη τη διάσπαση του ΚΚΕ) πάντα διακατεχόταν από ένα δέος για ορισμένες θεμελιακές θέσεις των αστικών αντιλήψεων. Θέσεις του ΚΚΕ όπως η αναγκαιότητα της σύναψης συμμαχίας του λαϊκού κινήματος με τα προοδευτικά τμήματα της αστικής τάξης, η αντίθεση στο ξένο κεφάλαιο και στην ΕΟΚ από την πλευρά της υπεράσπισης των γηγενών καπιταλιστών¹³ κ.λπ., υποδηλώνουν την έντονη επίδραση των αστικών ιδεολογημάτων.

Η ομοιότητα των θέσεων σε μία σειρά από ζητήματα καλυπτόταν από τη διαχωριστική γραμμή που είχε δημιουργήσει ο Εμφύλιος. Από το 1974 και ύστερα, όπου με τη νομιμοποίηση των κομμουνιστικών κομμάτων απαλύνθηκαν πολλά στοιχεία της προδικτατορικής πολιτικής ζωής, έγινε δυνατό να φανούν οι κοινές οπτικές γωνίες Αριστεράς και Δεξιάς.

Ωστόσο, οι σαφώς μετριοπαθέστερες θέσεις του ΚΚΕ(εσ) από τις αντίστοιχες του ΚΚΕ, έκαναν το κόμμα αυτό –που λόγω της πιο φιλελεύθερης οργάνωσής του συγκέντρωνε την υποστήριξη των κύκλων

13. Ο Δ. Χαράλαμπος ασκεί μία πολύ ουσιαστική κριτική στις θέσεις αυτές της Αριστεράς που αναπτύχθηκαν μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Συγκεκριμένα, σχετικά με την επιχειρηματολογία της ΕΔΑ για την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ παρατηρεί: «Η Αριστερά απέθηκε στην αντικειμενοποίηση των επιχειρημάτων υπέρ και κατά, απέθηκε δηλαδή στο επίπεδο του εγγεληνού εμείς, που μεταθέτει, ιδεολογικά, τα συγκεκριμένα ταξικά αστικά συμφέροντα σε εθνικά και γενικά συμφέροντα ολόκληρης της κοινωνίας, για να προσπαθήσει, όσο οξυμωρο και αν φαίνεται, να πείσει την αστική τάξη, ότι η στρατηγική που επέλεξε δεν είναι τόσο συμφέρουσα για την ίδια, όσο η ίδια νόμιζε. Ξεχνώντας, ότι οι περίφημες “αντικειμενικές ανάγκες”, δεν είναι παρά οι ιδεολογικές φόρμουλες που παίρνουν τα κυρίαρχα συμφέροντα σε μία ταξική κοινωνία». Χαράλαμπος, *Στρατός και...*, σελ. 116-117.

των διανοουμένων– πιο επιδεκτικό στην επιρροή των θέσεων της άρχουσας τάξης.

Παράλληλα, οι πιο «πρωτοποριακοί» κύκλοι της ελληνικής διανοήσης ξεκινούν, από τις αρχές της δεκαετίας του '80, μία προσπάθεια επινόησης κανονιστικών πλαισίων γύρω από τις έννοιες της *ποιοτητας*, της *καλλιέργειας* και του *καλού γούστου*. Τότε ήταν που εισάχθηκε και στο ελληνικό λεξιλόγιο ο όρος του *κιτς*.¹⁴

Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί ένας διαχωρισμός των πολιτών· εκείνων που διαπνέονται από την αίσθηση του καλού γούστου και εκείνων που χαρακτηρίζονται από πολιτισμική καθυστέρηση.

Ο διαχωρισμός αυτός θα αποβεί πάρα πολύ χρήσιμος τα επόμενα χρόνια, αφού κάθε προσπάθεια λαϊκής αντίδρασης στα μέτρα της καπιταλιστικής ανασυγκρότησης θα χαρακτηρίζεται ως μορφή λαϊκισμού, κοινωνικής οπισθοδρόμησης και άρνησης συμμόρφωσης με τις ευρωπαϊκές συνθήκες. Παράλληλα, στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο κινήθηκε και όλη η συζήτηση γύρω από τη γλώσσα που χάνεται, τη λεξικενία των σημερινών νέων κ.λπ. Το ζήτημα συνδέθηκε με την κακή κατάσταση της παιδείας – απότοκου του γενικότερου κλίματος ραστώνης και παρασιτισμού που διακρίνει τα τελευταία χρόνια την ελληνική κοινωνία κ.λπ.

Μια πληθώρα από επιστημονικές μελέτες θα επιχειρήσει να αποδείξει, και θεωρητικά, τις θέσεις αυτές.¹⁵ Ίσως η πιο χαρακτηρι-

14. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο συλλογικός τόμος που εξέδωσε το περιοδικό *Αντί* με τίτλο «Κάτι το Ωραίο», που αναφερόταν στο ζήτημα καταδεικνύοντας πολλαπλές πλευρές του *κιτς*.

15. Υπάρχει μία αρκετά εκτενής βιβλιογραφία πάνω στο ζήτημα αυτό. Ενδεικτικά αναφέρουμε: 1. Δ. Χαραλάμης, *Λαϊκισμός και πελατειακές σχέσεις*, 2. Κ. Σημίτης (επιμ.), *Ο Λαϊκισμός*, 1989, 3. Η. Κατσούλης – Τ. Γιαννίτης – Π. Καζάκος (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000*, 1988, 4. Θ. Διαμαντόπουλος κ.ά., *Η Ελλάδα σε κρίση*, 1987, 5. Κ. Τσουκαλάς, «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων», *Επιθεώρηση Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 1, 1993.

στική άποψη πάνω στο ζήτημα είναι εκείνη του Ν. Διαμαντούρου. Σύμφωνα με αυτόν το συγγραφέα, η ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται από δύο συγκρουόμενα συστήματα ιδεών και αντιλήψεων. Από τη μία, υπάρχει η κουλτούρα των πιο δυναμικών στρωμάτων της κοινωνίας που διακρίνεται για τους φιλελεύθερους, εξωστρεφείς, φιλοευρωπαϊκούς, εκσυγχρονιστικούς προσανατολισμούς της. Από την άλλη, υπάρχει η κουλτούρα των «αποκάτω» (*underdog*) τάξεων που εμφανίζει στοιχεία αντιευρωπαϊσμού, εσωστρέφειας και αντεκσυγχρονισμού, και συναντάται πιο συχνά στα μη ανταγωνιστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας (κυρίως σε αγροτικά και μικροαστικά στρώματα). Εμβαθύνοντας την επιχειρηματολογία του ο Διαμαντούρος, θα προσπαθήσει να προσεγγίσει πιο συστηματικά τη δυϊστική αυτή κατάσταση, υποστηρίζοντας πως τα *underdog* στρώματα χαρακτηρίζονται από τάσεις ενδοσκοπήσης, αρχαϊσμού, λανθάνοντος ανταρχισμού –που αντλεί τις ρίζες του από την Οθωμανική Αυτοκρατορία–, ισοπεδωτικού εξισωτισμού –απόρροια της μικρομεσαίας δομής της ελληνικής οικονομίας–, και ξενόφοβων στάσεων συνδεδεμένων με μία συνωμοτική ερμηνεία των πολιτικών πραγμάτων –όπου ο ξένος παράγοντας θεωρείται ως ο βασικός υπεύθυνος για τα δεινά του ελληνικού Έθνους–, καθώς επίσης και μια υπερτίμηση του ρόλου της Ελλάδας στις διεθνείς εξελίξεις. Στον αντίποδα αυτών των αντιλήψεων βρίσκονται οι διανοούμενοι, οι επιχειρηματίες της διασποράς και το εξαγωγικό κεφάλαιο, που εμφορούνται από πνεύμα ορθολογισμού, κοσμοπολιτισμού και εκδημοκρατισμού.¹⁶

16. Ν. Diamandouros, «Politics and Culture in Post-Authoritarian Greece: An interpretation», στο R. Clogg (ed.), *Politics and Society in Greece in the 1990s*, Macmillan (υπό έκδοση). Για τη σχετική συζήτηση βλ. Λυριντζής – Σπουρδαλάκης, «Περί Λαϊκισμού», σελ. 151-152 και Ν. Δεμερτζής, «Εισαγωγή στην ελληνική πολιτική κουλτούρα», στο Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, σελ. 23-25. Ενδιαφέρον εμφανίζει και η άποψη του Ν. Μουζέλη, ο οποίος, παράλληλα, παρουσιάζει

Οι θέσεις αυτές, πέρα από τις πολιτικοοικονομικές τους προεκτάσεις (δημιουργία κλίματος αποδοχής των συνθηκών εκμετάλλευσης από τα κυριαρχούμενα κοινωνικά στρώματα), εμπεριέχουν δύο μεθοδολογικά λάθη.

Συγχέουν τα αίτια με το αποτέλεσμα, με συνέπεια να επικεντρώνεται η ανάλυση στο επιφανόμενο και να αγνοείται η ουσία των καταστάσεων. Έτσι, φαινόμενα όπως η κακή λειτουργία των δημόσιων υπηρεσιών π.χ., δεν πρέπει να ερμηνεύονται ως όψεις της «δομικής» παθολογίας του κρατικού τομέα, αλλά περισσότερο ως υλικά αγνάδια της μορφής που πήρε η ταξική πάλη μετά το τέλος του Εμφυλίου: Η ανάγκη δημιουργίας ευρύτερων κοινωνικών συμμαχιών υποχρέωσε τους νικητές να προσλαμβάνουν στο Δημόσιο ανθρώπους με ελλιπή προσόντα.

Το γεγονός της μετάθεσης από το πραγματικό στο φαινομενικό έχει και συγκεκριμένες πολιτικές διαστάσεις. Έτσι, παράλληλα με τα εκσυγχρονιστικά ιδεολογήματα, επιχειρείται να εκτραπεί η κοινωνική δυσαρέσκεια από την ουσία της κυβερνητικής πολιτικής. Με τον τρόπο αυτό ξεκινάει μία μορφή κριτικής η οποία καυτηριάζει το ήθος και το ύφος της κυβερνητικής εξουσίας, τον τόνο των κυβερνητικών ανακοινώσεων, ακόμη και την εξωτερική εμφάνιση ορισμένων υπουργών(!). Η στάση αυτή συνδέεται και με τη γενικότερη προσπάθεια «εξευρωπαϊσμού» της πολιτικής σε δύο επίπεδα: Από τη μία, υποστήριξη της οικονομικής πολιτικής της Κυβέρνησης ώστε «η Ελλάδα να φτάσει το επίπεδο των ευρωπαϊκών κρατών». Από την άλλη, άρνηση ορισμένων όψεων της κυβερνητικής πρακτικής, ασύμβατων,

αναλυτικά και τη θέση Διαμαντούρου. Βλ. N. Mouzelis, «Greece in the Twenty-first Century: Institutions and Political Culture», στο D. Constanas – T. Stavrou (eds), *Greece Prepares for the Twenty-first Century*, The Woodrow Wilson Center Press, Washington DC, 1995, σελ. 20-21.

υποτίθεται, με την ευρωπαϊκή ιδιότητα της Ελλάδας, έτσι ώστε και η κοινωνική δυσαρέσκεια να αφομοιώνεται αλλά και οι αιχμηρές όψεις της ελληνικής πολιτικής ζωής να λειαίνονται.

Μία δεύτερη σημαντική αδυναμία αποτελεί το γεγονός πως οι υποστηρικτές των θεωριών αυτών περιορίζονται στο επίπεδο της υψηλής αφαίρεσης και δεν παραθέτουν εμπειρικά στοιχεία για να τεκμηριώσουν τις θέσεις τους. Η αναφορά συγκεκριμένων δεδομένων για μία σειρά από ζητήματα μπορεί να οδηγήσει σε τελείως διαφορετικά συμπεράσματα. Χαρακτηριστικά είναι τα θέματα, που ήδη εξετάσαμε, του μεγέθους του δημόσιου τομέα, του ύψους των κοινωνικών παροχών, του επιπέδου των μισθών κ.λπ., τα οποία εμφανίζονται σε εντελώς διαφορετικές διαστάσεις και μεγέθη από ό,τι μία σειρά από Έλληνες διανοούμενους τα παρουσιάζουν.

Η ιδεολογική συμπύκνωση αυτής της στάσης των διανοουμένων της Αριστεράς ξεκινά από τις αρχές της δεκαετίας του '80 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Η πρώτη καθαρά πολιτική παρέμβαση των διανοουμένων αφορά το ζήτημα της εκλογής Σαρτζετάκη και ειδικότερα το θέμα των γαλάζιων και των λευκών ψηφοδελτίων.¹⁷

Σχεδόν στο σύνολό τους οι Έλληνες διανοούμενοι καταδίκασαν τη μέθοδο εκλογής του Χ. Σαρτζετάκη, επιχειρηματολογώντας υπέρ των αρχών της ελευθερίας, της ανεξαρτησίας κ.λπ. που το ίδιο το Σύστημα καθορίζει πως πρέπει να διέπουν τις πράξεις των βουλευτών.

Όμως, το ζήτημα παραμένει: Οι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ εκλέ-

17. Το ΠΑΣΟΚ, επιδιώκοντας να ελέγξει οπωσδήποτε το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας για την εκλογή Προέδρου, επινόησε μία «πρωτοτυπία»: Τα ψηφοδέλτια που έφεραν το όνομα του υποψήφιου του ΠΑΣΟΚ Χ. Σαρτζετάκη ήταν γαλάζιου χρώματος, ενώ τα ψηφοδέλτια πάνω στα οποία μπορούσαν να αναγράφουν οι βουλευτές όποιον άλλο υποψήφιο ήθελαν ήταν λευκού χρώματος! Με τον τρόπο αυτό ήταν εύκολο να γίνουν αντιληπτοί οι κυβερνητικοί βουλευτές που θα επεδίωκαν να μην ψηφίσουν τον Χ. Σαρτζετάκη.

χτηκαν για να εφαρμόσουν την πολιτική που αποφάσισε η Κεντρική Επιτροπή και το Εκτελεστικό Γραφείο του ΠΑΣΟΚ. Πράγμα που σημαίνει ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση είχαν την ηθική υποχρέωση να ψηφίσουν τον Χ. Σαρτζετάκη για Πρόεδρο της Δημοκρατίας.

Προκαλεί εντύπωση το γεγονός πως η επιλογή των συγκεκριμένων μεθοδεύσεων χαρακτηρίζεται ως αντιδημοκρατική, ενώ θεωρείται ως δείγμα προοδευτισμού η αποστασιοποίηση των βουλευτών από τους εκλογείς τους. Ο τύπος αναδεικνύεται σε κυρίαρχο στοιχείο της διαδικασίας και το αποτέλεσμα θεωρείται ως το αίτιο καταστάσεων. Πράγμα που γίνεται ιδιαίτερα φανερό όταν οι αριστεροί διανοητές προτιμούν την τήρηση του «*savoir faire*» στη διαδικασία της προεδρικής εκλογής από την τήρηση της λαϊκής θέλησης.

Ωστόσο, η συντηρητική στροφή των διανοουμένων, που θα λάβει και συγκεκριμένα πολιτικά χαρακτηριστικά, παγιώθηκε με τη νίκη της ΝΔ στις δημοτικές εκλογές του 1986 και τις λέξεις-κλειδί που θα συνοδεύσουν αυτή τη νίκη: εθνική συμφιλίωση.¹⁸

Ουσιαστικά, η στάση που θα τηρηθεί από τον κόσμο του πνεύματος αποτελεί μία συνεχή μετάθεση των πολιτικών και ιδεολογικών προβληματισμών προς τα δεξιά. Το σχήμα είναι απλό: Το ΠΑΣΟΚ διαπιστώνει την «τραγική κατάσταση της οικονομίας», για την οποία και το ίδιο είναι υπεύθυνο, και χρειάζεται μία ανστηρή πολιτική λιτότητας, η οποία θα πρέπει να επιβληθεί μέσα σε ένα κλίμα λήθης για το παρελθόν, αφού όλοι οι πολίτες, ανεξάρτητα από

18. Σημαντικό ρόλο στη διάδοση των νέων ιδεολογημάτων και στην αναβάθμιση του ρόλου των διανοουμένων είχε η δημιουργία των ιδιωτικών ραδιοσταθμών, από το βήμα των οποίων εναλλάσσονταν οι διάφοροι υπερασπιστές των «καινούριων ιδεών». Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο, ότι ο πρώτος μη κρατικός ραδιοφωνικός σταθμός ιδρύθηκε από τον Μ. Έμπερτ που κέρδισε τη δημαρχία της Αθήνας προβάλλοντας τα οράματα της «νέας εποχής» και της «εθνικής συμφιλίωσης».

ταξική ταυτότητα, έχουν να αντιμετωπίσουν κοινά προβλήματα.¹⁹

Οι κοινωνικές συγκρούσεις θεωρούνται ως κάτι το ξεπερασμένο, ενώ μία σειρά από χρονολογίες-ορόσημα αποκτούν ιδιαίτερη σημασία. Το «1992» γιατί συμβολίζει την εποχή της ευρωπαϊκής ενοποίησης, την «ευρωπαϊκή πρόκληση» όπως αρέσκονται να την αποκαλούν οι θιασώτες των νέων ιδεών. Το «2000» σηματοδοτεί το πέρασμα στο νέο αιώνα, όπου θα έχουν εξαλειφθεί όλα τα θλιβερά κατάλοιπα του παρελθόντος.

Όλα αυτά, στα συγκεκριμένα πλαίσια της ιδεολογικής σύγχυσης που επικρατούσε τότε, είχαν σημαντικά ιδεολογικά αποτελέσματα. Βέβαια, οι συνθήκες διάδοσής τους δε δημιουργήθηκαν εν κενώ. Η μεταστροφή του ΠΑΣΟΚ, που είχε καταφέρει να εκπροσωπήσει τα λαϊκά αιτήματα δεκαετιών, και οι ανακατατάξεις στο Ανατολικό μπλοκ, δημιούργησαν συγχύσεις σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Η προσπάθεια «εκσυγχρονισμού», «παραγωγικοποίησης», «εξευρωπαϊσμού» της ελληνικής κοινωνίας, πέρα από τα υλικά οφέλη που απέφερε στις κυρίαρχες τάξεις, έδινε και ένα όραμα στα κυριαρχούμενα στρώματα...

5.3 Οι αστικές δυνάμεις μέσα στη συγκυρία

Μετά την αναφορά στις αντιδράσεις των κυριαρχούμενων τάξεων τόσο σε οικονομικό όσο σε κοινωνικό αλλά και σε πολιτικό επίπεδο,

19. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός της κοινής πνευματικής συνάντησης δεξιών και αριστερών διανοουμένων και πολιτικών μέσα από διάφορους δίαυλους επικοινωνίας όπως εκδόσεις, ραδιοφωνικούς σταθμούς κ.λπ. Για περισσότερα βλ. Χ. Μαχαίρας - Δ. Ψαρράς, «Δεξιά: η ελπίς του έθνους», *Σχολιαστής*, τ. 47, 1987, σελ. 9-12 και Γ. Κόκκινος - Δ. Ψαρράς, «Κοσμοκράτης: Ο πρωτομάρτυρας της νέας εποχής», *Σχολιαστής*, τ. 72, 1989, σελ. 20-21.

καθώς και του ρόλου που διαδραμάτισαν οι διανοούμενοι, είναι αναγκαίο να γίνει μία αναφορά στη στάση των τριών πιο ισχυρών μεριδίων της αστικής τάξης: του βιομηχανικού, του εφοπλιστικού και του εμπορικού κεφαλαίου.

Σε ό,τι αφορά τους βιομηχάνους αυτό που πρέπει να σημειωθεί είναι πως με τη λήψη των οικονομικών μέτρων το 1985 σταμάτησε το κλίμα διαμάχης μεταξύ Κυβέρνησης και ΣΕΒ. Έτσι, ο ΣΕΒ θα διαπιστώσει ότι «είναι περισσότερα τα σημεία σύγκλισης, παρά τα σημεία διαφωνίας με την Κυβέρνηση»,²⁰ και ότι «είναι η πρώτη φορά που, μετά από τόσα χρόνια, υπάρχει τέτοια συναντίληψη, για τις ανάγκες της οικονομίας».²¹

Δεν έχουν, άλλωστε, κανένα λόγο οι βιομήχανοι να είναι δυσαρεστημένοι. Το συγκριτικό εργατικό κόστος, την περίοδο 1985-1988, θα πέσει στην Ελλάδα κατά 13,8%, ενώ στις χώρες της ΕΟΚ θα αυξηθεί κατά 16%.²² Ταυτόχρονα, οι δημόσιες επιδοτήσεις των ιδιωτικών επενδύσεων θα ανεβούν, από 12 δις δρχ. το 1986, σε 19 δις το 1987 και 36,5 δις το 1988.²³

Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι η αλλαγή της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ θα επηρεάσει και την παροχή επιδοτήσεων προς το ιδιωτικό κεφάλαιο. Είναι χαρακτηριστικό πως, ενώ ο πληθωρισμός κυμαίνεται στο 16%, οι επιδοτήσεις αυξήθηκαν πάνω από 50%.

Η μείωση του εργατικού κόστους, η αύξηση των επιδοτήσεων, η σταδιακή εισαγωγή των νέων μορφών εργασιακών σχέσεων, σε συνδυασμό με το κλίμα συνεργασίας Κυβέρνησης-ΣΕΒ, έφεραν σημα-

20. Ρίζοσπάσης, 28/5/87.

21. Ρίζοσπάσης, 17/9/87.

22. *European Economy*, No. 46, December 1990, σελ. 254.

23. ΚΕΠΕ, *Η ανάπτυξη της Ελλάδας*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1990, σελ. 103.

ντική ανάκαμψη στα κέρδη των επιχειρήσεων (βλ. Παράρτημα, πίν. 8). Σε έξι κλάδους σημειώνεται βελτίωση το 1987 σε σχέση με το 1985 και μόνο σε δύο διαπιστώνεται χειροτέρευση, ενώ μόνο στον ένα από αυτούς (προϊόντα πετρελαίου) η επιδείνωση λαμβάνει σοβαρές διαστάσεις.

Το θέμα είναι ότι οι θετικές αυτές εξελίξεις διαμόρφωσαν ένα κλίμα συνεργασίας μεταξύ βιομηχάνων και Κυβέρνησης. Βέβαια, σε 2-3 χρόνια δεν μπορεί να αλλάξει εύκολα η άποψη που έχει μια κοινωνική τάξη για ένα κόμμα. Η σε γενικές γραμμές συμφωνία του ΣΕΒ στην πολιτική του ΠΑΣΟΚ δε σήμαινε ότι ο ΣΕΒ αναγνωρίζει το ΠΑΣΟΚ ως τον κομματικό φορέα του. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1987, στις εκλογές των Βιομηχανικών Επιμελητηρίων Αθήνας-Θεσσαλονίκης, η ΝΔ θα συγκεντρώσει το 86% των ψήφων.²⁴

Οι βιομήχανοι συνεχίζουν σταθερά να θεωρούν τη ΝΔ ως τον κομματικό εκφραστή των συμφερόντων τους. Το ΠΑΣΟΚ είναι ένα κόμμα με το οποίο δεν έρχονται σε διαμάχη. Ωστόσο, η διαφορετική ιστορία του, η κοινωνική του απεύθυνση αλλά και η πολιτική της πρώτης τετραετίας, τους έκαναν ιδιαίτερα επιφυλακτικούς απέναντί του.

Ταυτόχρονα, το ΠΑΣΟΚ, στα πλαίσια της γενικότερης στροφής του, προέβη σε μέτρα ευνοϊκά και για το εφοπλιστικό κεφάλαιο. Έτσι, από το 1986, οι εφοπλιστές δικαιούνται να ναυτολογούν μέχρι 40% του πληρώματός τους από αλλοδαπούς ναυτικούς (έναντι 25% που ίσχυε μέχρι τότε) – γεγονός που συνετέλεσε στη μείωση του εργατικού κόστους, ενώ ταυτόχρονα επέβαλε στην ΠΑΣΚΕ να συμπράξει με τη ΔΑΚΕ στο 22ο Συνέδριο της Πανελλήνιας Ναυτικής Ομοσπονδίας με σκοπό την απομόνωση των δυνάμεων της Αριστεράς.²⁵

Η ευνοϊκή για το εφοπλιστικό κεφάλαιο πολιτική, αν και δεν κα-

24. Βερναρδάκης – Μαυρής, «Πάλη των...», 1988.

25. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πινοκάρτη και...*, σελ. 145-146.

τόρθωσε να αναχαιτίσει την έξοδο των πλοίων από τα ελληνικά νηολόγια,²⁶ θα θεωρηθεί ότι, μέσω της μείωσης του εργατικού κόστους – λόγω των χαμηλότερων αμοιβών των αλλοδαπών ναυτικών αλλά και της εργασιακής ειρήνης που επικράτησε –, επέδρασε στην αύξηση του ναυτιλιακού συναλλάγματος κατά 33% μέσα στο διάστημα 1985-1988.

Ωστόσο, στο γεγονός αυτό συνέβαλαν και δύο ανεξάρτητοι παράγοντες:

α. Η εξομάλυνση της παγκόσμιας ναυτιλιακής κρίσης,

β. Η διαφορετική μορφή που πήρε η καπιταλιστική αναδιάρθρωση στη ναυτιλία. Οι εφοπλιστές δραστηριοποιήθηκαν επιθετικά μέσα στη κρίση αυξάνοντας τα πετρελαιοφόρα πλοία. Έτσι, το 1988 το 39,3% της συνολικής χωρητικότητας του εμπορικού στόλου το αποτελούσαν πετρελαιοφόρα, ενώ το 1980 ήταν μόλις το 30,6%.

Συμπερασματικά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι και στον τομέα της ναυτιλίας το ΠΑΣΟΚ επιχείρησε να προσεγγίσει τους εφοπλιστές και να μειώσει το εργατικό κόστος. Όμως, η αύξηση του ναυτιλιακού συναλλάγματος οφείλεται περισσότερο σε άλλους παράγοντες (κάμψη της ναυτιλιακής κρίσης, αναδιάρθρωση του εμπορικού στόλου).

Το εμπορικό κεφάλαιο, τέλος, κατόρθωσε να εδραιώσει τη θέση του μέσα στην ελληνική οικονομία. Αποτελεί, άλλωστε, τη μόνη μορφή κε-

26. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ελληνικός εμπορικός στόλος ήταν το 1985 χωρητικότητας 28.646 χιλ. γ.τ.λ., ενώ το 1988 μόνο 21.979 χιλ. γ.τ.λ. Βλ. Μηλίδης – Ιωακείμωγλου, «Το ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο», Α' μέρος, *Θέσεις*, τ. 35, 1991, σελ. 101. Συνολικά δε, για ολόκληρη την περίοδο 1981-1989, παρατηρείται μείωση του ελληνικού εμπορικού στόλου κατά 49,2% (μ.ό. παγκόσμιος στόλος -2,4%). Ταυτόχρονα, ο ελληνόκτητος στόλος που χρησιμοποιεί σημάδες ευκαιρίας αυξάνεται από 21% (1981) σε 51,3% (1987) του συνόλου των πλοίων ελληνικής ιδιοκτησίας. Βλ. Ε. Θανοπούλου, *Ελληνική και...*, σελ. 256, 267-268.

φαλαίου που πέτυχε να ξεπεράσει κατά τρόπο ανώδυνο την πετρελαϊκή κρίση αλλά και το σοκ της ένταξης στην ΕΟΚ. Έτσι, το 1982 οι 100 μεγαλύτερες εμπορικές επιχειρήσεις πραγματοποιούν κέρδη 5,5 δις δρχ., 5,3 δις δρχ. το 1984, ενώ το 1988 το σύνολο των επιχειρήσεων πραγματοποιεί κέρδη 50 δις.²⁷

Το γεγονός ότι οι εμπορικές επιχειρήσεις δεν εμφανίζουν ζημιές την περίοδο 1981-1985 πρέπει να οφείλεται στο καθεστώς των πολύ χαμηλών μισθών, ακόμη και για τα ελληνικά δεδομένα, που δίνονταν στον τομέα αυτό.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της υπόθεσης Κοσκωτά, κρίνουμε σκόπιμο να γίνει μια αναφορά στα αποτελέσματα που είχαν τα οικονομικά μέτρα του ΠΑΣΟΚ σε ορισμένα μακροοικονομικά μεγέθη. Στόχος είναι να ερευνηθεί τόσο η αποτελεσματικότητα των μέτρων αυτών όσο και οι προθέσεις της ελληνικής αστικής τάξης.

5.4 Η εξέλιξη ορισμένων μακροοικονομικών μεγεθών

Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις όποιες εξελίξεις, κρίνουμε απαραίτητο να αντιπαραβάλουμε τις εξελίξεις αυτές τόσο με τις αντίστοιχες τάσεις των χωρών της ΕΟΚ όσο και με τις τάσεις της περιόδου 1981-1985.

Έτσι, σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 41 του Παραρτήματος, οι ρυθμοί σχηματισμού ακαθάριστου κεφαλαίου, αύξησης του ΑΕΠ και ανόδου της βιομηχανικής παραγωγής την περίοδο 1986-1988, υ-

27. *Οικονομικοί οδηγοί ICAP*, 1984, 1986, 1990.

πολείπονται των αντίστοιχων κοινοτικών ρυθμών. Κατάσταση που δε διαφέρει ουσιαστικά από αυτή της περιόδου 1981-1985.

Βάσει λοιπόν αυτών των στοιχείων γίνονται δύο πράγματα φανερά:

1. Τα οικονομικά μέτρα είχαν μικρή επίδραση σε ορισμένους βασικούς οικονομικούς δείκτες. Έτσι, ο σχηματισμός παγίου κεφαλαίου συνεχίζει να εμφανίζει αρνητικούς ρυθμούς. Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι, από τη μία, οι κρατικές επενδύσεις μειώνονται από 0,07% του ΑΕΠ (1985) σε 0,04% (1988), ενώ από την άλλη, οι ιδιωτικές επενδύσεις γνωρίζουν μια ανεπαίσθητη αύξηση, από 0,11% του ΑΕΠ (1985) σε 0,12% (1988).²⁸

Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι, παρά τη στροφή που επιχείρησε το ΠΑΣΟΚ προς τον ιδιωτικό τομέα μειώνοντας τις κρατικές επενδύσεις και το εργατικό κόστος, οι βιομήχανοι συνέχισαν την ίδια αντιεπενδυτική πολιτική.²⁹

Τα αίτια αυτής της στάσης πρέπει να αναζητηθούν στη δυσπιστία που χαρακτήριζε τις σχέσεις Κυβέρνησης – επιχειρηματιών, ιδιαίτερα σε μία περίοδο γενικευμένης ύφεσης και κρίσης υπερσυσσώρευσης, και στα υψηλά επιτόκια τα οποία δυσχεραίνουν την πραγματοποίηση επενδύσεων. Όπως παρατηρεί ο Κ. Βεργόπουλος: «Όμως δεν έγινε αρκετά αντιληπτό ότι η πολιτική του ακριβού χρήματος θα επέφερε κατ' ανάγκην διόγκωση του κόστους του κεφαλαίου το οποίο στην Ελλάδα ήταν δυσανάλογα υψηλό. Η διαρθρωτική υπολειτουργία του κεφαλαίου λόγω της σχετικής στενότητας της ελληνικής αγοράς, αλλά και λόγω αδυναμιών της προσφοράς που προέκυπταν από τα μικρομεσαία κλιμάκια της παραγωγής, έτεινε μολύμως να διογκώνει υπερβολικά το κόστος επένδυσης στην Ελλάδα».³⁰

28. ΚΕΠΕ, *Η ανάπτυξη...*, σελ. 106.

29. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και το 1974 – χρονιά δύσκολη για την Ελλάδα (πολιτική αστάθεια, Κυπριακό, οικονομική κρίση) – οι ιδιωτικές επενδύσεις έφτασαν το 0,16% του ΑΕΠ.

30. Βεργόπουλος, «Η σκοτεινή...», σελ. 90.

Έτσι, τα αυξημένα κέρδη που επέφερε η πολιτική της αναδιάρθρωσης διοχετεύθηκαν, σε μεγάλο βαθμό, στη σφαίρα των χρηματιστηριακών δραστηριοτήτων³¹ και στην αγορά κρατικών ομολόγων.

Η τακτική αυτή θα έχει ως αποτέλεσμα να μην αυξηθούν ιδιαίτερα οι ρυθμοί μεταβολής του ΑΕΠ ενώ οι αντίστοιχοι ρυθμοί αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής να σημειώσουν μικρή πτώση!

2. Η δυσμενής αυτή κατάσταση θα οδηγήσει τη χώρα σε ακόμη μεγαλύτερη απομάκρυνση από τους ρυθμούς της ΕΟΚ. Η Ελλάδα, αντί να συγκλίνει, όπως υποτίθεται ότι ήταν ο στόχος των οικονομικών μέτρων, αποκλίνει περισσότερο από τις χώρες της ΕΟΚ. Ακόμη και στον τομέα της βιομηχανικής παραγωγής, όπου η Ελλάδα την περίοδο 1981-1985 είχε πιο υψηλούς ρυθμούς από την ΕΟΚ, την περίοδο 1986-1988 η κατάσταση αντιστρέφεται!

Επιχειρώντας ένα συνολικό απολογισμό των οικονομικών μέτρων, μπορεί να παρατηρηθεί ότι πραγματοποιήθηκε μια μικρή αύξηση των ιδιωτικών επενδύσεων, που όμως δε στάθηκε αρκετή για να κάλυψει την πτώση των δημόσιων επενδύσεων.

Έτσι, οι ρυθμοί παραγωγής μένουν στάσιμοι και η απόσταση με την Κοινότητα αυξάνει. Η Κυβέρνηση θα κατορθώσει, μέσα από τις μειώσεις των μισθών, να ελαττώσει το εργατικό κόστος και να υπάρξει ανάκαμψη στα κέρδη των επιχειρήσεων. Η σχέση εξαγωγών/εισαγωγών, για τα ίδια χρονικά διαστήματα, θα ανέβει από 42,6% σε 44,7%.

Η μικρή αυτή βελτίωση πρέπει να οφείλεται στην εξειδίκευση των ελληνικών προϊόντων που παρατηρείται από το 1981.³²

Το γεγονός όμως αυτό δείχνει και κάτι άλλο. Παρά τις σοβαρές

31. Κ. Βεργόπουλος, «Η πολιτική της απο-ανάπτυξης», *Σχολιαστής*, τ. 56, 1987, σελ. 17.

32. Α. Μητσός, *Η ελληνική βιομηχανία στη διεθνή αγορά*, «Θεμέλιο», Αθήνα, 1989, σελ. 265-268.

μειώσεις των μισθών, η διείσδυση των ελληνικών προϊόντων δε θα αυξηθεί όσο αναμενόταν, γεγονός που πρέπει να οφείλεται στην εμμονή των Ελλήνων βιομηχάνων να παράγουν παραδοσιακά προϊόντα χαμηλής ζήτησης.³³

Ο μόνος δείκτης που παρουσιάζει σαφή βελτίωση είναι το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, όπου από 3.276 εκατ. δολ. έλλειμμα το 1985, θα μειωθεί στα 957 εκατ. δολ. το 1988. Όμως η θετική αυτή εξέλιξη δεν οφείλεται στη βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου αλλά στη βελτίωση του ισοζυγίου αδήλων πόρων (βλ. και πίν. 24).

Οι εξελίξεις αυτές φανερώνουν πως ο πραγματικός στόχος της νέας οικονομικής πολιτικής δεν ήταν η αλλαγή της δομής του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών αλλά η τροποποίηση του συσχετισμού δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, η αλλαγή στις εργασιακές σχέσεις και η αύξηση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου. Σε ένα δεύτερο, μεταγενέστερο, επίπεδο σχετίζεται με τη μετακίνηση του πολιτικού σκηνικού προς τα δεξιά καθώς και την ιδεολογική μετατόπιση προς τη δημιουργία όρων αποδοχής του περιεχομένου της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης.

Βέβαια, σε αυτό το εγχείρημα υπήρξαν προσκόμματα και από την πλευρά του κεφαλαίου. Κι αυτό γιατί η αναδιάρθρωση έφερνε στην επιφάνεια και εκκαθαριστικές λειτουργίες της κρίσης δημιουργώντας προβλήματα στα λιγότερο ανταγωνιστικά τμήματα του κεφαλαίου. Με αυτή την έννοια, από το ξεκίνημα των διαδικασιών της αναδιάρθρωσης μεσολάβησε και ένα διάστημα αναπροσανατολισμού της πολιτικής των επιχειρήσεων έτσι ώστε να γίνει δυνατή η προσαρμογή στις νέες συνθήκες. Βέβαια, το γεγονός αυτό δημιουργούσε

33. ΚΕΠΕ, *Η ανάπτυξη...*, σελ. 208-209.

ένα «κενό» διάστημα μέχρι να επιτευχθεί η αναθέρμανση της οικονομίας και να σημειωθεί αύξηση των επενδύσεων από τα πιο δυναμικά και ανταγωνιστικά τμήματα του κεφαλαίου.

Μπορεί λοιπόν οι χρόνοι αυτοί να είναι απόλυτα δικαιολογημένοι για την οικονομία, δημιούργησαν, ωστόσο, σοβαρά προβλήματα στην Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, που διαπίστωνε πως η πολιτική που υιοθέτησε, αφενός, την απομάκρυνε από τμήματα των λαϊκών στρωμάτων που αντιπροσώπευε και, αφετέρου, δεν οδηγούσε σε μία γρήγορη αύξηση των επενδύσεων, που θα συντελούσε στη μείωση της ανεργίας και κατά συνέπεια στη διατήρηση του ηγεμονικού ρόλου του ΠΑΣΟΚ.

Έχοντας όλα αυτά ως δεδομένα ενός γενικού πλαισίου μπορεί, στη συνέχεια, να γίνουν κατανοητοί οι όροι γέννησης της υπόθεσης Κοσκωτά και ο τρόπος εμπλοκής του ΠΑΣΟΚ σε αυτή.

5.5 Η υπόθεση Κοσκωτά και η ήττα του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1989

Η βασική θέση που υποστηρίζεται στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι πως η υπόθεση Κοσκωτά, πέρα από το ποινικό της μέρος και τις εικαζόμενες ευθύνες του πολιτικού προσωπικού, πρέπει να ερμηνευτεί με τη μορφή ενός puzzle που το συνέθεσαν επιμέρους στοιχεία της πολιτικής και της οικονομικής πραγματικότητας.

Η ιστορία του «σκανδάλου» είναι γνωστή. Ένας τραπεζίτης, που είχε διεισδύσει και στο χώρο του Τύπου, αλλά και του ποδοσφαίρου,

ανακαλύφθηκε ότι είχε καταχραστεί τα χρήματα των καταθετών της τράπεζάς του. Από εκεί και πέρα, ξεκίνησε μια μεγάλη διαμάχη για το αν η Κυβέρνηση –και ιδιαίτερα ο Πρωθυπουργός– γνώριζε τις άνομες δραστηριότητες του τραπεζίτη και αν υπήρξε θέμα χρηματισμού του Πρωθυπουργού και ορισμένων υπουργών. Η αντιπολίτευση θα κατηγορήσει την Κυβέρνηση ως Κυβέρνηση κλεφτών, ενώ το ΠΑΣΟΚ θα θεωρήσει ότι το «σκάνδαλο» Κοσκωτά είναι κατασκευάσμα «σκοτεινών κύκλων» και στοχεύει στη «σπίλωση» και «εξόντωση» του ΠΑΣΟΚ.

Στην ουσία, η υπόθεση αυτή απέκτησε τη σημασία που της αποδόθηκε γιατί συμπύκνωσε μία σειρά από καταστάσεις που εξετάζομενες καθεμία ξεχωριστά θα έδιναν πολύ μικρότερο βάρος στις εξελίξεις.

Το πρώτο ζήτημα που διαδραματίζει σημαντικό ρόλο αφορά την εμπιστοσύνη που θα δείξει η Κυβέρνηση στον Κοσκωτά και σε μία σειρά από άλλους νεοεμφανιζόμενους επιχειρηματίες. Κάτι που συνέβη ύστερα μάλιστα από τη διατήρηση των χαμηλών ρυθμών ανάπτυξης, παρά την υιοθέτηση της ευνοϊκής για το κεφάλαιο πολιτικής. Συγκεκριμένα, στις 7/10/86 ο Α. Παπανδρέου δηλώνει: «Κύριοι, εσείς είστε η βιομηχανική τάξη –μιλάω για τα ονόματα τα γνωστά– έχετε την ευκαιρία, έχετε την υποστήριξη, όμως αν δεν έχετε το κέφι, μια και έχετε συνήθισει να ζείτε με θαλασσοδάνεια, εάν έτσι πάει το πράγμα, τότε θα δημιουργήσουμε εμείς [...] μια νέα τάξη βιομηχάνων, που θα πάρουν τις μεγάλες ευκαιρίες που ανοίγονται και θα κτίσουν μια νέα βιομηχανία στην Ελλάδα, η οποία να μπορεί να επιζήσει. Αυτό είναι ένα μήνυμα».³⁴

Βέβαια, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, μία Κυβέρνηση δεν μπορεί να «δημιουργήσει» νέα τάξη βιομηχάνων. Αυτό που μπορεί να συμβεί είναι μία προμολόγηση σε τμήματα του κεφαλαίου που

εμφανίζονται να εξυπηρετούν καλύτερα την εύρυθμη λειτουργία του όλου συστήματος.

Έτσι, κάποια νέα πρόσωπα εμφανίζονται στο προσκήνιο: Κοσκωτάς, Αρφάνης, Χιόνης, Καλκάνης, Μαργιέλος, Κόκκαλης. Ο τελευταίος μάλιστα, ασχολείται με ηλεκτρονική τεχνολογία «αιχμής» και έχει επιδείξει αξιόλογη δραστηριότητα και στις Ανατολικές χώρες. Προς υποστήριξη των νέων αυτών μερίδων κινήθηκε και ο γιος του Πρωθυπουργού, ο Γ. Παπανδρέου, επιχειρώντας να δημιουργήσει έναν όμιλο των νέων αυτών επιχειρηματιών.

Μόνο και μόνο το γεγονός της ανάδυσης νέων στρωμάτων που διακρίνονταν από έναν ιδιαίτερο δυναμισμό, ήταν λογικό να προκαλέσει ένταση στις σχέσεις μεταξύ μερίδων του κεφαλαίου που δραστηριοποιούνταν στους ίδιους τομείς και της Κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Πόσο μάλλον που οι πέραν του ενός ορίου στενές επαφές μεταξύ εκτελεστικής εξουσίας και επιχειρηματικών φορέων μπορεί να ερμηνευτούν ως παράβαση των κανόνων του ανταγωνισμού.

Τα πράγματα θα χειροτερέψουν όταν ένας από τους νέους επιχειρηματίες, ο Γ. Κοσκωτάς, δραστηριοποιήθηκε και στο χώρο των ΜΜΕ, αποκτώντας τρεις εφημερίδες, πέντε περιοδικά και ένα ραδιοφωνικό σταθμό.

Η ιδιαιτερότητα του «σκανδάλου» έγκειται ακριβώς στο σημείο αυτό. Ο χώρος των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, επειδή αποτελεί το πεδίο από όπου διαδίδεται η κυρίαρχη ιδεολογία, δεν μπορεί να αποτελεί μονοπώλιο. Ο «πλουραλισμός» των ΜΜΕ χρησιμεύει για να μπορούν να εκφράζονται τα συμφέροντα των διαφόρων αστικών κέντρων.

Ταυτόχρονα, ο Τύπος έχει την ιδιομορφία να μπορεί να καταγγέλλει δημόσια οποιονδήποτε τον απειλεί. Ένας βιομήχανος πολύ πιο δύσκολα μπορεί να χρησιμοποιήσει τον Τύπο για να αντιμετωπίσει έναν ανταγωνιστή. Αντίθετα, ο Τύπος έχει τη δυνατότητα να κοινολο-

34. Α. Μοσχονάς, *Ταξική...*, σελ. 79 και *Ελευθεροτυπία*, 7/10/86.

γεί τις άνομες δραστηριότητες ενός αντιπάλου. Ταυτόχρονα, ο Τύπος έχει τη δυνατότητα να κρίνει ποια γεγονότα είναι άξια λόγου και πρέπει να προβληθούν και ποια δεν είναι.³⁵ Έτσι, η επιχείρηση μονοπωλίου του Τύπου εκτιμάται από τον ίδιο τον Τύπο πως είναι το μείζον πρόβλημα της ελληνικής κοινωνίας και προβάλλεται αναλόγως.

Πολύ περισσότερο όταν στο τέλος της δεκαετίας του '80 είχαν ήδη ξεκινήσει να λειτουργούν οι ιδιωτικοί ραδιοφωνικοί σταθμοί και σε σύντομο χρονικό διάστημα αναμενόταν και η δημιουργία των πρώτων ιδιωτικών καναλιών. Βρισκόμαστε μπροστά σε καινούριο βιομηχανικό είδος, αυτό της «ψυχαγωγίας», το οποίο ταυτόχρονα θα είναι πάρα πολύ χρήσιμο και για τις εκτός των ΜΜΕ δραστηριότητες των ιδιοκτητών τους.

Το ζήτημα δηλαδή ήταν πολύ σοβαρό για να αφηθεί ένας νεόκοπος επιχειρηματίας να μονοπωλήσει τον ευαίσθητο αυτό χώρο. Δεδομένου μάλιστα του γεγονότος της ποινικά κολάσιμης προέλευσης των κεφαλαίων, η αντίδραση των εκδοτών ήταν οξυτάτη. Σε όλα αυτά αν προστεθεί και το γεγονός της επιφυλακτικότητας που χαρακτηρίζει τις σχέσεις επιχειρηματικού κόσμου και ΠΑΣΟΚ, γίνεται κατανοητή η πολυπλοκότητα του ζητήματος.

Η αντιπαράθεση μεταξύ Κυβέρνησης και εκδοτών γρήγορα θα επεκταθεί και στο πολιτικό επίπεδο. Η ΝΔ και η Αριστερά θα εκμεταλλευτούν την ευκαιρία του «σκανδάλου» για να μπορέσουν να πείσουν ότι αποτελούν τα «τίμια» πολιτικά κόμματα σε αντίθεση με το «φαύλο» ΠΑΣΟΚ των «απατεώνων». Σε αυτό θα βρουν πρόθυμο σύμμαχο ένα σημαντικό τμήμα των διανοούμενων,³⁶ που θα δραστηριο-

35. Μ. Σεραφετενίδου, *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, Β' τόμος, Gutenberg, Αθήνα, 1987, σελ. 295.

36. Υπενθυμίζουμε και το κείμενο ενάντια στην κατάσταση της παρακμής, που είχε υπογραφεί την εποχή εκείνη τόσο από διανοούμενους της Δεξιάς όσο και από διανοούμενους της Αριστεράς.

ποιηθεί έντονα επιχειρώντας να αναδειχθεί ο «λαϊκίστικος» χαρακτήρας των «μικρομεσαίων» Ελλήνων σοσιαλιστών που δε διστάζουν να συνάψουν σχέσεις με έναν παραβάτη του ποινικού δικαίου. Με την πρακτική αυτή γινόταν προσπάθεια να ταυτιστεί η Κυβέρνηση με οτιδήποτε εξέφραζε την παρακμή, την κρίση ηθικών αξιών, την Ελλάδα της «αρπαχτής» που λειτουργούσε ως «φτωχός συγγενής» στο πλαίσιο της ΕΟΚ. Απέναντι σε όλα αυτά έπρεπε να αντιπαρατεθεί το δέος της Δεξιάς και της Αριστεράς, που αντιπροσώπευαν τις πιο ζωογόνες δυνάμεις του Έθνους και που παρά τις διαφορές τους θα μπορούσαν να συναινέσουν για τη χάραξη μίας κοινής πορείας.

Ταυτόχρονα με αυτή την επιχειρηματολογία γινόταν μετάθεση της ουσίας των κοινωνικών προβλημάτων στο χώρο του επιφανομένου και επιχειρούνταν να εκτονωθεί η κοινωνική δυσαρέσκεια μέσω της προσμονής της επίλυσης των προβλημάτων από μία «άλλη» Κυβέρνηση που δε θα χαρακτηριζόταν από τις στενές της σχέσεις με παραβάτες του ποινικού δικαίου. Διαφορετικά ειπωμένο: γινόταν προσπάθεια να θεωρούνται τα κοινωνικά προβλήματα όχι ως απότοκα των εκφάνσεων της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, αλλά ως δευτερεύουσες συνέπειες της κακής πολιτικής διαχείρισης μίας ποινικά υποπτης Κυβέρνησης.

Όλο αυτό το ιδεολογικά φορτισμένο κλίμα θα επηρεάσει καταλυτικά τις εξελίξεις αλλά και τη στάση των δύο κύριων αντιπολιτευτικών δυνάμεων.

Η ΝΔ, ως το γνήσιο αστικό κόμμα του ελληνικού πολιτικού συστήματος, δεν είχε, και δεν μπορούσε να έχει, διαφορετική πολιτική πρόταση από αυτή που ακολούθησε το ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1985-1988. Η ανάδειξη της υπόθεσης Κοσκωτά της έδινε μία πρώτη τάξεως ευκαιρία για να διαφοροποιηθεί από την εφαρμογή μίας πολιτικής με την οποία ελάχιστα διαφωνούσε. Μπορούσε να αποτελέσει τον εναλλακτικό πόλο άσκησης της κυβερνητικής εξουσίας μεταθέ-

τοντας όλες τις ευθύνες για τις επιπτώσεις της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ στο φαύλο χαρακτήρα της ηγετικής ομάδας και ιδιαίτερα του Α. Παπανδρέου. Βέβαια, με αυτό τον τρόπο, όπως έχει ήδη υπογραμμιστεί, η ΝΔ πέτυχε, βραχυπρόθεσμα, να αναδειχθεί σε ηγεμονική δύναμη, αλλά επρόκειτο για μία πύρρεια νίκη. Σε μακροχρόνιο επίπεδο, θα κυριαρχήσει η εναλλακτική λύση της αναδιάρθρωσης με το ΠΑΣΟΚ ως φορέα υλοποίησής της. Το ΠΑΣΟΚ που κατάφερε να εφαρμόζει πτυχές της πολιτικής αυτής χωρίς να δημιουργούνται έντονοι κοινωνικοί τριγμοί. Έτσι, αφενός μόλις αρχίζει να γίνεται αισθητό το περιεχόμενο της πολιτικής της ΝΔ, και αφετέρου καταλαγιάσει ο θόρυβος για την υπόθεση Κοσκωτά – ύστερα μάλιστα και από την αθώωση του Α. Παπανδρέου από το Ειδικό Δικαστήριο –, το ΠΑΣΟΚ, διατηρώντας στενούς δεσμούς με τα λαϊκά στρώματα, θα προβληθεί ξανά ως ο κυρίαρχος πολιτικός φορέας του ελληνικού κομματικού συστήματος.

Η Αριστερά, ακολουθώντας ως ουραγός τη Δεξιά, επιχείρησε να αποτελέσει την «τίμια» εκδοχή της πρώτης περιόδου του ΠΑΣΟΚ. Επηρεαζόμενη βαθύτατα από τα ιδεολογήματα της ταξικά ουδέτερης εθνικής ανάπτυξης αποτέλεσε, ουσιαστικά, την αριστερή εκδοχή της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Πρόκειται για τη φάση της σταδιακής εγκατάλειψης της ταξικής ανάλυσης της πραγματικότητας και της αντικατάστασής της από σχήματα της κυρίαρχης ιδεολογίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο τρόπος δημιουργίας και το πολιτικό περιεχόμενο των θέσεων του Συνασπισμού, που ήταν θεωρητικά κυριαρχούμενες και πολιτικά φαλκιδευμένες³⁷ από την οπτική των κυρίαρχων τάξεων.

Αυτό που πρέπει να μείνει από την ερμηνεία της υπόθεσης Κοσκωτά είναι πως αποτελεί ένα σύνθετο γεγονός στο οποίο εμπλέκονται παράγοντες όπως οι ενδοαστικές διαμάχες, η αποστοίχιση λαϊκών στρωμάτων από το χώρο του ΠΑΣΟΚ λόγω των επιπτώσεων της πολιτικής της αναδιάρθρωσης, η αδυναμία χάραξης ενός πραγματικού εναλλακτικού σχεδίου πολιτικής πρακτικής από τη ΝΔ, η επιφυλακτικότητα που χαρακτήριζε τις σχέσεις του ΠΑΣΟΚ με τους περισσότερους επιχειρηματίες, η ηγεμονία των κυρίαρχων ιδεολογημάτων στη συλλογιστική και την πρακτική των διανοουμένων κ.ά. Η απώλεια 7 ποσοστιαίων μονάδων του εκλογικού σώματος στις εκλογές του Ιουνίου του 1989 από το ΠΑΣΟΚ συνδέεται με τις επιπτώσεις που είχε η πολιτική που ακολουθήθηκε από το 1985 – οι συνέπειες της οποίας δεν αναστράφηκαν από τις αυξήσεις που δόθηκαν το 1988. Με αυτή την έννοια, η υπόθεση Κοσκωτά δε διαδραμάτισε το ρόλο του κύριου παράγοντα της εκλογικής πτώσης του ΠΑΣΟΚ. Ωστόσο, το γεγονός ότι οι εκλογικές αναδιτάξεις που συνέβησαν το 1989 έγιναν με φόντο την υπόθεση Κοσκωτά, επηρέασε, έστω και με λανθάνοντα τρόπο, τις τελικές εξελίξεις.

37. Ενδεικτικό είναι το γεγονός της οριακής εκλογικής ανόδου του Συνασπισμού στις εκλογές του 1989 και του 1990. Μίας κατ' ουσίαν στασιμότητας η οποία είχε ως αποτέλεσμα τις δύο διαδοχικές διασπάσεις του ΚΚΕ (1989, 1991).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η μελέτη αυτή επιχείρησε να διερευνήσει την εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού την περίοδο 1974-1988.

Η πτώση της δικτατορίας αποτελεί την τελική συνέπεια ενός πλέγματος παραγόντων που σχετίζονται με την οικονομική κρίση, τις υπάρχουσες κοινωνικές ανισότητες και την έλλειψη συναίνεσης απέναντι στο καθεστώς. Πρόκειται για αιτίες που θα λειτουργήσουν καταλυτικά για τη ρωγμή στο σύστημα εξουσίας που επέφερε η εξέγερση του Πολυτεχνείου και για τους τυχοδιωκτισμούς, στη συνέχεια, του Ιωαννίδη, που είχαν ως συνέπεια την τουρκική εισβολή στην Κύπρο και την κατάρρευση της Χούντας.

Οι μεταπολιτευτικές δομές εξουσίας περιελάμβαναν μία σειρά από δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις όπως η κατάργηση της Βασιλείας, ο έλεγχος του Στρατού, η απαγόρευση της δράσης των παρακρατικών μηχανισμών, η αναβάθμιση των κομμάτων και η νομιμοποίηση της Αριστεράς, καθώς και η υιοθέτηση των αρχών του Κράτους Δικαίου. Ωστόσο, απέναντι στις αλλαγές αυτές, τέθηκαν και οι ακόλουθες ασφαλιστικές δικλίδες: ο ρόλος των κομμάτων προσδιορίστηκε στην αντιπροσώπευση/ενσωμάτωση των λαϊκών αντιδράσεων, ενισχύθηκε η εκτελεστική εξουσία, δημιουργήθηκε ο θεσμός του Προέδρου της Δημοκρατίας και αναβαθμίστηκε η διοίκηση.

Η ΝΔ θα κερδίσει τις εκλογές του 1974 διαφοροποιούμενη από την

προδικτατορική ΕΡΕ σε τρία σημεία: στην προσπάθεια άρσης της προγενέστερης αντίθεσης Δεξιάς/Κέντρου, στην αποδοχή του καθεστώτος ισοπολιτείας για όλους και στην οργάνωση της ΝΔ ως κόμματος μαζών.

Παρ' όλα αυτά, η γενικότερη θεσμική μεταρρύθμιση δεν άγγιξε τις κοινωνικές ανισότητες που χαρακτήριζαν την ελληνική κοινωνία. Το αποτέλεσμα ήταν, δεδομένου και του γενικότερου κλίματος ριζοσπαστικοποίησης που επικρατούσε στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, να πραγματοποιηθούν σημαντικές λαϊκές κινητοποιήσεις: εργοστασιακό και αγροτικό κίνημα, απεργίες των δημοσίων υπαλλήλων. Ιδιαίτερη σημασία είχε το κίνημα του εργοστασιακού συνδικαλισμού λόγω του πρωτόγνωρου χαρακτήρα του και των ριζοσπαστικών αιτημάτων του (αυξήσεις, συνδικαλιστική οργάνωση σε σωματειακό επίπεδο, αμφισβήτηση των σχέσεων παραγωγής).

Σε ό,τι αφορά το μακροοικονομικό επίπεδο, η ελληνική οικονομία θα κινηθεί με πολύ υψηλούς ρυθμούς την περίοδο 1974-1979. Η β' πετρελαϊκή κρίση θα αντιστρέψει την κατάσταση. Τα σημαντικότερα εσωτερικά αίτια είναι η αύξηση του μεριδίου των μισθών στο παραγόμενο προϊόν, η παρουσία ενός μεγάλου φάσματος μικρών επιχειρήσεων που λειτουργούσαν ανασταλτικά στην επέκταση του μονοπωλιακού κεφαλαίου, καθώς και η αυξημένη κρατική παρέμβαση (πιστωτικό σύστημα, στήριξη «προβληματικών», ανάπτυξη Κράτους Πρόνοιας), η οποία εμπόδιζε την ανάδυση των εκκαθαριστικών λειτουργιών της κρίσης. Οι παράγοντες αυτοί, σε συνδυασμό με την άνοδο της τιμής του πετρελαίου, οδήγησαν στην εμφάνιση χαρακτηριστικών κρίσης υπερσυσσώρευσης, όπως είναι η ταχύτερη αύξηση της έντασης κεφαλαίου και των πραγματικών μισθών σε σχέση με την παραγωγικότητα της εργασίας.

Οι εξελίξεις αυτές δυσκόλεψαν τους σχεδιασμούς της άρχουσας τάξης, οι οποίοι κινούνταν σε δύο επίπεδα: Πρώτα και κύρια στην έ-

νταξη και ενσωμάτωση της χώρας στην ΕΟΚ – που σηματοδοτούσε την επέκταση των οικονομικών της δραστηριοτήτων, τη διεύρυνση των συμμαχιών της και τη θωράκισή της απέναντι στην επικείμενη νίκη του πιο αριστερού σοσιαλιστικού κόμματος της Δ. Ευρώπης. Κατά δεύτερο λόγο, στη σύναψη αναβαθμισμένων οικονομικών και διπλωματικών σχέσεων με τις αραβικές χώρες κατά τρόπο ώστε να δημιουργηθεί μία «γέφυρα» μεταξύ, από τη μία μεριά, της Μ. Ανατολής και της Β. Αφρικής και, από την άλλη, της ΕΟΚ. Το δεύτερο σχέδιο, παρά την καλή εκκίνησή του, φαλκιδεύτηκε στις συνέπειες που είχε η πετρελαϊκή κρίση για τις αραβικές χώρες, στον ενεργότερο ρόλο της Τουρκίας στην περιοχή, καθώς και στα αποτελέσματα του πολέμου Ιράν-Ιράκ.

Στις εκλογές του 1977 θα διαπιστωθεί η σημαντική άνοδος του ΠΑΣΟΚ, ο περιορισμός των δυνάμεων της ΝΔ και η ιστορική ήττα της ΕΔΗΚ, η οποία αποτελούσε πια κατάλοιπο του παρελθόντος. Στις εκλογές του 1981 νικητής θα αναδειχθεί το ΠΑΣΟΚ, εκμεταλλευόμενο τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης και το πρόβλημα στρατηγικής που είχε η άρχουσα τάξη. Οι λόγοι για τους οποίους, ειδικά το ΠΑΣΟΚ, κατάφερε να εκπροσωπήσει το μπλοκ της Αλλαγής, συνδέονται με την προβολή της ανάγκης θεσμικού εκσυγχρονισμού, με την έντονη αντιπαράθεση των δύο ΚΚ και με την ενεργό συμμετοχή των μελών στις κινητοποιήσεις της μεταπολίτευσης – γεγονός που βάθυνε τις σχέσεις του κινήματος με τις λαϊκές τάξεις.

Στη συνέχεια, επιχειρήθηκε η διερεύνηση της φύσης του ΠΑΣΟΚ και, για το λόγο αυτό, τέθηκαν τρία ερωτήματα που επιχειρούσαν να απαντήσουν στο αν είναι μικροαστικό κόμμα ή όχι. Το πρώτο αφορούσε τη δυνατότητα ύπαρξης ενός κοινωνικού σχηματισμού όπου κυριαρχεί ο μικροαστικός τρόπος παραγωγής και, κατά συνέπεια, η εξουσία μπορεί να κατακτηθεί από τα μικροαστικά στρώματα – και στην περίπτωση της Ελλάδας από το θεωρούμενο από πολλούς μι-

κροαστικό ΠΑΣΟΚ. Η απάντηση που δόθηκε είναι πως κάτι τέτοιο δεν ισχύει γιατί, αφενός, στο επίπεδο της παραγωγής, τα μικροαστικά στρώματα λειτουργούν ως συμπληρωματικό στοιχείο στον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής και, αφετέρου, στο πολιτικό επίπεδο, τα στρώματα αυτά αντιπροσωπεύονται μέσω εργατικών ή αστικών κομμάτων.

Το δεύτερο ερώτημα επικεντρωνόταν στην Ελλάδα και εξέταζε την περίπτωση, ανεξάρτητα με τον τρόπο παραγωγής που κυριαρχεί, η μικροαστική τάξη να είναι και πλειοψηφούσα τάξη. Εισήλθαμε έτσι σε θέματα θεωρίας των κοινωνικών τάξεων. Η άποψη που υποστηρίχθηκε είναι πως οι σχέσεις εκμετάλλευσης κατά πρώτον, και σε ένα δεύτερο επίπεδο οι σχέσεις κυριαρχίας, συντελούν στη διαμόρφωση των κοινωνικών τάξεων. Η θέση αυτή έρχεται σε αντιπαράθεση με αυτή του Ν. Πουλιαντζά που θεωρεί την παραγωγή υπεραξίας ως στοιχείο καθοριστικό για το σχηματισμό των τάξεων – άποψη που έρχεται σε αντιδιαστολή με το μαρξικό έργο, τόσο γιατί κατανοεί με λανθασμένο τρόπο την έννοια της παραγωγικής εργασίας όσο και γιατί η έννοια αυτή δε χρησιμεύει στον καθορισμό των τάξεων.

Δίπλα στις δύο βασικές τάξεις υπάρχει και η μικροαστική τάξη, που διακρίνεται από το γεγονός πως τα μέλη της δεν υφίστανται εκμετάλλευση και πως εντάσσονται σε ενδιάμεσες θέσεις, μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, στην παραγωγική διαδικασία και γι' αυτό το λόγο δεν μπορούν να αναπτύξουν και αυτόνομη πολιτική δράση. Η τάξη αυτή χωρίζεται στη νέα μικροαστική τάξη (επιτήρηση, οργάνωση και νομιμοποίηση της παραγωγής) και στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη (κάτοχοι των μέσων παραγωγής που δεν προβαίνουν σε διευρυμένη αναπαραγωγή).

Σε ό,τι αφορά τους αγρότες, αυτοί που δε χρησιμοποιούν μισθωτή εργασία, έχοντας ενσωματωθεί κοινωνικά από τον καπιταλισμό, αποτελούν οιονεί μερίδα της εργατικής τάξης· όσοι χρησιμοποιούν διευρυμένη αναπαραγωγή αλλά δεν προβαίνουν σε αυτή, ανήκουν στη

μικροαστική τάξη. Τέλος, όσοι πραγματοποιούν διευρυμένη αναπαραγωγή ανήκουν στην αστική τάξη.

Εφαρμόζοντας όλο αυτό το θεωρητικό σκεπτικό στην περίπτωση της Ελλάδας, διαπιστώθηκε πως περίπου το 1/10 του οικονομικά ενεργού πληθυσμού ανήκει στην αστική τάξη, περίπου τα 2/3 στην εργατική και το 1/4 στη μικροαστική τάξη. Κατά συνέπεια, με αυτό τον τρόπο απαντάται το δεύτερο ερώτημα και καταρρίπτεται και ο μύθος της μικροαστικής Ελλάδας.

Το τρίτο ερώτημα συνδέεται με την προσπάθεια διερεύνησης της ένταξης του ΠΑΣΟΚ μέσα σε ένα πλαίσιο ταξικών σχέσεων εξουσίας – πράγμα που, αρχικά, μας οδηγεί στην ανάγκη διατύπωσης μίας κριτικής θεώρησης απέναντι σε απόψεις που χαρακτηρίζουν το ΠΑΣΟΚ είτε ως λαϊκιστικό κόμμα είτε ως απότοκο του πελατειακού χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας και, στη συνέχεια, σε ζητήματα θεωρίας του Κράτους έτσι ώστε να μπορέσει να αποσαφηνιστεί η περίπτωση του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος.

Έτσι, στο ζήτημα του λαϊκισμού διαπιστώθηκε πως, πέρα από τις διαφωνίες των μελετητών του ΠΑΣΟΚ για τους λόγους για τους οποίους θα μπορούσε να θεωρηθεί ως λαϊκιστικό κόμμα, και τα πραγματικά δεδομένα δείχνουν πως ελάχιστα στοιχεία του κινήματος ανήκουν σε αυτά που χαρακτηρίζουν τα λαϊκιστικά κόμματα. Πόσο μάλλον που και τα στοιχεία αυτά ενυπάρχουν στην πολιτική πρακτική και άλλων κομμάτων, ελληνικών ή ξένων, χωρίς τα τελευταία να ταξινομούνται ως λαϊκιστικά. Υποστηρίχθηκε ακόμη πως, στην πραγματικότητα, το λαϊκιστικό φαινόμενο περιορίζεται στο χώρο της Ν. Αμερικής και έχει να επιδείξει και πολιτικές θεσμικού και κοινωνικού εκουγχρονισμού.

Σε ό,τι αφορά τις πελατειακές σχέσεις, υποστηρίχθηκε πως το φαινόμενο παρατηρείται όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε όλες τις σύγχρονες Δυτικές κοινωνίες – πολύ δε περισσότερο όταν τα πελα-

τειακά δίκτυα δεν αντικαθιστούν την ταξική εκπροσώπηση, αφού εδράζονται στο εσωτερικό των σχέσεων εκπροσώπησης. Η μόνη διαφορά σχετίζεται με το γεγονός ότι οι πελατειακές σχέσεις στην Ελλάδα μπορούν να χαρακτηριστούν ως παραδοσιακού τύπου και αυτές των Δυτικών χωρών ως νεωτερικού τύπου.

Στη συνέχεια, αναφέραμε την άποψη του περιοδικού *Θέσεις* όπου υποστηρίζεται πως το ΠΑΣΟΚ αποτελεί ένα αριστερό κόμμα που επιχειρεί τη σταθεροποίηση της αστικής εξουσίας μέσω της αποδοχής της εκσυγχρονιστικής στρατηγικής. Η άποψη που υποστηρίζεται στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι πως το πολιτικοϊδεολογικό τετράπτυχο δημοκρατία – ανεξαρτησία – ανάπτυξη – αξιοκρατία, το οποίο συμπύκνωσε τη στρατηγική κατάκτησης της κυβερνητικής εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ, περιείχε μία ενδογενή αντίφαση. Διότι ναι μεν θέτει ένα πρόγραμμα αλλαγών, που συνάντησαν την έντονη αντίδραση της άρχουσας τάξης, αλλά δε θέτει σε αμφισβήτηση τις σχέσεις πολιτικής και κοινωνικής εξουσίας. Ωστόσο, για να γίνει αυτό κατανοητό, κρίθηκε σκόπιμη μία αναφορά στη νεομαρξιστική βιβλιογραφία για το Κράτος και ειδικότερα στις απόψεις του Ν. Πουλαντζά, του Αλτουσέρ και της σχολής της λογικής συναγωγής. Επισημάνθηκε πως ο Πουλαντζάς υπερτονίζει το θέμα της μακροπρόθεσμης αναπαραγωγής των αστικών συμφερόντων μέσω της λειτουργίας του Κράτους, ενώ παράλληλα υποβαθμίζει τον οικονομικό και ιδεολογικό ρόλο του Κράτους. Ο Αλτουσέρ επικεντρώνεται στην «αρνητικότητα» του κρατικού φαινομένου και οι Γερμανοί θεωρητικοί εμμένουν στην οικονομική διάσταση των κρατικών λειτουργιών, παραβλέποντας τη δυναμική της ταξικής πάλης.

Η θέση που υιοθετείται σε αυτή την εργασία είναι πως το Κράτος συνιστά το υλικό αποτέλεσμα της ταξικής (οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής) πάλης στα πλαίσια ενός τρόπου παραγωγής. Κάθε κράτος παρουσιάζει ιδιαιτερότητες που σχετίζονται με τον τύπο, τη

μορφή και τη δομή του. Οι στόχοι του Κράτους επιτελούνται μέσω της κατασταλτικής, της ιδεολογικής (συναινετικής) και της οικονομικής λειτουργίας.

Η κατασταλτική λειτουργία πραγματοποιείται βάσει των μηχανισμών της Δικαιοσύνης και των κατασταλτικών μηχανισμών. Αυτό που υπογραμμίστηκε είναι πως η Δικαιοσύνη λειτουργεί ως μήτρα αποκοπής των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής και ως «ουδέτερος» φορέας νομιμοποίησης αυτού του διαχωρισμού. Η προσφυγή στην υλική βία τίθεται σε εφαρμογή όταν κρίνεται ότι αμφισβητούνται νευραλγικά στοιχεία του συστήματος εξουσίας.

Η ιδεολογική λειτουργία αποσκοπεί στην ενσωμάτωση των κυρίαρχων στρωμάτων στις στρατηγικές της άρχουσας τάξης. Σημαντικός είναι ο ρόλος των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους, που ενισχύουν δομές της κυρίαρχης ιδεολογίας, όπως ο φετιχισμός του εμπορεύματος, η κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων και οι μηχανισμοί κοινωνικής κινητικότητας.

Η οικονομική λειτουργία στοχεύει στη διευκόλυνση της κεφαλαιακής συσσώρευσης και στην πραγματοποίηση δαπανών για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης μέσω εργασιακών ρυθμίσεων, επιδότησης επενδύσεων, νομικών παρεμβάσεων, πραγματοποίησης κοινωνικών δαπανών, εφαρμογής πληθωριστικής πολιτικής.

Εξαίρεση στην «κανονική» λειτουργία του αστικού Κράτους, είτε στη φιλελεύθερη είτε στη σοσιαλδημοκρατική μορφή της διακυβέρνησής του, είναι η εμφάνιση της αυτόνομης κυβερνώσας κατηγορίας, που αποτελεί και την περίπτωση του ΠΑΣΟΚ. Πρόκειται για κοινή ομαδοποίηση κομμάτων που κάτω από ειδικές συνθήκες καταλαμβάνουν την κυβερνητική εξουσία. Στηρίζονται στις κυρίαρχουσες τάξεις και υιοθετούν μία σειρά πολιτικών μέτρων που συναντά την έντονη αντίδραση των κυρίαρχων στρωμάτων χωρίς, ωστόσο, να τίθενται υπό αμφισβήτηση οι κυρίαρχες εξουσιαστικές σχέσεις. Η κα-

τάσταση αυτή δε διαρκεί πολύ και σύντομα η λειτουργία των μηχανισμών του Κράτους αλλά και οι γενικότεροι οικονομικοί καταναγκασμοί που απορρέουν από το καπιταλιστικό σύστημα υποχρεώνουν τα κόμματα αυτά να αυτομετασχηματιστούν σε αστικά κόμματα σοσιαλδημοκρατικής απεύθυνσης.

Ο όρος «αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία» δεν επιλέχτηκε τυχαία. Είναι αυτόνομη με την έννοια ότι διαθέτει ευρύτερα περιθώρια αυτονομίας απέναντι στο σύστημα κοινωνικής εξουσίας. Είναι κυβερνώσα γιατί ασκεί την κυβερνητική εξουσία. Τέλος, είναι κατηγορία γιατί έχει υπερπροσδιοριστική σχέση με τις πολιτικές δομές. Παραδείγματα αυτόνομης κυβερνώσας κατηγορίας αποτελούν οι Εργατικοί στη Μ. Βρετανία το 1945, το Σοσιαλιστικό Κόμμα στη Γαλλία το 1981 και, το ίδιο έτος, το ΠΑΣΟΚ στην Ελλάδα.

Στο Τρίτο Μέρος έγινε αναφορά στην πρώτη τετραετία διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Η κυβερνητική αλλαγή του 1981 σηματοδοτεί την ελεύθερη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού και τη, βραχυπρόθεσμη έστω, υποχώρηση των κυρίαρχων στρωμάτων. Εντούτοις, η εναλλαγή των κομματικών σχηματισμών στην Κυβέρνηση απομάκρυνε την ταύτιση –που υπήρχε μετεμφυλιακά– της κυβερνητικής αλλαγής με την αμφισβήτηση ολόκληρου του πολιτικοκοινωνικού συγκροτήματος. Με αυτή την έννοια, δομικά, για το σύστημα εξουσίας, η αναπαγωγή του κερδιζόταν σε στρατηγικό επίπεδο αφού γινόταν πιο ανθεκτικό στην εισαγωγή της ταξικής πάλης στο εσωτερικό του Κράτους. Κι αυτό γιατί τα όρια των μεταβολών που μπορούσαν να πραγματοποιηθούν ήταν προκαθορισμένα από την υλικότητα του Κράτους –ενός πεδίου που το ΠΑΣΟΚ είχε επιλέξει ως ευνοϊκότερο για την εφαρμογή της πολιτικής του.

Σχετικά με το περιεχόμενο αυτής της πολιτικής, εκείνο που επι-

διώχθηκε είναι η διατήρηση της ηγεμονίας στο μπλοκ των δυνάμεων της Αλλαγής: αυξήσεις στους χαμηλόμισθους, επέκταση των λειτουργιών του Κράτους Πρόνοιας, διεύρυνση των εργασιακών δικαιωμάτων, κατάργηση των μετεμφυλιακών υπολειμμάτων, εκσυγχρονισμός ορισμένων θεσμών.

Στο οικονομικό επίπεδο, θα σημειωθούν σημαντικές επιπτώσεις στον αγροτικό τομέα λόγω της ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ, και το εμπορικό ισοζύγιο θα μετατραπεί από τη μία χρονιά στην άλλη σε ελλειμματικό. Στο χώρο της βιομηχανίας θα σημειωθεί πτώση των επενδύσεων, γεγονός που συνδέεται με την πτώση του ποσοστού κέρδους λόγω της κρίσης, τον περιορισμό των πιστώσεων, αλλά και με ένα γενικότερο κλίμα έντασης των σχέσεων μεταξύ Κυβέρνησης και επιχειρηματιών. Αυτό το κλίμα ήταν απότοκο της γενικότερης ριζοσπαστικοποίησης που συμβόλιζε η εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ και δυσκόλευε την πραγματοποίηση επενδύσεων. Παράλληλα, και το εφοπλιστικό κεφάλαιο, για μία σειρά από λόγους (διεθνής ναυτιλιακή κρίση, ανταγωνισμός από τις Ανατολικές χώρες, γήρανση των πλοίων, υψηλό κόστος, μείωση των μεταφορών, αρνητικές σχέσεις με την Κυβέρνηση), βρέθηκε σε δύσκολη θέση, με αποτέλεσμα να μειωθεί ο ελληνικός εμπορικός στόλος και, κατά συνέπεια, το ναυτιλιακό συλλαγμα.

Η Κυβέρνηση επιχειρώντας να τονώσει την οικονομία θα υιοθετήσει μια πολιτική αύξησης των δημόσιων δαπανών (κυρίως σε δημόσια έργα, τομείς των υποδομών και κοινωνικές δαπάνες), με συνέπεια τα κρατικά έξοδα να προσεγγίσουν για πρώτη φορά το μέσο όρο των χωρών της Δύσης. Ωστόσο, η αύξηση των δημόσιων ελλειμμάτων οφείλεται στη μη παράλληλη αύξηση των δημόσιων εσόδων – γεγονός που αποτελεί αποτέλεσμα της συνειδητής επιλογής του ΠΑΣΟΚ να μη συγκρουστεί με τα προνομιούχα στρώματα και να διευρύνει τη φορολογική βάση στο επίπεδο αυτό.

Στο συνδικαλιστικό κίνημα παρατηρείται κάμψη των κινητοποιήσεων, η οποία οφείλεται στα φιλεργατικά μέτρα που πήρε η Κυβέρνηση (καθιέρωση της ΑΤΑ, θέσπιση του Ν. 1264, αυξήσεις που δόθηκαν, επέκταση των κοινωνικών δαπανών): μόνη εξαίρεση η αντίθεση στο άρθρο 4 που αφορούσε τον περιορισμό των απεργιών στο Δημόσιο. Ο τρόπος δράσης που επιλέχτηκε σχετίζεται με την αύξηση των εργατικών διαφορών.

Οι σχέσεις των δύο μεγάλων κομμάτων χαρακτηρίστηκαν από έντονες αντιπαραθέσεις, σε σημείο που, ορισμένες φορές, έμοιαζε να αντιδιαστέλλεται σε επιφανειακό επίπεδο το μετεμφυλιακό κράτος που εξέφραζε η ΝΔ, με την υπό οικοδόμηση ελληνική «σοβιετική» δημοκρατία που αντιπροσώπευε το ΠΑΣΟΚ. Βέβαια, η πραγματικότητα ήταν διαφορετική, αλλά η οξύτητα εξυπηρετούσε και τα δύο κόμματα: το ΠΑΣΟΚ, γιατί μετέθετε το πεδίο αντιπαράθεσης σε αντιδεξιές πρακτικές που δε δημιουργούσαν ρωγμές στο εσωτερικό του κράτους: τη ΝΔ, γιατί μετά την εκλογική ήττα είχε ανάγκη ανασυγκρότησης των δυνάμεων και της ιδεολογίας της. Είναι χαρακτηριστικό πως ύστερα από το 1981 αναδιοργανώθηκαν οι δομές του κόμματος και υιοθετήθηκε ως επίσημη ιδεολογία ο νεοφιλελευθερισμός αντί του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού. Εξέλιξη που συμβόλισε το πέρασμα από μία ιδεολογία αμυντικού σε μία ιδεολογία επιθετικού χαρακτήρα.

Το ΠΑΣΟΚ θα αναδειχθεί νικητής και στις εκλογές του 1985 γιατί, παρ' ότι δεν ανταποκρίθηκε στο μεγαλύτερο μέρος των αιτημάτων για τα οποία εξελέγη, κατάφερε να βελτιώσει εν μέρει τις συνθήκες ζωής των κυριαρχούμενων στρωμάτων ερχόμενο σε αντιπαράθεση με τον επιχειρηματικό κόσμο. Η αποπομπή Καραμανλή πήρε το συμβολισμό του τέλους του μετεμφυλιακού κράτους ενώ η εκλογή Σαρτζετάκη έδειξε το περιεχόμενο και τα όρια της «Αλλαγής»: το περιεχόμενο, γιατί σηματοδοτεί την πολιτική καταδίκη των μετεμφυλιακών

δομών εξουσίας: τα όρια, γιατί η οποιαδήποτε πολιτική μεταρρυθμίσεων του ΠΑΣΟΚ εγκλωβιζόταν στα πλαίσια του αστικού κράτους.

Στο Τέταρτο Μέρος έγινε αναφορά στην αλλαγή της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ και στο συνολικό πέρασμα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στη φάση της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Ειδικότερα, περιγράφηκε ο αυτομετασχηματισμός του ΠΑΣΟΚ από αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία σε αστικό κόμμα σοσιαλδημοκρατικής απεύθυνσης και οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτό: η παρουσία των οικονομικών καταναγκασμών που απορρέουν από τη λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η κρίση πολιτικού και ιδεολογικού προσανατολισμού του κινήματος, η γραφειοκρατικοποίηση του εσωκομματικού μηχανισμού, η ενσωμάτωση του ΠΑΣΟΚ στις βασικές μεταπολιτευτικές επιλογές της άρχουσας τάξης.

Όλα αυτά εξειδικεύτηκαν, σε ένα πρώτο επίπεδο, στην αλλαγή της οικονομικής πολιτικής και, σε ένα συνολικότερο πλαίσιο, στην υιοθέτηση του εγχειρήματος της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Αποφασίστηκαν έτσι, η απαγόρευση των αυξήσεων, η περικοπή της ΑΤΑ, η υποτίμηση της δραχμής, η πτώση –σε πραγματικούς όρους– των τιμών των αγροτικών προϊόντων.

Η επιχειρηματολογία που προβλήθηκε για τη δικαιολόγηση αυτών των αλλαγών στηρίχτηκε στα προβλήματα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας καθώς και στην υπέρμετρη ανάπτυξη του κρατικού τομέα, που επέφερε την αύξηση των δημόσιων ελλειμμάτων. Ωστόσο, αυτό που διαπιστώθηκε είναι πως στην πρώτη περίοδο διακυβέρνησης παρουσίασαν μείωση και το απόλυτο και το σχετικό κόστος εργασίας. Παράλληλα, ούτε πτώση εξαγωγών –και κατά συνέπεια πρόβλημα ανταγωνιστικότητας– παρατηρείται. Σε ό,τι δε αφορά τη διόγκωση του δημόσιου τομέα, ο αριθμός των δημοσίων υ-

παλλήλων αλλά και τα ποσοστά των δημοσίων δαπανών κυμαίνονται στους μέσους όρους της Δύσης. Το πραγματικό πρόβλημα αφορά το γεγονός πως τα δημόσια έσοδα δεν ακολούθησαν την αντίστοιχη ανοδική πορεία με τα δημόσια έξοδα – πράγμα που ερμηνεύεται ως συνειδητή πολιτική απόφαση του ΠΑΣΟΚ να μη διευρύνει τη φορολογική κλίμακα των αστικών και μικροαστικών εισοδημάτων.

Από την άλλη, αυτό που υποστηρίχθηκε είναι πως οι απόψεις περί υπέρογκου κόστους παραγωγής αποκρύπτουν τις πραγματικές επιδιώξεις των φορέων τους, που είναι η αύξηση των κερδών –και μάλιστα μέσα σε περίοδο εντεινόμενης διεθνοποίησης–, που σε οριακό μόνο επίπεδο μπορεί να επιτευχθεί από αύξηση της τιμής των εμπορευμάτων, αλλά και –το σημαντικότερο– μία γενικότερη αναδιάρθρωση του συσχετισμού δύναμης υπέρ του κεφαλαίου. Παράλληλα, το πρόβλημα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών δεν ήταν πρόβλημα εξαγωγών αλλά σχετιζόταν με τη μείωση των εσόδων από το ισοζύγιο αδήλων πόρων –εξέλιξη που συνδέεται με την πτώση του ναυτιλιακού συναλλάγματος, τη μείωση των τουριστικών εσόδων, καθώς και την πτώση των εμβασμάτων από μετανάστες.

Συμπερασματικά, όσα υποστηρίζονται από τους κυρίαρχους κύκλους περί χαμηλής ανταγωνιστικότητας και ανεξέλεγκτης διόγκωσης του δημόσιου τομέα, επιχειρούν στην πραγματικότητα να νομιμοποιήσουν όχι απλώς τη νέα οικονομική πολιτική, αλλά τη συνολική προσπάθεια της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Πρόκειται για ένα εγχείρημα που ξεπερνά κατά πολύ τα γνωστά προγράμματα λιτότητας και επεκτείνεται σε αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις και στην οργάνωση της παραγωγής, καθώς και στον περιορισμό του Κράτους Πρόνοιας, στην ιδιωτικοποίηση λειτουργιών και τμημάτων του δημόσιου τομέα κ.λπ. Ουσιαστικά, πρόκειται για μία επιθετική κίνηση από την πλευρά του κεφαλαίου, η οποία στοχεύει –σε οικονομικό επίπεδο– στην αύξηση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου και –σε

πολιτικοϊδεολογικό επίπεδο– στη συντηρητική αναδιάρθρωση του πολιτικού σκηνικού και στην ιδεολογική ενσωμάτωση των κυριαρχούμενων τάξεων.

Ειδικότερα στην Ελλάδα, στη δεύτερη τετραετία του ΠΑΣΟΚ, τα παραπάνω πήραν τη μορφή της μείωσης των μισθών, του περιορισμού των δημοσίων δαπανών, της αλλαγής των εργασιακών σχέσεων και της αύξησης της γυναικείας εργασίας.

Στο Πέμπτο Μέρος ασχοληθήκαμε με τις επιπτώσεις που είχε η αλλαγή της οικονομικής πολιτικής και η υιοθέτηση των στόχων της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης μέχρι τις εκλογές του 1989. Διαπισώθηκε η ιδεολογική μετατόπιση που χαρακτήρισε την πολιτική πρακτική του ΠΑΣΟΚ, το οποίο, αφενός υιοθέτησε μία συντηρητική οικονομική πολιτική και, αφετέρου, για να επιτύχει την απρόσκοπτη εφαρμογή της, παρενέβη στις διαδικασίες του συνδικαλιστικού κινήματος. Το αποτέλεσμα θα είναι το ΠΑΣΟΚ να γνωρίσει μία σειρά από πολιτικές ήττες τόσο σε επίπεδο κοινωνικών χώρων (σωματεία, συνδικάτα και συνεταιρισμοί) όσο και σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο (δημοτικές εκλογές 1986). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, θα αναγκαστεί το 1988 να αναθεωρήσει μερικώς την πολιτική του, προσπαθώντας να μην αποκοπεί από τα λαϊκά στρώματα – γεγονός που επέφερε σημαντικούς κλυδωνισμούς στο εσωτερικό του. Εντούτοις, οι βασικές πολιτικές δομές της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας που έδιναν ιδιαίτερο βάρος στη συνοχή των κομματικών μηχανισμών λειτούργησαν αποτρεπτικά στην εμφάνιση αποσχιστικών φαινομένων.

Ο ρόλος των διανοουμένων μέσα στη συγκυρία υπήρξε αποφασιστικός· από τη μία, για τη νομιμοποίηση της συντηρητικής στροφής του ΠΑΣΟΚ και, από την άλλη –σε πιο προχωρημένο στάδιο–, στη διάλυση της ιδεολογίας της εθνικής (ταξικής) συμφιλίωσης μεταξύ

των δυνάμεων της Δεξιάς και της Αριστεράς. Υποστηρίχθηκε πως οι εξελίξεις αυτές δε θα πρέπει να προκαλούν εντύπωση γιατί ήδη από τη μετεμφυλιακή περίοδο ένα σημαντικό τμήμα της αριστερής θεωρίας ήταν υπό την ηγεμονία ιδεολογικών υποσυνόλων των αστικών αντιλήψεων. Η κρίση προσανατολισμού και στρατηγικής της Αριστεράς, όπως εκφράστηκε από το 1985 και μετά, βασίστηκε και στις αδυναμίες της αριστερής σκέψης.

Η ΝΔ εκμεταλλεύτηκε τη δυσαρέσκεια που προκάλεσε η εφαρμογή της νέας πολιτικής από το ΠΑΣΟΚ, εστιάζοντας τις ενστάσεις της στον τρόπο πραγματοποίησης αυτής της πολιτικής, με το περιεχόμενο της οποίας δεν είχε ουσιαστικές διαφωνίες. Με τον τρόπο αυτό, αποκόμισε βραχυπρόθεσμα οφέλη που την οδήγησαν στην κυβερνητική εξουσία το 1989, αλλά μακροπρόθεσμα θα βρισκόταν σε δυσχερή θέση, αφού το ΠΑΣΟΚ θα καταφέρει να συνδυάσει τη δεδομένη πολιτική με τη διατήρηση ισχυρών δεσμών με τα κυρίαρχόμενα στρώματα.

Το ΚΚΕ επιχείρησε να εκφράσει το μπλοκ των δυνάμεων της Αλλαγής. Ωστόσο, αφενός παραγνώρισε τη σταθερότητα και το βάθος των δεσμών που είχε αναπτύξει το ΠΑΣΟΚ με τις λαϊκές τάξεις, αφετέρου εγκλωβίστηκε στην προσπάθεια διατύπωσης μίας αριστερόστροφης πρότασης διακυβέρνησης από την πλευρά των «προοδευτικών δυνάμεων». Το πραγματικό διακύβευμα, όμως, βρισκόταν αλλού. Αφορούσε την ανάγκη ανάπτυξης μίας εναλλακτικής πολιτικής πρότασης που θα εστιάζόταν στις αντιφάσεις της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης.

Η αστική τάξη –σε όλες τις εκδοχές της (εφοπλιστικό, βιομηχανικό και εμπορικό κεφάλαιο)– επώφεληθηκε από την πολιτική του ΠΑΣΟΚ, αφού διαπίστωσε μία άνοδο των ποσοστών κερδοφορίας της και μία προσπάθεια τιθάσευσης του συνδικαλιστικού κινήματος. Ωστόσο, παρέμεινε ένα κλίμα δυσπιστίας μεταξύ Κυβέρνησης και κε-

φαλαιούχων που είχε τις ρίζες του στην παλαιότερη ιστορία του ΠΑΣΟΚ.

Η υπόθεση Κοσκωτά πρέπει να γίνει αντιληπτή σαν ένα puzzle παραγόντων που συνετέλεσαν ώστε μία περίπτωση τραπεζικής κατάχρησης να μεταβληθεί σε κορυφαίο πολιτικό γεγονός. Έτσι, πρέπει να συνεκτιμηθούν παράγοντες όπως η σύναψη σχέσεων μεταξύ Κυβέρνησης και νεοπαγών φορέων του κεφαλαίου και η ιδιαιτερότητα της διείσδυσης του Κοσκωτά στο χώρο των ΜΜΕ. Η σύναψη αυτή προκάλεσε την έντονη αντίδραση των «παραδοσιακών» επιχειρηματικών φορέων και την ένταση μεταξύ των σχέσεων του ΠΑΣΟΚ με τα περισσότερα τμήματα του κεφαλαίου που χρονολογούνταν από την πρώτη τετραετία. Η δε διείσδυση του Κοσκωτά είχε ως συνέπεια να λάβουν διαμπερή μορφή οι ενδοαστικές αντιπαραθέσεις. Η ΝΔ και ο Συνασπισμός, καταγγέλλοντας την «Κυβέρνηση των απατεώνων», θώρησαν πως το «σκάνδαλο» Κοσκωτά τους έδινε τη δυνατότητα να αποκομίσουν γρήγορα πολιτικά οφέλη. Ωστόσο, περιορίζοντας την κριτική τους σε αυτό το επίπεδο, βρέθηκαν σε δύσκολη θέση όταν δεν καταλογίστηκαν ποινικές ευθύνες στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ και ιδιαίτερα στον Α. Παπανδρέου.

Στις εκλογές του 1989 το ΠΑΣΟΚ θα χάσει 7 ποσοστιαίες μονάδες, γεγονός που θα έχει ως αποτέλεσμα και την απώλεια της κυβερνητικής εξουσίας. Η εξέλιξη αυτή θα πρέπει να αποδοθεί στις γενικότερες κοινωνικές επιπτώσεις που είχε η εφαρμοζόμενη από τους σοσιαλιστές κυβερνητική πολιτική. Η υπόθεση Κοσκωτά, που αποτέλεσε το φόντο των εκλογικών αναδιατάξεων, δεν επηρέασε, παρά μόνο με λανθάνοντα τρόπο, τις πολιτικές εξελίξεις.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Φορολογία φυσικών προσώπων

	1975	1980	1985
Εισοδηματίες	8,3	5,5	4,4
Έμποροι - Βιομήχανοι	42,7	29,8	20,6
Γεωργοί κ.λπ.	0,1	0,2	0,2
Μισθωτοί	25,8	38,8	48,2
Ελεύθεροι Επαγγελματίες	11,6	12,4	8,7
Συνταξιούχοι	11,6	13,3	17,7

Πηγές: Οικονομικός Ταχυδρόμος, 21/12/89 και Αλεξανδρόπουλος, *Συλλογική δράση...*, σελ. 205.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Χαμένες ημέρες εργασίας ανά 1.000 μισθωτούς

	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
Ελλάδα		708	460	588	950	1.569	408
ΕΟΚ-10		420	311	303	804	376	234

Πηγή: *Eurostat Review 1975-1984*.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Αποτελεσματικότητα απεργιών και απεργών

	Πλήρης ή μερική ικανοποίηση		Διακοπή για διεξαγωγή διαπραγματεύσεων	
	Απεργίες (%)	Απεργοί (%)	Απεργίες (%)	Απεργοί (%)
1976	26,3	17,9	10,3	15,4
1977	22,7	6,2	16,0	33,3
1978	22,0	4,0	15,1	11,4
1979	20,9	2,0	9,3	1,6
1980	15,9	4,5	6,6	0,8
1981	18,2	3,5	6,3	1,3
1976-1981	21,1	6,4	10,6	10,6

Πηγή: Χ. Ιωάννου, «Πολιτική Μισθών, συλλογικές διαπραγματεύσεις και απεργιακή δραστηριότητα στην Ελλάδα», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τ. 63, 1988.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

*Εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ κατά περιοχή κοινωνικής σύνθεσης στο
πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας (περιοχή=100)
στις βουλευτικές εκλογές του 1981*

Κοινωνική Σύνθεση	Σύνολο	Ποσοστό ΠΑΣΟΚ	Αποκλίσεις του ποσοστού του ΠΑΣΟΚ από το γενικό ποσοστό του κινήματος στο ΠΣΠ
1. Αστική	100,0	30,8	-16,7
2. Μικροαστική Αστική	100,0	40,8	-6,7
3. Μικροαστική	100,0	44,2	-3,3
4. Μικροαστική Εργατική	100,0	48,8	+1,3
5. Εργατική	100,0	50,2	+2,7
6. Εργατική Μικροαστική*	100,0	47,7	-0,9**
7. Μικροαστική Εργατική*	100,0	45,4	
Σύνολο	100,0	47,5	

* Με αστική νησίδα

** (6 και 7)

Πηγή: Γ. Μαυρίδης, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κοινοκρατικής επιρροής: Οι σχέσεις εκπροσώ-
πησης στην περίοδο 1974-1985*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα,
1993, τόμος Β', τεύχος α', σελ. 338, 341, πίν. 9.1.1. και 9.1.3.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Συμμετοχή της περιοχής της κοινωνικής σύνθεσης στο σύνολο της εκλογικής βάσης των κομμάτων στις βουλευτικές εκλογές του 1981

Κοινωνική Σύνθεση	Σύνολο	ΝΔ	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ
1. Αστική	1,9	3,4	1,3	0,7
2. Μικροαστική				
· Αστική	1,9	2,7	1,5	0,9
3. Μικροαστική	23,5	29,0	21,8	16,4
4. Μικροαστική				
· Εργατική	24,0	22,7	24,7	24,9
5. Εργατική	38,6	31,0	40,8	49,1
6. Εργατική				
· Μικροαστική				
· και				
7. Μικροαστική				
· Εργατική	10,1	11,2	9,9	8,0
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Γ. Μαυρής, *Οι κοινωνικές...*, Β' τόμος, τεύχος α', σελ. 340, πίν. 9.1.2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Ακαθάριστο δημόσιο χρέος ως (%) του ΑΕΠ

Χώρες	1985	1988
Δανία	74,6	64,0
Βέλγιο	123,7	132,2
Δ. Γερμανία	42,5	44,5
Ελλάδα	62,5	79,7
Ισπανία	47,6	44,5
Γαλλία	33,2	35,9
Ιρλανδία	104,7	115,4
Ιταλία	84,0	92,1
Λουξεμβούργο	14,0	10,2
Ολλανδία	69,7	77,4
Πορτογαλία	69,5	74,0
Μ. Βρετανία	59,0	51,0

Πηγή: *European Economy*, No. 46, December 1990.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

*Πραγματικό ωρομίσθιο στη μεταποίηση 1979-1988
(σωρευτική μεταβολή) (%)*

ΕΟΚ-12	20,7
Ισπανία	20,7
Μ. Βρετανία	25,2
Δ. Γερμανία	11,7
Ελλάδα	9,9

Πηγή: ΟCDE, *Historical Statistics*, 1990, και Κ. Βεργόπουλος, «Ελλάδα: Απολογισμός της δεκαετίας του '80», σελ. 7, 1991.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Καθαρά κέρδη ως ποσοστό των ιδίων κεφαλαίων

Κλάδος	1981	1985	1987
Τρόφιμα	8,1	1,8	0,8
Κλωστοϋφαντουργία	-0,5	-41,2	12,3
Χημικά προϊόντα	14,5	8,5	10,8
Προϊόντα πετρελαίου	20,9	29,1	2,0
Μη μεταλλικά ορυκτά	16,1	-194,2	-15,3
Βασικ. μεταλ. βιομ.	7,2	-2,8	-1,9
Ηλεκτρικές συσκευές	12,0	1,4	5,6
Μεταφορικά μέσα	5,4	-47,4	-34,4

Πηγές: ΣΕΒ και ΚΕΠΕ, *Η ανάπτυξη...*, σελ. 208.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Διακύμανση του όγκου εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών

	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
Ελλάδα	6,7	6,9	-5,9	-7,2	8,0	16,9	1,3	14,0	16,0	9,0	2,1
ΕΟΚ	6,5	0,9	3,8	1,1	2,8	7,5	4,5	2,0	4,0	5,5	7,7
ΟΟΣΑ	6,4	4,3	4,3	-0,3	2,8	9,2	4,6	2,8	5,9	8,2	8,6

Πηγή: OCDE, *Historical Statistics 1960-1989*.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Λόγοι του Α. Παπανδρέου σε προσεκλογικές συγκεντρώσεις

1974 (Αθήνα)		1977 (Θεσσαλονίκη)		1981 (Αθήνα)	
Λέξη-κλειδί	Ανα-φορές	Λέξη-κλειδί	Ανα-φορές	Λέξη-κλειδί	Ανα-φορές
Λαός (λαϊκός)	98	Λαός (λαϊκός)	40	Λαός (λαϊκός)	63
Σοσιαλισμός - Σοσιαλιστής	55	Ελλάς - Έλληνας	38	Ελλάς	35
Ελλάς - Έλληνας	43	ΕΟΚ	38	ΠΑΣΟΚ	28
Γεωργία - Γεωργικό	38	ΝΔ	27	Εθνικό	21
Εθνικός - Εθνική	31	Γεωργία - Γεωργός	18	Αλλαγή	16
Εργαζόμενος	27	ΠΑΣΟΚ	16	Δεξιά	16
Κεφάλαιο - Καπιταλισμός	25	Εθνικό	15	ΝΔ	13
ΠΑΣΟΚ	19	ΝΑΤΟ	14	Δημοκρατία - Δημοκρατικός	12
Κυρίαρχος - Κυριαρχία	17	Κυβέρνηση	13	Νεολαία	11
Εξάρτηση - Ανεξαρτησία	17	Κεφάλαιο - Καπιταλισμός	9	Κυβέρνηση	10
		Ξένο	9		

Πηγή: I. Papadopoulos, *Dynamique du...*, 1987.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Νοικοκυριά (%) με συνολική αξία αγορών
(ποσά σε χιλ. δρχ.)

1981/82							
0-10	10-20	20-30	30-40	40-50	50-70	70-100	100+
6,2	13,1	15,8	14,8	12,5	17,8	12,8	7,1
1987/88							
0-40	40-70	70-100	100-140	140-180	180-230	230-300	300+
12,4	15,6	15,0	17,7	13,1	11,0	7,4	7,2

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών 1981/82, 1983.

ΕΣΥΕ, Έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών 1987/88, 1989.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

	Αύξηση ΑΕΠ %			Αύξηση βιομ. παραγωγής %		
	'71-'80	'81-'85	'86-'88	'71-'80	'81-'85	'86-'88
Ελλάδα	4,7	1,4	1,6	6,9	1,4	1,3
ΕΟΚ-12	3,0	2,5	3,1	2,7	1,7	2,8

Πηγή: *European Economy*, No. 46, December 1990.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Έρευνα εργατικού δυναμικού 1981
(χιλ. άτομα)

Επάγγελμα	Αριθμός Απασχολούμενων	%
Επιστήμονες - Ελεύθεροι Επαγγελματίες	340,9	9,7
Διευθύνοντες και Ανώτερα διοικητικά στελέχη	73,7	2,1
Υπάλληλοι γραφείου	313,8	8,9
Έμποροι και Πωλητές	343,9	9,7
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών	274,5	7,8
Γεωργοί - Κτηνοτρόφοι	1.048,3	30,2
Τεχνίτες και Εργάτες	1.075,8	30,5
Ακατάτακτοι	22,3	0,1

Πηγή: ΕΣΥΕ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Αριθμός επιχειρηματιών στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα κατά τάξη
μεγέθους (1978)

	Τάξη μεγέθους απασχόλησης					
	0-4	5-9	0-9	10-49	50+	Σύνολο
Επιχειρη- ματίες	402.995	32.081	435.076	13.818	493	449.387

Πηγή: ΕΣΥΕ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

Ποσοστά πολυαπασχολούμενων αρχηγών οικογενειών (1980)

Χώρα	%
Γερμανία	43,2
Γαλλία	38,0
Βέλγιο	32,6
Ιταλία	29,4
Ιρλανδία	26,3
Λουξεμβούργο	21,4
Μ. Βρετανία	21,1
Ολλανδία	20,9
Δανία	19,7
Ελλάδα	29,6*

*Έρευνα 1983

Πηγή: Γ. Σαμαράς – Α. Μωυσίδης – Δ. Δαμιανός – Χ. Κασίμης – Μ. Ντεμούσης – Μ. Ντυκέν, *Η Πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα και η αναπτυξιακή πολιτική στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1994, σελ. 45.

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

Μέσος ρυθμός αποδοτικότητας του κεφαλαίου

	1975-1979	1980-1989
ΗΠΑ	15,5	15,0
Ιαπωνία	14,6	14,5
Γερμανία	13,4	12,7
Γαλλία	11,5	11,6
Ηνωμ. Βασίλειο	9,3	9,7
Ιταλία	12,4	12,9
Καναδάς	15,0	17,3
Αυστραλία	11,0	11,3
Αυστρία	12,0	10,7
Δανία	9,5	9,5
Φινλανδία	9,7	9,2
Ελλάδα	16,3	10,1
Ιρλανδία	5,1	6,9
Ολλανδία	13,3	15,3
Νέα Ζηλανδία	10,5	11,6
Νορβηγία	6,4	5,8
Ισπανία	17,1	16,2
Σουηδία	8,4	10,4
Ελβετία	8,1	7,5
ΟΟΣΑ	13,7	13,8

Πηγή: OCDE, *Perspectives économiques de l'OCDE*, Paris, 1992.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

Κατανομή συνολικού χρηματικού εισοδήματος
κατά εισοδηματικά κλιμάκια

Κλιμάκια ετήσιου οικογενειακού εισοδήματος (χιλ. δρχ.)	0,1-22,9	23-63,9	64-93,9	94-139,9	140- 209,9	210- 314,9	315- 499,9	500+
ποσοστό εισοδήματος	0,77	6,84	8,35	15,36	18,80	19,80	16,14	13,94
ποσοστό νοικοκυριών	8,20	22,70	15,20	18,80	15,50	11,00	6,00	2,60

Πηγή: Σ. Καραγιώργας, «Η φορολογική εκμετάλλευση...», σελ. 13.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

Έτος	Απεργίες	Απεργοί	Χαμένες ώρες εργασίας
1976	947	300.753	6.145.000
1977	567	559.860	9.463.000
1978	616	471.300	7.406.000
1979	588	1.262.400	12.255.000
1980	472	1.317.917	20.494.744
1981	313	361.806	5.341.961

Πηγές: ILO, *Yearbook of labour statistics 1987*, ILO, Geneva, 1987, Υπουργείο Εργασίας
- *Το Βήμα*, 30/12/90, Γ. Καραμπελιάς, *Κράτος και...*, σελ. 140.

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

Μεταβολή αποδοχών 1980/1974

Κλάδος	%
Κεντρική Διοίκηση	303,2
Τοπική Αυτοδιοίκηση	269,3
ΔΕΗ	422,0
ΟΤΕ	292,6
ΟΣΕ	259,5
ΕΛΤΑ	279,1
Αστικές Συγκοινωνίες	291,8
Τράπεζες	291,8
Βιομηχ. Εργάτες	337,2
Βιομηχ. Υπάλληλοι	305,2
Οικοδομές	298,2
Δείκτης τιμών καταναλωτή	241,0

Πηγή: Χ. Ιωάννου, «Πολιτική μισθών...», 1988.

ΠΙΝΑΚΑΣ 20
Ποσοστιαία αύξηση ιδιωτικών επενδύσεων

1975	2,9
1976	8,7
1977	14,3
1978	5,8
1979	8,2
1980	-7,8
1981	-9,9

Πηγή: Εθνικοί Λογαριασμοί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 21
Ετήσια αύξηση (%)
1979-1969

	Ελλάδα	ΟΟΣΑ-Ευρώπη	ΟΟΣΑ
ΑΕΠ	5,4	3,3	3,4
Βιομηχανική παραγωγή	7,8	3,4	3,5
Παραγωγικότητα (σύνολο οικονομίας)	4,8	2,9	2,2
Παραγωγικότητα - βιομηχανία	4,7	3,8	3,5
Επενδύσεις	4,0	2,1	3,1

Πηγή: OCDE, *Etudes économiques de l'OCDE: GRECE*, Paris, 1990.

ΠΙΝΑΚΑΣ 22
Ποσοστό διπλοαπασχολούμενων στο σύνολο
των απασχολούμενων στις χώρες της ΕΟΚ

Χώρες	1977	1979	1984
Γερμανία	2,72	2,39	
Ιταλία	3,31	2,27	
Ολλανδία	2,50		
Βέλγιο	3,18	2,64	
Λουξεμβούργο	4,44		
Ηνωμ. Βασίλειο	1,71	1,53	
Ιρλανδία	4,06		
ΕΟΚ-7	3,13		
Ελλάδα			5,4
Έρευνα ΕΣΥΕ			9,4
Έρευνα ΕΚΚΕ			

Πηγή: Κ. Κασσιμάτης, *Η μορφολογία...*, σελ. 75, πίν. 5.

ΠΙΝΑΚΑΣ 23
Ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στη γεωργία
Σταθερές τιμές σε εκατ. δρχ. (1970=100)

1970	7.523	100
1980	6.169	82
1981	5.658	75
1982	5.548	74
1985	7.571	101

Πηγή: Γ. Καραμπελιάς, *Κράτος...*, σελ. 258-259.

ΠΙΝΑΚΑΣ 24
*Αριθμός μηχανών ανά 1.000 στρέμματα
 (1982)*

	Ελλάδα	ΕΟΚ
Τρακτέρ	2,1	4,9
Θεριζοαλωνιστικές	0,4	2,0
Μηχανές αρμέγματος	1,0	4,7

Πηγή: Ν. Μαραβέλιας, *Η ένταξη της Ελλάδας...*, σελ. 466.

ΠΙΝΑΚΑΣ 25
Εμπορικό ισοζύγιο γεωργικών προϊόντων

	1980	1981	1982	1983	1984	1985
ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ (%)						
Από την ΕΟΚ	29,6	56,8	60,8	62,5	64,0	65,2
Από τρίτες χώρες	70,4	43,2	39,2	37,5	36,0	34,8
ΕΞΑΓΩΓΕΣ (%)						
Προς την ΕΟΚ	39,1	45,0	48,4	56,7	57,5	55,7
Προς τρίτες χώρες	60,9	55,0	51,2	43,3	42,5	44,3
ΠΛΕΟΝΑΣΜΑ ή ΕΛΛΕΙΜΜΑ (εκατ. δρχ.)						
Με ΕΟΚ	6.760	-10.583	-19.669	-8.145	-6.028	-42.290
Με τρίτες χώρες	-3.480	5.944	5.615	7.678	14.798	5.714
Συνολικά	3.280	-4.639	-14.054	-737	8.770	-36.576
ΕΞΑΓΩΓΕΣ/ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ						
ΕΟΚ	1,39	0,74	0,69	0,70	0,94	0,72
Τρίτες χώρες	-0,91	1,19	1,14	1,15	1,24	1,07
Συνολικά	1,05	0,94	0,86	0,99	1,05	0,84

Πηγές: ΕΣΥΕ και Π. Πάσχος, «Εισοδηματικές μεταβιβάσεις μεταξύ Ελλάδος και Ευρωπαϊκής Κοινότητας και επιπτώσεις της ένταξης στο ισοζύγιο γεωργικών προϊόντων», στο *Η Ελλάδα προς το 2000*, σελ. 247.

ΠΙΝΑΚΑΣ 26

Διάρθρωση αγροτικών νοικοκυριών κατά μέγεθος
καλλιεργούμενης γης (%).

Τάξη μεγέθους καλλιεργ. γης	1977		1983	
	Αριθμός νοικοκυριών	Έκταση καλλ. γης	Αριθμός νοικοκυριών	Έκταση καλλ. γης
Χωρίς γη	0,76		0,56	
1-4 στρέμματα	11,68	0,91	12,68	0,94
5-9 »	13,47	2,68	13,60	2,57
10-19 »	20,67	8,45	19,48	7,52
20-29 »	14,73	10,31	14,14	9,31
30-49 »	18,33	20,37	17,82	18,69
50-99 »	14,67	28,70	15,27	28,56
100-199 »	4,42	16,91	4,91	17,68
200-499 »	1,09	8,79	1,30	10,39
500+ »	0,13	2,83	0,18	4,29

Πηγές: ΕΣΥΕ, Π. Παπαδόπουλος, *Η ταξική...*, σελ. 260.

ΠΙΝΑΚΑΣ 27

Ακαθάριστες ιδιωτικές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου
(σε σταθερές τιμές 1970)

Έτος	εκατ. δρχ.	Μεταβολή (%)
1970	50.737	
1980	70.465	
1981	63.495	-9,9
1982	60.300	-5,0
1983	56.600	-6,1
1984	48.570	-14,2
1985	49.670	+2,3

Πηγή: Εθνικοί Λογαριασμοί, 1987.

ΠΙΝΑΚΑΣ 28

Ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου (%)

Έτος	Ελλάδα	ΕΟΚ-12	ΗΠΑ	Ιαπωνία
1981	-7,5	-5,0	-0,1	3,1
1982	-1,9	-1,9	-8,7	0,8
1983	-1,3	0,0	8,8	-0,3
1984	-5,7	1,3	15,9	4,9
1985	5,2	2,4	6,9	5,8

Πηγή: *European Economy*, No. 46, December 1990, σελ. 241.

ΠΙΝΑΚΑΣ 29

Αύξηση ΑΕΠ – Αύξηση παραγωγής στους βασικούς κλάδους

Έτος	ΑΕΠ		Γεωργία		Βιομηχανία		Κατασκευές		Υπηρεσίες	
	Ελλάδα	ΟΟΣΑ	Ελλάδα	Ελλάδα	ΕΟΚ-12	Ελλάδα	Ελλάδα	Ελλάδα	Ελλάδα	Ελλάδα
'71-'80	4,9	3,2	2,5	6,9	2,7	1,4	5,5			
1981	0,2	2,3	-1,6	0,9	-1,9	-8,3	1,7			
1982	0,6	-0,5	2,4	1,1	-1,2	-7,9	1,8			
1983	0,4	2,9	-8,9	0,0	1,1	3,3	3,0			
1984	2,9	4,7	7,0	1,6	2,0	-4,9	2,9			
1985	3,2	3,0	1,2	3,4	3,3	3,5	3,4			

Πηγές: *European Economy*, No. 46, 1990, σελ. 231, *Εθνικοί Λογαριασμοί*, 1987 και *Καταρτιογραφία, Κράτος...*, σελ. 304.

ΠΙΝΑΚΑΣ 30

Μεταβολή παγίων επενδύσεων (%)

Έτος	Ιδιωτικές	Δημόσιες
1971-1980	3,4	1,1
1981	-9,9	0,1
1982	-5,1	6,7
1983	-6,1	13,4
1984	-14,2	10,1
1985	+2,3	10,0

Πηγή: *Εθνικοί Λογαριασμοί*, 1987.

ΠΙΝΑΚΑΣ 31

Δαπάνες του δημόσιου τομέα ως ποσοστό του ΑΕΠ

1979	35,2
1980	35,9
1981	41,6
1982	43,0
1983	45,2
1984	47,2
1985	51,6

Πηγή: *Εθνικοί Λογαριασμοί*, 1987.

ΠΙΝΑΚΑΣ 32

Έξοδα του δημόσιου τομέα (1985) ως % του ΑΕΠ

Βέλγιο	56,9
Δανία	59,3
Δ. Γερμανία	47,5
Ελλάδα	48,0
Ισπανία	42,6
Γαλλία	52,1
Ιρλανδία	53,7
Ιταλία	50,8
Λουξεμβούργο	51,7
Ολλανδία	59,6
Πορτογαλία	43,5
Μ. Βρετανία	44,3
ΕΟΚ-9	47,8
ΕΟΚ-12	49,1

Πηγή: *European Economy*, No. 46, December 1990, σελ. 272.

ΠΙΝΑΚΑΣ 33

Έλλειμμα Δημοσίου ως ποσοστό του ΑΕΠ

	1980	1982	1985
Ευρώπη	-3,0	-4,8	-4,2
ΟΟΣΑ	-2,4	-4,0	-3,5
Ελλάδα	-5,7	-9,8	-17,3

Πηγές: ΟΟΣΑ, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14/2/87.

ΠΙΝΑΚΑΣ 34

Πραγματική ιδιωτική κατανάλωση ανά κάτοικο

Έτος	Ελλάδα	ΕΟΚ
1982	3,2	0,5
1983	-0,3	1,2
1984	1,2	1,1
1985	3,5	2,3
Μ.Ο.	1,9	1,3

Πηγή: OCDE, *Historical Statistics 1960-1989*, Paris, 1991, σελ. 56, πίν. 4.2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 35

Έτος	Απεργίες	Απεργοί	Χαμένες ώρες εργασίας (χιλ.)
1980	726	1.407.800	2.907,4
1981	466	401.800	813,0
1982	968	352.700	1.431,4
1983	675	224.300	554,5
1984	486	159.100	562,4
1985	453	785.700	1.094,4

Πηγή: ILO, *Yearbook of Labour Statistics*, 1987.

ΠΙΝΑΚΑΣ 36
Εξέλιξη Εμπορικού Ισοζυγίου
(εκατ. δολ.)

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
Εξαγ. /Εισαγ.	38,6	40,0	41,0	43,2	45,1	40,6	44,2	44,7	43,7
Εξαγ. /Εισαγ. (χωρίς καύσιμα)	50,0	50,8	49,0	49,1	52,7	46,3	47,6	40,7	46,7
Εμπο- ρικό έλλειμμα	6.810	6.697	5.927	5.836	5.351	6.268	5.686	6.943	7.631
Εμπο- ρικό έλλειμμα (χωρίς καύσιμα)	3.851	3.865	3.728	3.498	3.185	4.007	4.411	5.127	6.224
Ρυθμός εξαγωγών		9,2	-7,6	-0,7	-2,3	-2,3	5,2	24,4	5,7
Ρυθμός εισαγω- γών		8,3	-12,2	-5,7	2,7	8,4	-3,4	23,2	23,2

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 37
Αγροτικό ισοζύγιο (χιλ. δολ.)

	1985	1986	1987	1988
ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ				
Από την ΕΟΚ	926.549	1.392.220	1.746.156	1.436.877
Από τρίτες χώρες	237.559	289.047	407.107	396.438
Σύνολο	1.164.108	1.681.267	2.153.263	1.833.315
ΕΞΑΓΩΓΕΣ				
Στην ΕΟΚ	619.751	914.435	1.027.327	720.339
Σε τρίτες χώρες	347.406	333.357	329.902	219.870
Σύνολο	967.157	1.247.792	1.357.229	940.209
ΠΛΕΟΝΑΣΜΑ /ΕΛΛΕΙΜΜΑ				
Με ΕΟΚ	-306.798	-477.785	-718.829	-716.538
Με τρίτες χώρες	109.487	44.310	-77.205	-176.568
Συνολικά	-197.311	-433.475	-796.034	-893.106
ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ (%)				
Από ΕΟΚ	79,6	82,0	81,1	78,4
Από τρίτες χώρες	20,4	18,0	18,9	21,6
ΕΞΑΓΩΓΕΣ (%)				
Στην ΕΟΚ	64,1	73,3	75,7	76,6
Σε τρίτες χώρες	35,9	26,7	24,3	23,4
ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ /ΕΞΑΓΩΓΕΣ				
Με ΕΟΚ	0,67	0,66	0,59	0,50
Με τρίτες χώρες	1,46	1,15	0,81	0,54
Σύνολο	0,83	0,74	0,63	0,51

Πηγή: OCDE, *Commerce Extérieur par produits*, Paris, 1991.

ΠΙΝΑΚΑΣ 38

	Ενέργεια Ορυχεία Υδρευση	Μεταφορές Τηλ/νίες	Μετα- ποίηση	Εμπόριο Υπηρεσίες	Τραπεζικός τομέας
Διάρθρωση της προστιθέμενης αξίας στους τομείς (%)	7,9	15,6	34,6	36,9	5,0
Συμμετοχή των δημοσίων επιχειρήσεων στην προστιθ. αξία του αντίστοιχου τομέα και στο σύνολο της χώρας (%)	81,6	50,6	7,0	1,1	86,7
Συμμετοχή των επενδύσεων των δημοσίων επιχειρήσεων στο σύνολο των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στον αντίστοιχο τομέα οικονομικής δραστηριότητας	94,3	26,4	5,0		64,9

Πηγή: Μαγκλιβέρας, Ο κρατικός τομέας...

ΠΙΝΑΚΑΣ 39

Διακύμανση τιμών αγροτικών προϊόντων (%)

	1985	1986	1987	1988
Ελλάδα	100	-8,0	-5,7	-1,0
ΕΟΚ	100	-3,6	-4,2	-2,3

Πηγή: Commission des Communautés Européennes, *La situation de l'agriculture dans la Communauté*, Rapport 1988, Bruxelles - Luxembourg, 1989.

ΠΙΝΑΚΑΣ 40

Ετήσιο κόστος λειτουργίας φορτηγών πλοίων των χωρών της ΕΟΚ σε εκατ. γερμ. μάρκα (1987)

	500 κ.ο.χ.	1600 κ.ο.χ.
Γαλλία	1.280	2.130
Δ. Γερμανία	960	1.780
Ελλάδα	630	1.140
Ηνωμ. Βασίλειο	880	1.470
Ισπανία	730	1.190
Ιταλία	1.420	2.530
Ολλανδία	760	1.440
Πορτογαλία	570	1.030

Πηγές: MERC και Ι. Γ. Τζωάννος, *Ευρωπαϊκή ενοποίηση και εμπορική ναυτιλία*, ΙΟΒΕ, Αθήνα, σελ. 39, πίν. 2.8.

ΠΙΝΑΚΑΣ 41

Ρυθμοί (%)	Ελλάδα	ΕΟΚ-12	Ελλάδα	ΕΟΚ-12
	'86-'88	'86-'88	'81-'85	'81-'85
Σχηματισμός ακαθαρίστου κεφαλαίου	-1,7	3,0	-2,2	-0,6
Αύξηση βιομηχανικής παραγωγής	1,3	2,8	1,4	0,7
Αύξηση ΑΕΠ	1,6	3,1	1,4	1,5

Πηγή: *European Economy*, No. 46, December 1990.

Επιμέλεια έκδοσης: ΤΟΝΙΑ ΧΟΥΡΧΟΥΛΗ,
ΜΑΡΙΑ ΓΟΥΡΝΙΕΖΑΚΗ, ΒΑΣΙΑ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ
Γλωσσική επιμέλεια: ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΣΙΡΗΣ
Φωτοστοιχειοθεσία - Φιλμ - Μοντάζ - Διαχωρισμοί
- Εξώφυλλο: ΑΤΕΛΙΕ Ε.Ο.Α.
Εκτύπωση: ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ Ε.Ο.Α.
Πλαστικοποίηση εξωφύλλων: Ι. ΧΑΡΑΜΑΡΑΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.
Βιβλιοδεσία: ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΚΟΒΑΝΗΣ
Υπεύθυνος παραγωγής: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΑΡΑΚΗΣ
Υπεύθυνος διακίνησης: ΚΩΣΤΑΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ